

งานวิจัย ลำดับที่ ๘

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

RESEARCH REPORT SERIES No. 8

305.5
ป365
2528
ฉ.2

ระหือโอกาสในการเลื่อนชั้น
ทางสังคมในสังคมไทย
สมัยรัตนโกสิมทร์ตอนต้น

รองศาสตราจารย์ ปิชพาด บุพพาด

โครงการเผยแพร่งานวิจัย

โครงการเผยแพร่งานวิจัย นำโดย รศ.สุภาวดี อรรถนันทน์ มหาวิทยาลัย จักรภัทร
เพื่อเผยแพร่งาน และสนับสนุนงานเผยแพร่งานวิจัยของบุคลากรมหาวิทยาลัย ให้
แพร่หลาย ทั่วรู้ และเป็นที่ประจักษ์ ก็นักวิชาการ นักวิจัย ผู้สนใจ และประชาชน
ทั่วไป

โครงการประกอบด้วยกิจกรรมงานกับหน่วยงานที่หน่วยงานสนับสนุนทั้งภายในและ
ภายนอกมหาวิทยาลัย การจัดประชุมทางวิชาการระหว่างนักวิจัยและผู้สนใจอื่น ๆ
รวมทั้งการจัดพิมพ์เอกสารงานวิจัยในรูปแบบต่าง ๆ

ชุด "ฉออง ๘๐๐ ปี ลานสีไทย" นี้ ใกล้เคียงและจัดพิมพ์งานวิจัยเกี่ยวกับ
ภาษาไทย เนื่องในโอกาสเฉลิมฉลอง ๘๐๐ ปี ลานสีไทย เพื่อเป็นการเผยแพร่งาน
เป็นพื้นฐานในการพัฒนาความรู้เกี่ยวกับภาษาไทยให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้น

ผู้สนใจงานวิจัยดังกล่าวโปรดติดต่อ

รศ. ดร. ไพฑูริย์ อินถารัตน์

หัวหน้าโครงการเผยแพร่งานวิจัย

สำนักวิจัย สุภาวดี อรรถนันทน์ มหาวิทยาลัย

กรุงเทพฯ ๑ ๑๐๕๐๐ โทร. ๒๕๕-๐๘๘๐ ต่อ ๒๓๐

งานวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ฉบับที่ ๘

รายงานผลการวิจัย บทความทางวิชาการวิจัยงบประมาณแผ่นดิน

เรื่อง

การวิเคราะห์โอกาสในการเลื่อนชั้น
ทางสังคมในสังคมไทย
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
(พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๔)

โดย

ปิยนาด บุณนาค

แนะนำผู้วิจัย

ปิยนาด บุณนาค

สำเร็จการศึกษาปริญญาตรีอักษรศาสตรบัณฑิต (เกียรตินิยม) จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปริญญาโทอักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) จาก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปริญญาโท รัฐศาสตรมหาบัณฑิต (การปกครอง) จาก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปัจจุบันเป็นรองศาสตราจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

งานวิจัยในโครงการของโครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

จัดพิมพ์ครั้งแรก โดย

โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย

ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิจัยเสร็จเมื่อ สิงหาคม ๒๕๒๗

จัดพิมพ์ครั้งแรก มีนาคม ๒๕๒๘

โดยโครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ลิขสิทธิ์เป็นของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ขอคิดเป็นใด ๆ ในงานวิจัยย่อมเป็นของผู้วิจัย

ไม่จำเป็นที่โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยจะเห็นด้วยเสมอไป

ปก : คนัย ธรรมจารุวัฒน์

305.5

รูปเล่ม : ไพฑูรย์ สีนลารัตน์

ป.364

2528

22 ต.ค 2๕๓1

๑.2

๓045326

คำนำ

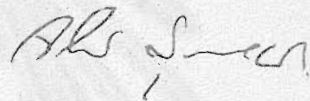
เป็นที่เข้าใจกันว่าสังคมไทยได้ให้โอกาสคนในสังคมทุกระดับชั้น ที่จะสามารถเลื่อนชั้นทางสังคมได้ แต่การศึกษาวิจัยเรื่องนี้อย่างจริงจังในทางประวัติศาสตร์ยังมีอยู่น้อย ทั้งนี้คงเป็นเพราะปัญหาข้อจำกัดในเรื่องข้อมูล การศึกษาวิจัยเรื่องนี้ นอกจากให้ได้ข้อเท็จจริงและข้อสรุปทางประวัติศาสตร์ เพื่อพิสูจน์ความเข้าใจเกี่ยวกับสังคมไทยข้างต้นแล้ว การศึกษาประวัติศาสตร์ในประเด็นดังกล่าว แม้เพียงช่วงใดช่วงหนึ่งของประวัติศาสตร์ ก็น่าจะสะท้อนให้เห็นโครงสร้างของสังคมไทย โดยส่วนรวมนับจากอดีตถึงปัจจุบันซึ่งมีวิวัฒนาการสืบเนื่องถึงกันได้

ด้วยเหตุนี้ ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จึงได้สนับสนุนให้ รองศาสตราจารย์บุญนาค บุญนาค ผู้เป็นอาจารย์ในภาควิชาประวัติศาสตร์ที่จบการศึกษาและสนใจทางด้านประวัติศาสตร์และรัฐศาสตร์การปกครอง ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่องนี้ ทั้งนี้ โดยผู้วิจัยกำหนดขอบเขตการศึกษาในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔)

บัดนี้งานวิจัยเรื่องนี้ได้เสร็จสิ้นลงแล้ว ฝ่ายวิจัยได้พิจารณาเห็นว่า เป็นงานที่ได้แสดงถึงความพยายาม ในการใช้ ข้อมูลขั้นต้นและขั้น รองอย่างลึกซึ้ง กว้างขวาง ผู้วิจัยได้พยายามนำเอาความรู้ทางด้านประวัติศาสตร์และรัฐศาสตร์มา ผสมผสานกันในการศึกษา ผลของการวิจัยแสดงให้เห็นว่าความเข้าใจเกี่ยวกับสังคมไทยที่เปิดโอกาสให้คนในสังคมทุกระดับชั้นสามารถเลื่อนชั้นทางสังคมได้ นั้นเป็นความเข้าใจที่ถูกต้อง แม้ว่าโอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมจะเป็นของชนชั้นผู้ปกครองมากกว่าก็ตาม ด้วยเหตุนี้ฝ่ายวิจัยจึงได้สนับสนุนให้จัดพิมพ์งาน

วิจัยชิ้นนี้เป็นผลงานทางวิชาการ เพื่อเป็นการส่งเสริมงานวิชาการทางด้านนี้ให้มีการศึกษาค้นคว้าในช่วงสมัยอื่น ๆ ต่อไป อย่างไรก็ตามก็ตั้งงานศึกษาเรื่องนี้ยังไม่ยุดิน่าจะได้มีการพิจารณาวิเคราะห์วิพากษ์วิจารณ์ในทางวิชาการต่อไป

ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ขอขอบคุณผู้วิจัยที่ได้ศึกษาวิจัยจนผลงานวิชาการเรื่องนี้สำเร็จลุล่วงได้อย่างมีประสิทธิภาพ และหวังว่าหนังสือเล่มนี้จะเป็นประโยชน์ต่อวงวิชาการตามสมควร

(ศาสตราจารย์นายแพทย์จรัส สุวรรณเวลา)

รองอธิการบดีฝ่ายวิจัย

ฝ่ายวิเทศ จุฬา
มอบให้หอสมุดกลาง สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
23 / ก.ค. / 91

กิตติกรรมประกาศ

ในการทำวิจัยเรื่อง การวิเคราะห์โอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผู้วิจัยขอขอบคุณโครงการไทยศึกษา สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยที่ให้โอกาสและสนับสนุนการทำวิจัย รวมทั้งคณะกรรมการพิจารณาอนุมัติให้ทุนทำวิจัยด้วย

เอกสารต่างๆ ทั้งชั้นต้นและชั้นรอง ตลอดจนงานเขียนที่เกี่ยวข้องอื่นๆ ซึ่งปรากฏชื่ออยู่ในงานวิจัยนี้เป็นสิ่งมีคุณค่าอย่างยิ่ง ผู้วิจัยขอกราบระลึกในพระคุณของผู้ผลิตผลงานนั้น ๆ รวมถึงบิดามารดาและบูรพาจารย์ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ให้แก่ผู้วิจัยด้วยกตเวทิตาคุณ งานวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทของภาควิชาประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยนางสาวอัญชลี สุสายนต์ นับว่าเป็นแนวทางที่ทำให้ผู้วิจัยศึกษาขั้นต้นในสังคมไทยได้สะดวกขึ้น ผู้วิจัยจึงขอขอบคุณนางสาวอัญชลี สุสายนต์ เป็นพิเศษไว้ ณ ที่นี้ นอกจากนี้ผู้วิจัยขอขอบคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ชีรเวทย์ ประมวลรัฐการ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. บุษกร ภาณูจนจารี ผู้ช่วยศาสตราจารย์มรรยาท กิจสุวรรณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุภาภักดิ์ จันทวนิช และอาจารย์สุนทร ชุตินทรานนท์ ที่ได้ให้ข้อคิดเห็นที่เป็นประโยชน์ในการทำวิจัย พร้อมกันนี้ขอขอบคุณ คุณสุภัทรา กมลาภรณ์ คุณเสก้า เพียรธัญภรณ์ คุณดรุดี แก้วม่วง คุณสุรีย์ ทวีพย์สุนทร คุณพงษ์รัชกา เกษมสิน และ คุณมาธิตา บุณรัชชา ที่ได้ช่วยเก็บรวบรวมข้อมูลให้อย่างละเอียดและกว้างขวาง ในขณะเดียวกัน ผู้วิจัย ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ของห้องวิจัย

(๒)

กองหอสมุดแห่งชาติ หอสมุดคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และห้องสมุดมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ที่อำนวยความสะดวกและช่วยเหลือในการค้นคว้าข้อมูลเป็นอย่างดี

ความช่วยเหลืออย่างเต็มใจยิ่งของ คุณวราภรณ์ ทินานนท์ คุณเนาวรัตน์ เนียมบุปผา คุณพูนเกษ จันทกานนท์ คุณนภาพร นิมน้อย คุณเยาวภา พิมพ์ทนต์ และคุณสายใจ คล้ายพูน ซึ่งมีคุณค่าอันประมาณีได้นั้นเป็นสิ่งที่ผู้วิจัยตระหนักอยู่เสมอด้วยความทราบซึ่งประทับใจ นอกจากนี้ขอขอบคุณ คุณจารุณี ทิพย์-พิมพ์านชัยกร ผู้มีความสามารถและอดสาหะอย่างยิ่งในการพิมพ์งานจากต้นฉบับของผู้วิจัยจนสำเร็จลงทุกเรื่อง

อนึ่ง ผู้วิจัยขอขอบพระคุณต่อจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยเฉพาะ โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย ซึ่งรองศาสตราจารย์ ดร. ไพฑูรย์ สนิลรัตน์ เป็นหัวหน้าโครงการที่กรุณาให้โอกาสในการเผยแพร่งานนี้ ในที่สุดผู้วิจัยขอขอบคุณ เจ้าหน้าที่ของโรงพิมพ์ จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย ทุกท่านที่ได้ช่วยจัดพิมพ์งานนี้ขึ้นมาด้วยความละเอียดรอบคอบอย่างยิ่ง

ท้ายที่สุด ผู้วิจัยหวังเป็นอย่างยิ่งที่จะได้รับคำแนะนำอันเป็นประโยชน์เพื่อทำให้งานวิจัยนี้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ส่วนคุณประโยชน์ที่จะพึงมีจากการวิจัยนี้ ขอมอบให้แก่บิดามารดา และครอบครัวโดยเฉพาะ "ลูกส้มและลูกเซฟ" ผู้เป็นความหวังและพลังใจของแม่เสมอมาและตลอดไป

สารบัญ

หน้า

กิตติกรรมประกาศ	ก
สารบัญ	ค
สารบัญตาราง	ฉ
บทคัดย่อภาษาไทย	ช
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ฎ
บทนำ	๑
บทที่	
๑ การจัดช่วงชั้นทางสังคมและแนวความคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	๑๒
การจัดช่วงชั้นทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	๑๒
ชนชั้นผู้ปกครอง	
เจ้า	๑๖
ขุนนาง	๒๔
ชนชั้นผู้ถูกปกครอง	
ไพร่	๓๖
ทาส	๔๖
สมณชีพราหมณ์	๔๙
ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น	๕๗
แนวความคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	๕๘
การเลื่อนชั้น	๕๙
การเลื่อนลง	๖๒

บทที่

๒	สภาพทั่วไปของบ้านเมืองที่ส่งผลต่อสถานการณ์ในการ เลื่อนชั้นทางสังคม	๖๘
	สภาพทางด้านการเมืองการปกครอง	๖๘
	การเมืองการปกครองภายใน	๖๘
	การเมืองการปกครองภายนอก	๗๘
	สภาพทางด้านเศรษฐกิจ	๙๓
	สภาพทางด้านสังคมและวัฒนธรรม	๙๘
๓	การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์	๑๐๓
	สมัยรัชกาลที่ ๑	๑๐๔
	เจ้า	๑๐๔
	ขุนนาง	๑๒๘
	พระสงฆ์	๑๔๙
	สมัยรัชกาลที่ ๒	๑๕๗
	เจ้า	๑๖๒
	ขุนนาง	๑๖๓
	พระสงฆ์	๑๖๗
	นักโทษ	๑๖๘
	สมัยรัชกาลที่ ๓	๑๖๘
	เจ้า	๑๖๘
	ขุนนาง	๑๗๑
	พระสงฆ์	๑๗๒

บท

๔	การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณบ้านเมืองปกติ	๑๗๔
	เจ้า	๑๗๔
	ขุนนาง	๒๑๒
	พระสงฆ์	๒๔๔
๕	การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณบ้านเมืองไม่ปกติ	๒๕๓
	การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณบ้านเมืองไม่ปกติ	
	เนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายใน	๒๕๓
	ประเภทของบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคม	๒๕๗
	สาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม	๒๕๗
	ลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคม	๒๕๘
	การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณบ้านเมืองไม่ปกติ	
	เนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายนอก	๒๖๔
	ประเภทของบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคม	๒๘๔
	สาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม	๒๘๔
	สาเหตุและปัจจัยภายนอก	๒๘๔
	สาเหตุและปัจจัยภายใน	๒๘๖
	ลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคม	๒๘๗
	บทสรุป	๒๙๓
	บรรณานุกรม	๓๐๙

สารบัญตาราง

	หน้า
ตารางที่ ๑	แสดงศักดิ์นาของเจ้าตามลำดับพระสกุลยศและการทรงกรม ๒๓
ตารางที่ ๒	แสดงศักดิ์นาของขุนนางตามลำดับยศ (บรรดาศักดิ์) ๓๒
ตารางที่ ๓	แสดงเสมอณา (ศักดิ์นา) ของสมณชีพราหมณ์ ๕๐
ตารางที่ ๔	แสดงความผิดและการลงโทษที่ทำให้เลื่อนลง ๖๓
ตารางที่ ๕	แสดงการเลื่อนชั้นเป็นพระราชวงศานุวงศ์ในสถานการณ์ เมื่อรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ ๑๐๕
ตารางที่ ๖	แสดงการเลื่อนชั้นเป็นอัศวมาหาเสนาบดี เสนาบดีจตุสดมภ์ และเจ้าพระยา เมื่อรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ ๑๓๐
ตารางที่ ๗	แสดงการเลื่อนชั้นเป็นขุนนางระดับ "พระยา" เมื่อ รัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ (ไม่นับจตุสดมภ์) ๑๓๔
ตารางที่ ๘	แสดงการเลื่อนชั้นเป็นขุนนางระดับ "พระ" เมื่อ รัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ ๑๓๗
ตารางที่ ๙	แสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมของขุนนางในสถานการณ์ เมื่อรัชกาลที่ ๒ ขึ้นครองราชย์ ๑๖๔
ตารางที่ ๑๐	แสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมในยามปกติของกลุ่มเจ้า ในสมัยรัชกาลที่ ๑ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒) ๑๗๕
ตารางที่ ๑๑	แสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมในยามปกติของกลุ่มเจ้าในสมัยรัชกาล ที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๓๖๘) ๑๗๗

ตารางที่ ๑๒	แสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมในยามปกติของกลุ่มเจ้า ในสมัยรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๖๘-๒๓๙๔)	๑๘๒
ตารางที่ ๑๓	แสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมของผู้ที่เป็นขุนนางหรือมี เชื้อสายขุนนางหรือเป็นราชินิกุลอยู่แล้ว	๒๑๓
ตารางที่ ๑๔	แสดงการเลื่อนชั้นของพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ในสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น	๒๔๕
ตารางที่ ๑๕	แสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสถานการณ์ บ้านเมืองไม่ปกติเนื่องจากความขัดแย้งทางการเมือง ภายใน	๒๕๓
ตารางที่ ๑๖	แสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมของขุนนางและเจ้าเมือง ประเทศราชในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติ เนื่องจาก ความขัดแย้งทางการเมืองภายนอก	๒๖๔

สถาบันวิจัยประชากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทคัดย่อ

การวิเคราะห์โอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทย สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

งานวิจัยเรื่องนี้มุ่งศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๔) โดยเน้นศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในระบบราชการซึ่งเป็นวิถีทางที่บุคคลจะได้เลื่อนชั้นทางสังคมมากที่สุด ทั้งนี้โดยแบ่งการศึกษาออกเป็น ๕ บท นอกเหนือจากบทนำซึ่งกล่าวถึงแนวความคิดเบื้องต้นทางด้านสังคมวิทยาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมแล้ว ได้แก่บทที่ ๑ ว่าด้วยการจัดช่วงชั้นทางสังคมของสังคมไทย ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น และแนวความคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น บทที่ ๒ เกี่ยวกับสภาพทั่วไปของบ้านเมืองที่ส่งผลต่อสถานการณ์ในการเลื่อนชั้นทางสังคม บทนำและสองบทแรกนี้เป็นพื้นฐานและแนวทางสำหรับการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์ต่างๆ ของบ้านเมืองซึ่งเป็นเกณฑ์และขอบเขตในการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในงานวิจัยนี้ คือ ในสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ ในสถานการณ์บ้านเมืองปกติ และในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติ ในบทที่ ๓ บทที่ ๔ และบทที่ ๕ ตามลำดับ ทั้งนี้สามบทหลังนี้จะพิจารณาถึงประเภทของบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในแต่ละสถานการณ์ สาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม แบบและลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคม ตลอดจนผลกระทบต่อสังคมไทยโดยรวม

ผลจากการศึกษาพบว่า การจัดช่วงชั้นทางสังคมของสังคมไทยสมัย-
 รัตนโกสินทร์ตอนต้นแบ่งบุคคลออกเป็นสองชนชั้นใหญ่ คือ ชนชั้นผู้ปกครอง
 ซึ่งได้แก่เจ้ากับขุนนางและชนชั้นผู้ถูกปกครอง ซึ่งได้แก่ไพร่ กับทาส นอกจากนี้
 ยังมีกลุ่มบุคคลที่มีลักษณะพิเศษไปจากสองชนชั้นดังกล่าว ได้แก่บุคคลนอก
 ระบบไพร่คือชาวจีน กับชาวตะวันตกประเภทหนึ่ง และสมณชีพราหมณ์อีก
 ประเภทหนึ่ง ปรากฏว่าบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมเป็นจำนวนมากในทุก
 สถานการณ์ คือ กลุ่มเจ้า และขุนนางเช่นเดียวกับพระสงฆ์ซึ่งแม้จะมีจำนวนผู้ได้
 เลื่อนชั้นทางสังคมไม่มากเท่าบุคคลสองกลุ่มแรกแต่ก็เป็นพวกที่ได้เลื่อนชั้นทาง
 สังคมในทุกสถานการณ์ ส่วนไพร่เพิ่งมาปรากฏการเลื่อนชั้นทางสังคมอย่างชัดเจน
 ในภาวะบ้านเมืองปกติ เช่นเดียวกับบุคคลนอกระบบไพร่ทั้งชาวจีนและชาว-
 ตะวันตก สำหรับทาสนั้น ไม่ปรากฏการเลื่อนชั้นทางสังคมให้เห็นเป็นตัวบุคคล
 ใดๆ ที่กฎหมายเปิดโอกาสให้มีการเลื่อนชั้นทางสังคมได้ นอกจากนี้เจ้าและ
 ขุนนางเมืองประเทศราชได้เลื่อนชั้นทางสังคมเป็นจำนวนมากในสถานการณ์
 บ้านเมืองไม่ปกติอันเกิดจากความขัดแย้งทางการเมืองภายนอก สำหรับสตรีนั้น
 ปรากฏว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมมีบ้าง แต่น้อยกว่าบุรุษมาก

การเลื่อนชั้นทางสังคมมีทั้งการเลื่อนชั้นซึ่งเป็นการเลื่อนชั้นแบบปกติ
 กับการเลื่อนชั้นแบบข้ามชั้น และการเลื่อนลง ซึ่งได้แก่การถูกลดตอกจาก
 บรรดาศักดิ์ และตำแหน่งลงเป็นไพร่ ถูกจำคุกหรือประหารชีวิต การเลื่อนขึ้น
 และการเลื่อนลงนี้ส่งผลกระทบต่อครอบครัวและเครือญาติด้วย ปรากฏว่าการ-
 เลื่อนชั้นทางสังคมส่วนใหญ่เป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมในแนวตั้งและเป็นการ
 เลื่อนชั้นมากกว่าเลื่อนลง นอกจากนี้มีบุคคลจำนวนหนึ่ง โดยเฉพาะกลุ่มขุนนาง
 ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้นและลงภายในชั่วอายุของตนหลายครั้ง ซึ่งเมื่อ
 เปรียบเทียบกับการเลื่อนชั้นทางสังคมระหว่างชั่วอายุของบุคคลนั้นกับบิดาแล้ว

(๑)

เท่าที่พบ ชุมนางกลุ่มนี้ได้เลื่อนชั้นทัดเทียมกับบิดา สำหรับการจะเลื่อนชั้นหรือ
ลงในลักษณะอย่างไรนั้น ก็ขึ้นอยู่กับสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ทั้งภายนอกและ
ภายในประกอบกัน ผลจากการศึกษาเรื่องนี้ทำให้ได้ข้อสรุปว่าการเลื่อนชั้นทาง
สังคม ในลักษณะดังกล่าวส่งผลให้สังคมไทยเป็นสังคมเปิดที่บุคคลกลุ่มและ
ประเภทต่าง ๆ คือชนชั้นผู้ปกครองและผู้ถูกปกครองซึ่งอยู่ในระบบไพร่ บุคคล
นอกระบบไพร่ สมณชีพราหมณ์ ตลอดจนสตรี ได้มีโอกาสเลื่อนชั้นทางสังคม
แม้ว่าโอกาสของชนชั้นผู้ปกครองจะมีมากกว่าก็ตาม

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

A B S T R A C T

An Analysis of Social Mobility in Thai Society During the Early Ratanakosin Period

The aim of this research is to study the social mobility of individuals in Thai society during the Early Ratanakosin Period, that is, from the reign of King Rama I to the reign of King Rama III (1786-1851), with emphasis on social mobility within the system of government service, the means by which most individuals became socially mobile. In addition to the Introduction, which presents basic sociological concepts concerning social mobility, the study comprises five chapters. Chapter One deals with the social stratification of Thai society, relationships between the classes, and basic concepts concerning social mobility during the Early Ratanakosin Period. Chapter Two concerns the socio-political conditions that affected the circumstances of social mobility. The Introduction and the first two chapters provide a basis and guidelines for studying social mobility in the various socio-political circumstances which in turn provide the criteria and scope for the study undertaken in this research. These circumstances include the ascendancy of a new king to the throne, normal socio-political circumstances (times of peace), and abnormal socio-political circumstances (times of war). Chapters 3, 4 and 5 respectively deal with the categories of individuals who become socially mobile in each of the circumstances, the causes and factors affecting social mobility, the types and characteristics of social mobility as well as the effects on Thai society as a whole.

From the findings of this study the social stratification of Thai society in the Early Ratanakosin Period shows a division into two large classes, the ruling class comprised of princes and nobles and the ruled comprised of commoners (phrai) and slaves. In addition, there were other groups of individuals with special characteristics differentiating them from the former two classes. These latter groups included individuals outside the phrai system, namely, Chinese and Westerners in one category and members of religious orders in another.

It appears that princes and nobles had high rates of social mobility in all circumstances; likewise, priests experienced social mobility in all circumstances although in smaller numbers than princes and nobles. Commoners, as well as Chinese and Westerners, who were outside the phrai system, seem to have clearly achieved social mobility only in peace time. As for slaves there appear to have been no individual cases of social mobility even though laws provided opportunities for such mobility. In addition, the princes and nobles of tributary townships had high rates of social mobility in times of war, which arose from external political conflicts. Finally, women seem to have achieved some social mobility but less than that of men.

Social mobility consisted of both upward mobility—either a normal rise in rank and position or a cross-rank rise—and downward mobility—removal of one's titular rank and removal from one's government position to the status of commoner, imprisonment or execution. In either case, the effects were felt by the individual's family and relatives. It appears that most social mobility was vertical and that most there was more upward mobility than downward mobility. In addition, a number of individuals, nobles in particular, managed to both raise and lower their status several times within their lifetimes. Comparison of the social mobility of these nobles within their lifetimes with that of their fathers shows that their upward mobility was equivalent to that of their fathers. Upward and downward social mobility were dependent on various causes and factors, both external and internal.

It can be concluded from this study that the aforementioned features of social mobility resulted in Thai society being an open society. The various groups and categories of individuals—the ruling class and the ruled within the phrai system, individuals outside the phrai system members of religious orders, as well as women—all had opportunities for social mobility even if the opportunities of the ruling class were greater.

บทนำ

ที่มาและความสำคัญของปัญหา

เป็นที่เข้าใจกันว่าสังคมไทย ตั้งแต่อดีตมีลักษณะโครงสร้างเป็นสังคมเปิดที่ให้โอกาสคนในสังคมทุกระดับชั้นสามารถเลื่อนชั้นทางสังคมได้ มิใช่มีลักษณะที่เคร่งครัดและยึดมั่นตามฐานะของชนชั้นแต่ละบุคคล ในระบอบวาระโดยไม่มี การเลื่อนชั้นทางสังคมจากวาระหนึ่งไปสู่อีกวาระหนึ่ง ดังบางสังคม โดยเฉพาะสังคมอินเดีย ซึ่งแม้จะมีอิทธิพลต่อไทยในด้านการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมมาแต่สมัยโบราณก็ตาม อย่างไรก็ตามการศึกษาอย่างจริงจังเกี่ยวกับเรื่องนี้ยังมีอยู่น้อยมาก โดยเฉพาะการศึกษาในช่วงสมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยา ทั้งนี้อาจ

ม.ร.ว. กฤตฤทธิ์ ปราโมช, "สังคมอยุธยา" ประวัติศาสตร์และการเมือง (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๘), หน้า ๕๐ เอส.จี. ควอร์ส เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจน สมเกษมกิจ และชญา ชุมจันทร์ (พระนคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๘), หน้า ๓๓ ชาญวีย์ เกษตรศิริ และคณะ, หนังสือเรียนสังคมศึกษารายวิชา ส. ๖๐๕ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๖), หน้า ๕๐ วิเศษ มุสิกศิลป์ และ ม.ร.ว. รุชยา อาภากร, หนังสือเรียนสังคมศึกษารายวิชา ส. ๖๐๕ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วัฒนาพานิช, ๒๕๒๖), หน้า ๑๕-๑๗. ม.ร.ว. อภินันท์ รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๔๖๖ แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรณี ศรีบุญมี (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๑), หน้า ๓๒๐-๓๕๗ และบดินทร์ บุนนาค, ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยของรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (เอกสารชุดโรเนียวเขียนเล่ม) พ.ศ. ๒๕๒๒, หน้า ๑๓-๑๔, ๒๒-๒๓.

๒ เท่าที่ปรากฏเช่น ม.ร.ว. กฤตฤทธิ์ ปราโมช, เรื่องเดิม, หน้า ๔๕-๕๕ วิชา สารชยา "โครงสร้างของชนชั้นในสังคมไทยสมัยสุโขทัยและต้นอยุธยา (พ.ศ. ๑๙๐๐-๒๑๑๒)" รายงานผลการวิจัยทุนวิจัยรัชดาภิเษกสมโภช จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีงบประมาณ ๒๕๑๘-๒๕๑๙ ศึกษาโครงสร้างของชนชั้นในสังคมสุโขทัย หน้า ๑๐๒-๑๕๕ และโครงสร้างของชนชั้นในสังคมอยุธยา หน้า ๑๔๖-๒๐๓ พงษ์รัตนา เกษมสันต์ และ มารัตนา บุญรักษา, "การเลื่อนชั้นทางสังคมช่วง พ.ศ. ๒๑๖๐-๒๒๔๓" รายงานเพื่อเป็นส่วนประกอบการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์สังคมและเศรษฐกิจไทยในระดับปริญญาตรี คณะอักษรศาสตร์ พ.ศ. ๒๕๒๓ ๒๗ หน้า และบดินทร์ บุนนาค, เรื่องเดิม, หน้า ๑๓-๑๔, ๒๒-๒๓, ๕๖-๖๓.

เป็นเพราะปัญหาเรื่องข้อจำกัดของข้อมูล สำหรับการศึกษในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น แม้จะมีอยู่บ้างเช่นงานของ ม.ร.ว. อภิน ทรัพย์พันธ์ เรื่อง "สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖"^๑ อัญชลี สุสายัตน์ เรื่อง "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว"^๒ และ เควิต เก. วยาจ (David K. Wyatt) เรื่อง "The Buddhist Monkhood as an Avenue of Social Mobility in Traditional Thai Society"^๓ แต่ก็เป็นงานที่ยังมิได้ศึกษาเรื่องการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นลงไปถึงรายละเอียด ซึ่งจะสนับสนุนแนวความคิดที่ว่าสังคมไทยเป็นสังคมเปิดดังกล่าวข้างต้นเป็นการเฉพาะเรื่อง งานสองเรื่องแรกศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยใหญ่เท่านั้น โดยที่งานเรื่องแรกกล่าวถึงเรื่องนี้เป็นหัวข้อหนึ่ง ส่วนงานเรื่องหลังกล่าวถึงการเลื่อนชั้นทางสังคมสอดแทรกบางแห่งเท่านั้น สำหรับงานเรื่องที่สามเป็นงานในรูปบทความทางวิชาการสั้น ๆ ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยซึ่งมีความสนใจที่จะศึกษาเรื่องการเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอยู่แล้ว ประกอบกับได้รับแรงบันดาลใจจากการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนี้มาบ้างแล้วในงานเรียบเรียงเรื่อง "ประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรมไทย (ตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ"^๔ จึงต้องการที่จะศึกษา

^๑ ม.ร.ว. อภิน ทรัพย์พันธ์, เรื่องเดิม, หน้า ๓๒๐-๓๕๗.

^๒ อัญชลี สุสายัตน์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔) กล่าวถึงการเลื่อนชั้นทางสังคมสอดแทรกในบางแห่งเช่นหน้า ๑๑๔, หน้า ๒๐๔-๒๐๕ โดยมีได้ยกเป็นหัวข้อหนึ่งโดยเฉพาะ.

^๓ David K. Wyatt, "The Buddhist Monkhood as an Avenue of Social Mobility in Traditional Thai Society", ศิลปกร, X,1, (May, 1966), 49-52.

^๔ บัญชาต บุนนาค, เรื่องเดิม, หน้า ๑๓-๑๔, ๒๒-๒๓.

วิจัยเรื่องนี้ในรายละเอียดเป็นการเฉพาะเรื่องเพื่อให้ได้ข้อเท็จจริงและข้อสรุปทางประวัติศาสตร์เท่าที่เป็นไปได้ตามข้อมูลเพื่อพิสูจน์ความเข้าใจเกี่ยวกับสังคมไทยข้างต้น แม้ว่าจะเป็นการศึกษาเรื่องราวเพียงช่วงสมัยหนึ่ง แต่ก็อาจสะท้อนให้เห็นลักษณะโครงสร้างของสังคมไทยในอดีตโดยส่วนรวมได้บ้าง ทั้งนี้เพราะผู้วิจัยเห็นว่าสังคมไทยมีวิวัฒนาการติดต่อสืบเนื่องกันมานับตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงสมัยรัตนโกสินทร์ จึงน่าจะมีลักษณะโครงสร้างของสังคมโดยส่วนรวมเป็นแบบเดียวกันหรือถ้าจะแตกต่างกันก็คงไม่มากนัก

วัตถุประสงค์ในการวิจัย

ผู้วิจัยกำหนดวัตถุประสงค์ในการค้นคว้าและวิจัยดังนี้

๑. เพื่อศึกษาแนวความคิดเบื้องต้นทางสังคมวิทยาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมโดยทั่วไป การจัดช่วงชั้นทางสังคมของสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น และแนวความคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

๒. เพื่อศึกษาสภาพทั่วไปของบ้านเมือง ทางด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมที่ส่งผลกระทบต่อสถานการณ์ในการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

๓. เพื่อศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลใน ๓ สถานการณ์ คือ สถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ สถานการณ์บ้านเมืองปกติ และสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติ โดยจะพิจารณาถึงประเภทของบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในแต่ละสถานการณ์ สาเหตุและปัจจัยทั้งภายนอกและภายในที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม แบบและลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคม

๔. เพื่อนำบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้นและลงหลายครั้งใน ส่วนเนื้อหาหมวกศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมเพิ่มเติมอีก ๒ ประเด็น คือ การศึกษา

การเดินทางทางสังคมภายในตัวของบุคคลผู้นั้น และการศึกษาการเดินทางทางสังคมในระหว่างตัวของบุคคลผู้นั้นกับบิดา ทั้งนี้เพราะโอกาสในการเดินทางสังคมของบุคคลจะมีมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับภูมิหลังและสถานภาพทางสังคมของครอบครัวโดยเฉพาะบิดาเป็นสำคัญ การศึกษาดังกล่าวนี้จึงเสมือนเป็นการศึกษาเฉพาะกรณีตัวอย่างโดยที่จะนำมาศึกษาในบทสรุปเท่านั้น เพราะต้องศึกษาเรื่องราวในเนื้อหาๆก่อนแล้วจึงจะสามารถสรุปผู้ที่จะนำมาศึกษาในกรณีนี้ได้ ซึ่งก็จะมีเป็นจำนวนน้อย

ขอบเขตของการศึกษา

สืบเนื่องจากวัตถุประสงค์ข้างต้น ผู้วิจัยจึงได้กำหนดขอบเขตของการศึกษาเรื่องนี้ไว้ดังนี้

๑. งานวิจัยเรื่องนี้ต้องการศึกษาการเดินทางทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ช่วงเวลาของการศึกษาจึงอยู่ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕ ถึง พ.ศ. ๒๓๗๔ คือนับตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ ซึ่งเป็นช่วงที่ไทยยังมีลักษณะโครงสร้างของสังคมเป็นแบบเดิม มิได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างมากดังในสมัยต่อมา

๒. เน้นศึกษาวิจัยเรื่องราวในเขตราชธานีและวงราชธานีเป็นสำคัญ เนื่องจากเป็นอาณาบริเวณศูนย์กลางของสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองการปกครองไทย ข้อมูลต่าง ๆ ที่กล่าวถึงจึงมีอยู่ค่อนข้างมากและหาง่ายกว่าการศึกษาหัวเมืองซึ่งมีข้อจำกัดในเรื่องข้อมูล แม้กระนั้นถ้ามีข้อมูลกล่าวถึง ผู้วิจัยก็จะได้นำมาพิจารณาด้วย

๓. จากแนวความคิดเบื้องต้นในวัตถุประสงค์ข้อ ๑ ทำให้ได้แนวทางของการศึกษาว่าน่าจะใช้สถาน การณ์ของบ้านเมืองเป็นเกณฑ์ในการศึกษาการเดินทางทางสังคมของบุคคลแต่ละกลุ่ม แต่ละประเภทและชนชั้นเท่าที่พบจาก

หอสมุดกลาง สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๕

ข้อมูล ดึงเน้นการศึกษาเรื่องนี้จึงจำกัดขอบเขตในส่วนเนื้อหาให้เป็นการศึกษา การเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคล โดยเฉพาะแต่ละสถานการณ์ดังพิจารณาได้จาก วัตถุประสงค์ข้อ ๒ โดยเน้นระบบราชการ ซึ่งเป็นระบบที่บุคคลจะมีโอกาสได้ เลื่อนชั้นทางสังคมมากที่สุดเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตาม เพื่อให้การศึกษาในเรื่องนี้ชัดเจนขึ้นก็จะได้นำบุคคลที่ปรากฏว่ามีการเลื่อนชั้นทางสังคมหลายครั้งในส่วนเนื้อหา มาศึกษาเป็นกรณีตัวอย่างในเรื่องการเลื่อนชั้นทางสังคมในชั่วอายุของบุคคล ผู้นั้น และในระหว่างชั่วอายุของบุคคลผู้นั้นกับบิดา แต่ทั้งนี้จะศึกษาในบทสรุป มิใช่แยกออกเป็นบทหนึ่งต่างหาก เพราะบุคคลที่จะศึกษามีจำนวนน้อยและวัตถุประสงค์ในการศึกษามุ่งการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในแต่ละสถานการณ์เป็นสำคัญ การศึกษาส่วนนี้จึงเป็นการศึกษาส่วนสรุปและเสริมเนื้อหาที่ได้ ศึกษามาแล้ว

๔. ขอบเขตของการศึกษาเรื่องนี้ตั้งอยู่บนเงื่อนไขที่ว่าเป็นการศึกษา เท่าที่พบข้อมูลและมีข้อมูลปรากฏอยู่ในขณะนี้เท่านั้น ดังนั้นผลของการศึกษา จึงจะไม่อาจสรุปได้อย่างแน่นอนว่าเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้นทั้งหมด เพราะยังอาจมีข้อมูลบางส่วนขาดหายไปโดยมิได้ มีการบันทึกหรือมิได้มีการค้นพบ แต่เนื่องจากเป็นการพยายามศึกษา วิเคราะห์ และตีความจากข้อมูลที่หลากหลาย ทั้งชั้นต้นและชั้นรอง และเป็นจำนวนมาก ที่สุดเท่าที่ค้นพบได้ในขณะนี้ ประกอบกับเป็นการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคม ของบุคคลลงไปถึงรายละเอียด โดยเฉพาะการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของ บุคคลในสถานการณ์ต่าง ๆ และยังมีการศึกษาเฉพาะกรณีตัวอย่างเป็นส่วนเสริม ในบทสรุปอีก ก็น่าจะทำให้การศึกษาเรื่องนี้ได้ข้อสรุปซึ่งเป็นภาพรวมที่ชัดเจน และเชื่อถือได้

วิธีการค้นคว้าและดำเนินการวิจัย

การค้นคว้าและวิจัยของงานวิจัยเรื่องนี้ได้ใช้แนววิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) เป็นหลัก โดยนำแนวความคิดเบื้องต้นทางสังคมวิทยาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลมาเป็นพื้นฐานและแนวทางในการศึกษา และนำเสนอในรูปของตารางแสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลกลุ่มประเภทและชนชั้นต่าง ๆ ก่อน แล้วจึงพิจารณา วิเคราะห์และตีความตามประเด็นต่าง ๆ จากตาราง หรือถ้าข้อมูลไม่สามารถนำเสนอในรูปของตารางได้ก็จะวิเคราะห์และตีความข้อมูลในส่วนเนื้อหาไปเลย ทั้งนี้การนำเสนอดังกล่าวทั้งหมดจะอยู่ในรูปแบบของการพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description)

ข้อมูลที่ใช้เป็นทั้งข้อมูลที่เป็นเอกสารขั้นต้น และเอกสารชั้นรอง โดยข้อมูลขั้นต้นส่วนใหญ่ได้มาจากหอสมุดวชิรญาณ กองหอสมุดแห่งชาติ ส่วนน้อยได้มาจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ นอกจากนี้ยังมีเอกสารขั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้วเช่น กฎหมายและจดหมายเหตุ รวมทั้งเอกสารชั้นรองได้แก่ หนังสือ วิทยานิพนธ์ บทความจากวารสารซึ่งค้นคว้าได้จากห้องสมุดต่าง ๆ คือหอสมุดแห่งชาติ ห้องสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ห้องสมุดคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และห้องสมุดโครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แนวความคิดเบื้องต้นทางสังคมวิทยาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคม

แนวความคิดเบื้องต้นที่จะนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาเรื่องการวิเคราะห์ โอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือแนวความคิดทางสังคมวิทยาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคม และการจัดชั้นทางสังคมซึ่งมีความสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออก ทั้งนี้เพราะการเลื่อนชั้นทาง

สังคม (Social mobility)* จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อสังคมนั้น ๆ ประกอบด้วยชนชั้นต่าง ๆ ซึ่งเกิดขึ้นจากการจัดช่วงชั้นทางสังคม (Social Stratification) ดังนั้นการที่จะศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมใดสังคมหนึ่งได้นั้น จำเป็นต้องศึกษาการจัดช่วงชั้นทางสังคมในสังคมนั้นก่อน

การจัดช่วงชั้นทางสังคมหมายถึงการที่บุคคลในสังคมหนึ่ง ๆ ได้รับความจัดอยู่ในช่วงชั้นตามตำแหน่งหรือฐานะที่สังคมกำหนดตามเกณฑ์ของความสามารถหรือคุณสมบัติอื่น ๆ ของแต่ละสังคม บุคคลที่เป็นสมาชิกในช่วงชั้นทางสังคมที่แตกต่างกันย่อมมีความแตกต่างกันทางด้านลักษณะการดำเนินชีวิต ความมีอำนาจเกียรติยศ ฐานะทางเศรษฐกิจบุคลิกภาพและทัศนคติทั่วไป เกณฑ์ที่ใช้ในการจัดช่วงชั้นทางสังคมของบุคคลในสังคมอาจประกอบด้วยอำนาจ ความร่ำรวยและเกียรติยศ^๑ หรือขึ้นอยู่กับเงื่อนไขต่าง ๆ ได้แก่สถานภาพทางครอบครัว ลักษณะที่อยู่อาศัย ระดับการศึกษา ลักษณะอาชีพ รายได้เกียรติยศ และสิทธิพิเศษต่าง ๆ^๒

* Social mobility ในภาษาไทยเรียกได้ต่างๆ กันคือ "การเลื่อนชั้นทางสังคม" "การเลื่อนฐานะทางสังคม" "การเปลี่ยนฐานะทางสังคม" และ "การเคลื่อนไหวทางสังคม" สำหรับงานวิจัยเรื่องนี้จะใช้ว่า "การเลื่อนชั้นทางสังคม" เพียงประการเดียว ทั้งนี้เพื่อความสะดวกในการทำวิจัยและนำเสนอรายงาน ดูไพฑูริย์ เกื้อแก้ว, ลักษณะสังคมไทย (พระนคร : เติงเชียงจงเจริญ, ๒๕๑๓) สุพิศตรา สุภท, สังคมวิทยา (พิมพ์ครั้งที่ ๓) (กรุงเทพฯ : โทษวัฒนาพานิช, ๒๕๑๕) และ อานนท์ อวาทกรรมย์, มนุษย์กับสังคม (พิมพ์ครั้งที่ ๓) (นครหลวงกรุงเทพมหานคร : บารุงบุณณกิจ, ๒๕๑๕).

^๑ ไพฑูริย์ เกื้อแก้ว, เรืองดิน, หน้า ๑๐๔-๑๐๖ และ David Dressler with William M. Willis, Jr., *Sociology : The Study of Human Interaction*, third edition (New York : Alfred A. Knopf, ๑๙๗๖) p. ๕๑๕-๕๑๐.

^๒ Max Weber, *Essays in Sociology* (New York : Oxford University press, ๑๙๔๖) p. ๑๔๐-๑๔๕.

^๓ นิติ กสิโยภต และวราภรณ์ พันธุ์วงศ์รัตน์, การเลื่อนฐานะทางสังคมในเขตเมือง เอกสารวิชาการหมายเลข ๔๐ เพื่อประกอบการสัมมนาสองสัปดาห์ รัฐมนตรี : ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย จัดโดยสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ วารสารธรรมศาสตร์, วิชา ๒๓ ธันวาคม ๒๕๒๕ หน้า ๑.

สถานภาพของบุคคลที่ถูกจำกัดอยู่ในช่วงชั้นทางสังคมของสังคมหนึ่ง ๆ จะตายตัวหรือไม่นั้นขึ้นอยู่กับลักษณะสังคม กล่าวคือ ในสังคมปิด การจำกัดช่วงชั้นทางสังคมมีแนวโน้มที่จะเป็นระบบวรรณะ กล่าวคือสมาชิกในสังคมนั้นจะอยู่ในช่วงชั้นใดชั้นหนึ่งตลอดชีวิตโดยไม่มี การเปลี่ยนช่วงชั้น ส่วนในสังคมเปิด บุคคลมีโอกาที่จะเลื่อนสถานภาพของตัวเองขึ้นและลงได้ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่าเป็น การเลื่อนชั้นทางสังคม (Social mobility) ซึ่งอาจให้คำจำกัดความได้ว่า เป็นการเปลี่ยนแปลงของสถานภาพทางสังคมของบุคคลจากสถานภาพหนึ่งไปสู่อีกสถานภาพหนึ่งทั้งในทางสูงขึ้นและลดลง*

การเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ การเลื่อนชั้นตามแนวตั้ง (vertical mobility) และการเลื่อนชั้นตามแนวนอนหรือแนวระดับ (horizontal mobility)^๑ การเลื่อนชั้นตามแนวตั้งคือการเปลี่ยนแปลง

* ความหมายหรือคำจำกัดความของ Social mobility ดูใน Bredemeier and Stephenson, *The Analysis of Social Systems* (New York : Holt, Reinchart and Winst on, Inc., 1964), p. 335.

David Dressler with William M. Willis, Jr., *Sociology : The Study of Human Interaction* (Third edition), (New York : Alfred A Knope, 1976), p. 257.

Joseph Curran, *Dr. Introductory Sociology*, (New York : MC Graw-Hill Book Company, 1977) p., 120.

Peter L. Berger and Brigitte Berger, *Sociology*, (New York : Basic Book, Inc., 1972) p. 155.

Seymour Martin Lipset and Reinhard Bendix, *Social Mobility in Industrial Society*, (California : University of California Press, 1959) p. 1-2.

Theodore Caplow, *Sociology*, (second edition) (New Jersey : Prentice-Hall Englewood Cliffs, 1975) p. 196.

^๑ Bredemeier and Stephenson, *The Analysis of Social Systems*, p. 336-337 Broom and Selznick, *Social Mobility in Sociology*, (second edition) (Evanston Row, Peterson, 1958) p. 204.

สถานภาพของบุคคลตามลำดับความสูงต่ำของเกณฑ์สถานภาพที่สังคมกำหนด ซึ่ง
มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงฐานะทางสังคมของบุคคลผู้นั้นด้วย ส่วนการเลื่อนชั้น
ตามแนวนอนหรือแนวระดับคือการโยกย้ายสถานภาพของบุคคลที่ไม่ทำให้เกิดการ
เปลี่ยนแปลงฐานะทางสังคม เช่น การเปลี่ยนจากอาชีพหนึ่งไปสู่อีกอาชีพหนึ่งใน
ระดับเดียวกัน หรือการอพยพเคลื่อนย้ายจากชนบทมาสู่เมืองใหญ่ ซึ่งทำให้
บุคคลสามารถเลื่อนชั้นทางสังคมในระยะยาวได้ เนื่องจากมีโอกาสที่จะได้รับ
ประโยชน์ต่าง ๆ มากขึ้น เช่น การศึกษา การประกอบอาชีพ ซึ่งจะอำนวย
ประโยชน์ต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในทางสูงขึ้นไป

การเลื่อนชั้นทางสังคมทั้งสองประเภทดังกล่าวนี้ อาจเกิดขึ้นได้กับบุคคล
ในสังคมเป็น ๒ ลักษณะ คือ เกิดขึ้นในระหว่างชั่วอายุของบุคคล (intergenera-
tional mobility) และเกิดขึ้นภายในชั่วอายุของบุคคล หรือเป็นการเลื่อนชั้นทาง
อาชีพ (intragenerational mobility หรือ career mobility) กล่าวคือการ
เลื่อนชั้นในระหว่างชั่วอายุของบุคคลเป็นการเปลี่ยนแปลงสถานภาพทางสังคมใน
ระหว่างชั่วอายุของบุคคลในสกุลเดียวกัน ส่วนการเลื่อนชั้นภายในชั่วอายุของ
บุคคลคือการเปลี่ยนแปลงสถานภาพทางสังคมของบุคคลภายในชั่วอายุของบุคคล
นั้น ๆ หรือการที่บุคคลผู้นั้นมีการเปลี่ยนจากอาชีพหนึ่งไปยังอีกอาชีพหนึ่งในชั่ว
อายุของเขา การเลื่อนชั้นทางสังคมตามแนวดิ่งและแนวระดับอาจเกิดขึ้นได้ทั้ง
ในระหว่างชั่วอายุของบุคคลในสกุลเดียวกัน และภายในชั่วอายุของบุคคลคนเดียว

* นิธิ ฤทธิโกศล และวราภรณ์ พันธุ์วงศ์คอม, เรื่องเดิม, หน้า ๘.

^b Seymour Martin Lipset, "Social Mobility and Urbanization", *Rural Sociology*, 20 (Sept. 1955) : 220-228.

^c David Dressler with William M. Willis, *Sociology : The Study of Human Interaction*, p. 257-258.

สรุปได้ว่า การที่จะศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสังคมหนึ่ง ๆ ได้นั้น จะต้องมีการศึกษาถึงการจัดช่วงชั้นทางสังคมของสังคมนั้น ๆ ก่อน เพราะการจัดช่วงชั้นทางสังคมจะแบ่งคนในสังคมออกเป็นชั้นต่าง ๆ ตามเกณฑ์อันเป็นที่ยอมรับของสังคม ในสังคมเปิดคนในสังคมก็จะมีโอกาสได้เลื่อนชั้นทางสังคมทั้งตามแนวตั้งซึ่งมีทั้งขึ้นและลงกับตามแนวระดับทั้ง ในระหว่างชั่วอายุของบุคคลในสกุลเดียวกัน และภายในชั่วอายุของบุคคลหนึ่ง ๆ

ความสำคัญหรือประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัยนี้

๑. เพื่อเข้าใจถึงการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลต่าง ๆ ในสังคมไทย ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งยังสะท้อนให้เห็นถึงวิถีความคิดและพฤติกรรมในการเลื่อนชั้นทางสังคมของคนไทยในสมัยก่อน โดยเฉพาะสมัยอยุธยาตอนปลายไว้ด้วยอันจะเป็นแนวทางให้เห็นวิวัฒนาการของมโนภาพการเลื่อนชั้นทางสังคมของคนไทยในอดีต ซึ่งอาจนำมาพิจารณาศึกษาเปรียบเทียบกับของคนไทยในสมัยปัจจุบันโดยที่อาจทำใหม่มโนภาพในเรื่องนี้เป็นที่เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น โดยเฉพาะความเข้าใจที่ว่าสังคมไทยมีลักษณะโครงสร้างเป็นสังคมเปิดนั้นมีหลักฐานสนับสนุนหรือพิสูจน์เพียงใด

๒. เนื่องจากยังไม่เคยมีการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของสังคมไทยเป็นการเฉพาะเรื่องจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในลักษณะเช่นนี้มาก่อน ดังนั้น ผลการศึกษาจึงจะเป็นงาน ริเริ่มที่ น่าจะเป็นประโยชน์ต่อวิชาการทางด้านประวัติศาสตร์ สังคมวิทยา และสาขาวิชาที่เกี่ยวข้องกัน

๓. ผลของการวิจัยจะเป็นประโยชน์ต่อการเรียนการสอนในวิชาต่าง ๆ โดยเฉพาะของคณะอักษรศาสตร์ เช่น วิชาวิวัฒนาการของอารยธรรมไทย วิชาประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น วิชาประวัติศาสตร์สังคมและ

วัฒนธรรมไทย หรือวิชาอื่น ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกัน หรืออาจนำไปใช้ในการเรียน การสอนทางด้านสังคมวิทยา มานุษยวิทยา และการเมือง การปกครองได้

๔. ถ้ามีการวิจัยโครงการใหญ่เกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคล ในสมัยต่าง ๆ โครงการนี้ก็จะ เป็นโครงการเล็กที่เอื้อประโยชน์ต่อการวิจัยโครงการ ใหญ่ดังกล่าว ซึ่งจะ ทำให้ไม่เกิดความซ้ำซ้อน การสิ้นเปลืองแรงงาน เวลาและ กำลังทรัพย์โดยไม่จำเป็น

อักษรย่อที่ปรากฏในงานวิจัย

กทช. หอสมุดควชิรญาณ กองหอสมุดแห่งชาติ

หจช. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ร. ๑	รัชกาลที่ ๑	} ถ้าปรากฏหลังเอกสารเช่นจดหมายเหตุ ร. ๑ ร. ๒ ร. ๓ หมายถึงเอกสารรัชกาลที่ ๑ เอกสารรัชกาลที่ ๒ และเอกสารรัชกาลที่ ๓
ร. ๒	รัชกาลที่ ๒	
ร. ๓	รัชกาลที่ ๓	

กท. เอกสารเย็บเล่มราชการกรมกลาโหม

บทที่ ๑

การจัดช่วงชั้นทางสังคมและแนวความคิดเบื้องต้น เกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

จากแนวความคิดเบื้องต้นในบทนำ แสดงว่าก่อนที่จะทำการศึกษาวงจรเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสังคมใดสังคมหนึ่งได้นั้น จะต้องศึกษาการจัดช่วงชั้นทางสังคมในสังคมนั้นเสียก่อน ดังนั้นในบทนี้ผู้วิจัยจะศึกษาการจัดช่วงชั้นทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในสมัยนั้นต่อไป

การจัดช่วงชั้นทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

สภาพของบ้านเมืองไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือ ตั้งแต่ช่วงรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕-พ.ศ. ๒๓๙๔) ส่วนใหญ่ยังคงเป็นเช่นเดียวกับสมัยอยุธยาเพราะเป็นแบบแผนที่คนในสมัยนั้นรู้จักและคุ้นเคยกันอยู่แล้ว เนื่องจากผู้ที่มาสร้างบ้านเมืองใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ คือ คนในสมัยอยุธยาตอนปลายนั่นเอง โดยเฉพาะคนรุ่นสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ ซึ่งส่วนใหญ่มีชีวิตอยู่ในสมัยอยุธยาตอนปลายและสมัยธนบุรีมาแล้ว ดังนั้นผู้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า

---

^๑ Prince Dhani Niwat, Kromamun Bidyalabh, *The Reconstruction of Rama I of the Chakri Dynasty*, 1957, p. 4 อ้างถึงใน รองศยามานนท์, "ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๑" บทที่ ๖ การปฏิรูปทางการเมืองการปกครองและการสื่อสารก่อนรัชกาลที่ ๔ (เอกสารอดีตโรเนียว ลงวันที่ ๑๑ ตุลาคม ๒๕๒๓), หน้า ๒.

คนไทยสมัยแรกตั้งกรุงเทพฯ ก็คือคนไทยสมัยอยุธยาตอนปลาย
 นั้นเอง ชาวกรุงเทพฯ ส่วนใหญ่คือชาวกรุงเทพฯเก่าปนกับชาวเมืองธนบุรี ทั้ง
 พวกข้าราชการและพ่อค้าแม่ค้า ก็ล้วนแต่อพยพมาจากกรุงเทพฯเก่าแทบทั้งสิ้น
 เพราะฉะนั้นความรู้ความคิดและความเชื่อของคนไทยสมัยกรุงเทพฯ จึง
 ไม่มีอะไรผิดแผกแตกต่างไปจากคนไทยสมัยกรุงเทพฯ

ประกอบกับกรุงเทพฯหรืออยุธยาเป็นราชธานีของไทยติดต่อกันมาถึงกว่าสี่ศต-
 ววรรษ ความเจริญรุ่งเรืองของกรุงเทพฯหรืออยุธยา “ครั้งบ้านเมืองดี” คงยังเป็นที
 ประทับใจของผู้นำในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เห็นได้จากความพยายามทำ
 กรุงเทพฯ ให้เหมือนครั้งกรุงเทพฯหลายประการ โดยเฉพาะในด้านการสร้างบ้าน
 เมืองทั้งในกรสร้างพระบรมมหาราชวัง วัดวาอาราม ตลอดจนการขุดคลอง
 คูเมืองเป็นต้น ในขณะที่เดียวกันก็ได้นำรูปแบบการปกครอง กฎหมาย เศรษฐกิจ
 สังคม และวัฒนธรรมของสมัยอยุธยามาปรับใช้กับสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
 รวมทั้งการจัดช่วงชั้นทางสังคมด้วย

^๑ ชัย เรืองศิลป์, “ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๔-๒๔๕๓”, เอกสารสัมมนา
 ประวัติศาสตร์สังคมสมัยต้นกรุงเทพฯ ฯ วันที่ ๑๗-๑๘ มกราคม ๒๕๒๔ ณ หอประชุมมหา-
 วิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ, หน้า ๑๐.

^๒ คุราชละเอียดในม.ร.ว. แฉ่งน้อย สักดิ์ศรี และคณะ, พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ
 (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕), หน้า ๑๑-๑๕๓; หน้า ๑๗๕-๒๑๕ เนตรนภิศ นาควาระ และคณะ,
 วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕) หน้า ๑๗-๑๘,
 หน้า ๒๕๓-๒๘๘, หน้า ๒๘๘-๓๐๐ หุสดี ทิพพิศ และ มานพ พงศพิศ, บ้านในกรุงเทพฯ :
 รูปแบบและการเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕), หน้า ๕-๖๖ และ
 บิษนาค บุณนาค และคณะ, คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลง และผล
 กระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕), หน้า ๒๑-๒๘, หน้า ๓๕-๔๔
 งานวิจัยเงินทุนเพื่อเพิ่มพูนและพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เนื่อง
 ในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบรอบ ๒๐๐ ปี (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหา-
 วิทยาลัย, ๒๕๒๕). (ทั้ง ๔ เล่ม)

^๓ คุราชละเอียดใน ม.ร.ว. แฉ่งน้อย เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์ ประวัติศาสตร์
 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๘๕), (นครหลวง :
 มีตรนรากรพิมพ์, ๒๕๑๕), หน้า ๑-๓๘, หน้า ๑๕๗-๒๓๔.

การจัดช่วงชั้นทางสังคมของไทยมีพื้นฐานมาจากการจัดระเบียบของสังคมที่กำหนดให้มูลนาย เป็นหัวหน้าปกครองควบคุมราษฎรแต่ละกลุ่มลทหลันกันเป็นลำดับ^๒ โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นมูลนายสูงสุด ทั้งนี้เป็นไปตามทฤษฎีที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของชีวิตและเจ้าแผ่นดิน^๓ ซึ่งราษฎรจะต้องตอบแทนพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ด้วยการรับใช้ในรูปแบบของแรงงานและส่วยภายใต้การควบคุมของมูลนายซึ่งเป็นผู้ช่วยเหลือพระองค์ โดยที่ราษฎรจะหลีกเลี่ยงไม่ได้ มิฉะนั้นจะไม่ได้รับความคุ้มครองชีวิตและทรัพย์สินจากรัฐ ดังปรากฏในกฎหมายพระไอยการลักษณะรับฟ้อง มาตรา ๑๐ ว่า “ราษฎรมาร้องฟ้องด้วยคดีประการใด ๆ แลมิได้ตั้งสังกัดมูลนาย อย่าพึงรับไว้บังคับบัญชาเป็นอันขาดทีเดียว ให้ส่งตัวผู้หาสังกัดมูลนายมิไต่ถามแก่สัสดีเอาเป็นคนหลวง”^๔

^๑ มูลนายหรืออนา โดยทั่วไปหมายถึงผู้ที่ได้รับมอบหมายให้ควบคุมและบังคับบัญชากำลังคนที่เป็นไพร่ ดูอักษรวิธานสารบัพของหมอมรรคเด, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (พระนคร : องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๑๔), หน้า ๓๔๕.

^๒ ดูรายละเอียดใน ขจร สุขพานิช, ฐานันดรไพร่ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สมมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๕), หน้า ๑๓-๑๕ และอัญชลี สุสาธิต, “ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบตอสังคมไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” (วิทยานิพนธ์ประกอบการศึกษาหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๕๔-๕๕.

^๓ ม.ว. กักกฤษ ปรามโซ, “สังคมอยุธยา” ประวัติศาสตร์และการเมือง (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๔), หน้า ๔๘.

* พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของชีวิต เพราะท่านำมาในการส่งประหารชีวิตอยู่ในพระราชวินิจฉัยของพระมหากษัตริย์เพียงพระองค์เดียว

พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของแผ่นดิน เพราะทรงเป็นเจ้าของแผ่นดินทั่วพระราชอาณาจักร ดังปรากฏความใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓ “พระไอยการเบ็ดเสร็จ” (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๕), หน้า ๑๑๕ ตอนหนึ่งว่า “ที่ในแคว้นแคว้นกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา มหาตุัดถนพรตน์ราชธานีบรมมย์เป็นที่แห่งพระเจ้าอยู่หัว หากให้ราษฎรตั้งผู้เป็นเจ้าของแผ่นดินอยู่ จะได้เป็นที่ราษฎรหาไม่ได้”.

^๔ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, “พระไอยการลักษณะรับฟ้อง” (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๕), หน้า ๓๒.

การกำหนดให้ราษฎรต้องขึ้นสังกัดมุลนาย นอกจากเหตุผลข้างต้นแล้ว ยังสืบเนื่องมาจากการที่รัฐมีวัตถุประสงค์เพื่อให้เกิดความสะดวกในการเรียกเกณฑ์แรงงานราษฎรทั้งในยามปกติและยามสงคราม ยิ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นระยะของการสร้างบ้านเมืองใหม่ กำลังคนยังมีความสำคัญต่อการผลิต การสร้างบ้านสร้างเมือง การสร้างความมั่นคงให้แก่อาณาจักร กับทั้งยังเป็นฐานอำนาจทางการเมืองของผู้ปกครองด้วย ดังนั้นการจัดระเบียบสังคมในรูปแบบที่รับมาจากสมัยอยุธยาเช่นนี้ จึงยังมีความเหมาะสมกับสถานการณ์ของบ้านเมืองในเวลานั้น

การจัดระเบียบของสังคมดังกล่าวส่งผลต่อการจัดช่วงชั้นทางสังคม คือ พระมหากษัตริย์เป็นยอดสูงสุดของสังคม มีบุคคลอื่น ๆ อีก ๕ กลุ่ม ประกอบด้วยพระบรมวงศานุวงศ์หรือเจ้านาย ขุนนาง สมณชีพราหมณ์ ไพร่ และทาส ปฏิบัติหน้าที่ความรับผิดชอบต่อองค์พระมหากษัตริย์ บ้านเมือง และต่อกันและกันแตกต่างกันไปตามฐานะของตนในสังคม โดยมีศักดิ์นา* เป็นเครื่องกำหนดสิทธิ

* สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้ทรงออกกฎหมายเกี่ยวกับศักดิ์นาขึ้นใน พ.ศ. ๑๘๘๘ โดยกำหนดว่าพระบรมวงศานุวงศ์ พระราชโอรส ท้าวนางพระสนม ข้าราชการฝ่ายใน ข้าราชการทั่วไปทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนในราชธานีและหัวเมืองทุกกรมกอง ภรรยาของข้าราชการ พระภิกษุ นักบวช ไพร่ และทาส จะต้องมียศศักดิ์นาตามฐานะในสังคม และตำแหน่งของตนตามที่ระบุไว้ในกฎหมาย ศักดินาจำนวนต่ำที่สุด คือ ทาส มียศศักดิ์นา ๕ ต่อมาคือไพร่ มียศศักดิ์นา ๒๕ ผู้ดำรงตำแหน่งและฐานะในสังคมสูงกว่ามียศศักดิ์นาเพิ่มขึ้นตามลำดับขั้นตั้งแต่ ๕๐ ถึง ๑๐๐,๐๐๐ ซึ่งเป็นที่สุดในด้านหนึ่งข้าราชการ ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงนั้นสามารถมียศศักดิ์นาได้มากกว่านั้น ดังจะเห็นได้จากผู้ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชจะมีศักดิ์นาได้ถึง ๑๐๐,๐๐๐ ดูรายละเอียดใน ป้อนาด บนนาค และ ตรีเวทย์ ประมวลรัฐการ, หนังสือเรียนสังคมศึกษารายวิชา ศ ๑๒๐๑ ประวัตสังคมและวัฒนธรรมไทย (กรุงเทพฯ : บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๒), หน้า ๑๕-๑๗.

ตำแหน่ง หน้าที่ บรรดาศักดิ์ ราชทินนาม และศักดิ์นาของมุลนาย ระบบไว้อย่างละเอียด โดยแยกตามกรมกอง อยู่ใน "พระไอยการตำแหน่งนา พลเรือน" และ "พระไอยการตำแหน่งนายทหารหัวเมือง" ของกฎหมายตราสามดวง เริ่มจากพระมหากษัตริย์ผู้อยู่นอกเหนือการแบ่งศักดิ์นา เจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ ซึ่งมีศักดิ์นาลดหลั่นกันลงมาเป็นลำดับ ลงถึงข้าราชการผู้น้อยคือศักดิ์นา ๓๐

หน้าที่และความรับผิดชอบดังกล่าว ด้วยเหตุนี้ศักดิ์นาจึงเป็นเครื่องหมายของการแบ่งชนชั้นหรือการจัดช่วงชั้นทางสังคม ซึ่งแบ่งได้เป็น 2 ชนชั้นใหญ่ ๆ คือ ชนชั้นผู้ปกครองกับชนชั้นผู้ถูกปกครอง

ชนชั้นผู้ปกครอง คือ ชนชั้นที่ทำหน้าที่ควบคุมและบังคับบัญชากำลังคน เรียกว่าชนชั้นมูลนายหรือนาย ประกอบด้วยพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนางที่มีศักดิ์นา ๔๐๐ ขึ้นไป โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้สูงสุดเหนือมูลนายทั้งปวง พระราชอำนาจของพระองค์แผ่จากยอดของโครงสร้างสังคมลงมาสู่ไพร่และทาสซึ่งเป็นฐานของโครงสร้างสังคม โดยผ่านการส่งทอดตามลำดับชั้นของมูลนายซึ่งได้แก่ เจ้านาย และขุนนาง

เจ้านาย คือพระญาติวงศ์ของพระมหากษัตริย์หรือที่เรียกว่าพระบรมวงศานุวงศ์ เป็นผู้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ในทางสายพระโลหิต มีตำแหน่งลดหลั่นกันลงมาตามพระยศ ซึ่งแบ่งเป็นพระสกุลยศ กับพระอิสริยยศ พระสกุลยศเป็นตำแหน่งที่เจ้านายทรงได้รับตั้งแต่ประสูติ มี ๓ ชั้นที่ใช้ราชาศัพท์คือ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และหม่อมเจ้า ลงมาตามลำดับส่วนพระอิสริยยศนั้น เป็นตำแหน่งที่เจ้านายจะได้รับเมื่อปฏิบัติราชการมีความชอบโดยจะได้รับพระราชทานตำแหน่งให้เป็นเจ้าทรงกรม ซึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะปรากฏพระอิสริยยศตั้งแต่กรมพระยา กรมสมเด็จพระ กรมพระ กรมหลวง กรมขุน และกรมหมื่นลงมาตามลำดับ*

* ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๑๖ แปลโดย ม.ร.ว. ประทายทอง สิริสุข และ ทรรณี สรบุญญ์ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๑), หน้า ๒๐๑-๒๐๕.

* พิธีพระราชทานตำแหน่งกรมาน ต้องมีการลงพระนามเจ้านายในแผ่นพระสุพรรณบัตรพระมหากษัตริย์ทรงหลังทักขิไธทกพระราชทานบนพระเศียรเจ้านาย เจ้านายพระองค์นั้นต้องถวายเครื่องบูชาประกอบด้วยรูปเทียนต้นไม้มงคล ต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย, หน้า ๑๘-๒๓.

จุดมุ่งหมายในการแต่งตั้งเจ้าทรงกรม อาจแบ่งได้เป็น ๓ ประการ คือ
 ประการแรก เป็นการมอบหมายคนกลุ่มหนึ่งให้เจ้านายปกครองดูแล
 ภายในราชธานี เพราะเมื่อพระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ เลื่อนพระอิสริยยศ
 เจ้านายพระองค์ใดให้เป็นเจ้าทรงกรมแล้วก็มีกษัตริย์พระราชทานผู้คนที่ไหนแก่ไพร่
 และข้าราชการให้ด้วย ไพร่ดังกล่าวจะกลายเป็นไพร่สมของเจ้าทรงกรมพระองค์
 นั้น^๑ ส่วนข้าราชการในกรมนั้นก็สำคัญได้แก่ เจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหบัญชี
 ตำแหน่งเจ้ากรมจะสอดคล้องกับลำดับพระอิสริยยศของเจ้าทรงกรมของตน เช่น
 ถ้าเจ้านายเป็นกรมหลวง เจ้ากรมก็จะเป็นหลวงเช่นเดียวกัน

ประการที่สอง เพื่อเป็นการดำรงไว้ซึ่งฐานะของเจ้านาย ทั้งนี้เพราะ
 การแต่งตั้งให้ทรงกรมนั้นถือว่าเป็นการให้ตำแหน่ง เกียรติยศและความมั่งคั่งแก่
 เจ้านายพระองค์นั้น ด้วยเหตุที่บรรทัดฐานสำคัญที่แสดงฐานะของบุคคลในสังคม
 ไทยอยู่ที่การมีอำนาจ ซึ่งส่วนใหญ่ขึ้นอยู่กับการควบคุมจำนวนไพร่ อันแสดงถึง
 ความมั่งคั่งและอำนาจของผู้เป็นเจ้าของ

ประการที่สาม เพื่อให้สามารถเกณฑ์กำลังคนในกรมของเจ้านายต่าง ๆ
 ได้อย่างรวดเร็วในยามสงคราม โดยเฉพาะกรมพระราชวังบวรพระมหามงกุฎ
 ซึ่งมักต้องเสด็จไปในการสงครามบ่อยครั้งในฐานะผู้บังคับบัญชากองทัพ การได้
 รับพระราชทานให้ทรงกรมก็จะทำให้พระองค์สามารถเกณฑ์ไพร่พลได้อย่างรวดเร็วทันการ
 ปรากฏว่าพระมหามงกุฎเป็นผู้มีไพร่สมมากที่สุดในราชอาณาจักร
 นอกจากนี้พระองค์ยังเป็นผู้แต่งตั้งข้าราชการของพระองค์เอง โดยมีการจัดแบ่ง
 ออกเป็นหมู่ ๆ ทำนองเดียวกับข้าราชการในพระมหากษัตริย์^๒

^๑ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า ๑๑๘-๑๑๙.

^๒ ดูรายละเอียดใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
 รัชกาลที่ ๑ (พระนคร : โรงพิมพ์กรุดสภา ๒๕๐๓) หน้า ๒๕-๒๖.

ข้อที่น่าสังเกต คือ กรมของเจ้านายมิได้ทำหน้าที่บริหารราชการโดยตรง เป็นกรมที่ควบคุมกำลังคนเพียงอย่างเดียว โดยที่กรมของเจ้านายตั้งอยู่ได้นานเท่า พระชนมายุของเจ้านายพระองค์นั้น หรือนานเท่าที่พระมหากษัตริย์ยังไม่มีพระบรมราชโองการให้เปลี่ยนแปลง ถ้าเจ้านายสิ้นพระชนม์หรือถูกถอด กรมก็จะถูกยุบโอนไพร่พลเป็นของหลวง หรือแล้วแต่พระบรมราชโองการจะโอนพระราชทานแก่ผู้ใด ด้วยลักษณะนี้จึงอาจเรียกกรมของเจ้านายได้ว่ากรมชั่วคราว^๑ ซึ่งส่วนมากจะควบคุมไพร่สม ยกเว้นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลที่มีไพร่หลวงด้วย ส่วนกรมที่ทำหน้าที่บริหารราชการและควบคุมไพร่พลเรียกว่ากรมประจำ ซึ่งจะได้อธิบายต่อไปในเรื่องขุนนาง อย่างไรก็ตามทั้งสองประเภทนี้มีโครงสร้างทั่วไปเหมือนกัน คือ แต่ละกรมจะประกอบด้วยขุนนางอย่างน้อย ๓ ตำแหน่ง ได้แก่ เจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหบัญชี เจ้ากรมเป็นหัวหน้าของกรมนั้น ๆ ปลัดกรมคือผู้ช่วยของเจ้ากรม ส่วนสมุหบัญชีเป็นผู้เก็บรักษาบัญชีคนขึ้นสังกัดต่อกรม ขุนนางทั้งสามนี้จะช่วยกันรับผิดชอบในการควบคุมดูแลควบคุมไพร่ในสังกัด กรมมีทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็กซึ่งยังแบ่งออกเป็นกองและหมวดหมู่ตามลำดับ โดยที่อาจเริ่มจากการควบคุมคนหมู่ย่อย ๆ ประมาณ ๑๐ คน มีหัวหน้าควบคุมซึ่งคงเรียกตำแหน่งว่าหัวสิบ หมู่ย่อยหลาย ๆ หมู่รวมกันเป็นหมวด เป็นกองอยู่ใต้บังคับบัญชาของนายหมวด นายกองอันน่าจะให้แก่พวกนายร้อย ปลัดร้อย ขุนหมื่น พัน ซึ่งมีศักดินาระหว่าง ๑๐๐ ถึงต่ำกว่า ๔๐๐^๒ ที่เรียกได้ว่า

^๑ อัญชลี สุสาธิตน์ "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่องสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" วิทยานิพนธ์ประกอบการศึกษาหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔, หน้า ๘๖.

^๒ ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๔๕๓ ด้านสังคม พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, ๒๕๑๕), หน้า ๒๐๑.

๗ เป็นมูลนายระดับล่าง พวกเขาจะขึ้นสังกัดต่อมูลนายระดับสูงตำแหน่งต่าง ๆ ที่ขึ้นต่อเจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหบัญชีอีกต่อหนึ่ง*

ถึงแม้ว่าเจ้านายที่เข้ารับราชการจะมีโอกาสได้เพิ่มพูนพระอิสริยยศ อำนาจและศักดิ์นาตามความสำคัญของตำแหน่ง หน้าที่ และพระบรมราชโองการ โดยเฉพาะการได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าทรงกรมก็ตาม แต่ก็มีเจ้านายบางพระองค์ที่ไม่ทรงรับราชการ ในกรณีเช่นนี้สิทธิและผลประโยชน์ต่าง ๆ ในฐานะเจ้านายที่มีมาแต่ประสูติก็นคงอยู่ต่อไปจนตลอดพระชนม์ชีพ นอกเสียจากว่าพระมหากษัตริย์จะโปรดเกล้า ๆ ให้มีการเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น

สิทธิและผลประโยชน์ของเจ้านายที่มีมาแต่ประสูติตามที่ระบุไว้ในกฎหมาย คือ การยกเว้นถูกเรียกเกณฑ์แรงงานและการเสียภาษีที่ดิน การสามารถเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ได้ เมื่อกระทำความผิดก็จะถูกพิจารณาคดีได้แต่เฉพาะในศาลกรมวังเท่านั้น และจะถูกนำไปขายเป็นทาสไม่ได้ กฎมณเฑียรบาลได้กล่าวถึงเครื่องยศและพาหนะของเจ้านายที่มีศักดิ์นาสูงว่า "บันดาศักดิ์ ๑๐๐๐๐ ในเมืองชัยวัฒน์ซึ่งหุ้มผ้าขาว บันดาศักดิ์ ๑๐๐๐๐ หัวเมืองซึ่งคานหามเกือกกันซึ่งหุ้มผ้าขาว" สำหรับผู้ที่ถือศักดินา ๕๐๐๐๐ ในหัวเมืองชัยวัฒน์ทางยู ส่วนผู้ถือศักดินา ๓๐๐๐ ชียาน

อย่างไรก็ดี ในฐานะทางสังคมของเจ้านายหรือพระบรมวงศานุวงศ์ของพระมหากษัตริย์นั้นตั้งอยู่บนความไม่แน่นอน เนื่องจากพระบรมวงศานุวงศ์ในพระมหากษัตริย์จะมีฐานะสูงส่งอยู่ที่แต่เฉพาะเมื่อพระมหากษัตริย์พระองค์นั้นครองราชย์อยู่เท่านั้น เมื่อสิ้นรัชกาลลงอำนาจมักจะหมดไปซึ่งก็จะส่งผลกระทบต่อพระบรมวงศานุวงศ์ของพระองค์ด้วย ยิ่งถ้ามีการล้มล้างพระราชวงศ์เก่าและเปลี่ยน

* ดูเกี่ยวกับมูลนายระดับสูง และมูลนายระดับล่างในเรื่องขุนนาง.

๑ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑ "กฎมณเฑียรบาล มาตรา ๕", หน้า ๑๒.

พระราชวงศ์ใหม่ พระบรมวงศานุวงศ์ของพระมหากษัตริย์องค์ก่อนก็มักถูกประหารชีวิตหรือถูกลดชั้นทางสังคมให้ต่ำลง ดังจะเห็นได้จากเหตุการณ์ในสมัยอยุธยาช่วงที่มีการเปลี่ยนพระมหากษัตริย์หรือพระราชวงศ์หลายครั้ง* แม้เมื่อจะมีการสถาปนาพระราชวงศ์จักรีและตั้งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี พระบรมวงศานุวงศ์ในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ถูกประหารชีวิตเป็นส่วนใหญ่ ที่ยังเหลือก็มักถูกเลื่อนชั้นลงเป็นคนสามัญ^๖ นอกจากนี้ฐานะความเป็นเจ้าก็ถูกลดลงมาทุกชั้นคน และจะหมดสิ้นไปเมื่อถึงชั่วคนที่ห้า^๗ ยิ่งกว่านั้นนอกจากพระมหากษัตริย์ พระมหากุปราช พระราชโอรส และพระราชธิดาอันประสูติจากพระมหเฮสีแล้ว ก็มีใช้ว่าพระบรมวงศานุวงศ์จะมีฐานะทางสังคมสูงกว่าขุนนางเสมอไป^๘ ทั้งนี้เพราะระบบศักดินามีได้กำหนดให้พระบรมวงศานุวงศ์ต้องมีฐานะทางสังคมสูงกว่าขุนนาง ถึงแม้ว่าเจ้านายจะทรงมีศักดินาสูงมาตั้งแต่แรกประสูติ แต่ศักดินานั้นอาจเพิ่มขึ้นหรือลดลงได้ตามความชอบและความผิดต่อแผ่นดินเมื่อทรงเจริญวัยขึ้น ดังนั้นการที่จะมีฐานะทางสังคมสูงหรือต่ำย่อมขึ้นอยู่กับหน้าที่ความรับผิดชอบที่มีต่องานราชการเป็นสำคัญ

* เช่นการขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระไชยราชาธิราช พ.ศ. ๒๐๑๗ สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พ.ศ. ๒๑๑๓ สมเด็จพระนารายณ์ พ.ศ. ๒๑๕๕ สมเด็จพระเพทราชา พ.ศ. ๒๒๓๑ และสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ พ.ศ. ๒๒๖๕ เป็นต้น ดู พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่าง ๆ เช่น พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด) พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติ, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระราชหัตถเลขา, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ และคู่มือเมืองไทยสมัยอยุธยา (พ.ศ. ๑๙๙๓-พ.ศ. ๒๓๑๐) ในพิเศษศรี ตุก และ บัณฑิต บุนนาค ๓. ๑๑๑ ประวัติศาสตร์ไทย ๑ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๑) หน้า ๑๒-๕๒.

^๖ ดู ช้างศักดิ์ อาชีวพันธ์, ราชสกุลจักรวงศ์ และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ฉบับสมบูรณ์ (ภาคจบ) (พระนคร : รุ่งวัฒนา, ๒๕๑๕) หน้า, ๑๒๘-๑๓๔.

^๗ ความเป็นเจ้า ๕ ชั่วคน คือ เจ้าห้า พระองค์เจ้า หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ และหม่อมหลวง ลงมาตามลำดับ.

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เจ้านายที่ดำรงตำแหน่งสูงสุดรองลงมาจากพระมหากษัตริย์ คือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระมหาอุปราชวังหน้า ตัดลงมาคือตำแหน่งเจ้าทรงกรมอื่น ๆ บางครั้งพระมหากษัตริย์ทรงมอบหมายให้เจ้าทรงกรมทรงรับผิดชอบงานเฉพาะอย่างเป็นครั้งคราว เช่น การเป็นแม่ทัพช่วยในการสงคราม ซึ่งจะเห็นได้ชัดในสมัยรัชกาลที่ ๑ ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้มีการตั้งตำแหน่งขึ้นใหม่สำหรับเจ้านาย อีกสองตำแหน่งเพื่อช่วยในด้านการปกครอง คือ ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณ และตำแหน่งผู้กำกับราชการกรมสำคัญ สาเหตุของการตั้งตำแหน่งทั้งสองไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าการตั้งตำแหน่งผู้กำกับราชการกรมสำคัญนั้นน่าจะมาจากสาเหตุ ๒ ประการ คือ

ประการที่ ๑ จะเป็นด้วยเมื่อจัดกองทัพไปรบพม่าเมื่อปีมะเส็ง เอกศก^๑ จะมีการบางอย่างไม่เป็นที่พึงพระราชประสงค์ ด้วยข้าราชการซึ่งเป็นเจ้ากระทรวงต่าง ๆ หย่อนความสามารถ ทรงพระราชดำริเห็นว่าต้องการกำลังช่วยคิดอ่านออกหน้าราชการในกระทรวงนั้น ๆ จึงทรงเลือกสรรเจ้านายซึ่งมีความสามารถ และเป็นทีไว้วางพระราชหฤทัยไปช่วยราชการต่างกระทรวง

หรือมีฉะนั้นประการที่ ๒ ในเวลานั้นเจ้านายที่เจริญพระชนมายุและความสามารถมีหลายพระองค์ จึงทรงพระราชดำริเห็นว่า ให้มีหน้าที่ประจำราชการอย่างใดเสียบ้าง ดีกว่าทิ้งไว้ให้อยู่เปล่า จึงเลือกสรรเจ้านายซึ่งทรงไว้วางพระราชหฤทัยในความสามารถให้ไปช่วยราชการต่างกระทรวง น่าจะเป็นด้วยเหตุ ๒ ประการดังกล่าวมานี้^๒

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ (พิมพ์แจกในงานฉาปนกิจ หม่อมแก้ว ทินกร และนายอุทิศสำแดง (เปลี่ยน ฐิตะรัต) ณ เมรุวัดสระเกศ ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๘), หน้า ๑๓๖-๑๓๘.

* คือ พ.ศ. ๒๓๕๓ (จ.ศ. ๑๑๑๑).

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๔๓๓.

ไม่ว่าสาเหตุที่แท้จริงของการแต่งตั้งตำแหน่งดังกล่าวจะเป็นอย่างไรก็ตาม แต่ก็ปรากฏว่าตำแหน่งนี้เป็นตำแหน่งสำคัญรองลงมาจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณ และเหนือกว่าเจ้าทรงกรมอื่น ๆ มีหน้าที่ให้คำปรึกษาหารือข้อราชการที่เป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองแก่อัครมหาเสนาบดีอันได้แก่สมุหนายกและสมุหกลาโหม กับเสนาบดีจตุสดมภ์ซึ่งเป็นเสนาบดีกรมสำคัญในการบริหารราชการแผ่นดิน ด้วยลักษณะนี้การแต่งตั้งตำแหน่งผู้กำกับราชการกรมสำคัญจึงย่อมเป็นผลดีต่อเจ้านายผู้ได้รับการแต่งตั้งที่ได้มีโอกาสเลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้น นอกจากนี้ยังเท่ากับเป็นการฝึกหัดเจ้านายให้รู้จักปฏิบัติหน้าที่ราชการตามที่ได้รับมอบหมายด้วย ยิ่งกว่านั้นยังน่าจะส่งผลในการถ่วงดุลย์อำนาจทางการเมืองระหว่างเจ้านายกับขุนนางอันมีผลต่อเนื่องถึงความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ที่อยู่เหนือกลุ่มคนทั้งสองพวกอีกด้วย

ส่วนตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณนี้มีหน้าที่ดูแลราชการแผ่นดินแทนพระองค์รัชกาลที่ ๒ เนื่องจากผู้ดำรงตำแหน่งนี้เป็นพระองค์แรก คือ สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาเสนาบดีฯ ซึ่งเป็นพระมหาอุปราชอยู่แล้ว ดังนั้นจึงไม่อาจจะลงไปได้แน่นอนว่าตำแหน่งพระมหาอุปราชซึ่งเดิมเป็นตำแหน่งรองลงมาจากพระมหากษัตริย์จะยังคงความสำคัญดังกล่าวอยู่ต่อไปหรือไม่เมื่อมีตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณขึ้นอีกตำแหน่งหนึ่ง อย่างไรก็ตามเมื่อวังหน้าพระองค์หนึ่งถึงกาลที่ ๒ ก็มีได้ทรงตั้งผู้ดำรงตำแหน่งวังหน้าอีกเลย แต่ยังคงตั้งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณต่อมาจนสิ้นรัชกาล จึงเป็นอันว่าหลังจากวังหน้าสนพระชนม์ใน

^๑ ป๋ยนถัด บุนนาค, "การเมืองการปกครองไทยสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ตอนต้น, (เอกสารโรเนียวสนอต่อที่สมมนาโครงการเอเชียอาคเนย์ศึกษา ๒๑-๒๓ ธันวาคม ๒๕๒๒), หน้า ๑๐-๑๑.

พ.ศ. ๒๓๖๐ แล้ว ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณมีความสำคัญ ร่องลงมาจากพระมหากษัตริย์ตลอดสมัยรัชกาลที่ ๒ อย่างแน่นอน

การมอบหมายงานให้เจ้านายทำเป็นครั้งคราวรวมถึงการตั้งตำแหน่งเจ้าทรงกรม ตำแหน่งผู้กำกับราชการและตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณดังกล่าวเท่ากับเป็นการให้โอกาสเจ้านายให้มีพระอิสริยยศสูงขึ้นเป็นเจ้าทรงกรม หรือได้เลื่อนกรมสูงขึ้น มีศักดินาเพิ่มขึ้นอันเป็นผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้านายในทางสูงขึ้น นั่นคือการมีอำนาจควบคุม ไร่พลเป็นจำนวนมากขึ้นด้วย ทั้งนี้เพราะการประเมินฐานะทางสังคมในสมัยนั้นขึ้นอยู่กับศักดินาซึ่งเป็นเครื่องชั่งบอกอำนาจในการควบคุม ไร่พล อันเป็นฐานอำนาจที่มีความสำคัญมากในขณะนั้น ศักดินาของเจ้านายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะพิจารณาได้จากตารางดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๑

ตารางแสดงศักดินาของเจ้าตามลำดับพระสกุลยศและการทรงกรม

เจ้านาย	ไม่ได้ทรงกรม มีศักดินา	ทรงกรม มีศักดินา
เจ้าฟ้า (พระเชษฐา พระอนุชา)	๒๐,๐๐๐	๕๐,๐๐๐
เจ้าฟ้า (พระราชโอรส)	๑๕,๐๐๐	๕๐,๐๐๐
พระมหากษัตริย์		๑๐๐,๐๐๐
พระองค์เจ้า (พระเชษฐา พระอนุชา)	๗,๐๐๐	๑๕,๐๐๐
พระองค์เจ้า (พระราชโอรส)	๖,๐๐๐	๑๕,๐๐๐
พระองค์เจ้า (พระราชชนัดดา)	๔,๐๐๐	๑๑,๐๐๐
หม่อมเจ้า	๑,๕๐๐	

ที่มา : พระอัยการตำแหน่งนาพลเรือน, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ เล่ม ๑, หน้า ๒๑๙-๒๒๐.

จะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์มีศักดิ์นาสูงสุด คือ ๑๐๐,๐๐๐ ซึ่งแสดงว่าทรงได้ควบคุมไพร่พลเป็นจำนวนมากดังกล่าวมาแล้ว ส่วนเจ้านายองค์อื่นนั้น มีศักดิ์นาลดน้อยตามระดับฐานะการเป็นเจ้าจากสูงไปต่ำโดยขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ทางสายพระโลหิตกับพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ เจ้านายจะได้รับศักดิ์นาตั้งแต่ประสูติและจะได้อีกมากขึ้นเมื่อเข้ารับราชการและเป็นเจ้าทรงกรมกับยังได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดรายปีด้วย

ขุนนาง แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ ขุนนางระดับสูง และขุนนางระดับต่ำ

ขุนนางระดับสูง คือ บุคคลที่รับราชการมีศักดิ์นาตั้งแต่ ๔๐๐-๑๐,๐๐๐ มีหน้าที่ควบคุมกำลังไพร่พลที่ได้รับมอบหมายให้มีสุขภาพแข็งแรงเตรียมพร้อมเพื่อความสะดวกรวดเร็วในการเกณฑ์มาใช้ในงานราชการทั้งในยามปกติและยามสงคราม ขุนนางจะมีไพร่อยู่ในความดูแลเล็กน้อยเพียงใดนั้นขึ้นอยู่กับศักดิ์นาที่ถืออยู่ จึงเท่ากับเป็นการเฉลี่ยหน้าที่ความรับผิดชอบของขุนนางตาม

* คอวริช เวลส์ เสนอว่าสามารถคำนวณจำนวนไพร่ชนสังกัดของมุลนายแต่ละคนได้โดยการนำศักดิ์นาสูงสุดของไพร่ คือ ๒๕ มาหารศักดิ์นามุลนาย ได้ผลลัพธ์เท่าใดถือเป็นจำนวนไพร่ทชนสังกัดต่อมุลนายผู้นั้น เช่น มุลนายมีศักดิ์นา ๔๐๐ จะมีไพร่ชนสังกัด ๑๖ คน มุลนายที่มีศักดิ์นา ๓,๐๐๐ จะมีไพร่ชนสังกัด ๒๒๐ คน และมุลนายมีศักดิ์นา ๑๐,๐๐๐ จะมีไพร่ชนสังกัด ๔๐๐ คน ดู คอวริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจนสมเกียรติกุล และ ชูพา ชุมจันทร์ (กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๕) หน้า ๑๓, ๑๔ และ ๑๕ อนุญาต สุตายนต์ เสนอว่า วิชการคิดแบบเวลส์ เช่นนี้ยังคงเป็นการประมาณอย่างคร่าว ๆ เพราะไพร่มีศักดิ์นาหลายระดับ ตั้งแต่ ๑๐ ถึง ๒๕ มิได้มีศักดิ์นา ๒๕ เท่ากันทุกคน และเมื่อพิจารณาจากข้อมูลทางประวัติศาสตร์ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาฯ (พระนคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๕), หน้า ๑๕๒-๑๕๕ หน้า ๕๖๓ หน้า ๕๖๕-๕๗๒ จำนวนคนที่อยู่ในสังกัดมุลนายก็ไม่สัมพันธ์กับศักดิ์นามุลนายนั้น ๆ ปล่อยให้ เช่น เจ้าพระยาจักรี สมุหนายก ถือศักดิ์นา ๑๐,๐๐๐ คุมพลถึง ๕๐,๐๐๐ คน ไปตีทัพกับตะนาวศรี ใน พ.ศ. ๒๑๓๕ รัชกาลสมเด็จพระนเรศวรฯ กรมพระราชวังบวรรมหาสุรสิงหนาท พระมหากษัตริย์ในรัชกาลที่ ๑ ถือศักดิ์นา ๑๐,๐๐๐ คุมกำลังพลเพียง ๓๐,๐๐๐ คน ไปรบทัพพม่าที่กาญจนบุรีใน พ.ศ. ๒๓๒๕ และต่อมาเมื่อไปรบทัพพม่าที่ทาดินแดงก็ทรงคุมกำลังพลในจำนวนเท่าเดิม ดังแนววิธีการคิดแบบเวลส์จึงยังไม่อาจใช้ได้เสมอไป และในบางฉบับก็ยังไม่มีเอกสารคิดศักดิ์นากับจำนวนไพร่ในสังกัดได้ ดู อนุญาต สุตายนต์, เรืองเดม, หน้า ๓๗-๓๘.

ศักดิ์นา และยังเป็นกำบังกันไม่ให้ขุนนางมีกำลังอำนาจมากเกินไป ซึ่งจะเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของพระมหากษัตริย์ได้

ความเป็นขุนนางนั้นขึ้นอยู่กับกา^๕รแต่งตั้งของพระมหากษัตริย์โดยผ่านการถวายตัว ซึ่งถือว่าเป็นการฝากตัวเข้าอยู่ใต้พระอุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์อย่างใดก็ดี ผู้ที่จะถวายตัวเข้ารับราชการได้นั้นจะต้องมีคุณสมบัติประกอบด้วยคุณสมบัติประการคือชาติวุฒิ วิทยวุฒิ คุณวุฒิ และปัญญาวุฒิ กับอธิบดี ๔ ประการ คือ ฉันทาธิบตี วิริยาธิบตี จิตาธิบตี และวิมังสาธิบตี ตามที่ระบุไว้ในบทบัญญัติมาตราที่ ๕๐ ในพระราชกำหนดเก่า ดังนี้

หนึ่ง ขนบธรรมเนียมผู้จะเป็นพระ หลวง ขุน หมื่น ผู้รักษาเมือง ผู้รั้งกรมการ ย่อมมีความชอบตามคุณานุรูปสมควร แลยกอุปด้วยวุทธิสี่ประการ คือ ชาติวุทธิ ไวยวุทธิ คุณวุทธิ ปัญญาวุทธิ

ชาติวุทธินั้นกระฎเป็นอัคมหาเสนา ๆ บดีสืบ ๆ กันมา ไวยวุทธินั้นคือ อายุศสมควรตั้งแต่สามสิบแปดปีขึ้นไป คุณวุทธินั้นคือมีความรู้ฝ่ายทหารพลเรือนชำนาญ ปัญญาวุทธินั้นคือจำเริญด้วยปัญญาฉลาดในที่ที่จะตอบแทนแก้ไขข้อติฉะปฤษณาประเทศกรุงอื่น แลคิดอ่านให้ชอบด้วยโลกียราชกิจธรรมทั้งปวง ความสมุหกระลาโหม สมุหนายกจตุสดมภ์ทุกษาพร้อมกัน จึงนำเอากราบทูลทวงกรุณาเอาผู้อุปด้วยวุทธิสี่ประการนั้นเป็นที่พระหลวงขุนหมื่นหมื่นหมื่นแต่สองประการ สามประการ ก็พอจะเอาเป็นที่พระหลวงขุนหมื่นตามสมควร

และ

วุดิเชย์ มุลคีร์ป และ ม.ร.ว. รุจยา ฮาภากร, หนังสือเรียนสังคมศึกษา ราชวิชา ส. ๖๐๕ สังคศึกษา (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๖) หน้า ๑๕.

* จริตผู้ซึ่งปรารถนาต่อวังเป็นทางการเฉพาะพระพักตร์พระมหากษัตริย์ โดยมีการถวายดอกไม้ รูปเทียนด้วย.

^๕ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดเก่า", หน้า ๑๔๕.

คือ ฉันทาธิปไตย คือ วิริยาธิปไตย คือ จิตาธิปไตย คือ วิมังสาธิปไตย ฉันทาธิปไตยนั้นคือ ล้นเกล้าล้นกระหม่อมต้องพระราชประสงค์สิ่งใด ผู้นั้นนำสิ่งนั้นมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย วิริยาธิปไตยนั้นคือ กอปรด้วยความเพียรในราชการมิได้ขาด จิตาธิปไตยนั้นคือ มีน้ำใจกล้าแข็งในการณะรงค์สงคราม วิมังสาธิปไตยนั้นคือ ความฉลาดในที่พิภพวิชาความแลอบายในราชการต่าง ๆ ถ้าผู้ใดมีปะกอปรด้วยคุณวิเศษประการและอธิปไตยสี่ประการแต่ประการใดประการหนึ่งไซ้ ถึงคุณานุรูปสมควรก็ดี อย่าให้สมุหกลาโหม สมุหนายก จตุสดมภ์ กราบทูลพระกรุณาตั้งแต่งตั้งผู้นั้นเป็น พระหลวง ขุน หมื่น เป็น อื่นชาติทีเดียว

พระราชกำหนดเกล้าตั้งกล่าวแสดงให้เห็นว่าในสมัยอยุธยา การเข้ารับราชการซึ่งเป็นหนทางนำไปสู่การเลื่อนชั้นทางสังคมที่สำคัญยิ่งในสังคมไทยนั้นมีหลักเกณฑ์ที่เข้มงวดมากและเป็นไปในลักษณะที่พิจารณาถึงชาติกำเนิดในตระกูลสูงเป็นสำคัญก่อนความสามารถ นอกจากนี้ยังต้องผ่านการกลั่นกรองจากเสนาบดีผู้ใหญ่ก่อนจึงจะถวายตัวเข้ารับราชการได้ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้มีการผ่อนปรนหลักเกณฑ์การเข้ารับราชการดังปรากฏในพระราชกำหนดใหม่ซึ่งประกาศใช้ใน พ.ศ. ๒๓๒๗ สามปีภายหลังการสถาปนาราชธานีและพระราชวงศ์ใหม่ ดังนี้

สืบมาทุกวันนี้ ผู้คนรุ่งโรยกว่าแต่ก่อน บุตรแลหลานข้าราชการผู้มีชาติตระกูลเคยทำราชการนั้นมออยู่น้อย ซึ่งหัวหมื่นนายเวรมหาดเล็กแลเจ้ากรมปลัดกรม จัดเอาผู้สมัครทำราชการมีผู้มาถวายใช้ราชการเป็นขุนหมื่นมหาดเล็กขอเฝ้าเข้าที่ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอหลานเธอ แลพระเจ้าลูกเธอหลานเธอ เจ้าต่างกรม ๆ ฝ่ายหน้าฝ่ายใน

และ

^๑ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดเกล้า", หน้า ๑๕๐.

^๒ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดใหม่", หน้า ๓๔๑.

ให้พินิจพิจารณาบุคคลผู้ซึ่งจะเข้ามาทำราชการนั้น ถ้ามีบิดามารดา
ญาติพี่น้องที่อาศัยอยู่ในบ้าน มีเยื่อเรื้อนเป็นหลักแหล่งแล้วก็เป็นคนดีซึ่งมี
สติปัญญาเฉลียวฉลาดใฝ่เรียนรู้อุตสาหะ รุ้ผิดชอบ มีคุณนุทรธิสมภพจึงให้
รับทูลเกล้า ฯ ถวายไว้ใช้ราชการ ถ้าหากบิดามารดาญาติพี่น้องที่กินอยู่
เป็นหลักแหล่งมิได้เป็นคนไว้เว้เทียวเรื่ออาศัยอยู่ในร้านตลาดพัสดานวิวัฒนา
อาราม อย่าให้รับทูลเกล้า ฯ ถวายใช้ราชการเป็นมหาดเล็กขอเฝ้าเซาที่
สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ พระเจ้าลูกเธอ พระเจ้า
หลานเธอ เจ้าต่างกรม ฯ ฝ่ายหน้าฝ่ายในแต่เจ้าทหารมิได้

จะเห็นได้ว่า แม้ในสมัยรัชกาลที่ ๑ จะมีการผ่อนปรนการเข้ารับราชการ
โดยที่กำหนดกฎเกณฑ์แต่เพียงให้เป็นผู้มีบิดามารดาที่อยูเป็นหลักแหล่งเป็นคน
ซื่อสัตย์ มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด มีความละเอียดรอบคอบ และมีคุณนุทรธิสมภพ
ดังบทบัญญัติในกฎหมายข้างต้น แต่การผ่อนปรนดังกล่าวก็เป็นเฉพาะในตำแหน่ง
ขุนนางระดับต่ำ คือมหาดเล็กขอเฝ้าเซาที่เท่านั้น ส่วนผู้จะดำรงตำแหน่งขุนนาง
ระดับสูงคงเป็นไปตามกฎเกณฑ์เดิม

นอกจากนี้ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้มีการออกพระราชกำหนด พ.ศ.
๒๓๘๓^๒ ซึ่งระบุว่าบุคคลที่จะเข้ารับดำรงตำแหน่งราชการ (ที่ถือศักดินา ๔๐๐ ขึ้นไป)
ต้องมีคุณสมบัติ คือ มาจากตระกูลของอักรมหาเสนาบดีซึ่งจะเป็นในอดีตรือ
ปัจจุบันก็ได้ คำว่าตระกูลในที่นี้ไม่รวมถึงผู้ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับ
อักรมหาเสนาบดีโดยการสมรส^๓ มีความรู้ทั้งในด้านการทหารและพลเรือน

^๑ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดใหม่" หน้า ๓๔๕.

^๒ ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ เล่ม ๓ "พระราชกำหนด พ.ศ. ๒๓๘๓ (พระราชกำหนดเกล้า)", หน้า ๒๓๕-๒๓๖.

^๓ คู่มือแนะนำจะรวมถึงลูกหลานของอักรมหาเสนาบดี ทั้งในสายบิดาและมารดาเท่านั้น
ดู ม.ร.ว. อิศน์ รพีพัฒน์, เรืองเดม, หน้า ๓๒๒.

มีความเฉลียวฉลาดในการวินิจฉัยเรื่องการฟ้องร้องและในกิจการงาน มีความขยันหมั่นเพียรในกิจการงาน ไม่ว่าจะองค์พระมหากษัตริย์จะมีพระราชประสงค์สิ่งใด ก็ต้องสามารถแสวงหามาทูลเกล้า ฯ ถวายได้ มีความกล้าหาญชาญชัยในสงคราม และตั้งอยู่ในศีลธรรม พระราชกำหนดนี้ยังได้เห็นว่าบุคคลใดก็ตามที่มีเชื้อผู้มีตระกูล หรือเป็นผู้ซึ่งมีกษัตริย์จากการพนันหรือคิติดินบนขุนนางให้นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายตัวเพื่อเป็นมหาดเล็ก ห้ามได้รับการนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายตัวอย่างเด็ดขาด

จากกฎเกณฑ์ซึ่งระบุไว้ในกฎหมายทั้งที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาและมีการเพิ่มเติมขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๓ แสดงให้เห็นว่าการเข้ารับราชการเป็นขุนนางระดับสูงนั้นทำได้ง่ายสำหรับผู้อยู่ในตระกูลขุนนางชั้นสูงอยู่แล้ว แต่แทบจะเป็นไปไม่ได้เลยในหมู่พวกไพร่ หรือแม้แต่ขุนนางระดับต่ำที่จะเลื่อนชั้นเป็นขุนนางระดับสูงก็คงจะทำได้ไม่มากนัก แม้ว่าในสมัยรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเป็นช่วงที่ขาดแคลนกำลังคนที่รับราชการอย่างมาก จนถึงกับต้องผ่อนปรนการเข้ารับราชการแต่ก็เป็นเพียงในชั้นขุนนางระดับต่ำเท่านั้น ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าระเบียบของสังคมไทยที่ออกมาในรูปกฎหมายต่าง ๆ ตามที่ปรากฏในกฎหมายนั้นเอื้อต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงขึ้นไปในหมู่ชนชั้นผู้ปกครองระดับสูง ในขณะที่เป็นปัญหาและอุปสรรคสำคัญต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม ในทางสูงขึ้นไปของชนชั้นผู้ถูกปกครอง ด้วยเหตุนี้การเลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงขึ้นไปในระหว่างชนชั้นจึงย่อมจะทำได้ยากกว่าภายในชนชั้นเดียวกัน

ภายหลังผ่านขั้นตอนของการถวายตัวแล้ว ขุนนางใหม่จะถูกบรรจุให้ดำรงตำแหน่งปฏิบัติราชการในกรมต่าง ๆ และต้องอยู่ใต้การบังคับบัญชาของเจ้ากรมนั้น ๆ โดยตรง แม้กระนั้นพระมหากษัตริย์ก็ยังทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจที่จะลงโทษและเลื่อนตำแหน่งขุนนางเหล่านั้นอยู่ เมื่อขุนนางเข้ารับราชการแล้ว

๑ ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ เล่ม ๒, หน้า ๓๕๐.

ก็จะได้รับพระราชทานยศศักดิ์ ซึ่งประกอบด้วยยศหรือบรรดาศักดิ์ตำแหน่ง ราชทินนาม และศักดิ์นา โดยทั่วไปยศศักดิ์ทั้ง ๔ ประการนี้จะไปด้วยกัน กล่าวคือ เมื่อขุนนางผู้ใดได้รับพระราชทานยศหรือบรรดาศักดิ์สูงขึ้นก็มักได้รับ ตำแหน่ง ราชทินนาม และศักดิ์นาสูงขึ้นตามไปด้วย นำไปสู่การได้ควบคุม กำลังไพร่พลจำนวนมาก และมีผลสืบเนื่องถึงการเลื่อนขั้นทางสังคมในทางสูงขึ้น ด้วย

ขุนนางประเภทนี้จะได้รับสิทธิตามกฎหมายและสิทธิที่จะได้รับการแบ่ง บ้านผลประโยชน์ทั้งในยามปกติ และในยามที่ได้รับชัยชนะจากสงครามซึ่งเป็น สิทธิพิเศษที่แตกต่างจากคนสามัญที่เห็น ได้ชัดคือการได้รับยกเว้นจากการเกณฑ์ แรงงาน การมีสิทธิเข้าเฝ้าเวลาที่พระมหากษัตริย์ทรงว่าราชการผู้ใดจะเจรจา หมายขาดของขุนนางพวกนี้จะได้รับโทษหนัก และจะต้องเรียกชื่อตามราชทินนาม ที่ได้รับพระราชทาน เมื่อเกิดคดีความกฎหมายอนุญาตให้แต่งตั้งทนายว่าความ หรือแก้ต่างแทนตัวได้โดยไม่ต้องไปศาลด้วยตนเอง ยกเว้นคดีอุกฉกรรจ์ เช่น คดีกบฏต่อแผ่นดิน บ้านของขุนนางได้รับการยกเว้นจากการตรวจค้นบางประการ นอกจากนั้นก่อน พ.ศ. ๒๓๖๗ ขุนนางได้รับการยกเว้นภาษีที่นา เครื่องยศบาง อย่างก็สงวนไว้เฉพาะขุนนาง เช่น ผ้าสมปัก ตั้ง เวลาไปไหนมาไหนก็จะมีคน

* ยศหรือบรรดาศักดิ์ หมายถึงชั้นของขุนนาง แสดงถึงฐานะของขุนนางจากชั้นสูง สดุดลงมาตามลำดับ คือ สมเด็จเจ้าพระยา เจ้าพระยา พระยา พระ หลวง ขุน หม่อม และพัน ตำแหน่ง หมายถึงหน้าที่ขุนนางต้องปฏิบัติตามความรับผิดชอบในตำแหน่งนั้น ๆ เช่น สมุหนายก สมุหกลาโหม เสนาบดี ปลัดทูลฉลอง จางวาง เจ้ากรม และปลัดกรม เป็นต้น

ราชทินนาม หมายถึงชื่อซึ่งเป็นการแสดงตำแหน่งขุนนางที่ได้รับพระราชทาน เช่น มหาเสนา ยมราช และ พลเทพ แสดงว่าผู้ได้รับพระราชทานราชทินนามดังกล่าวดำรงตำแหน่ง สมุหกลาโหม เสนาบดีกรมเมือง และเสนาบดีกรมมา ตามลำดับ

ศักดิ์นา เป็นเครื่องหมายแสดงถึงเกียรติยศ สิทธิหน้าที่ความรับผิดชอบต่อจรรยา- การตามศักดิ์นาที่ถนัดดังกล่าวนั้น

ใช้คอยถือที่บหมาก อย่างไรก็ตามก็ดี สิทธิที่สำคัญยิ่งของขุนนาง คือ สิทธิในการควบคุมดูแลทำนุบำรุงไพร่เพื่อประโยชน์แก่ทางราชการ โดยที่จำนวนไพร่จะมากหรือน้อยก็ขึ้นอยู่กับศักดิ์นาของขุนนางผู้นั้นดังกล่าวมาแล้ว

นอกจากนี้สิทธิพิเศษ บางประการของขุนนางพวกหนึ่งมีผลถึงครอบครัวด้วย คือ ลูกจะได้รับยกเว้นไม่ต้องถูกสักเป็นไพร่ ทั้งนี้อาจเพื่อเปิดโอกาสให้เข้ามาถวายตัวรับราชการสืบทอดความเป็นมูลนายต่อไป

จะเห็นได้ว่าเจ้านายและขุนนางที่มีศักดิ์นา ๔๐๐ ขึ้นไปซึ่งอาจเรียกว่าเป็นมูลนายระดับสูงนี้ จัดได้ว่าเป็นผู้มีฐานะทางสังคมสูง คือ เป็นชนชั้นผู้ปกครองหรือเป็นชนชั้นผู้ดี สามารถมีไพร่พลในความดูแลได้มากน้อยตามศักดิ์นาและยังได้รับสิทธิพิเศษกว่าชนสามัญหลายประการดังกล่าวแล้ว จึงทำให้มีอำนาจในทางการเมืองและการปกครอง ซึ่งนำไปสู่โอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้น แต่ในขณะเดียวกันอำนาจดังกล่าวก็ถูกจำกัดในทางกฎหมายของบ้านเมืองและพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะในกรณีกบฏ ซึ่งกฎหมายจะมีมาตรการลงโทษมูลนายระดับสูงอย่างรุนแรงเพื่อเอื้อให้พระมหากษัตริย์คุมมูลนายเหล่านั้นได้ และเพื่อให้เป็นที่ยอมรับพระราชอำนาจของพระองค์ในฐานะมูลนายสูงสุดของอาณาจักรด้วย มูลนายระดับสูงเหล่านี้จึงอาจถูกเลื่อนชั้นทางสังคมลงได้ง่าย เมื่อกระทำความผิดร้ายแรง หรือกระทำการที่ไม่ต้องพระราชประสงค์

ขุนนางระดับต่ำ อาจเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่ามูลนายระดับล่าง^๒ คือ ข้าราชการที่ถือศักดิ์นาต่ำกว่า ๔๐๐ ลงมาจนถึงพวกระดับช่างเลวและเลวในกรม

^๑ อัญชลี สุตาชัยย์, เรื่องเดิม, หน้า ๕๘.

^๒ อัญชลี สุตาชัยย์, เรื่องเดิม, หน้า ๖๐.

ซึ่งถือศักดินาระหว่าง ๓๐ ถึง ๑๐๐* พวกนี้ทำหน้าที่เป็นผู้ควบคุมไพร่อยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของขุนนางระดับสูง จัดได้ว่าเป็นขุนนางชั้นประทวน ได้รับการแต่งตั้งโดยเจ้าเมืองหรือเสนาบดี มียศอย่างสูงเพียงชั้นหลวง ไม่มีสิทธิเท่าเทียมขุนนางชั้นสัญญาบัตรที่มีศักดินากิน ๔๐๐ ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้แต่งตั้งเอง อย่างไรก็ตามที่ขุนนางระดับต่ำก็มีโอกาสเลื่อนขึ้นเป็นขุนนางระดับสูงได้ ถ้าปฏิบัติความดีความชอบให้แก่บ้านเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในราชการสงคราม และในภาวะที่ขาดแคลนกำลังคน นอกจากนี้บุตรของขุนนางระดับนี้อาจเข้ารับราชการได้ไม่ยากนัก เพราะบิดาเป็นข้าราชการอยู่แล้วแม้ว่าจะเป็นการใน ระดับต่ำก็ตาม มุลนาयरดับกลางนี้เมื่อกระทำความผิดก็จะถูกลงโทษตามลักษณะของคดีความและระดับของศักดินา เช่น ขุนนางระดับศักดินาต่ำกว่า ๔๐๐ แต่ไม่ต่ำกว่า ๓๐๐ เมื่อทำความผิดในพระราชฐานครั้งแรกให้ว่ากล่าวและภาคทัณฑ์ครั้งที่ ๒ จึงจะลงโทษโดยอาจห้ามเข้าเฝ้า พวกศักดินา ๓๐๐ ลงมาไม่ต่ำกว่า ๒๐๐ ทำความผิดในพระราชฐานครั้งแรกจะถูกลงพระอาญาที่ ๑๐ ที่ ส่วนพวกศักดินาต่ำกว่า ๒๐๐ ลงมาจะถูกลงโทษหนักกว่านี้

* ตำแหน่งช่างเลวหรือเลวในกรมนี้ลงเป็นข้าราชการที่ทำหน้าที่ทั่วไปในกรม ถือศักดินาแตกต่างกันออกไป เช่น เลวในกรมภูษามาถือศักดินา ๑๐๐ เลวในกรมธรรมการถือศักดินา ๘๐ และพนักงานปี่พาทย์เลว ถือศักดินา ๓๐ ดู Yonco Ishii, Osamu Akagi and Shigeharu Tanabe, *An Index of Officials in Traditional Thai Government*, Vol. 2 part 1: *The Law of Civil Hierarchy and the Law of Military and Provincial Hierarchies* (Kyoto: Center for Southeast Asian Studies, Kyoto University, 1974), p. 75-76. อ้างถึงใน อัญชลี สุสาขันธ์, เรื่องเดิม หน้า ๕๕.

๑ วุฒิชัย มุลศิลป์ และ น.ร.ว. รุจยา อากาศกร, เรื่องเดิม, หน้า, ๑๖.

๒ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, "พระไอยการกระบวนคดี มงตรา ๒๗", หน้า ๓๑๕.

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้กล่าวเกี่ยวกับขุนนางประเภทนี้ไว้ว่า

ผู้ที่มีศักดิ์ต่ำกว่า ๔๐๐ ไร่ ลงไปนั้นเป็นข้าราชการชั้นประทวนได้รับแต่งตั้งจากขุนนางผู้บังคับบัญชา จึงไม่มีสัญญาบัตร ขุนนางชั้นต่ำเหล่านี้มีจำนวนมาก และไม่มีสิทธิพิเศษเหนือราษฎรสามัญอย่างไรนัก มีภาวะที่จะต้องเกณฑ์ไปรับราชการและต้องเข้าเวรเช่นเดียวกับเลขสมสังกัดโดยทั่วไป เมื่อออกเวรแล้วก็มาทำมาหากินเช่นเดียวกับราษฎรทั่วไป

สำหรับศักดิ์นาของขุนนางในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นตามลำดับยศหรือบรรดาศักดิ์ จะพิจารณาได้จากตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๒

ตารางแสดงศักดินาของขุนนางตามลำดับยศ (บรรดาศักดิ์)

บรรดาศักดิ์	ศักดินา
สมเด็จพระเจ้าพระยา	๓๐,๐๐๐
เจ้าพระยา	๑๐,๐๐๐
พระยา	๑,๐๐๐-๑๐,๐๐๐
พระ	๑,๐๐๐- ๕,๐๐๐
หลวง	๘๐๐- ๓,๐๐๐
ขุน	๒๐๐- ๑,๐๐๐
หมื่น	๒๐๐- ๘๐๐
พัน	๑๐๐- ๔๐๐
ช่างเลวหรือเลว	๓๐- ๑๐๐

ที่มา : พระอัยการตำแหน่งนาพลเรือน และพระอัยการตำแหน่งนาย

ทหารหัวเมือง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ เล่ม ๑*.

^๑ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, "สังคมสมัยอยุธยา", ประวัติศาสตร์และการเมือง (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๘), หน้า ๖๓.

ขุนนางตามที่ปรากฏศักดินาในตารางข้างต้นจะรับราชการในกรมต่าง ๆ ทั้งในกรมของเจ้านาย ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นกรมชั่วคราวดังกล่าวมาแล้ว และในกรมประจำซึ่งหมายถึงหน่วยงานที่ทำหน้าที่ปกครองและบริหารราชการด้วยการแบ่งภาระความรับผิดชอบอย่างเป็นระบบ และมีโครงสร้างดังที่กล่าวมาแล้ว ในกรมชั่วคราว พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งเจ้านายหรือขุนนางไปเป็นเจ้ากรม บังคับบัญชาข้าราชการในกรมและไพร่ขึ้นสังกัดซึ่งได้แก่ไพร่หลวง กฎหมายระบุชื่อกรมประเภทไว้อย่างแน่นอน เช่น กรมเมือง กรมวัง กรมคลัง และกรมนา ซึ่งรวมเรียกว่าจตุสดมภ์ เมื่อตำแหน่งเจ้ากรมว่างลงเนื่องจากอาจเป็นเพราะคนเดิมย้ายตำแหน่ง หรือถึงแก่กรรม กรมนั้นก็ยังคงอยู่ เจ้ากรมคนใหม่ที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งขึ้นมาแทนเจ้ากรมคนเก่า ก็จะทำหน้าที่บังคับบัญชาข้าราชการและไพร่พลซึ่งยังคงสังกัดกรมเดิมต่อไป กรมประจํานี้มีทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็ก กรมใหญ่มักเป็นกรมสำคัญ เจ้ากรมเป็นขุนนางมีบรรดาศักดิ์สูงเช่นเจ้าพระยาหรือพระยา มีศักดินาสอง และมิชําราชการหลายตำแหน่งขึ้นต่อกรม กรมใหญ่ ๆ ได้แก่ กรมเมือง กรมวัง กรมคลัง กรมนา และกรมพระสุรัสวดี ส่วนกรมเล็ก เจ้ากรมก็มีบรรดาศักดิ์เพียงชั้นพระหรือหลวง บางครั้งจะขึ้นต่อกรมใหญ่อีกทีหนึ่ง เช่น กรมกองตระเวนซ้ายกับกรมกองตระเวนขวา ขึ้นกับกรมเมือง กรมท่าซ้ายกับกรมท่าขวา ขึ้นกับกรมคลัง เป็นต้น กฎหมายตราสามดวงได้แบ่งกรมประจำออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ กรมขึ้นกับฝ่ายทหารอยู่ได้

^๑ กวอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจนสมภักดิ์วิมล และ ชูฟ้า ชุมจันทร์ (กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๕), หน้า ๓๕.

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สานฝันสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย (พระนคร : องค์การคําของกุสุมาลา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๘๗.

^๓ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, "พระไอยการตำแหน่งนาทกระบวน มาตรา ๕ และมาตรา ๑๑", หน้า ๒๒๘-๒๓๐. และหน้า ๒๓๓-๒๓๖.

บังคับบัญชาของสมุหกลาโหม กับกรมขึ้นกับฝ่ายพลเรือนอยู่ใต้บังคับบัญชาของ
สมุหนายก ชื่อของกรม บรรดาศักดิ์ ตำแหน่ง ราชทินนาม และศักดินาของ
ข้าราชการในกรมที่ขึ้นกับอัครมหาเสนาบดีทั้งสองฝ่ายนี้ ปรากฏแยกกันใน
“พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” และ “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง”
ในกฎหมายตราสามดวง การแบ่งความรับผิดชอบเป็นทหารกับพลเรือนเป็นการ
แบ่งเหนือดินแดน ดังนั้นกรมที่ขึ้นอยู่กับทั้งสองฝ่ายจะต้องปฏิบัติหน้าที่ทำนอง
เดียวกันเหนือดินแดนที่ตนรับผิดชอบ* เช่น การเกณฑ์แรงงานไพร่ การจัดเก็บ
ส่วยสาอากร การตัดสินคดีความ การรักษาความสงบ และการทำสงคราม
เป็นต้น กรมประจำนี้จะอยู่ในราชอาณาจักร แต่มีอำนาจครอบคลุมไปถึงหัวเมืองต่าง ๆ
ทำหน้าที่ความรับผิดชอบดังกล่าว ซึ่งสรุปได้ว่าเป็นการบริหารราชการแผ่นดิน
และการควบคุมไพร่

ข้อสังเกตจากการพิจารณาตารางข้างต้น คือ ขุนนางบรรดาศักดิ์เจ้าพระยา
ลงมานี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว สำหรับบรรดาศักดิ์สมเด็จพระเจ้าพระยา ซึ่งเป็น
บรรดาศักดิ์สูงสุดของขุนนางและเป็นผู้มีศักดินามากที่สุดในหมู่ขุนนางนั้น ปรากฏ
เป็นครั้งแรกในสมัยธนบุรี (พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๒๕) คือ สมเด็จพระเจ้าพระยามหา
กาษัตริย์ศึก (คาวง) นับเป็นบรรดาศักดิ์สุดท้ายก่อนที่จะได้รับสถาปนาเป็นพระ
มหากษัตริย์รัชกาลที่ ๑ แห่งพระราชวงศ์จักรี บรรดาศักดิ์สมเด็จพระเจ้าพระยามหา
ปรากฏอีกครั้งหนึ่งในรัชกาลที่ ๔ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีกรมวังสาเสนาบดี (ติศ) และเจ้าพระยา
บรมมหาพิชัยญาติ (ทัต) แห่งสกุลบุณฑริก ได้เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยา
บรมมหาประยูรวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ตามลำดับตั้งแต่

* จะกล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ในบทที่ ๒.

ต้นรัชกาล^๑ และต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๑๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ก็โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุรียงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้เลื่อน ขึ้นเป็น สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุรียงศ์ นับเป็นสมเด็จเจ้าพระยาท่าน สุกท้าย

ขุนนางชั้นสมเด็จเจ้าพระยามีลักษณะพิเศษกว่าขุนนางระดับอื่น คือ มี คักคินาเทียบเท่ากรมหลวง มีเครื่องยศ คือ กลด สลึง และดาบ สามารถมี ข้าราชการของตนเองได้เช่นเดียวกับเจ้าทรงกรม แต่เจ้ากรมของสมเด็จเจ้าพระยา เรียกว่า จางวาง มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวง เมื่อสมเด็จเจ้าพระยาถึงแก่กรรมก็ใช้ คำศัพท์ว่าถึงแก่พิราลัย^๒

จากเรื่องชนชั้นผู้ปกครอง แสดงให้เห็นว่าในหมู่ชนชั้นผู้ปกครองอัน ประกอบด้วยเจ้านายและขุนนาง ซึ่งรวมเรียกว่ามุลนายนั้น ยังแบ่งออกเป็น มุลนายระดับสูง และมุลนายระดับล่าง ปฏิบัติหน้าที่ความรับผิดชอบและบังคับ- บัญชาตเหล่านั้นกันลงมาเป็นลำดับจากพระมหากษัตริย์ผู้เป็นมุลนายสูงสุด ลงมาสู่ มุลนายระดับสูง และมุลนายระดับต่ำ หน้าที่สำคัญ คือ การปกครองดูแลชนชั้น ผู้ถูกปกครองอันได้แก่ไพร่และทาส ทั้งนี้โดยมีคักคินาเป็นเครื่องขบถอำนาจใน การควบคุมไพร่พลและฐานะทางสังคมของมุลนาย เจ้านายไม่จำเป็นต้องมีคักคินา สูงกว่าขุนนางเสมอไป ดังจะพบว่าสมเด็จเจ้าพระยามีคักคินาสูงกว่าเจ้านายระดับ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้าไม่ได้ทรงกรม และพระองค์เจ้าทรงกรม เจ้าพระยามีคักคินา

^๑ ดูรายละเอียดใน ป๋นฆัด นิโคธา, “บทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลบุนนาคใน การปกครองประเทศสยาม ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงต้นรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕-พ.ศ. ๒๔๑๖)” (วิทยานิพนธ์ประกอบการศึกษาระดับปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ภาควิชาประวัติศาสตร์) บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๓), หน้า ๓๘๐.

^๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, ตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๒), หน้า ๒๕-๓๑ และหน้า ๔๕-๕๐.

สูงกว่าเจ้านายระดับพระองค์เจ้าไม่ได้ทรงกรม แม้แต่พระยาธำมณีศักดิ์นาสูงที่สุดในระดับพระยา ก็จะมีศักดิ์นาสูงกว่าเจ้านายระดับ พระองค์เจ้า ไม่ได้ทรงกรม เช่นเดียวกัน ผู้ที่มีศักดิ์นาสูงส่งอันแสดงว่ามีฐานะทางสังคมรองลงมาแต่พระมหากษัตริย์เพียงพระองค์เดียว คือ พระมหากษัตริย์ ซึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีพระอิสริยยศเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลหรือที่เรียกสั้น ๆ ว่า วังหน้า ดังนั้นจึงอาจสรุปได้ว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลย่อมขึ้นอยู่กับศักดิ์นาที่ได้รับและเปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลาในชั่วอายุของบุคคลเป็นสำคัญ อันจะนำไปสู่อำนาจในการควบคุมชนชั้นผู้ถูกปกครอง ซึ่งเป็นฐานอำนาจที่สำคัญในสมัยนั้นและเป็นผลสืบเนื่องถึงฐานะทางสังคมของบุคคลผู้นั้นด้วย

ชนชั้นผู้ถูกปกครอง คือ ชนชั้นที่อยู่ใต้การปกครองของชนชั้นแรก ประกอบด้วยบุคคล 2 กลุ่ม คือ ไพร่กับทาส ซึ่งเป็นชนส่วนใหญ่ของสังคม

ไพร่ หมายถึงพลเมืองทั่วไปที่ต้องขึ้นสังกัดมณฑลตามกรมกองแห่งใดแห่งหนึ่ง มีหน้าที่มาเข้าเวรรับราชการตามระยะเวลาที่กฎหมายกำหนดทุกปี มิฉะนั้นต้องส่งเงินหรือสิ่งของมาแทนแรงงาน^๕ ใดๆก็ดี มีปัญหาว่า “ไพร่” จะหมายถึงเพศชายหรือเพศหญิง หรือเป็นคำกลาง ๆ ที่ใช้เรียกประชาชนทั่วไปโดยไม่จำกัดเพศ เกี่ยวกับเรื่องนี้มีนักวิชาการหลายท่านวิเคราะห์และลงความเห็นว่ามีแต่ผู้ชายเท่านั้นที่เป็นไพร่ หรืออย่างน้อยก็มีแต่ไพร่ชายเท่านั้นที่ถูกเรียก

^๕ ม.ร.ว. อภิน รัตพัฒน สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ ...., หน้า ๓๐, ๓๕ นอกจากนี้ อภิชาติธานศรีบทของหมอบรัดเล หน้า ๔๗๒ ให้ความหมายของไพร่ว่าหมายถึง “คนราษฎรที่เป็นเขาเมือง มีโซ่ขุนนางเป็นแต่พลเรือน” สังฆราชปาลเลอกัวซ์ แปลคำว่า “ไพร่” ว่า Common people, plebeian, servants, slaves และแปลคำว่า “ไพร่และเมือง” ว่า The Inhabitants of A Kingdom ดู Pallegoix, Dictionarium Lingual Thai (Paris : n.p., 1854), p. 587.

ดังนั้นสังฆราชปาลเลอกัวซ์ จึงหมายความว่าไพร่หมายถึงสามัญชนรวมทั้งข้าราชการแต่ กฎหมายตราสามดวง ระบุว่า ทาสถือศักดินา ๕ ส่วนไพร่ถือศักดินาระหว่าง ๑๐ ถึง ๒๕.

เกณฑ์แรงงาน^๑ อย่างไรก็ดี เมื่อพิจารณาจากกฎหมายตราสามดวง จะเห็นได้ว่า “พระไอยการบานผแนก” ระบุไว้ว่ามีผู้หญิงอยู่ในฐานะไพร่มาแต่กำเนิด โดยจะถูกแบ่งเป็นลูกหม้อขึ้นสังกัดตามบิดามารดาเมื่ออายุ ๕ ปี นอกจากนี้พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนได้ระบุศักดิ์คตินาของไพร่หญิงไว้ว่า หญิงตักน้ำ หญิงตื่นคลัง หญิงหามวอ ถึงศักดิ์คตินา ๒๐ หญิงไพร่ราบถึงศักดิ์คตินา ๑๕^๒ ทั้งนี้ยอมแสดงให้เห็นว่า มีผู้หญิงเป็นไพร่และถูกเกณฑ์แรงงานด้วย แต่บทบาทของไพร่หญิงคงจำกัดอยู่เฉพาะในพระบรมมหาราชวังหรือวังของเจ้านายชั้นสูง หรือเป็นไพร่ขึ้นสังกัดกรมกองบางแห่งรวมทั้งเสกวัด ส่วนไพร่ชายนั้นขึ้นสังกัดกรมกองต่าง ๆ เกือบทุกแห่ง ดังนั้นจึงเป็นที่ปรากฏว่าไพร่ส่วนใหญ่เป็นชาย ขณะที่^๓มีไพร่เพียงส่วนหนึ่งเท่านั้นที่เป็นผู้หญิง^๔

เกี่ยวกับประเภทของไพร่นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจักร์ราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า ไพร่สมคือชายที่มีอายุ ๑๘ ปี ขึ้นทะเบียนเพื่อฝึกหัดงานกับมุลนายจนอายุครบ ๒๐ ปี ก็จะเปลี่ยนฐานะเป็นไพร่หลวง มีหน้าที่

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจักร์ราชานุภาพ ทรงมีความเห็นว่าชายฉกรรจ์ทุกคนที่อายุ ๑๘-๒๐ ปี ต้องเป็นไพร่ขึ้นสังกัดกรมใดกรมหนึ่ง ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจักร์ราชานุภาพ, “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ” ประวัติศาสตร์และการเมือง, หน้า ๖๐ ขจร สุขพานิช เห็นว่า ไพร่หมายถึงชายฉกรรจ์ ส่วนคนชรา เด็กและสตรี จัดเป็นบริวารของไพร่ ดู ขจร สุขพานิช, “ฐานันดรไพร่”, หน้า ๓๑-๓๒ และ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช เห็นว่า ไพร่คือชายฉกรรจ์ทุกคนที่ไม่ได้เป็นพระสงฆ์หรือเกิดในสกุลขุนนาง พออายุครบ ๑๘ ปี จะต้องไปขึ้นทะเบียนเป็นไพร่ สังกัดตามกรมกอง ดู ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, “สังคมอยุธยา” หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย, หน้า ๑๗๔.

^๒ ดูรายละเอียดใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒ “พระไอยการบานผแนกมาตรา ๒-๓”, หน้า ๗-๑๕.

^๓ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนมาตรา ๔-๕”, หน้า ๒๒๒-๒๒๓.

^๔ ดูการวิเคราะห์เกี่ยวกับเรื่องนี้ใน อัญชลี สุลาถณ์, เรื่องเดิม, หน้า ๖๑-๗๐.

รับราชการไปจนอายุ ๖๐ ปี หรือมีบุตรเข้ารับราชการ ๓ คนจึงจะปลด ไพร่ส่วย คือไพร่ที่ทำมาหากินอยู่ในภูมิลำเนาของตน ส่งส่วยซึ่งมักเป็นของป่ามาให้แก่รัฐ แต่ในปัจจุบันนักวิชาการทางประวัติศาสตร์ได้ตีความเกี่ยวกับประเภทของไพร่จาก ข้อมูลที่ค้นพบว่า ด้วยวิธีการควบคุมคนโดยผ่านกรมกอง ซึ่งโตแก่กรมชั่วคราว และกรมประจำ มีผลทำให้ไพร่มี ๓ ประเภท คือ ไพร่หลวง ไพร่สม และ ไพร่ส่วย ไพร่หลวงหมายถึงไพร่ของหลวงขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ มีพันธะ ในการมาเข้าเฝ้ารับราชการหรือเรียกว่าเข้าเดือน ไพร่สมหมายถึงไพร่ส่วนตัว ของเจ้านายและขุนนาง มีหน้าที่รับใช้มูลนาย ขึ้นทะเบียนสักทนายหมู่ในสังกัด มูลนาย และขึ้นสังกัดกรมชั่วคราวด้วย ไพร่ส่วยหมายถึงไพร่สมและไพร่หลวง ที่ส่งส่วยเป็นผลผลิตสิ่งของตาม ที่รัฐต้องการมาให้แก่รัฐแทนการมาเข้าเดือน การเป็นไพร่ขึ้นสังกัดมูลนายนั้นในสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นถือ ความสูงสองศอกคืบเป็นเกณฑ์ และจะถูกปลดเมื่ออายุ ๗๐ ปี หรือมีบุตรชาย เป็นไพร่หลวงแล้ว ๓ คน^๑ ไพร่มีศักดิ์นาระหว่าง ๑๐ ถึง ๒๕ กล่าวคือไพร่เลว ถือศักดิ์นา ๑๐ ไพร่ราบถือศักดิ์นา ๑๕ ไพร่มีครวถือศักดิ์นา ๒๐ และไพร่หัวงาน ถือศักดิ์นา ๒๕ ย่อมแสดงให้เห็นว่าช่วงห่างระหว่างศักดิ์นาของไพร่มีไม่มากนัก ดังนั้นสิทธิและหน้าที่ของไพร่ประเภทต่าง ๆ จึงเหมือนกัน คือ ในยามปกติไพร่

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ลักษณะการปกครอง ประเทศสยามแต่โบราณ", หน้า ๖๐-๖๑.

^๒ อัญชลี สุธาอินทร์, เรื่องเดิม, หน้า ๕๔-๕๕ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ, ๕. ๒๐๕ หนังสือเรียนสังคมศึกษา (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๖) หน้า ๕๔-๕๕ วุฒิชัย มูลศิลป์ และ ม.ร.ว. รุจยา อาภากร, ๕. ๒๐๕ หนังสือเรียนสังคมศึกษา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วัฒนาพานิช, ๒๕๒๖), หน้า ๖๖ และดูเรื่องการเก็บส่วยใน บัญรอด แก้วกัญญา, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑)" วิทยานพนธ์ ประกอบการศึกษาระดับปริญญาโท (ประวัติศาสตร์) บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๘.

^๓ อัญชลี สุธาอินทร์, เรื่องเดิม, หน้า ๕๑๐.

มีหน้าที่รับราชการโดยจะถูกเกณฑ์แรงงานมาทำงานให้ทางราชการ ในช่วงเวลาหนึ่งทุกๆปี ซึ่งเรียกว่าการเข้าเดือนคังกล่าวแล้ว งานที่ไพร่ต้องทำในระหว่างการมาเข้าเดือนมีหลายประเภท เช่น งานก่อสร้างและซ่อมแซม วัง วัด บ่อน กำแพง งานขุดคลอง ทำถนน รวมทั้งการทำงานอื่น ๆ ตามแต่จะได้รับมอบหมายให้ทำ ในระหว่างการเข้าเดือนนั้นไพร่ต้องนำเสบียงอาหาร เครื่องมือเครื่องใช้มาทำงานเอง และยังต้องนำของกำนัลมาให้มูลนายด้วย ของที่นำติดตัวมาดังกล่าวนี้ได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียภาษีเวลาผ่านด่านขนอน การเข้าเดือนของไพร่นั้นนับว่ามีความสำคัญโดยถือเป็นกลไกของระบบบริหารราชการบ้านเมืองมาตั้งแต่แรกเริ่มสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์^๒

นอกจากนี้ในยามปกติไพร่ยังต้องรับใช้มูลนายอีกด้วย ทั้งสืบเนื่องจากการที่มูลนายมีสิทธิควบคุมไพร่ มูลนายจึงมีโอกาสดำเนินประโยชน์จากไพร่ในสังกัดในรูปของของกำนัล ตลอดจนการใช้แรงงานไพร่ให้ทำงานส่วนตัวของตน แม้ว่าจะมีกฎหมายบางมาตราที่ห้ามมูลนายใช้งานไพร่มากเกินไป หรือห้ามกตัญญูไพร่โดยได้ระบุโทษของมูลนาย ผู้ละเมิดข้อห้ามดังกล่าวตั้งแต่โทษประหารชีวิต ริบราชบาต ถอลกลงเป็นไพร่ จนถึงเขียนตีและปรับไหม แต่กฎหมายก็มิได้ห้ามมูลนายใช้งานไพร่ ดังนั้นในทางปฏิบัติ ไพร่จึงต้องทำหน้าที่รับใช้มูลนายพร้อม ๆ กับที่ต้องรับราชการไปด้วย

ส่วนในยามสงครามรัฐถือว่าไพร่ทุกคนเป็นกำลังรบ ไพร่จึงถูกเกณฑ์เข้ากองทัพภายใต้การบังคับบัญชาของมูลนายของตน ในระหว่างสงครามไพร่ต้องประจำการพร้อมทำการรบอยู่ตลอดเวลา ไม่มีโอกาสออกไปทำมาหากินได้เลย นอกจากนี้กำลังคนในกองทัพมากพอหรือการศึกไม่คืบหน้า ไพร่จึงจะ

^๑ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, “พระราชกำหนดเก่า มาตรา ๔๘”, หน้า ๑๔๑.

^๒ อัญชลี สุสายัณห์, เรื่องเดิม, หน้า ๑๓.

สามารถผลัดเปลี่ยนการเข้าเดือนได้บ้าง อย่างไรก็ตาม ในสมัยธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีสงครามเกิดขึ้นบ่อยครั้ง และมักเป็นสงครามที่ยืดเยื้อบางครั้งก็นานเป็นปี ไพรในสมัยนั้นจึงต้องรับภาระในการสงครามอย่างหนัก^๑

แม้ว่าไพร่จะต้องรับภาระอย่างหนักทั้งในยามปกติและยามสงคราม แต่ไพร่ก็ได้รับสิทธิจากทางราชการ กล่าวคือ นอกจากจะได้รับสิทธิความช่วยเหลือคุ้มครองจากทางราชการตามกฎหมายโดยผ่านทางเจ้าขุนมูลนาย ดังกล่าวมาแล้ว ไพรที่ชนะทะเบียนแล้วก็จะได้รับตราภูมิคุ้มห้าม ซึ่งช่วยไม่ให้ไพร่ต้องเสียภาษีอากรไม่ว่าจะทำมาหากินสิ่งใด เป็นการตอบแทนจากทางราชการ นอกจากนี้ไพร่ยังมีโอกาสได้เลื่อนชั้นทางสังคมด้วย ทั้งโดยอาจเปลี่ยนสถานภาพสูงขึ้นเป็นขุนนาง หรือลดต่ำลงเป็นทาสได้ ดังจะเห็นได้จากการพิจารณาตีความกฎหมายอาญาหลวง มาตรา ๑๐ ที่กล่าวตอนหนึ่งว่า “ถ้าเป็นไพร่ มาเป็นหมื่นพันเจ้า เสียมารแน้นผิด ท่านให้ภาคทัณฑ์ไว้ครั้งหนึ่งสองครั้ง... ถ้าเป็นไพร่ ครั้นบุญให้ได้เป็นขุนนางผู้ใหญ่ทีเดียว แม้มืดด้วยราชการ ท่านให้ภาคทัณฑ์ไว้ก่อน”^๒ ข้อความดังกล่าวแม้จะระบุว่าไพร่จะเป็นเพราะบุญให้ได้เป็นขุนนางก็ตาม แต่โดยความเป็นจริงน่าจะเป็นเพราะความสามารถของไพร่นั้น ๆ มากกว่า จึงทำให้ได้เลื่อน

^๑ ดูรายละเอียดใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๕ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงสฤษดิ์สาราลักษณ์ (เปรม ติงสูลสม) ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร ๒๑ พฤศจิกายน ๒๕๐๖), สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, ๒๕๐๔) และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๓) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔) และ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชการที่ ๓, (๒ เล่ม) (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔).

^๒ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, “พระไอยการอาญาหลวง” (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๓.

ชั้นทางราชการชั้นเป็นขุนนาง ส่วนไพร่ที่ไม่รู้จักทำมาหากิน มีหนี้สินมากมาย ก็อาจลดชั้นลงกลายเป็นทาสได้เช่นกัน^๑

ไพร่มีลักษณะเหมือนกับทาสประการหนึ่ง คือ ต้องถูกสักหมายหมู่ โดยทั่วไปจะถูกสักบริเวณข้อมือด้วยวิธีเอาเหล็กแหลมแทงลงตามระยะหมึกที่เขียนไว้เพื่อบอกสังกัด การสักหมายหมู่เช่นนี้เรียกว่าการสักเลก (หรือการสักเลข) คำว่าเลกหรือเลขนี้ใช้เรียกรวมทั้งไพร่และทาส ซึ่งบางครั้งจะเรียกแยกกันเป็น เลกไพร่ กับเลกทาส แต่จะใช้เรียกเฉพาะไพร่หรือทาสที่ผ่านการสักหมายหมู่แล้วเท่านั้น ทะเบียนรายชื่อไพร่กับทาสที่ผ่านการสักแล้วเรียกว่าทะเบียนเลกเก็บรักษาไว้ที่กรมพระสุรัสวดี

นอกจากไพร่ที่เป็นมาแต่กำเนิดดังกล่าวแล้ว ยังมีไพร่ที่มาจากสถานภาพอื่น ได้แก่ มุหนายกที่กระทำความผิดจนจรรยา ถูกลงโทษ ให้ถอดจากมุหนายกลงเป็นไพร่ เช่น ผู้หมิ่นพระบรมเดชานุภาพ ผู้ทจจริตต่อหน้าที ผู้กดขี่ข่มเหงหรือกรรโชกไพร่ ซึ่งโทษชั้นหนึ่งคือการถูกถอดลงเป็นไพร่หรือตะพุ่นหญ้าช้าง นอกจากนี้ได้แก่ผู้สึกจากสมณเพศและมีไต่อยู่ในชั้นมุหนายกมาแต่เดิมและทาสที่เป็นไทแก่ตัวดังจะกล่าวในเรื่องทาสต่อไป

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า ไพร่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อสังคมไทย ทั้งนี้เป็นมาตั้งแต่สมัยอยุธยาและสืบเนื่องต่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะ

^๑ เถอมมาลัย ราชกัญชาธิราช และคณะ, การจัดระเบียบสังคมไทยในสมัยอยุธยา ๑๙๖๓-๒๕๑๐ (กรุงเทพฯ ๑ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๕), หน้า ๕๑.

^๒ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, "พระไอยการอาญาหลวง มาตรา ๑-๓", หน้า ๖-๑๑.

^๓ เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการอาญาหลวง มาตรา ๔๑, มาตรา ๔๖ และมาตรา ๗๐-๗๒", หน้า ๔๒, ๔๔, ๕๘-๕๙.

^๔ เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการอาญาหลวง มาตรา ๔ และมาตรา ๑๒", หน้า ๘ และหน้า ๑๖-๑๗ และ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการบานแพนง มาตรา ๑", หน้า ๑-๗.

ในระหว่างการก่อสร้างบ้านเมืองใหม่ตั้งสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งปรากฏว่ามีปัญหาการขาดแคลนไฟรอย่างมาก ในขณะเดียวกับที่มีความต้องการแรงงานไฟรจำนวนมากมาเป็นกำลังรบ กำลังในการผลิตทางเกษตร ตลอดจนเป็นแรงงานในการก่อสร้างและซ่อมแซมสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ดังนั้นรัชกาลที่ ๑ จึงได้ทรงพยายามจัดระเบียบและวางกฎเกณฑ์ของระบบไฟรเพื่อควบคุมและจัดสรรกำลังคนมาใช้งานตามความเหมาะสม และความจำเป็นของสังคมในขณะนั้น^๑ ก็จะเห็นได้อย่างชัดเจนในกฎหมายตราสามดวง^๒ ซึ่งกำหนดให้ราษฎรทุกคนต้องมีสังกัดชนต่อมูลนาย หรือกรมกองต่าง ๆ โดยเริ่มแบ่งสังกัดตั้งแต่อายุ ๑ ปีขึ้นไป^๓ ในสมัยรัชกาลที่ ๒ การสักไฟรขึ้นสังกัดกรมกองต่าง ๆ นับว่าเป็นเรื่องสำคัญที่สุดของบ้านเมือง และรัชกาลที่ ๒ ทรงตั้งประเพณีการส่งข้าราชการชั้นสูงจากเมืองหลวงไปทำการสักไฟรทั่วราชอาณาจักรในระยะเริ่มต้นทุก ๆ รัชกาลใหม่^๔

ปรากฏว่าในบรรดาไฟรทั้ง ๓ ประเภท คือ ไฟรหลวง ไฟรสม และไฟรส่วยนั้นรัฐประสบปัญหาไฟรหลวงขาดแคลนมากที่สุด ทั้งนี้เพราะไฟรหลวงพยายามหนีออกจากสภาพของตน^๕ ไปเป็นไฟรสมบ้าง ออกบวชบ้าง ขายตัวลงเป็นทาสบ้าง หนีไปอยู่ตามหัวเมืองหรือเข้าป่าบ้าง เนื่องจากไม่ต้องการรับภาระหนักในฐานะไฟรหลวง รัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงหาทางผ่อนปรนโดยลดการเกณฑ์แรงงานประจำปีของไฟรหลวงลงเหลือ ๔ เดือน^๖ และ ๓ เดือน^๗

^๑ อัญชิต สุชาติฉัตร, เรื่องเดิม, หน้า ๕๑-๕๒.

^๒ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการบ้านแสนก มาตรา ๒", หน้า ๑๑.

^๓ ม.ร.ว. อภัย รพีพัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า ๑๒๑.

^๔ ดูรายละเอียดใน ร.ศ.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔, หน้า ๑-๗, หน้า ๓๐, หน้า ๓๕, หน้า ๕๕.

^๕ พระราชกำหนด พ.ศ. ๒๓๒๘ (พระราชกำหนดใหม่ ๑๒ ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑) เล่ม ๓, หน้า ๓๕๐.

^๖ ร.ศ.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔, หน้า ๓๑.

ตามลำดับ ทำให้ไพร่มีเวลาทำกินของตนเองเพิ่มขึ้น นอกจากนี้ถ้าไพร่กระทำ ความผิดและมามอบตัวก็จะไม่ได้รับโทษจากทางการ หรือถ้าไพร่ไม่พอใจมลนาย ก็นิสิตที่จจะเลือกขนสังกัดมุลนายคนอื่นได้ตามใจสมัคร^๑ หรือถ้าไพร่บ่วยไขกให้ ตั้งบัญญัติไว้ ไม่เกณฑ์ใช้ราชการ เมื่อหายเจ็บแล้วจึงให้มุลนายแจ้งต่อกรมพระ- สุรัสวดีเพื่อจัดเข้าเกณฑ์ราชการใหม่^๒ หรือในกรณีของไพร่สม ถ้าไม่พอใจและ ปรรารถนาจะฟ้องร้องนายของตน ก็กระทำได้แต่ต้องไปเป็นไพร่หลวงก่อน^๓ นอกจากนี้รัฐยังพยายามจูงใจให้ไพร่มาขึ้นสังกัดเป็นไพร่หลวงโดยให้ได้รับ อภิสิทธิ์บางประการ ดังเช่นในสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ ไพร่หลวงบาง พวกได้รับตราภูมิคุ้มห้าม ซึ่งเป็นเอกสารที่ยกเว้นภาษีบางประเภท เช่น ภาษี ตลาตและภาษีการจับปลา ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ไพร่หลวงทุกคนได้รับ พระราชทานตราภูมิคุ้มห้าม ซึ่งทำให้ได้รับการยกเว้นอากรค่าน้ำ อากรตลาต และอากรสมพัตสรภายในวงเงิน ๑ ตำลึง^๔ (๔ บาท) และจะจ่ายเฉพาะเงินภาษี- อากรส่วนที่เกินกว่า ๑ ตำลึงขึ้นไป

นอกจากผ่อนปรนให้แก่ไพร่แล้วในส่วนมุลนาย รัฐก็ได้พยายามปราม มุลนายอยู่ด้วยเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากบทบัญญัติของกฎหมายที่ลงโทษมุลนายผู้ ละเลยให้ไพร่ในสังกัดผลัดจากหมู่ไปสังกัดชนกรมกองอื่น และมุลนายผู้นำไพร่ต่าง สังกัดมาสังกัดกับตน ถึงขั้นถอดลงเป็นไพร่ ในขณะที่ตัวไพร่หรือเลกตำแหต

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

^๒ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่นๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔, หน้า ๖.

^๓ พระราชกำหนด พ.ศ. ๒๓๒๖ (พระราชกำหนดใหม่ ๔) ประมวลกฎหมายรัชกาล ที่ ๑ เล่ม ๓, หน้า ๓๑๕-๓๒๐.

^๔ ประชุมประกาศ พ.ศ. ๒๓๕๘ ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๕๔-๒๔๐๐) และ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่นๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๕, หน้า ๓๗๕-๓๗๖.

จะถูกเขียน แล้วส่งตัวไปทำงานหนักเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง^๑ นอกจากนี้กฎหมายยังห้ามมูลนายกษัตริย์เข้มเหงไพร่คงปรากฏใน “ประกาศทำการนอกตำแหน่ง” ที่ห้ามเข้มเหงแย่งชิงของจากไพร่พล^๒

การกระทำดังกล่าวของรัฐโดยผ่านทางกฎหมาย แม้อาจไม่มีผลในทางปฏิบัติที่เข้มงวดแต่ก็ช่วยสะท้อนให้เห็นปัญหาการควบคุมกำลังคนและความสำคัญและพยายามแก้ไขมาตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น^๓

ความขาดแคลนไพร่หลวงดังกล่าวยังส่งผลถึงการเปลี่ยนแปลงการควบคุมไพร่สม ซึ่งส่งผลกระทบต่อขอบเขตอำนาจของเจ้านายด้วย ทั้งนี้เนื่องจากไพร่หลวงมักพยายามหนีมาเป็นไพร่สม ซึ่งส่วนใหญ่ขึ้นสังกัดเป็นของเจ้านายทรงกรม^๔ ดังนั้นก็ทำให้เจ้านายทรงกรมมีไพร่สมเพิ่มจำนวนมากขึ้นเรื่อย ๆ เป็นการเพิ่มอำนาจให้แก่เจ้านายโดยอัตโนมัติ ซึ่งพระมหากษัตริย์ต้องทรงหาทางควบคุมโดยนำเอาวิธีสักไพร่มาใช้ และผ่อนปรนการเป็นไพร่หลวงดังกล่าวมาแล้ว ปรากฏว่าในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕-พ.ศ. ๒๔๑๖ ได้มีการถือปฏิบัติกันว่าเมื่อเจ้านายสนพระชนม์ลงหรือขุนนางชั้นผู้ใหญ่ถึงอนิจกรรม ให้ไพร่สมทั้งหมดไปเป็นไพร่หลวง^๕ นอกจากนี้การที่ฐานะการเป็นเจ้าทรงกรมขึ้นอยู่กับความดีความชอบและพระบรมราชโองการเป็นสำคัญก็มีส่วนทำให้ไพร่สมถูกเปลี่ยนแปลงไปเป็นไพร่หลวง อันเป็นผลให้ไพร่หลวงมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น และขอบเขต

^๑ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔, หน้า ๑๓.

^๒ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑ หน้า ๓๕-๔๓.

^๓ อัญชดี สุสาขันธ์, เรื่องเดิม, หน้า ๒๐๐.

^๔ ม.ร.ว. อकिन รพีพัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า ๑๒๔.

^๕ ขจร สุขพานิช, เรื่องเดิม, หน้า ๓๘-๓๕.

พระอำนาจของเจ้าทรงกรมก็ถูกลดลงไปด้วย แม้กระนั้นก็มีหลักฐานว่าพระมหากษัตริย์เองยังทรงปริวิตกเกี่ยวกับการเพิ่มจำนวนไพร่พลที่เข้ามาอยู่ใต้การปกครองของเจ้านายดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ การที่พระมหากษัตริย์ทรงปริวิตกเช่นนี้ก็คงเป็นเพราะเมื่อเจ้านายทรงมีไพร่สมในสังกัดมากขึ้นอันทำให้ทรงมีอำนาจมากขึ้นตามไปด้วย ก็จะทำให้เกิดการแย่งชิงอำนาจกันเองระหว่างเจ้าทรงกรม บางครั้งอาจถึงขั้นทำทลายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะเมื่อมีปัญหาการสืบราชสมบัติ ซึ่งจากเหตุการณ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ได้ปรากฏความขัดแย้งทางการเมืองการปกครองในลักษณะดังกล่าวนี้หลายครั้งหลายหน เช่น การกบฏเจ้าลำดวน เจ้าอินทปัต การแย่งชิงอำนาจกันเองระหว่างเจ้าทรงกรมในสมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพสิ้นพระชนม์ และการกบฏกรมหลวงรักษารณเรศ เป็นต้น อันมีผลต่อเนื่องถึงการเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้านายและผู้เกี่ยวข้องในเวลาต่อมาด้วย

การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับการควบคุมไพร่อีกประการหนึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งน่าจะส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของไพร่ในทางสูงขึ้นไป คือ การริเริ่มจัดตั้งกรมทหารตามแบบตะวันตก กล่าวคือ เติมนันทหารกับพลเรือนทำหน้าที่อย่างเดียวกัน เพียงแต่มีขอบเขตความรับผิดชอบต่างกัน การแบ่งหน้าที่ของทหารให้ต่างจากพลเรือนคงจะเริ่มต้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อ โทมัส จอร์จ นอกซ์ (Thomas George Knox) นายทหารบกนอกราชการชาวอังกฤษได้เดินทางเข้ามาที่กรุงเทพฯ และเข้ารับราชการเป็นครูฝึกหัดทหารรัชกาลที่ ๓ ได้โปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์ลูกหมู่รามัญเมืองนครเขื่อนขันธ์กับเมืองปทุมธานีมาฝึกหัดเป็นทหารซีปอย* เช่นเดียวกันที่เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์

* เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑, หน้า ๑๗๕-๑๘๐.

* การที่เรียกว่าทหารซีปอย (Sepoy) เพราะแต่งตัวเหมือนทหารซีปอยของอังกฤษที่อินเดีย.

ทรงนำลูกหมูก้อนมาฝักหัตถทหารซีปอยก่อนหน้า^๕ และให้เป็นทหารปืนใหญ่ ลูกหมูก้อนหัตถหารามัญที่นำมาฝักนี้เรียกว่าทหารอย่างยุโรปอยู่ใต้บังคับบัญชาของพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) นอก^๖นี้เป็นครูฝึกหัตถวิชาทหารราบ ยุทธวิธี และคำบอกหัตถทหารเป็นแบบอังกฤษ มีทหารเข้ารับการฝึกหัดประมาณ ๑,๐๐๐ คน เกณฑ์เป็น ๔ ผลัด เข้าเดือนออกสามเดือน โรงทหารอยู่ที่บ้านพระยาศรีสุริยวงศ์ การเริ่มฝักหัตถทหารตามแบบยุโรปนี้แสดงถึงการควบคุมกำลังคนในรูปแบบใหม่ กล่าวคือเป็นการจัดเตรียมกำลังคนไว้ทำการป้องกันประเทศเพียงอย่างเดียว นับเป็นการเริ่มต้นการบริหารราชการที่จัดแบ่งตามหน้าที่ของงานที่ทำซึ่งจะได้รับการปรับปรุงเป็นระบบราชการในสมัยรัชกาลที่ ๕^๗

การริเริ่มจัดตั้งกรมทหารตามแบบตะวันตกเช่นนี้ แสดงถึงการยอมรับวัฒนธรรมตามแบบตะวันตกที่มีการจัดแบ่งกำลังการฝึกหัดระเบียบวินัยและการใช้กำลังอาวุธอย่างเป็นระบบตามแบบสากล และน่าจะมีผลเอื้อต่อการเคลื่อนไหวทางสังคมของผู้ที่ได้รับการฝึกหัดดังกล่าวเพราะเป็นผู้ที่มีความรู้และประสบการณ์ในด้าน การรบและป้องกันประเทศตามแบบสมัยใหม่ในขณะนั้น ซึ่งคงยังมีอยู่เป็นจำนวนไม่มากนัก

ทาส กฎหมายตราสามดวงระบุว่าทาสมี ๗ ประเภท คือ ทาสสินได้ ทาสในเรือนเบี้ย ทาสได้มาแต่บิดามารดา ทาสท่านให้ ทาสอันได้กัวยช่วยกัวงวด แห้งคนต้องทัณฑ์โทษ ทาสอันได้แต่เลี้ยงมาเมื่อเกิดทุกข์ภิกขภัย และทาสเชลย^๘ ซึ่งเมื่อพิจารณาจากการเกิดทาสแล้ว ก็อาจแบ่งทาสออกได้เป็น ๓ ประเภทใหญ่ๆ คือ^๙

^๕ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๓, "ตำนานกรมทหารบกประเภทที่ ๔" (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๗), หน้า ๑๔๔-๑๔๖.

^๖ อนุชดี สุสายัณห์, เรื่องเดิม, หน้า ๒๐๗.

^๗ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการโทษ มาตรา ๑", หน้า ๒๘๕-๒๘๖.

^๘ อนุชดี สุสายัณห์, เรื่องเดิม, หน้า ๗๗.

๑. ลูกทาส คือ เด็กที่เกิดมาในขณะที่บิดามารดาเป็นทาสจึงถือว่าเป็นทาสไปด้วย ยกเว้นในกรณีที่มารดาเป็นไท กฎหมายเรียกทาสประเภทนี้ว่า “ลูกทาสเกิดในเรือนเบี้ย” สามารถไถ่ตัวเองจากการเป็นทาสได้ด้วยการจ่ายค่าตัวให้นายเงินตามที่กฎหมายกำหนด

๒. เซลยศึก เป็นทาสที่ได้มาจากการสงครามโดยถูกกวาดต้อนมาจากดินแดนของตนในฐานะผู้แพ้สงคราม สังคมไทยถือว่าพวกนี้เป็นส่วนหนึ่งของสังคม มีฐานะเป็นทาสเซลย แต่เดิมถือว่าทาสเซลยไม่มีค่าตัวต้องอยู่ในสถานะเป็นเซลยไปตลอดชีวิต และสืบต่อไปถึงลูกหลานโดยไม่อาจไถ่ถอนได้ ต่อมา มีกฎหมายระบุว่า นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๔๘ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นต้นไป ผู้ที่ได้อำนาจทาสเซลยมา ถ้าตัวทาสไม่สมัครใจจะอยู่ด้วยก็ให้ไถ่ตัวได้ตามจำนวนค่าตัวซึ่งปรากฏอยู่ในกฎหมาย ดังนั้นทาสเซลยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงมีโอกาสไถ่ตัวได้ถ้าสามารถหาเงินค่าตัวมาให้นายเงินครบตามจำนวนที่กฎหมายกำหนดไว้^๑

๓. ผู้ที่ขายตัวหรือถูกขายมาเป็นทาส ส่วนใหญ่เป็นทาสที่มาจากไพร่ซึ่งประสบปัญหาต่างๆ เช่น ปัญหาอดอยาก ปัญหาหนี้สิน จึงจำเป็นต้องมีการขายตัวลงเป็นทาส โดยนอกจากขายตัวเองแล้ว บิดามารดามีสิทธิขายบุตร สามีมียุทธิขายภรรยา และนายเงินมีสิทธิขายทาสในครอบครองของตนได้ อย่างไรก็ดี ใน พ.ศ. ๒๓๓๑ ภายหลังจากที่สถาปนารัฐรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีได้ ๖ ปีทางการได้ออกประกาศห้ามซื้อขายไพร่หลวงและไพร่สมลงเป็นทาส ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้จำนวนเลขไพร่ลดลง ทาสประเภทนี้มีทั้งพวกที่อาศัยอยู่กับนายเงิน ทำงานต่างๆ ในบ้านของนายเงิน กับพวกที่ทำมาหากินอยู่ในภูมิลำเนาของตนแต่ส่ง

^๑ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒ “พระไอยการทาส มาตรา ๕๑,” หน้า ๓๓๗.

^๒ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔ “พระราชบัญญัติ มาตรา ๒๒,” หน้า ๒๕๑-๒๕๒.

ผลผลิตหรือเงินทองมาเป็นคอกเบี้ยแก่นายเงินทุกปี ทาสพวกนี้มีสิทธิไถ่ตัวได้ตลอดเวลา ยกเว้นในฤดูทำนาหรือฤดูเก็บเกี่ยวข้าว ซึ่งเป็นเวลาที่นายเงินจำเป็นต้องใช้แรงงานทาสมาก กฎหมายได้ห้ามการไถ่ตัวในช่วงเวลาดังกล่าว

สำหรับค่าตัวของทาสนั้น ทาสจะมีค่าตัวเพิ่มขึ้นตามอายุจนถึงจุดสูงสุดสำหรับทาสชายคืออายุระหว่าง ๒๖ ปีถึง ๔๐ ปี ส่วนทาสหญิงคืออายุระหว่าง ๒๑ ปีถึง ๓๐ ปี หลังจากนั้นค่าตัวจะค่อยๆ ลดลงตามลำดับสภาพของความเป็นทาสจะคงอยู่ตราบเท่าที่ทาสไม่สามารถหาเงินมาไถ่ตัวเองได้แม้ว่านายเงินถึงแก่กรรมลง ทาสก็จะถูกโอนให้ทายาทของนายเงินเหมือนทรัพย์สินต่างๆ ต่อไป และในระหว่างที่เป็นทาสนั้นก็จะถูกสักหมายหมู่เช่นเดียวกับไพร่ตังกกล่าวมาแล้ว อย่างไรก็ตามในฐานะบุคคลตามกฎหมาย ทาสเป็นเจ้าของทรัพย์สินได้ โดยถือศักดินา ๕ มีสิทธิได้รับมรดก ทำสัญญา ตลอดจนไถ่ถอนตัวเองเป็นอิสระได้ นอกจากนี้กฎหมายยังเปิดโอกาสให้ทาสเป็นไทได้โดยไม่ต้องไถ่ตัวในกรณีต่างๆ ดังนี้

- (๑) นายชายทาสให้คนอื่น แต่ทาสไม่ชอบนายใหม่ ทาสมีสิทธิไถ่ค่าตัวได้
- (๒) เมื่อเวลาเกิดข้าวยากหมากแพง นายไม่สามารถเลี้ยงทาสได้ ต้องให้ทาสไปหาเลี้ยงชีวิตเอง นายจะถือว่าบุคคลนี้เป็นทาสของตัวอีกต่อไปไม่ได้
- (๓) นายอนุญาตให้ทาสบวชเป็นภิกษุสามเณรหรือเป็นชี เมื่อสึกออกมาแล้ว นายจะเอาทาสคืนไม่ได้
- (๔) ทาสที่ไปราชการสงครามแทนนายและตกไปเป็นเชลยศึกแล้วรอดชีวิตกลับมาได้ ก็จะพ้นจากความเป็นทาส

* กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการทาส" (พระนคร : กุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๓๖๖-๓๘๐.

(๕) ทาสที่รับอาญาแทนนายเงินหรือญาติพี่น้องของนายเงิน ซึ่งถ้าเป็นโทษเขียนด้วยลวดหนังแล้ว ทาสผู้นั้นก็จะไต่เป็นไทแก่ตัวเลย แต่ถ้าเป็นการรับอาญาอย่างอื่น ค่าตัวทาสที่ยอมรับอาญาแทนก็จะลดลงตามส่วนที่กฎหมายกำหนด

(๖) ทาสนำความไปกล่าวหาว่านายเป็นกบฏต่อแผ่นดิน ถ้าพิจารณาแล้วเป็นความจริง ทาสนั้นก็จะไต่หลุดพ้นจากความเป็นทาส

(๗) ทาสหญิงที่ตกเป็นภรรยาของนายเงินหรือพี่น้อง—ลูกหลานของนายเงินจนมีลูกด้วยกัน ทาสหญิงนั้นก็จะพ้นจากความเป็นทาส

จะเห็นได้ว่าตามกฎหมายสังคมไทยเปิดกว้างพอสมควรที่จะให้ทาสได้มีโอกาสเลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้นคือการหลุดพ้นจากความเป็นทาส และเป็นไทเช่นเดียวกับราษฎรอื่นๆ

สมณชีพราหมณ์

นอกจากสังคมไทยจะประกอบด้วยบุคคล ๒ ชั้นขึ้นดังกล่าไปแล้ว ยังมีบุคคลอีกพวกหนึ่งที่ไม่อาจนับเข้าอยู่ในชั้นชั้นใดได้อย่างแท้จริง นั่นคือกลุ่มสมณชีพราหมณ์ซึ่งประกอบด้วยภิกษุ สามเณร พราหมณ์ และตาปะขาว ใดๆ ก็ดี ชั้นกลุ่มนี้อาจถือได้ว่ามีสถานภาพใกล้เคียงกับชนชั้นมุลนาย ทั้งนี้เพราะได้รับการยกเว้นจากภาระทั้งปวงที่เป็นของไพร่ กล่าวคือ ไม่ต้องเป็นไพร่ ไม่ถูกสักหรือถูกเกณฑ์แรงงาน แต่ขณะเดียวกันก็มีโอกาสถูกจัดเป็นไพร่ได้ เมื่อพ้นจากเพศบรรพชิตแล้ว กลุ่มบุคคลนี้ได้รับศักดินาซึ่งแสดงถึงสิทธิหน้าที่เช่นเดียวกัน โดยปรากฏใน “พระไอยการตำแหน่งนาพทหารหัวเมือง” ว่า ศักดินาของบรรพชิตมีทั้งแต่จากเสมอมา ๑๐๐ ถึง ๒๔๐๐ ไร่

๑ คำว่า “เสมอมา” นี้จะหมายถึงสิทธิและสถานะของบรรพชิตรูปหนึ่ง ซึ่งจะเท่ากับของฆราวาสผู้ถือศักดินาในจำนวนเท่าเทียมกัน ดู อัญชลี สุสาขันธ์, เรืองเดม, หน้า ๖๒.

ตารางที่ ๓

ตารางแสดงเสมอณา (ศักดินา) ของสมณชีพราหมณ์

สมณชีพราหมณ์	เสมอณา
พระครูวัชรธรรม	๒๔๐๐
พระครูไม่วัชรธรรม	๑๐๐๐
ภิกษุวัชรธรรม	๖๐๐
ภิกษุไม่วัชรธรรมกับพราหมณ์วีรศิลป์ศาสตร์	๔๐๐
สามเณรวัชรธรรม	๓๐๐
สามเณรไม่วัชรธรรม	๒๐๐
พราหมณ์มัธยม	๒๐๐
ตาปะขาววัชรธรรม	๒๐๐
ตาปะขาวไม่วัชรธรรม	๑๐๐

ที่มา : กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง มาตรา ๒๗”, หน้า ๓๑๕.

สำหรับพระสงฆ์นั้นจะเห็นได้ว่าศักดินาต่ำสุดของพระสงฆ์ ซึ่งเริ่มจากสามเณรไม่วัชรธรรมเสมอณา ๒๐๐ นั้น ถือเป็นระดับสูงของศักดินามูลนายระดับล่าง และพระครูวัชรธรรมเสมอณา ๒๔๐๐ นับว่าสูงมาก โดยสูงกว่ามุลนายระดับสูงบางพวกเช่นหม่อมเจ้า ด้วยเหตุนี้แม้ไม่อาจรวมพระสงฆ์เข้าไปอยู่ในชนชั้นผู้ปกครองหรือมุลนายได้อย่างแท้จริง แต่โดยทั่วไปแล้วก็อาจกล่าวได้ว่าพระสงฆ์อยู่ในกลุ่มมุลนาย

นอกจากนี้พระสงฆ์ยังได้รับผลประโยชน์จากไพร่ที่ขึ้นสังกัด คือ เลกวัดอันประกอบด้วยจำพระกับ โยมสงฆ์ที่พระมหากษัตริย์ทรงพระราชอุทิศ หรือที่ผู้อื่นอุทิศถวายพระอาราม หรือคณะสงฆ์ในรูปของการกีดปันแรงงานและที่ดินถวาย เลกวัดจะตกสัทธิหมายหมั้นทะเบียนในสังกัดของพระอาราม มีภาระและ

* กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, “พระราชกำหนดเกา มาตรา ๕”, หน้า ๗๑๑.

ฐานะเป็นไพร่หลวงต้องเข้าเดือนปีละ ๓ เดือน^๑ สำหรับข้าพระนั้นจะมีระคมอีกปีละเดือน ข้าพระจึงมีภาระเข้าเดือนรวมปีละ ๔ เดือน^๒ ในขณะที่โยมสงฆ์ทำงานเบากว่าและเข้าเดือนน้อยกว่า ทั้งนี้คงเป็นเพราะโยมสงฆ์ก็คือญาติโยมของพระสงฆ์นั้นๆ นั้นเอง ธรรมเนียมการอุทิศคนทั้งหญิงชายเป็นเลวักดินในสมัยรัตนโกสินทร์จะพบได้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ เมื่อทำการบูรณะวัดพระเชตุพน ได้มีการกัลปนาคนถวายเป็นเลวักได้ถึง ๒๒๔ ครอบครัวยุ^๓ ไพร่ที่เข้าสังกัดสมณครัว^๔ เป็นเลวักแล้วผู้ใดจะเอาไปซื้อขายไม่ได้ ต้องทำงานรับใช้กิจการของวัดตลอดชีวิตและสืบต่อถึงลูกหลานโดยไม่มีที่สิ้นสุด^๕ ดังบทบัญญัติที่ ๑๓๘ ของกฎหมายอาญาหลวงอาณาจักรว่า

ไพร่หลวงงานท่านก็ดี ไพร่อุทิศกัลปนาให้เป็นข้าพระก็ดี เรียกสวนไร่นาสำหรับสัจพระสังฆ์ก็ดี ท่านห้ามให้ผู้ใดซื้อขาย ถ้าแลไพร่หลวง ไพร่อุทิศต้องสุขทุกข์ประการใด แลเรียกสวนไร่นาสัจพระสังฆ์เกี่ยวข้องอยู่ที่ก็ดี ท่านให้บังคับทูลให้ทราบ แล้วแต่พระเจ้าอยู่หัวจะทรงพระกรุณาโปรดฯ ถ้าแลผู้ใดเอาไพร่หลวงไพร่อุทิศ แลเรียกสวนไร่นาอันเป็นสัจพระสังฆ์ไปซื้อไปขายไว้ ท่านว่าผู้นั้นหมิ่นขอบ ให้เอาไพร่หลวงไพร่อุทิศกัลปนาแลเรียกสวนไร่นาสัจพระสังฆ์คงไว้ในราชการ ส่วนทรัพย์อันได้อันชื่อนั้นให้เรียกคืนไว้เป็นของหลวง

^๑ Craig J. Reynolds, "Monastery Lands and Labour Endowments in Thailand : Some Effects of Social and Economic Change, 1868-1910", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 22 pt. 2 (1979) : 199, 203.

^๒ ดู หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. ๕ พ.ศ. ๑/๑๖ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงกุลเกล้าฯ ถวายเรื่องนายแก้ว โยมสงฆ์วัดสุทัศน์ ย่นเรื่องราวของสมณคเป็นเลขข้าพระวัดสุทัศน์ บัณฑิต นพศก จ.ศ. ๑๒๓๘.

^๓ Craig J. Reynolds, "Monastery Land and Labour Endowments in Thailand...", p. 197.

^๔ คนที่ถูกอุทิศเป็นทาสพระนามทั้งทาส เสด็จ และนักโทษ ดู สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สำนวนสมเด็จพระ เล่ม ๑ (พระนคร : องค์การฯ ของกรมฯ, ๒๕๐๔), หน้า ๑๖๔.

^๕ กฎหมายอาญาหลวง อาณาจักร อ่างตั้งใน น.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช, กฎหมายสมัยอยุธยา (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดสุพร, ๒๕๑๐), หน้า ๖๒-๖๓.

ข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าข้าพระนั้นผิดกับทาสชายตัวแก่เจ้าเงินตามธรรมดา เพราะอาจซื้อขายโยกย้ายสังกัดนายเงินได้ ไม่มีข้อห้าม แม้จะไถ่ตัวเองเป็นไทก็ย่อมทำได้ การที่กฎหมายกำหนดไม่ให้ซื้อขายไพร่ประเภทเลกวัคนั้นคงเป็นเพราะได้อุทิศไพร่นี้เป็นกัลปนารับใช้สงฆ์แล้ว พระสงฆ์ไม่สามารถช่วยตนเองได้ในทางโลก ถ้าไม่จัดคนขึ้นสังกัดไว้ดังกล่าว ก็อาจทำให้พระประสบความลำบากดำรงอยู่ไม่ได้ ซึ่งจะเป็นผลทำให้พุทธศาสนาเสื่อมลง^๑

นอกจากพระสงฆ์จะได้รับสิทธิเฉพาะตัวดังกล่าวแล้ว ยังเพื่อแผ่สิทธิบางประการไปถึงญาติโยม หรือที่เรียกว่าโยมสงฆ์ด้วย กล่าวคือ ญาติโยมของพระสงฆ์ที่สอบพระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญ จะได้รับสิทธิยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงาน^๒ และมีการหักโอนจากกรมกองเดิมมาเป็นโยมสงฆ์ คอยปรนนิบัติดูแลพระสงฆ์รูปนั้น ๆ และพระอารามแทน^๓

การที่พระสงฆ์ได้รับสิทธิพิเศษต่าง ๆ เหล่านี้ชนสามัญดังกล่าวข้างต้นก็เพราะพระสงฆ์ได้ชื่อว่าเป็นผู้สืบพระพุทธศาสนาอันเป็นศาสนาประจำชาติไทย โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนมาตั้งแต่สมัยโบราณ^๔ พระสงฆ์ได้รับการ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓.

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สารานุกรมเด็ก, เล่ม ๗, หน้า ๑๖๔.

^๓ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.๕ กห. ๒๒ หนังสือเจ้าพระยาอัครวงษ์ไว้อวสานพิพัฒน์ศักดิ์ ทสมุหพระกระลาโหม ถึง พระยาสุรินทรฤาไชยอภัยพิริยพาหะ ผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรี ว่าด้วยให้เมืองเพชรบุรีให้ราษฎรถวายเป็นโยมสงฆ์ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ลงวันที่ ๗ ๑๒ ค่ำ บ.เถาะ เอกศก จ.ศ. ๑๒๔๑, หน้า ๑๘๔.

^๔ ดูรายละเอียดใน บัญชาต บุนนาค "ความสำคัญและบทบาทของวัดในสมัยรัตนโกสินทร์" ใน เนตรนักษิ นาคำชะระ และคณะ, วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕) รายงานผลการวิจัย เงินทุนเพื่อเพิ่มพูนและพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการเนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๓๕๓-๒๕๔.

ยอมรับนับถือจากบุคคลในสังคมทุกชนชั้นว่าเป็นผู้มีฐานะทางสังคมสูง^๕ ทั้งนี้โดย
 ไม่คำนึงว่าฐานะเดิมก่อนจะเป็นพระสงฆ์นั้นจะมาจากชนชั้นใด พระสงฆ์ได้รับการยกย่องให้เป็นผู้นำและเป็นทีพึ่งทางใจของชุมชนโดยเฉพาะในการประกอบกิจ
 ทางศาสนา การอบรมศีลธรรม จรรยา และการศึกษา พระสงฆ์จึงเป็นเสมือน
 ตัวกลางหรือผู้ประสานระหว่างชนชั้นผู้ปกครองกับชนชั้นผู้ถูกปกครอง หรือ
 ระหว่างมุลนายกับไพร่และทาส โดยนำเอาคำสั่งสอนทางพุทธศาสนามาช่วยชี้ให้
 สามัญชนได้ตระหนักถึงความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมซึ่งมีมาแต่อดีตชาติ และเป็น
 ตัวกำหนดให้คนเกิดมาแตกต่างกันในชาติปัจจุบัน โดยอาจเป็นเจ้าของ ชูหนาง
 ไพร่หรือทาส อาจกล่าวได้ว่าบทบาทของพระสงฆ์เช่นนี้ช่วยบรรเทาไม่ให้เกิดปัญหา
 ความแตกต่างระหว่างชนชั้นเกิดขึ้นอย่างรุนแรงในสังคมไทย

อย่างไรก็ดี ความเป็นชนชั้นที่ได้รับสิทธิพิเศษดังกล่าวของพระสงฆ์
 จะคงอยู่ตราบเท่าที่พระสงฆ์รูปนั้น ๆ อยู่ในเพศบรรพชิต ถ้าลาสิกขาบทหรือถูก
 จับสึกออกจากสมณเพศและมีได้อยู่ในข้อยกเว้นที่ไม่ต้องเป็นไพร่ข้อใดข้อหนึ่ง
 เช่นเป็นมุลนายมาแต่เดิม เป็นบุตรของมุลนายระดับสูง หรือมีอายุเกินข้อกำหนด
 ที่จะไม่ถูกเรียกเกณฑ์แรงงาน เมื่อบุคคลผู้นั้นสึกจากเพศบรรพชิตมาครบ ๑ ปี
 แล้วก็จะต้องถูกจัดขึ้นทะเบียนเป็นไพร่ สังกัดตามกรมกองต่าง ๆ และจะถูกเรียก
 เกณฑ์มาราชการรับภาระเช่นเดียวกับไพร่ทั่วไป^๖

เนื่องจากพระสงฆ์มีสิทธิพิเศษไม่ต้องถูกเรียกเกณฑ์แรงงานนี้เอง จึงมี
 ไพร่หนึ่การสึกเลิกมาบวชเป็นพระเป็นจำนวนมาก ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาแก่ศาสนา
 คือพระที่บวชในลักษณะนี้มักไม่สนใจที่จะศึกษาและปฏิบัติธรรมอย่างจริงจัง
 เนื่องจากไม่ได้บวชเพราะความศรัทธาในศาสนาอย่างแท้จริง จึงเป็นสาเหตุหนึ่ง

^๕ วุฒิชัย มุลศิลป์ และ ม.ร.ว. รุจยา อาภากร, เรื่องเดิม, หน้า ๑๘.
^๖ ยัญชลี สุสาวัฒน์ เรื่องเดิม, หน้า ๖๓-๖๔.

ที่ทำให้ศาสนาเสื่อมลง ปัญหาหนึ่งเป็นมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว สมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงแก้ปัญหานี้โดยโปรดเกล้าฯ ให้มีการสอบความรู้ทางธรรม ถ้าพระองค์ใดสอบไม่ได้ก็ต้องสึกออกมาเป็นคฤหัสถ์ตามเดิม การปฏิบัติเช่นนี้ยังคงมีอยู่ต่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งนับเป็นการลดปัญหาไพร่หนึ่การสักเลกไปวชเป็นพระได้ทางหนึ่ง

ส่วนพราหมณ์นั้นสืบเชื้อสายพราหมณ์จากอินเดีย และส่วนใหญ่ก็สืบมาจากบรรพบุรุษที่เข้ามาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว พราหมณ์ได้รับสถานภาพเช่นเดียวกับพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา ถึงแม้จะเห็นได้จากกฎหมายลักษณะวิวาทที่กำหนดโทษผู้ทำร้ายพราหมณ์ให้มีความผิดเท่ากับการทำร้ายพระสงฆ์ พ่อ แม่ บู่ ย่า ตา ยาย และครู อาจารย์ พราหมณ์ทำหน้าที่สำคัญคือเป็นผู้วางระเบียบขนบธรรมเนียมประเพณีในราชสำนัก และเป็นผู้ประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ นอกจากนี้ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาในเรื่องต่าง ๆ โดยเฉพาะเรื่องกฎหมาย การตัดสินคดีความ ตลอดจนงานด้านโหราศาสตร์ ไสยศาสตร์และอักษรศาสตร์ พราหมณ์บางตำแหน่งมีศักดิ์สูงมาก เช่น พระมหाराชครู และพระครูมหิศรมีศักดิ์นาเท่ากับเสนาบดีจตุสดมภ์ เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ว่าสังคมไทยประกอบด้วยคนสองชนชั้นใหญ่ ๆ คือ ชนชั้นผู้ปกครอง กับชนชั้นผู้ถูกปกครอง ชนชั้นผู้ปกครองมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขสูงสุด ถัดลงมาได้แก่เจ้านายและขุนนางทำหน้าที่ช่วยเหลือพระมหากษัตริย์ ทั้งในด้านการเป็นที่ปรึกษาและการบริหารราชการตามตำแหน่ง หน้าที่

* กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, "พระไอยการลักษณะวิวาทคดีกัน" (พระนคร : กรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๕๘.

๒ เฉลิมลาภ ราชกัมชากรักษ์ และคณะ, เรื่องเดิม, หน้า ๑๘.

๓ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, ศักดินากับพัฒนาการของสังคมไทย (กรุงเทพฯ : อักษร-การพิมพ์, ๒๕๒๐), หน้า ๘.

ความรับผิดชอบ และศักดิ์นา ส่วนชนชั้นผู้ถูกปกครองซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของบ้านเมืองได้แก่ไพร่และทาสนั้น มีหน้าที่สำคัญคือเป็นผู้รับใช้แรงงานทั้งต่อทางราชการและมุลนาย โดยเฉพาะทาสนั้นถือว่าเป็นทรัพย์สินของมุลนายที่เที่ยวนอกจากนี้ยังมีกลุ่มคนที่ไม้อาจจัดได้ว่าอยู่ในชนชั้นได้อย่างเห็นได้ชัด คือกลุ่มสมณชีพราหมณ์ เพราะเป็นกลุ่มที่มีลักษณะพิเศษ ไปจากชนทั้งสองชั้นดังกล่าว คนกลุ่มนี้เป็นบุคคลที่มีความรู้และเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่กลุ่มคนทั้งสองชั้นกับทั้งยังเป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ด้วย โดยเฉพาะพระสงฆ์นั้นถือได้ว่าเป็นผู้ประสานความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนทั้งสองชนชั้นให้เป็นไปโดยราบรื่น เป็นผู้ผ่อนคลายความตึงเครียดในสังคมไทย คนกลุ่มนี้จึงได้รับการยกย่อง เป็นที่ยอมรับนับถือของคนทั้งสองชนชั้น อย่างไรก็ดี ไม่ว่าบุคคลจะอยู่ในชนชั้นใดหรือมีฐานะใดในสังคม ทุกคนก็อยู่ในฐานะเป็นข้าแผ่นดินของพระมหากษัตริย์ และมีบทบาทที่ทำให้บ้านเมืองคงอยู่เช่นเดียวกัน

นอกจากกลุ่มคนซึ่งถูกจัดช่วงชั้นทางสังคมดังกล่าวแล้ว ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสังคมไทยยังประกอบด้วยคนอีกหลายเชื้อชาติได้แก่ ลาว มอญ เขมร มลายู พม่า ฉวน กวายเป็นต้น คนเหล่านี้บางส่วนถูกกวาดต้อนเข้ามาตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยา สมัยธนบุรี และแม้แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้เอง บางส่วนก็อพยพครอบครัวหนีภัยจากบ้านเมืองของตนเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารของพระมหากษัตริย์ไทย บางส่วนก็เข้ามาประกอบอาชีพค้าขายด้วยความสมัครใจ เมื่อเข้ามาอยู่ในเมืองไทยกลุ่มคนบางกลุ่มก็ถูกจัดเข้าอยู่ในระบบไพร่ มีสิทธิ หน้าที่ และพันธะต่อสังคมอย่างเดียวกัน โดยส่วนใหญ่จะอยู่ในสถานะไพร่กับทาสชั้นสังกัดกรมกองต่าง ๆ หรือขึ้นต่อกรมกองที่ควบคุมไพร่เชื้อชาติของตนโดยเฉพาะ เช่นกองอาสาจาม กองอาสามอญ นอกจากนั้นสังคมไทยยังมีคนอีกประเภทหนึ่งอยู่นอกระบบไพร่ ซึ่งได้แก่ คนต่างชาติที่เข้ามาทำมา

หากินในเมืองไทยโดยเดินทางไประหว่างอาณาจักรต่าง ๆ กับบ้านเมืองไทย หรือมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่กรุงเทพฯ ฯ และตามหัวเมือง พวกนี้ไม่ต้องปฏิบัติตาม พิธีที่ไพร่มีต่อราชการและมูลนายของตน กลุ่มคนนอกระบบไพร่ที่สำคัญที่สุด คือชาวจีน ซึ่งได้เข้ามามีบทบาทสำคัญในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้าน เศรษฐกิจมาเป็นเวลานานตั้งแต่ก่อนสมัยรัตนโกสินทร์แล้ว^๑

ชาวต่างชาตินอกระบบไพร่ที่สำคัญอีกพวกหนึ่งคือชาวตะวันตกซึ่งเข้ามา อยู่ในเมืองไทยอย่างเห็นได้ชัดในสมัยรัชกาลที่ ๓ และเข้ามาเป็นจำนวนมากตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา มีทั้งที่เป็นหมอสอนศาสนา พ่อค้าและตัวแทน ของรัฐบาล ชาวตะวันตกมีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่วัฒนธรรมตะวันตกให้แก่สังคมไทย โดยเฉพาะความเจริญก้าวหน้าทางด้านวิทยาการและเทคโนโลยี เช่น ภาษาอังกฤษ การแพทย์ การสาธารณสุข และการพิมพ์^๒ เป็นต้น

สำหรับจำนวนพลเมืองในสังคมไทยสมัยนั้น แม้ว่าจะไม่มีสถิติที่แน่นอน แต่ก็ได้มีชาวตะวันตกหลายคนกล่าวถึงเช่น จอห์น คราวฟอร์ด (John Crawford) ทูตอังกฤษที่เข้ามาติดต่อกับไทยใน พ.ศ. ๒๓๖๕ (รัชกาลที่ ๒) ได้ระบุไว้ว่า พลเมืองทั้งหมดของไทยมีประมาณ ๕,๐๐๐,๐๐๐ คน^๓ บาสเตียน (Bastian) ได้กล่าวไว้ในราว พ.ศ. ๒๓๗๒ (รัชกาลที่ ๓) ว่าจำนวนพลเมืองที่ลงทะเบียนไว้ มีอยู่ ๔,๐๐๐,๐๐๐ คน^๔ สังฆราช ปาลเลอกัวซ์ (Pallegoix) ชาวฝรั่งเศสซึ่งเข้า

^๑ ดูรายละเอียดใน เพ็ญศรี ดูก และบิณฑ บุนนาค, ศ. ๓๕๑ ประวัติศาสตร์ไทย ๑, หน้า ๑๒๕-๑๒๘, หน้า ๑๓๓-๑๓๖ และหน้า ๑๕๐-๑๕๓.

^๒ สุพรรณิ กาญจนบุรีติ, "บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๐๓), หน้า ๑๕-๒๐.

^๓ John Crawford, *The Crawford Papers*, (Bangkok, 1915), p. 102.

^๔ H.G. Quaritch Wales, *Ancient Siamese Government and Administration* (New York, 1965) (reprinted), p. 8.

มาอยู่ในเมืองไทยในสมัยนั้นนานกว่า ๒๐ ปี ได้เขียนไว้ว่าประชากรในเมืองไทย มีอยู่ประมาณ ๖,๐๐๐,๐๐๐ คน^๑ พร้อมทั้งได้ให้ข้อสังเกตต่อไปว่า เมืองไทยมีอาหารบริบูรณ์ พลเมืองทำนาเพียงครึ่งเดียวของพื้นที่ทั้งหมด ดังนั้นจำนวนพลเมืองไม่ได้อัตราส่วนกับขนาดเนื้อที่ของประเทศ^๒ แม้ว่าชาวตะวันตกทั้งสามระบุนับจำนวนพลเมืองไม่ตรงกันแต่ก็อาจสรุปได้ว่า พลเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีอยู่ระหว่าง ๔,๐๐๐,๐๐๐ คน ถึง ๖,๐๐๐,๐๐๐ คน ซึ่งนับว่าเป็นจำนวนน้อยมากในขณะที่ดินแดนดินทำกินยังมีเหลืออยู่อีกมาก จำนวนพลเมืองดังกล่าวคือกลุ่มคนที่รวมกันอยู่ในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และถูกจัดเข้าอยู่ในช่วงชั้นทางสังคมต่าง ๆ โดยมีระบบศักดินาและระบบไพร่เป็นตัวกำหนดสำคัญดังกล่าวแล้ว

ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น

จากการจัดช่วงชั้นทางสังคมของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นดังกล่าว ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นเป็นไปในลักษณะของความสัมพันธ์ที่ค่อนข้างพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันเรียกว่าระบบอุปถัมภ์^๓ ซึ่งหมายถึงความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกัน ระหว่างบุคคลสองคนที่ไม่ใช่ญาติกัน โดยผู้หนึ่งอยู่ในฐานะเหนือกว่าอีกผู้หนึ่ง กล่าวคือ ผู้ปกครองจะอยู่ในฐานะผู้บังคับบัญชา ผู้อาวุโส และลูกพี่ในขณะที่ถูกปกครองอยู่ในฐานะผู้ยึดบังคับบัญชา ผู้น้อย และลูกน้อง ซึ่งทั้งสองฝ่ายต่างมีหน้าที่ต้องปฏิบัติต่อกัน ความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์นี้ยังรวมความไปถึงความสัมพันธ์ในชนชั้นเดียวกันด้วย จึงจะเห็นได้ว่าชนนางผู้น้อยต้องพึ่งชนนางผู้ใหญ่ในการเลื่อนตำแหน่งหน้าที่ ทั้งนี้เพราะชนนางผู้ใหญ่เป็นผู้

^๑ สังฆราชปากเลอถัวซ์, เจ้าเรอกรุงสยาม แบลโคช สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร : ตำนกพิมพ์ถาวหนา, ๒๕๐๖), หน้า ๓-๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓ และหน้า ๑๓.

^๓ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า ๑๖๖.

แต่งตั้งขุนนางผู้น้อยโดยการกราบบังคมทูลให้พระมหากษัตริย์ทรงทราบ ดังนั้น จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์เป็นความสัมพันธ์ส่วนตัวที่มีการแสวงหาทรัพยากรเป็นสำคัญโดยที่อาจเป็นทรัพยากรธรรมชาติหรือทรัพยากรในสังคม

นอกจากนี้การที่โครงสร้างของสังคมไทยมีลักษณะพื้นฐานเป็นโครงสร้างแบบครอบครัว จึงนำไปสู่ความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติขึ้น ซึ่งจะถูกนำมาใช้ในระบบราชการด้วย ดังจะพบว่าขุนนางมักสนับสนุนให้ญาติพี่น้องของตนเข้ารับราชการ และในบางกรณีก็มีการผูกขาดตำแหน่งเป็นตระกูลหลายชั่วอายุคน ซึ่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ปรากฏการใช้ระบบเครือญาติในลักษณะนี้อย่างเด่นชัด ทั้งในระบอบเจ้านายและขุนนาง

ความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์และระบบเครือญาติเช่นนี้ทำให้คนในสังคมไทยต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ในขณะที่เดียวกันก็นำไปสู่ “การเล่นพรรคเล่นพวก” และเป็นการเปิดโอกาสให้มีการเลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงชันของพวกพ้องเดียวกันได้โดยง่าย แต่ในขณะที่เดียวกันก็เป็นอุปสรรคสำคัญต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงชันของบุคคลอื่นที่มิใช่พวกพ้อง

แนวความคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคม ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

จากการศึกษาการจัดช่วงชั้นทางสังคม และความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทำให้สรุปแนวความคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคม เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของ

^๑ ม.ร.ว. คชินทร์ ทรัพย์พัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า ๑๑๖.

^๒ ดูรายละเอียดใน วิษณุภาค บุนนาค และมรรยาท กิจสุวรรณ, “การวิเคราะห์ค่านิยมและบรรทัดฐานของสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๔) : ระบบเครือญาติ การแต่งงาน และครอบครัว (งานวิจัยได้รับทุนงบประมาณแผ่นดินของคณะกรรมการการศึกษาระดับปริญญาโท มหาวิทยาลัย ๒๕๒๖), หน้า ๑๘๒-๑๖๖.

บุคคลเท่าที่ปรากฏตามข้อมูลทางประวัติศาสตร์สมัยนั้นต่อไปได้ว่า โดยรูปแบบ และโครงสร้างสังคมไทยมีการจัดช่วงชั้นทางสังคมที่แบ่งบุคคลออกเป็น ๒ ชั้นใหญ่ ๆ คือ ชนชั้นผู้ปกครอง กับชนชั้นผู้ถูกปกครอง นอกจากนี้ยังมีกลุ่ม สมณชีพราหมณ์ และชนต่างชาติอื่น ๆ ทั้งในระบบและนอกระบบไพร่ บุคคล เหล่านี้ต่างก็มีสถานภาพของชนชั้นของตน มีสิทธิ หน้าที่ ความรับผิดชอบทั้ง ต่อผู้อยู่ภายในชนชั้นเดียวกันและต่อผู้อยู่ต่างชนชั้นตาม ระบบศักดินาและระบบ ไพร่ ระบบศักดินาซึ่งเป็นระบบที่กำหนดสิทธิและหน้าที่ ของแต่ละบุคคลกับ ระบบไพร่ซึ่งเป็นระบบที่ใช้ในการควบคุมกำลังคนนี่เองเป็นตัวกำหนดการเลื่อน ชั้นทางสังคมของบุคคลกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมไทยและเนื่องจากระบบทั้งสองเป็น กลไกสำคัญของระบบราชการ ดังนั้นการเลื่อนชั้นทางสังคมจึงน่าจะทำได้มากที่สุดก็ด้วยการมาเข้ารับราชการ และเลื่อนชั้นทางสังคมภายในระบบราชการทั้ง ในทางสูงชันและในทางต่ำลง หรือเรียกได้ง่าย ๆ ว่าเป็นการเลื่อนขึ้นและเลื่อนลง

การเลื่อนบน ผู้มีโอกาที่จะไต่เลื่อนชั้นทางสังคมสูงชันในระบบราชการ คือกลุ่มชนชั้นผู้ปกครองอันได้แก่เจ้า ชุนนางระดับสูงและลูกหลาน โดยมีพื้นฐาน ทางสังคมของชนชั้นของตนเป็นองค์ประกอบสำคัญ ได้แก่ ฐานะ ชาติกำเนิด ความรู้ ประสบการณ์ ความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติและระบบอุปถัมภ์ ตลอดจน จินตวิสัยพิเศษต่าง ๆ ในฐานะเป็นขุนนาง นอกจากนั้นผู้ที่จะเข้าถวายตัวและเข้า ดำรงตำแหน่งทางราชการนั้นกฎหมายได้ระบุคุณสมบัติไว้อย่างชัดเจน ซึ่งมี ลักษณะเป็น ไปในทางสนับสนุนให้ผู้อยู่ในสกุลของชนชั้นผู้ปกครอง ได้เข้ารับ ราชการและมีโอกาสเลื่อนชั้นทางสังคมสูงชันตามลำดับ โดยชนชั้นผู้ถูกปกครอง จะถูกจำกัดสิทธิตั้งแต่เริ่มแรก แม้จะได้รับการผ่อนปรนบ้างในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์แต่ก็เป็นในขุนนางระดับต่ำเท่านั้น กฎหมายเกี่ยวกับเรื่องนี้ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ก็มีลักษณะจำกัดโอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมระหว่างชนชั้น

คือจากชนชั้นผู้ถูกปกครองขึ้นมาเป็นชนชั้นผู้ปกครองตั้งแต่เริ่มแรก จะเห็นได้
ว่าในยามปกติโดยรูปแบบและโครงสร้างของสังคมทำให้การเลื่อนชั้นทางสังคมสูง
ขึ้นในระบบราชการ อยู่ในแวดวงของชนชั้นผู้ปกครองเป็นสำคัญ ดังนั้นในยาม
ปกติหนทางที่จะนำไปสู่การเลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงขึ้นของชนชั้นผู้ถูกปกครอง
ที่พอจะทำได้ก็คือ การบวชเข้าสู่สมณเพศ

นอกจากนี้การเลื่อนชั้นในยามปกติอาจเกิดขึ้นได้ในกรณีพิเศษต่าง ๆ ซึ่ง
สามารถพิจารณาได้จากตัวอย่างในสมัยอยุธยาอันเป็นต้นแบบของโครงสร้างสังคม
ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงแต่งตั้งนาย
อานชวยผู้ถวายช้างเผือกเป็นขุนคเชนทร์ไวยาวิสุทธิวงศ์ภรณ์^๑ เป็นต้น สำหรับ
ชาวต่างชาติก็มีโอกาสจะได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงขึ้นก็โดยอาศัยความ
ชำนาญพิเศษเฉพาะด้านของตน เช่น กำนันการประกอบพิธีกรรม กำนันการค้า
และกำนันการรบ^๒ จึงจะเห็นได้จากกรณีของเจกอะหมัด แยกอาหรับซึ่งมี
ความสามารถทางกำนันการค้า ภายหลังได้เข้ามารับราชการกับไทย และได้เป็น
เจ้าพระยาเจกอะหมัด สมุหนายก ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม^๓ หรือใน
กรณี กอนสแตนติน ฟอลคอน ฝรั่งเศสซึ่งได้รับราชการกับไทยจนได้เป็นเจ้าพระยา
วิษเณทร์ ตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช หรือ

^๑ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), (กรุงเทพฯ : โรง
พิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๒) หน้า ๑๖๖-๑๖๘.

^๒ พงษ์รัตนา เกษมสัน และ นาซีรดดา บุญรักษา, "การเลื่อนชั้นทางสังคมช่วง พ.ศ.
๒๑๗๐-๒๒๕๓" รายงานเพื่อเป็นส่วนประกอบการศึกษาวิชา ๑๑๖ ๓๐๒ ประวัติศาสตร์ สังคม
และเศรษฐกิจไทย บัณฑิตศึกษา ๒๕๒๓, หน้า ๑๑.

^๓ ดูรายละเอียดใน พระยาโกมารกุลมนตรี, เจกอะหมัด (พิมพ์แจกในงาน พระราช-
ทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดาอ่อน ป.ว. ในรัชกาลที่ ๕ ณ วัดเทพศิรินทราวาส ๒๒ มีนาคม ๒๕๑๒)
หน้า ๑๐-๔๑.

ยามาคา นางามาสา ผู้มีความสามารถในด้านการรบ ได้เข้ามารับราชการกับไทย และเป็นออกญาเสนาภิมุข ในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม^๑ เป็นต้น

การเดินทางทางสังคมในทางสูงชันน่าจะมีอัตราสูงชันในยามที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะสงคราม หรือเกิดความวุ่นวายจากการเมืองภายในโดยผู้ที่มีโอกาสเลื่อนชั้นในกรณีนี้คือ ผู้แสดงความสามารถและความกล้าหาญในการรบให้ปรากฏ^๒ ดังมีบทบัญญัติในกฎหมายตราว่า

อัยการพระราชสงครามยกไปทำศึกก่ตี ข้าศึกมาถึงเมืองก่ตี แลท้าวพระยาหัวเมืองมนตรีมุขเสนาโยธามาต ผู้เป็นนายทัพนายกองยกข้างมารพล ได้รับแลมีชัยชนะแก่ข้าศึกให้ยกกระบัตต์ภักฎหมายความชอบมาได้รางวัลเจียดทองเสื่อสนอง ฝ่ายลูกหลานให้เลี้ยงตามบำเหน็จ^๓

คนเหล่านี้อาจเข้าไปแทนที่ขุนนางคนเก่าที่ตายไป หรือที่ถูกลดออกจากตำแหน่งอันสืบเนื่องมาจากภาวะสงครามและความขัดแย้งทางการเมือง นอกจากนี้ในกรณีที่ตายในการสงคราม ถ้าบุคคลผู้นั้นเป็นหนี้ส่วยสาอากรแก่พระคลังหลวงอยู่ ทางกรรกายกเลิกให้หมดโดยไม่ต้องให้บุตรภริยาใช้หนี้แทน และยังให้เอาลูกหลานเข้ามารับราชการสืบไปด้วย^๔

นอกจากนี้ในสภาพการณ์ภายหลังจากบ้านเมืองกลับสู่สภาวะปกติ และมีการเปลี่ยนรัชกาลหรือพระราชวงศ์ใหม่ มักมีการเลื่อนชั้นอย่างมากมายของชนชั้นขุนนาง ทั้งการเลื่อนชั้นเป็นเจ้านายหรือพระบรมวงศานุวงศ์ของพระมหากษัตริย์

^๑ สมจ้ย อนุমানราชชนน, การทูตของไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา, (พระนคร : โรงพิมพ์ไทยเชมม, ๒๔๕๓), หน้า ๕๕-๖๐ และจะพบได้อีกหลายกรณีในการศึกษาของ พงษ์วิดา เกษมสิน และมาธิลดา บุณย์รักษา, เรื่องเดิม, หน้า ๑๔-๑๘.

^๒ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔ "พระโอยการกระบัตต์" หน้า ๑๔๑-๑๔๒.

^๓ กฎมณเฑียรบาลอ้างอิงถึงใน ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช, เรื่องเดิม, หน้า ๗๑.

^๔ พิจารณาในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่าง ๆ และใน เพ็ญศรี ดุ๊ก และบยนาถ บุณนาค, เรื่องเดิม, หน้า ๒๓-๕๖.

^๕ พระอัยการกบฏศึก อ้างถึงใน ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช, เรื่องเดิม, หน้า ๖๘.

พระองค์ใหม่ในกรณีที่พระมหากษัตริย์พระองค์นั้นมาจากขุนนางและการเลื่อน
 ชั้นเป็นขุนนางในระดับสูงยิ่งขึ้น ลักษณะนี้จะพบตัวอย่างได้ในประวัติศาสตร์ทาง
 การเมืองการปกครองของสมัยอยุธยา แม้ภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒
 มีการตั้งราชธานีใหม่ที่กรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ตามลำดับ ก็ปรากฏมี
 การเลื่อนชั้นทางสังคมของพวกขุนนางเป็นจำนวนมาก จึงจะได้ทำการศึกษาราย
 ละเอียดในส่วนของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดยเฉพาะต่อไป

การเลื่อนลง จากโครงสร้างและรูปแบบของสังคมไทยจะเห็นได้ว่ามาจาก
 สาเหตุหลายประการ ที่เห็นชัดเป็นเบื้องต้นคือ การเลื่อนลงภายในชนชั้นโดย
 อัตโนมัต ดังในกรณีของเจ้า ซึ่งมีข้อกำหนดว่าฐานะความเป็นเจ้าจะถูกลดลงมา
 ทุกชั่วคน และจะหมดไปในชั่วคนที่ห้า แม้กระนั้นราชาศัพท์สำหรับเจ้า ก็ใช้
 เฉพาะถึงชั่วคนที่สามคือหม่อมเจ้าเท่านั้น นอกจากนี้ชนชั้นเจ้าจะมีฐานะสูงส่งแต่
 เฉพาะในช่วงสมัยที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ของพระมหากษัตริย์ที่ครองราชย์อยู่
 เท่านั้นเมื่อเปลี่ยนพระมหากษัตริย์หรือพระราชวงศ์ใหม่ พระบรมวงศานุวงศ์ของ
 พระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนก็อาจถูกประหารชีวิต หรือถูกลดชั้นทางสังคมให้
 ต่ำลง สำหรับในกรณีขุนนาง การเลื่อนลงโดยอัตโนมัตก็มาจากแบบแผนที่ว่า
 ขุนนางจะได้รับตำแหน่งและผลประโยชน์ต่าง ๆ เป็นการเฉพาะตัวมิได้เป็นมรดก
 ตกทอดไปสู่ลูกหลาน ทุกอย่างขึ้นอยู่กับพระบรมราชโองการเป็นสำคัญ ส่วน
 ไพร่นั้นแม้จะไม่ถูกเลื่อนลงภายในชนชั้นโดยอัตโนมัตเช่นเจ้า และขุนนาง แต่ก็
 อาจเลื่อนลงเป็นทาสได้ด้วยสาเหตุต่างๆ เช่น การขายตัว หรือการขายบุตรภริยา
 ลงเป็นทาส

นอกจากนี้การเลื่อนลงยังเกิดขึ้นในกรณีที่ถูกกลกระทำคามผิดต่าง ๆ
 ตามที่บัญญัติไว้ในกฎหมายตราสามดวงซึ่งก็ถูกจะลงโทษมากน้อยตามประเภทของ

^๑ คุรายละเอ็ดใน เพ็ญศรี คึก และ บัญชา บุนนาค, เรื่องเดิม, หน้า ๑๒-๕๑
 และ พงษ์มณี เกษมสัน และ มาลีฉลว บัญรักษา, เรื่องเดิม, หน้า ๑๓-๒๐.

ความผิดที่ระบุไว้ในกฎหมายซึ่งปรากฏอยู่มากในหมวดกฎหมายอาญาหลวง อาญา
ราชฎีก์ พระไอยการบริบทฎีก์ กฎหมายอาญาศึก และกฎมณเฑียรบาล ดังตัวอย่าง
ในตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๔

ตารางแสดงความผิดและการลงโทษที่ทำให้เลือนลง

กฎหมาย	ความผิด	การลงโทษที่มีผลทำให้เลือนลง
อาญาหลวงอาญาราชฎีก์	บุคคลที่ทำตัวเทียบกับ องค์พระมหากษัตริย์	ถูกริบราชบาทแล้วเอาตัวลงหญ้าข้าง หรือปรับไหมจตุรคน แล้วเอาตัวออก จากราชการหรือไหมทิวัดน ทวนด้วย ลวดหนึ่ง ๕๐ ที แล้วใส่ตรุจำไว้ แล้วถอดเสียเป็นไพร่ภาคทัณฑ์ไว้
อาญาหลวงอาญาราชฎีก์	ปกปิดพระมหากษัตริย์ มิให้ทรงทราบความชอบ ของผู้ที่นยกย่องความดี ของตน	ถูกปรับไหมแล้วให้ออกจากราชการ
อาญาหลวงอาญาราชฎีก์	เจรจากับต่างประเทศ นอกเหนือจากพระบรม- ราชโองการ	ถูกประหารชีวิต หรือถูกใส่ตรุแล้ว เอาตัวลงเป็นไพร่
พระไอยการบริบทฎีก์	ผู้ก่คิดร้ายต่อพระมหากษัตริย์ พระราชมารดา และบ้านเมือง	ถูกริบราชบาท ถูกฆ่า ไม่ให้เลี้ยง โคตรไว้สืบไป ถูกฆ่าถึง ๗ ชั่วโมง
กฎมณเฑียรบาล	คนต่างด้าวหรือลูกขุน ขุนนางเข้ามาใน พระราชฐาน	ถูกตัดลงหญ้าไว้ระ คือเป็นตะพุ่น หญ้าข้าง
กฎมณเฑียรบาล	สาวใช้ในวังไปมาหา พระสงฆ์เป็นศิษย์ คบค้ากัน	สาวใช้ถูกทอนด้วยลวดหนึ่ง ๑๐ ที พระสงฆ์ถูกขับจากวัด (เข้าใจว่า นักรบถูกจับสึกออกจากสมณเพศ- ผู้วิจัย)

ที่มา : กฎหมายตราสามดวงเล่ม ๑, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕),

จากกฎหมายจะเห็นได้ว่าการกระทำความผิดที่ร้ายแรงที่สุดคือการกระทำ ความผิดต่อองค์พระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ และบ้านเมือง ซึ่งผู้กระทำความผิดจะถูกลงโทษอย่างรุนแรงถึงขั้นถูกริบราชบาท ถูกประหารชีวิตทั้งตนเองและโคตร ๗ ชั่วโคตร ในกรณีที่มีผิดรองลงมาก็จะถูกลงโทษปรับไหม ลงอาญาแผ่นดิน ตีคุก หรือถูกถอดยศลงเป็นไพร่หลวงงานหนัก คือตะพุ่นหญ้าช้าง สำหรับในกรณีพระสงฆ์ที่ถูกถอดออกจากสมณเพศ มาตรการดังกล่าวนำไปสู่การเลื่อนชั้นทางสังคมในทางต่ำลง ซึ่งบางกรณีก็ส่งผลกระทบต่อครอบครัว และญาติพี่น้องด้วย ย่อมแสดงว่ากฎหมายมีบทบัญญัติที่ครอบคลุมไปถึงพันธะแห่งความเป็นเครือญาติของบุคคล ทั้งในระดับชนชั้นผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง ทั้งนี้คงเป็นไปเพื่อให้บุคคลคิดให้รอบคอบก่อนที่จะกระทำความผิดลงไป เพราะมิใช่ตนเองจะได้รับโทษเท่านั้น แต่ยังไปถึงผู้เกี่ยวข้องทางสายโลหิตด้วย^๑

นอกจากนี้เมื่อพิจารณาบทบัญญัติจากกฎหมายตราสามดวงแล้วจะเห็นได้ว่าบุคคลทุกระดับชั้นรวมทั้งชาวต่างชาติอาจถูกเลื่อนลงได้ทั้งนั้น แต่ผู้ที่มิโอกาสจะทำความผิดและถูกลงโทษให้ต่ำลงได้มากที่สุดคือเจ้า และขุนนางผู้อยู่ในกลุ่มชนชั้นผู้ปกครองและมีความใกล้ชิดกับองค์พระมหากษัตริย์ ทั้งนี้เพราะบุคคลสองพวกนี้เป็นผู้ที่ได้รับมอบหมายอำนาจให้ปกครองผู้คน และบริหารบ้านเมืองแทนพระมหากษัตริย์ตามตำแหน่งหน้าที่ ดังนั้นโอกาสที่จะก่อการกบฏต่อองค์พระมหากษัตริย์ และก่อความไม่สงบขึ้นในบ้านเมืองย่อมทำได้ง่ายกว่าบุคคลกลุ่มอื่น ด้วยเหตุนี้มาตรการลงโทษจึงต้องรุนแรงเฉียบขาด โดยอาศัย

^๑ ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช, กฎหมายสมัยอยุธยา (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิลาพร, ๒๕๐๐), หน้า ๖๘-๖๙, กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕ "พระราชกำหนดเก่า, หน้า ๑๗๑-๑๗๘, กฎหมายตราสามดวง, เบ็ดเสร็จ, หน้า ๑๗๖ และพิจารณารายละเอียดใน หอสมุดแห่งชาติ, พงศาวดารสังเขปกรุงเก่า ฉบับระบาวัว กระสาปนี้ เลขที่ ๓ สมุดไทยดำ เสนาง และใน นิพนธ์ บุนนาค และ มารยาท กิจสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า ๑๗๖-๑๘๐.

บทบัญญัติของกฎหมายเป็นเสมือนการ “ปราชญ์” บุคคลสองพวกนั้นมีให้คิดร้ายต่อพระมหากษัตริย์และบ้านเมือง มิเช่นนั้นตนเอง ญาติพี่น้องและพวกพ้องจะถูกลงโทษอย่างรุนแรงตามกฎหมาย ซึ่งจะนำไปสู่การถูกเลื่อนชั้นทางสังคมต่ำลงอันเป็นสิ่งไม่พึงปรารถนาของบุคคลทั่วไป อย่างไรก็ตาม ถ้าบุคคลดังกล่าวเคยประกอบคุณความดีแก่พระมหากษัตริย์และบ้านเมืองมาก่อน โดยเข้าลักษณะ ๑ ใน ๕ ประการนี้ คือ

ไปนรงค์สงครามได้รับกับข้าศึก ได้ชนช้างมีชัยแก่ศัตรู ๑ เอาสมภารพรรคพวกมาอาสาการศึก สู้อภัยชีวิตเอาชัยชนะแก่ศัตรู ๑ ศัตรูหมู่ร้ายมาปล้นบ้านปล้นเมืองอาสาเอาพระนครไว้หมิ่น ให้เสียแก่ข้าศึก ๑ บำรุงพระราชทรัพย์ ในท้องพระคลังให้มั่งคั่งบริบูรณ์โดยประเพณีธรรมแลหมิ่นให้เคืองใจราษฎร ๑ พิจารณาพิพากษาคดีชอบตามประเพณีโดยสัจธรรม

เมื่อบุคคลผู้นั้นกระทำความผิดในภายหลัง กฎหมายก็ให้ลดหย่อนโทษลงตามลำดับดังนี้

ถ้าโทษถึงตายนอกจากบท ควรให้ทวนและริบราชบาต ถ้าโทษถึงริบราชบาตแลทวน ควรให้ปรับไหม ควรให้ภาคทัณฑ์ไว้ ท่านให้ผ่อนหย่อนโทษไว้ดังนี้ เพราะว่ามีบุญบาปเห็นจนมีกุดแก่แผ่นดินพระเจ้าอยู่หัว

อนึ่ง เกี่ยวกับบทบัญญัติที่ผ่อนกลายการลงโทษยังมีที่น่าสนใจในเรื่องหนึ่ง แม้ไม่เกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมโดยตรง แต่ก็เป็นเรื่องที่น่าสนใจพิจารณาประกอบด้วยได้ กล่าวคือ เมื่อมีการเปลี่ยนแผ่นดินใหม่โดยพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ขึ้นครองราชสมบัติ ตติความซึ่งยังคงอยู่ในรัชกาลก่อนก็จะถูกยกเลิกไปโดยปริยายตั้งบทบัญญัติในกฎหมายลักษณะพระอภัยมณีว่า

^๑ กฎหมายตราสามดวง, บทที่ ๑๔๕ อ้างถึงใน น.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช, เรื่องเดิม, หน้า ๖๓.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ราษฎรผู้ต้องคดีค้างอยู่ในตระลาการทั้งสองฝ่ายยังมีแล้ว พอเกิด
อุบัติเหตุแผ่นดินกลับแล้วแต่ตั้งชั้นใหม่ แต่ฝ่ายข้างหนึ่งจะกลับเจ้าคดีชั้น
ว่าใหม่ไซ้ร้ ทำหน้าว่าหมี้ได้เลย เหตุว่าพระมหากษัตริย์ดำรงเศวตฉัตรใหม่

ดังนั้นราษฎรที่พ้นคดีในกรณีนี้จึงเป็นอิสระพ้นจากการพิจารณาพิพากษา
โทษโดยเลื่อนสถานภาพจากการเป็นจำเลยในขณะนั้นกลับไปสู่สถานภาพเดิมที่ไม่
ต้องคดีโดยอาจเป็นไพร่หรือขุนนาง เป็นต้น ซึ่งยังไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็นการเลื่อน
ชั้นทางสังคม เพราะบุคคลที่เป็นจำเลยยังไม่ได้รับการตัดสินว่าผิดหรือถูก และ
จะได้รับโทษอย่างไรนั้นจะนำไปสู่การเลื่อนชั้นทางสังคมในทางต่ำลงต่อไป โดย
อาจถูกริบราชบาท ตีตักก หรือถูกถอดลงเป็นไพร่ หรือตะพุ่นหญ้าช้างหรือถึงชั้น
ถูกประหารชีวิตตามโทษานุโทษของตนตามกฎหมายดังกล่าวมาแล้ว แต่จำเลยได้
รับอิสระภาพเสียก่อน ดังนั้นจึงกล่าวได้แต่เพียงว่าเป็นการเปลี่ยนสถานภาพจาก
การเป็นจำเลยที่ยังไม่มีอิสระเพราะอยู่ในระหว่างต้องคดี กลับเป็น "เสรีชน"
ในชนชั้นเดิมของตนต่อไป อย่างไรก็ดีบทบัญญัตินี้ก็นับว่ามีส่วนมิให้จำเลยต้อง
ถูกเลื่อนชั้นทางสังคมในทางต่ำลง เพราะไม่เปิดโอกาสให้มีการพิจารณาคดีความ
และตัดสินโทษ

กล่าวโดยสรุป โครงสร้างและรูปแบบของสังคมไทยเอื้อต่อการทำให้
สังคมไทยเป็นสังคมเปิดที่ให้โอกาสบุคคลในชนชั้นต่าง ๆ ตลอดจนชนชาวต่างชาติ
ได้เลื่อนชั้นทางสังคมทั้งในทางสูงชันและต่ำลง โดยน่าจะเกิดขึ้นภายในชนชั้น
มากกว่าระหว่างชนชั้น และเป็นไปในระบบราชการภายใต้ข้อกำหนดของกฎ-
หมาย ตลอดจนเงื่อนไขของระบบอุปถัมภ์ ระบบเครือญาติ และพระบรมราช-
โองการของพระมหากษัตริย์ จากแนวความคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทาง

* กฎหมายลักษณะตระลาการ บทที่ ๑๑๐, อ้างถึงใน ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช, เรื่องเดิม,
หน้า ๕๑.

สังคมดังกล่าวนี้เอง ผู้เขียนจะได้ใช้เป็นแนวทางในการนำมาศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลต่าง ๆ เท่าที่ปรากฏตามข้อมูลทางประวัติศาสตร์ของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยจะแบ่งกลุ่มบุคคลที่ศึกษาออกเป็นกลุ่ม และชนชั้นตามที่ปรากฏในการจัดช่วงชั้นทางสังคม และใช้สถานการณ์ต่าง ๆ ของบ้านเมืองเป็นเกณฑ์ในการศึกษา

หอสมุดกลาง สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ ๒

สภาพทั่วไปของบ้านเมืองที่ส่งผลต่อสถานการณ์ ในการเลื่อนชั้นทางสังคม

ผลจากการศึกษาการจัดช่วงชั้นทางสังคม และแนวความคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในบทที่ ๑ ได้ชี้แนวทางสำหรับการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในบทต่อไปว่า อาจใช้สถานการณ์ในช่วงสมัยดังกล่าวเป็นเกณฑ์ในการพิจารณาได้ โดยแบ่งเป็น ๓ สถานการณ์คือ สถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ สถานการณ์บ้านเมืองปกติ และสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติ อย่างไรก็ตาม ก่อนจะศึกษาในรายละเอียดตามประเด็นดังกล่าวจำเป็นต้องรู้ถึงสภาพทั่วไปของบ้านเมืองทางด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของสมัยนั้นเสียก่อน เพื่อให้เข้าใจสถานการณ์ที่เอื้อต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสังคมไทยได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

สภาพทางด้านการเมืองการปกครอง

การเมืองการปกครองภายใน

หลังจากได้มีการปราบปรามการจลาจล วนวายตอนปลายสมัยธนบุรีใน พ.ศ. ๒๓๓๕ เรียบร้อยแล้ว สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก (ตัวง) ได้รับการ

* พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิชา, ๒๕๖๖), หน้า ๔๒๓-๔๓๑, กรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์พร้อมกับฉบับเพิ่มเติม (พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๘๑), จดหมายเหตุความทรงจำ และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๖๓) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดีพินิต โปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกสูณี ณ พระเมรุ วัดเทพศิรินทราวาส ๒๖ ตุลาคม ๒๕๐๑, หน้า ๑๑-๑๒ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระธรรมเทศนาเรื่องพระรัฐประศาสน์ (พระนคร : โรงพิมพ์ศรีนคร, ๒๕๐๐), หน้า ๒๘.

อัญเชิญขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๑ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒) แห่งพระบรมราชวงศ์จักรี พระองค์ได้โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเมืองหลวงมาอยู่ที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาแต่เพียงฝั่งเดียว ทั้งนี้เพราะฝั่งธนบุรีมีทำเลไม่เหมาะสมที่จะเป็นเมืองหลวงถาวรต่อไป ดังจะเห็นได้จากสภาพที่ตั้งที่ยากต่อการรักษาเมืองให้มั่นคงจากการโจมตีของข้าศึก นอกจากนี้ยังยากต่อการขยายตัวเมืองให้กว้างขวางออกไปเมื่อพลเมืองเพิ่มมากขึ้นในอนาคต ประกอบกับเกิดปัญหาหนักกึ่งเศาะตลิ่งฝั่งอยู่เสมอ ในขณะที่ฝั่งตะวันออกหรือฝั่งพระนคร ไม่มีปัญหาเหล่านี้เลย

เมื่อรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์นอกจากจะทรงสถาปนาพระบรมราชวงศ์จักรีและทรงตั้งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีใหม่ของไทยดังกล่าวแล้ว พระองค์ยังได้ทรงสถาปนาพระญาติวงศ์ขึ้นเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ และแต่งตั้งข้าราชการตามโบราณราชประเพณีเป็นจำนวนมาก ในการสร้างความผูกพันและความจงรักภักดีในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่ทรงแต่งตั้งขึ้นนี้ นอกเหนือจากการบำเหน็จความดีความชอบด้วยการแต่งตั้งแล้ว ยังทรงนำวิธีการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติด้วยการแต่งงานมาใช้เช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์ในสมัยก่อน ปรากฏว่าวิธีการดังกล่าวมีส่วนทำให้สถานภาพของพระมหากษัตริย์และพระบรมราชวงศ์ที่สถาปนาขึ้นใหม่มีความมั่นคง

ในด้านการปกครอง รัชกาลที่ ๑ ยังคงนำรูปแบบการปกครองจากสมัยอยุธยามาใช้เช่นเดียวกับสมัยธนบุรีที่เพิ่งผ่านพ้นมา โดยมีลักษณะสำคัญคือ

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๐๓), หน้า ๑๑-๑๒ และ น.ร.ว. แต่งใหม่ เกษมศรี และ วิมลพงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๔), (กรุงเทพฯ : นิตรนราการพิมพ์, ๒๕๑๕), หน้า ๒-๓.

^๒ คูราบระเยศเรอณได้ ใน ขันนาค ขุนนาค และ มรรยาท กิจสุวรรณ, เรืองเดิม หน้า ๒๐๕-๒๐๖.

พระมหากษัตริย์ ทรงมีพระราชอำนาจอย่างเด็ดขาดในการเป็นประมุข
รักษากันเมืองให้เป็นปกติสุข และเจริญก้าวหน้า

การบริหารราชการส่วนกลาง พระมหากษัตริย์ทรงมีเสนาบดีช่วยเหลือ
บริหารราชการแผ่นดินตลอดมา คือ อัครมหาเสนาบดีได้แก่สมุหนายก
เป็นหัวหน้าฝ่ายพลเรือน และสมุหกลาโหมเป็นหัวหน้าฝ่ายทหารรองลงมาได้แก่
เสนาบดีฝ่ายพลเรือน ๔ ตำแหน่ง คือ เสนาบดีกรมเมือง เสนาบดีกรมวัง
เสนาบดีกรมคลัง และเสนาบดีกรมนา ซึ่งรวมเรียกว่าจตุสดมภ์ นอกจากนี้ยังมี
เสนาบดีฝ่ายทหาร เช่น พระยาสิทธิราชเดโชชัย และพระยาท้าวหน้า เป็นต้น
อย่างไรก็ดี เสนาบดีที่เป็นหลักในการบริหารบ้านเมือง คือ เสนาบดี ๖ ตำแหน่ง
อันได้แก่ อัครมหาเสนาบดีทั้ง ๒ ตำแหน่ง และจตุสดมภ์

การปกครองอาณาเขต การปกครองอาณาเขตแบ่งออกเป็น ๓ ชั้น คือ
หัวเมืองชั้นใน หัวเมืองชั้นนอก และหัวเมืองประเทศราช แต่แตกต่างจากสมัย
อยุธยาและสมัยธนบุรี ตรงที่ในสมัยอยุธยาตอนปลายมีการแบ่งอำนาจการปกครอง
เป็น ๒ ฝ่าย คือ หัวเมืองฝ่ายเหนือ อยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของสมุหนายก
ทั้งทางด้านฝ่ายทหารและพลเรือน ส่วนหัวเมืองฝ่ายใต้อยู่ภายใต้การบังคับบัญชา
ของเสนาบดีกรมคลังหรือโกษาธิบดีโดยผ่านกรมท่า ทั้งนี้เพราะในสมัยนั้นสมุห-
กลาโหมคนหนึ่งทำความผิด พระมหากษัตริย์จึงทรงยกหัวเมืองฝ่ายใต้ซึ่งเคยอยู่
ภายใต้การปกครองของสมุหกลาโหมให้กรมท่าดูแลแทน^๑ ในสมัยรัชกาลที่ ๑
พระมหากษัตริย์ได้ทรงแก้ไขปรับปรุงการปกครองหัวเมืองให้เหมาะสมกับสภาพ
บ้านเมืองในเวลานั้น และเพื่อเป็นการตอบแทนความดีความชอบในราชการ

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงเดชนาภาพ, "ลักษณะการปกครอง
ประเทศสยามแต่โบราณ", ประวัติศาสตร์และการเมือง (พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์ ๒๕๑๘) หน้า ๒๒.

สงครามของเจ้าพระยามหาเสนา (ปลื) สมุหกลาโหมคนแรกในสมัยนั้นด้วย^๑ พระองค์ได้ทรงแบ่งอำนาจการปกครองหัวเมืองทั้งด้านทหารและพลเรือนออกเป็น ๓ ฝ่าย คือ หัวเมืองฝ่ายเหนือรวมทั้งอีสานขึ้นต่อสมุหนายก หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกและแถบปากอ่าวขึ้นกับเสนาบดีกรมพระคลัง โดยผ่านกรมท่า ส่วนหัวเมืองฝ่ายใต้นั้นขึ้นกับสมุหกลาโหม

นอกจากนี้รัชกาลที่ ๑ ยังทรงดำเนินการเพื่อให้เมืองหลวงควบคุมหัวเมืองได้รัดกุมและมั่นคงยิ่งขึ้น โดยโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกการที่เจ้าเมืองเป็นผู้แต่งตั้งกรมการเมืองตำแหน่งต่าง ๆ ให้เสนาบดีเจ้าสังกัดของเมืองนั้น ๆ เป็นผู้แต่งตั้งเอง การกระทำเช่นนี้ทำให้ข้าราชการในหัวเมืองมีผู้บังคับบัญชา ๒ คนในเวลาเดียวกัน คือ มีเจ้าเมืองเป็นผู้บังคับบัญชาโดยตรงในหัวเมือง และมีผู้บังคับบัญชาชั้นสูงอีกชั้นหนึ่งอยู่ในเมืองหลวง ทำให้ความจงรักภักดีถูกแบ่งแยกไปให้แก่ผู้บังคับบัญชาสองคนในเวลาเดียวกัน^๒ เท่ากับเป็นการริตรอนอำนาจของเจ้าเมืองลง แต่กลับเป็นการเพิ่มพูนอำนาจให้แก่ขุนนางผู้ใหญ่ทั้ง ๓ ตำแหน่งดังกล่าว

ปรากฏว่าตลอดระยะเวลา ๒๗ ปีแห่งการครองราชย์ของรัชกาลที่ ๑ นั้น มีความขัดแย้งทางการเมืองภายในอย่างรุนแรงเกิดขึ้นเพียง ๑ ครั้ง คือ การกบฏของพระโอรส "รินโต" ในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ภายหลังจากที่วังหน้าพระองค์นั้นสิ้นพระชนม์ลงเพียงเล็กน้อย แต่ในที่สุดรัชกาลที่ ๑ ก็ทรงสามารถปราบปรามพวกกบฏได้ภายในเวลาอันรวดเร็ว ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๔๒

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ หน้า ๑๘.

^๒ Akin Rabibhadana, *The Organization of Thai Society in the Early Bangkok Period: 1782-1873*. Data Paper: Number 74 (Southeast Asia Program, Department of Asian Studies, Cornell University, New York, July, 1969), p. 176.

รัชกาลที่ ๑ ประชวรหนัก แต่ทรงมีพระสติพร้อมอยู่จนวาระสุดท้าย ทรงสามารถมอบราชสมบัติให้แก่เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร^๑ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ซึ่งดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ อยู่แล้วในขณะนั้น จึงทำให้ไม่เกิดปัญหาเรื่องผู้สืบราชสมบัติต่อมา

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๓๖๗) เหตุการณ์ทางการเมืองภายในที่สำคัญ คือ บรรดาเจ้านายผู้ใหญ่ในพระราชวงศ์ซึ่งเป็นที่นับถือรวมทั้งข้าราชการผู้ใหญ่ใน "รุ่น" รัชกาลที่ ๑ ได้สิ้นพระชนม์ลงและถึงแก่กรรมเป็นส่วนใหญ่ ผู้ที่เหลืออยู่ก็ดูจะไม่สามัคคีกัน ดังปรากฏว่าก่อนที่พระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวร^๒ จะทรงทำพิธีราชาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ รัชกาลที่ ๒ อย่างสมบูรณ์นั้น เจ้าฟ้าสุพันธ์วงศ์ กรมขุนกระษัตราธิราช พระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับเจ้าจอมมารดา เจ้าฟ้าหญิงฉิมใหญ่พระราชธิดาของรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเป็นพระเชษฐภคินีของรัชกาลที่ ๒^๓ พร้อมกับพระญาติวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่บางคนถูกจับในข้อหากบฏแย่งชิงราชสมบัติ ต่อมาไม่นานผู้ต้องหากบฏทั้งหมดก็ถูกประหารชีวิต หลังจากเหตุการณ์นี้นับได้ว่าช่วงสมัยรัชกาลที่ ๒ บ้านเมืองมีความสงบเป็นปกติสุขยิ่งกว่าในสมัยธนบุรีและสมัยรัชกาลที่ ๑ โดยเฉพาะภาวะที่ปลอดจากภัยสงครามภายนอก จึงเป็นโอกาสให้รัชกาลที่ ๒ ทรงทำนุบำรุงบ้านเมืองได้อย่างเต็มที่ ในด้านการปกครองนั้นรัชกาลที่ ๒ ทรงตั้งตำแหน่งเจ้านายผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณและเจ้านายผู้กำกับราชการกรมสำคัญดังกล่าวมาแล้วในบทที่ ๑ ปรากฏว่าวาระรัชกาลที่ ๒ ทรงได้รับความช่วยเหลือเป็นอย่างดีจากกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์

^๑ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เรื่องเดิม, หน้า ๒๑๓.

^๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๒.

^๓ โดยนัยนี้ เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช มีศักดิ์เป็นพระเจ้าหลานชายเธอของรัชกาล

พระราชอนุชาผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณพระองค์แรก ต่อมาเมื่อ
วังหน้าและเจ้านายรุ่นอาวุโสสิ้นพระชนม์ลงเป็นส่วนใหญ่แล้ว กรมหมื่นเจษฎา
บดินทร์ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ได้ทรงปฏิบัติราชการต่างพระเนตรพระ
กรรณทั้งทางด้านการปกครอง เศรษฐกิจและสังคม โดยได้รับความไว้วางพระ
ทัยอย่างเต็มที่จากสมเด็จพระบรมชนกนาถ บางครั้งถึงกับไม่คั่งกราบบังคมทูล
ขอคำปรึกษา ในช่วงนี้เอง กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงมีความสนิทสนมกับเจ้า
พระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เป็นพิเศษ เพราะนอกจากมีความสัมพันธ์เป็น
เครือญาติกันแล้ว ยังได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการร่วมกันทั้งในฐานะที่กรมหมื่นเจษฎา
บดินทร์ทรง ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้านายกำกับราชการกรมพระคลัง ซึ่งมีเจ้า
พระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เป็นเสนาบดี และในการไปปฏิบัติหน้าที่ราชการ
อื่น ๆ ร่วมกันเป็นครั้งคราว เช่น การสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์เพื่อป้องกันข้าศึก
 เป็นต้น

ปรากฏว่าในช่วงปลายรัชกาลที่ ๒ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงมี
อำนาจมากที่สุดในการปกครองเจ้านายทั้งปวง ในขณะที่เจ้าพระยาพระคลังมีอิทธิพล
มากในหมู่ขุนนาง และน่าจะเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงสำคัญในการสนับสนุนกรมหมื่น
เจษฎาบดินทร์ขึ้นสืบราชสมบัติต่อจากรัชกาลที่ ๒ ทั้งนี้เพราะเมื่อวังหน้าที่วงศ์ศ
รัชกาลที่ ๒ มิได้ทรงแต่งตั้งผู้ใดให้ดำรงตำแหน่งวังหน้าแทน และต่อมาพระ
องค์ก็เสด็จสวรรคตโดยมิได้ทรงแต่งตั้งองค์รัชทายาทอย่างเป็นทางการ^๑ จึงก่อ

^๑ บิดาของพระเจ้าพระคลัง (ดิศ บุนนาค) คือ เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค)
สมุหกลาโหมในรัชกาลที่ ๑ เป็น "น้องเขย" ของกรมสมเด็จพระบรมรินทรามาตย์ พระราช
ชนนีของรัชกาลที่ ๒ ครุราชยะเชิดใน บุนนาค บุนนาค และ มารยาท กิ่งสุวรรณ, เรื่องเดิม
หน้า ๒๑๕.

^๒ บุนนาค บุนนาค, บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลบุนนาค
(พระนคร : โรงพิมพ์วิเศษ, ๒๕๒๐), หน้า ๖๒-๖๔.

^๓ เจ้าพระยาท้าวกรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒,
หน้า ๒๐๕.

ให้เกิดปัญหาเรื่องผู้สืบบราชสมบัติ ปรากฏว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์และเจ้าฟ้า มงกุฎทรงอยู่ในฐานะที่สมควรจะได้ขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อมา เพราะต่างก็ทรง มีความเหมาะสม ในขณะที่เดียวกันก็มีจุดอ่อนด้วยกันทั้งสองพระองค์ กล่าวคือ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์น่าจะมีความเหมาะสม ในแง่ที่เป็น พระราชโอรสองค์ใหญ่ ได้ทรงบริหารบ้านเมืองต่างพระเนตรพระกรรณ สมเด็จพระบรมชนกนาถมาเป็น เวลานาน ย่อมทรงมีประสบการณ์ในการทำงาน มีผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาซึ่งสนับ สนุนพระองค์อยู่มาก ถ้าพระองค์ได้ขึ้นครองราชย์ก็น่าจะทำให้การบริหารบ้าน เมืองเป็น ไปอย่างคล่องตัวและเหมาะสมกับสภาพการณ์ในขณะนั้น เพราะทรง รั้งาน และทรง ร่วมงานมาเป็นอย่างดีอยู่แล้วกับ บรรดาข้าราชการ รุ่งเรืองคราว เดียวกับพระองค์ แต่ในขณะที่เดียวกันก็ทรง มีจุดอ่อนที่มีได้เป็นพระเจ้าลูกยาเธอ ชั้น “เจ้าฟ้า” ซึ่งเป็นพระเจ้าลูกยาเธอชั้นสูงสุดของพระเจ้าแผ่นดิน เนื่องจาก พระมารดามีได้เป็นพระอัครมเหสี ส่วนเจ้าฟ้ามงกุฎนั้นมีความเหมาะสมในแง่ที่ เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ในระดับ “เจ้าฟ้า” แต่มีจุดอ่อน คือ พระองค์ยังทรงพระเยาว์ มีพระชนมายุน้อยกว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ถึง ๑๗ พรรษา และมีได้มีโอกาสเข้าร่วมบริหารบ้านเมืองมาก่อน จึงทำให้ทรงขาด ประสบการณ์ และคงไม่มีผู้สนับสนุน พระองค์ มากเท่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ประเด็นนี้น่าจะนำไปสู่การวิเคราะห์ถึงเหตุที่รัชกาลที่ ๒ ไม่ทรงแต่งตั้งองค์ รัชทายาทอย่างเป็นทางการ ได้ว่าอาจเป็นเพราะทรงเกรงว่าจะเกิดความขัดแย้งทาง การเมืองภายใน จึงปล่อยให้เป็นที่หน้าที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์และ เสนาบดีโดยปริยายว่าจะสนับสนุนใคร เพราะถ้าที่ประชุมลงมติเลือกผู้ที่จะเป็น พระมหากษัตริย์เองต่อไปแล้ว ก็ย่อมจะสนับสนุนใน การร่วมกันปฏิบัติหน้าที่ ราชการต่อไป กับที่ยังเป็นการสร้างความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ของ

บุคคลผู้นั้นโดยพฤตินัยด้วย เหตุการณ์นั้นน่าจะเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เสนาบดี
ตระกูลขุนนางเข้ามาบีบบทบาททางการเมืองการปกครองประเทศด้วยจุดเริ่มต้นที่
เจ้าพระยาพระคลังผู้นำของสกุลขุนนางในขณะนั้นคงมีส่วนสำคัญในการสนับสนุน
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ให้ได้รับการอัญเชิญขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๓
ดังกล่าวแล้วนั่นเอง

อย่างไรก็ดี สาเหตุประการหนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ ๓ ทรงสามารถขึ้น
ครองราชย์สืบต่อมา ได้อย่างราบรื่นก็คือพระราชดำริของเจ้าฟ้ามงกุฎเองที่ทรง
ตระหนักถึงพระปรีชาสามารถและความนิยมในกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขณะนั้น^๒
ประกอบกับไม่ทรงมีพระประสงค์จะก่อให้เกิดเหตุการณ์บาดหมางในหมู่พระ-
บรมวงศานุวงศ์ซึ่งจะทำให้เกิดการจลาจลขึ้นในบ้านเมืองได้ ทั้งนี้จึงทรงตัดสิน
พระทัยอยู่ในสมณเพศต่อไปอย่างไม่มีกำหนด^{๓*}

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๙๔) นี้ สภาพการณ์ทางการเมือง-
ภายในยังคงมีเสถียรภาพเช่นเดียวกับสมัยรัชกาลที่ ๒ เหตุผลประการหนึ่งคือ
ความเอาพระทัยใส่ในการปกครองบ้านเมืองทั้งส่วนกลางและส่วนหัวเมืองด้วย

^๑ เที่ยงศรี ลูก และ บัณฑิต บุนนาค, เรื่องเดิม, หน้า ๖๐ และ บัณฑิต บุนนาค,
การเมืองการปกครองไทยสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ตอนต้น (เอกสารโรเนียวเสนอต่อ
สภานาโครงการเอเชียอาคเนย์ศึกษา ๒๑-๒๓ ธันวาคม ๒๕๒๒), หน้า ๑๔-๑๕.

^๒ พิศารณาใน พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ อังถึงใน สิริ เปรมจิตต์
พระบรมราชจักรีวงศ์ (พระนคร : โรงพิมพ์เสนาภาค, ๒๕๑๔), หน้า ๑๗๔.

^๓ บัณฑิต บุนนาค, การเมืองการปกครองไทยสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ตอนต้น
หน้า ๑๖.

* พระองค์ได้ครองสมณเพศอยู่ตลอดสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นเวลานานถึง ๒๖ ปี ไม่
พระนามว่า ชัยบุญมภักษ์ จนกระทั่งรัชกาลที่ ๓ สวรรคต ที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์
เสนาบดี จึงอัญเชิญพระองค์มาขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ รัชกาลที่ ๔.

พระองค์เองของรัชกาลที่ ๓^๑ อย่างไรก็ดี ตอนช่วงปลายรัชกาลคือตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๐ เป็นต้นมา ได้เกิดปัญหาการก่อการจลาจลวุ่นวายของพวกจีนตัวเหี้ย* หลายครั้ง^๒ ซึ่งก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้คนโดยทั่วไป และเป็นผลร้ายต่อความมั่นคงของบ้านเมือง ดังนั้นรัฐบาลจึงจัดการปราบปรามพวกนี้ให้ยุติการจลาจลลงได้อย่างรวดเร็ว นอกจากนี้ยังเกิดปัญหาการแข่งขันทางการเมืองระหว่างเจ้านายสำคัญ กล่าวคือภายหลังกรมพระราชวังบวรมหาดคีติพลเสพ วังหน้าทิวงคตใน พ.ศ. ๒๓๗๕ แล้ว เจ้าทรงกรมที่มีกำลังอำนาจต่างก็มุ่งหวังที่จะเป็นใหญ่โดยได้รับการแต่งตั้งให้เป็นวังหน้าแทน จึงต่างคุมเชิงกันอยู่ แต่ในที่สุดรัชกาลที่ ๓ ก็ทรงสามารถแก้ไขปัญหานี้ได้ด้วยการแต่งตั้งเจ้าทรงกรมเหล่านั้นให้มีพระอิสริยยศสูงชันเป็นที่สุดแต่เพียงนั้น แต่ก็มีได้ทรงแต่งตั้งให้เจ้านายองค์ใดเป็นวังหน้าเลยแม้กระนั้นใน พ.ศ. ๒๓๙๑ ได้เกิดกรณีกรมหลวงรักษษรณเรศร์ ซึ่งเป็นเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ในขณะนั้นถูกกล่าวหาว่ากระทำผิดหลายประเด็น แต่ที่หนักที่สุดคือข้อหากบฏต่อแผ่นดิน^๓ ในที่สุดกรมหลวงรักษษรณเรศร์และพรรคพวกก็ถูกประหารชีวิต

^๑ ดูรายละเอียดใน พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๐๕), หน้า ๒๕๗ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔).

* พวกตัวเหี้ย คือสมาคมลับของชาวจีนในเมืองไทย มักลักลอบทำสิ่งผิดกฎหมายต่าง ๆ โดยเฉพาะการค้าฝิ่น การปล้นเรือทอผ้า และมีบ้านเรือนราษฎรทั่วไป รัชกาลที่ ๓ ทรงมีนโยบายปราบปรามการค้าฝิ่นและการข่มขู่โจรอยู่แล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ปราบปรามพวกนี้ให้ราบคาบ.

^๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๒, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๒๓-๑๓๐.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๒-๑๑๖ และ กษข, หมวดพระราชพิธี เลขที่ ๗๕๒ พระกระที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอำนวยการหลวงรักษษรณเรศร์.

เหตุการณ์ทางการเมืองภายในที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือการที่อำนาจและอิทธิพลทางการเมืองของเสนาบดีตระกูลขุนนาคกำลังเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วซึ่งรัชกาลที่ ๓ เองก็ทรงตระหนักดี และได้ทรงพยายามสนับสนุนเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายก ผู้มีความสามารถทางด้านกรรบ ให้มีบทบาทเคียงคู่กับเจ้าพระยาพระคลังซึ่งว่าที่สมุหกลาโหมด้วย ประหนึ่งเพื่อให้ถ่วงดุลอำนาจซึ่งกันและกัน แต่เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้ถึงแก่อสัญกรรมลงเสียก่อนในตอนปลายรัชกาลที่ ๓ นั้นเอง ขณะที่เสนาบดีตระกูลขุนนาคก้าวสู่ความรุ่งเรืองขึ้นเรื่อย ๆ

จะเห็นได้ว่าสภาพทางการเมืองการปกครองภายในสมัยรัชกาลที่ ๓ อยู่ในภาวะที่มั่นคง ถึงแม้ว่าจะมีเหตุการณ์ความขัดแย้งทางการเมืองภายใน ในลักษณะการคุมเชิงระหว่างเจ้าทรงกรม ตลอดจนการจลาจลจวนฉวยและการกบฏก็ตาม แต่รัฐบาลก็สามารถระงับเหตุการณ์ดังกล่าวให้ยุติลงได้ภายในเวลาอันรวดเร็ว และบ้านเมืองกลับสู่ภาวะปกติจนกระทั่งรัชกาลที่ ๓ เสด็จสวรรคตลงโดยมิได้ทรงแต่งตั้งองค์รัชทายาท คงปล่อยให้เป็นที่ซึ่งที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีที่จะเลือกอัญเชิญผู้ที่จะมาเป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อมาเช่นเดียวกับพระราชบิดา

กล่าวโดยสรุป สภาพทางการเมืองการปกครองภายในของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอยู่ในภาวะที่มีเสถียรภาพ แม้ว่าจะมีการกบฏภายในเกิดขึ้นรัชกาลละ ๑ ครั้ง แต่ฝ่ายปกครองก็สามารถยุติเหตุการณ์ลงได้อย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้นนอกจากจะเผชิญกับการกบฏแล้ว ยังมีปัญหาการ

^๑ ดูรายละเอียดใน ปิยนาด นิโครธา, เรื่องเดิม, หน้า ๔๖๕-๔๗๑. และบทบาทและแนวความคิดทางการเมืองของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๕ (วิทยานิพนธ์ประกอบการศึกษาปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต (การปกครอง) บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓), หน้า ๑๒๐-๑๓๐.

ก่อนการจลาจลของพวกจีนตัวเหี้ย แต่ก็ถูกปราบปรามให้สงบราบคาบลงได้ ความสามารถของรัฐตลอดสามรัชกาลแรกแห่งสมัยรัตนโกสินทร์ดังกล่าวทำให้ปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในที่เกิดขึ้นไม่ส่งผลกระทบต่อ การปกครอง

การเมืองการปกครองภายนอก

สภาพทางด้านการเมืองการปกครองภายนอก จะเห็นได้จากความสัมพันธ์ทางด้านการเมืองระหว่างไทยกับต่างประเทศในสมัยนั้น ซึ่งจะได้พิจารณาแต่ละรัชกาลตามลำดับนี้

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ไทยมีปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองอย่างรุนแรงกับพม่าซึ่งก่อกวนเนื่องมาจากการที่ไทยสามารถกู้เอกราชจากพม่าและฟื้นฟูได้ภายในเวลาอันรวดเร็ว พม่าจึงต้องการปราบปรามไทยเพื่อมิให้ประเทศรายอื่น ๆ ถือ เป็นเยี่ยงอย่างต่อไป ปรากฏว่าในรัชกาลนี้ไทยต้องทำสงครามกับพม่าถึง ๗ ครั้ง สงครามในระยะแรก ๔ ครั้ง เป็นสงครามใหญ่ที่เกิดขึ้นภายหลังการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เพียง ๓ ปี และเกิดติดต่อกันในแต่ละปีถึง ๓ ปี คือสงครามเก้าทัพ พ.ศ. ๒๓๒๘ สงครามที่หัวดินแดงและสามสบ พ.ศ. ๒๓๓๘ สงครามที่เมืองลำปางและป่าซางกับสงครามที่เมืองทวายซึ่งเกิดขึ้นในปีเดียวกันคือ พ.ศ. ๒๓๓๐ ส่วนสงครามอีก ๓ ครั้งหลังนั้นเกิดขึ้นต่างจากสงครามช่วงแรก ๖ ปี ๑๐ ปี และ ๑๕ ปีตามลำดับ (สงครามที่เมืองทวาย พ.ศ. ๒๓๓๖ สงครามที่เมืองเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๓๔๐ และ พ.ศ. ๒๓๔๕) แสดงให้เห็นว่าภายหลังการตั้งราชธานีได้ ๓ ปี ไทยต้องรบตีพม่าอย่างหนัก และไทยสามารถเอาชนะพม่าได้ จึงทำให้ศึกกับพม่าในช่วงหลังลดน้อยลงและบางครั้งไทยก็ยังเป็นฝ่ายยกทัพไปโจมตีพม่าด้วย

^๑ คุรยสะเอ็ดใน สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า (พระนคร : สำนักพิมพ์แพรวทิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๕๔๘.

การที่ไทยสามารถเอาชนะพม่าได้เป็นส่วนใหญ่^๕ เป็นเพราะความสามารถทางทหาร การรบของนักรบไทยและยุทธวิธีการตั้งรับศึกที่ผิดไปจากสมัยอยุธยาที่มักรบศึกโดยใช้กรุงศรีอยุธยาเป็นที่มั่น โดยในสมัยนี้ไทยได้ใช้วิธีส่งทัพไปสกัดทัพพม่าที่ชายแดนก่อนที่พม่าจะยกทัพลงมาถึงเมืองหลวง ซึ่งจะเป็นอันตรายต่อเมืองหลวงและแหล่งเพาะปลูกของไทย กับทั้งยังให้กองอาทมาต (กองอาสา) ออกไปสืบข่าวศึกทางชายแดนเพื่อให้ทราบข่าวคราวการเคลื่อนไหวของข้าศึกก่อนจะทำให้หาทางป้องกันได้ทันทั่วทั้งที่ ยุทธวิธีเช่นนี้เริ่มมีมาตั้งแต่สมัยธนบุรีแล้ว

กล่าวได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ ๑ โดยเฉพาะในระยะแรกการทำสงครามกับพม่าเป็นภาระอันหนักยิ่งของคนไทยซึ่งมีความสำคัญต่อการรักษาเอกราชและการป้องกันบ้านเมืองในระยะสร้างบ้านเมืองใหม่

สืบเนื่องจากสงครามกับพม่า ก็ทำให้รัชกาลที่ ๑ ทรงมีพระราชดำริสถาปนาเมืองเชียงใหม่ที่ถูกลูกให้เป็นเมืองร้างตั้งแต่สมัยธนบุรีขึ้นอีกครั้งหนึ่งเพื่อใช้เป็นเมืองหน้าด่านป้องกันและยับยั้งการรุกรานของพม่า โดยทรงตั้งพระยาภาวดีละผู้นำล้านนาไทยซึ่งทรงไว้วางใจขึ้นไปครองเมืองเชียงใหม่ พร้อมกับตั้งเชื้อสายพระยาภาวดีให้เป็นใหญ่ในเมืองล้านนาไทยอื่นๆ ด้วย การตั้งเมืองเชียงใหม่ทำให้หัวเมืองล้านนาไทยอื่นๆ และไทยใหญ่มาเข้ากับเชียงใหม่ จนทำให้สามารถรวมกำลังกันโจมตีเชียงแสนอันเป็นที่มั่นสำคัญของพม่าในล้านนาไทยได้ เป็นผลให้พระราชอาณาเขตด้านเหนือครอบคลุมไปถึงล้านนาไทยและหัวเมืองไทยใหญ่

นอกจากพม่าและหัวเมืองล้านนาไทยแล้ว ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ไทยยังมีความสัมพันธ์กับดินแดนอื่น ซึ่งเคยเป็นประเทศราชของไทยมาตั้งแต่สมัยอยุธยา

^๕ จจร สุขพานิช, "อัครวิริยะของขุนหลวงตาก" ขอมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก (พระนคร, โรงพิมพ์สนามศรียศกรมศาสนาแห่งประเทศไทย, ๒๕๑๘), หน้า ๓๔-๓๕.

คือ ลาว เขมร และมลายู สำหรับลาวนั้นความสัมพันธ์เป็นไปด้วยดี รัชกาลที่ ๑ ทรงเป็นผู้แต่งตั้งผู้ครองลาวในฐานะประเทศราชของไทยตามประเพณี ส่วนเขมรนั้นปรากฏว่าใน พ.ศ. ๒๓๒๗ ภายหลังไทยตั้งราชธานีได้ ๒ ปี พระยายมราช (แบน) ขุนนางเขมรนำนักงเองเจ้าเขมรซึ่งกำลังทรงพระเยาว์และพี่น้องเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารเพราะเขมรถูกพวกจามรุกราน รัชกาลที่ ๑ ทรงรับเลี้ยงขุนนักงเองไว้ที่กรุงเทพฯ และโปรดเกล้าฯ ตั้งพระยายมราชเป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ไปรักษาราชการที่เขมร ทำหน้าที่เป็นผู้สำเร็จราชการต่อมาอีก ๑๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๓๗) ได้ทรงอภิเษกนักงเองขึ้นเป็นพระนารายณ์ราชาไปครองเขมรโดยมีเจ้าพระยาตากาโหม (ปก) ขุนนางเขมรซึ่งรัชกาลที่ ๑ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะ ไปช่วยบริหารบ้านเมือง พร้อมกันนี้รัชกาลที่ ๑ ได้ทรงขอเมืองพระตะบองและเสียมราฐจากเขมรให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ปกครองโดยตรงต่อกรุงเทพฯ ในระยะนี้ไทยมีอิทธิพลเหนือเขมรอย่างเต็มที่ เพราะพระนารายณ์ราชามีความจงรักภักดีต่อไทยมากญวนเองก็ยังเกรงอำนาจของฝ่ายไทยเนื่องจากรัชกาลที่ ๑ ทรงเคยชุบเลี้ยงพระเจ้าเวียตนามยาหลงหรือองค์เชียงสีผู้ร่วมญวนได้มาก่อน แต่ต่อมาในสมัยของพระอุทัยราชาพระโอรสของพระนารายณ์ราชา เขมรหันไปฝักใฝ่กับญวนเพราะพระอุทัยราชาไม่พอพระทัยที่ไทยขอพระตะบองและเสียมราฐไป ประกอบกับพระอุทัยราชาใกล้ชิดกับญวนมากกว่าไทยจึงไม่มีความจงรักภักดีต่อไทย ทำให้ญวนเริ่มเข้ามาแทรกแซงในเขมรตอนปลายรัชกาลและนำความยุ่งยากมาสู่ไทยในภายหลัง

ส่วนหัวเมืองมลายูอันประกอบด้วยไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู และปัตตานีนั้น หลังจากเสร็จศึกเก้าทัพกับพม่าใน พ.ศ. ๒๓๒๘ แล้ว กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทก็ได้ยกทัพไปปราบพม่าที่มาโจมตีหัวเมืองภาคใต้ของไทย หลังจากปราบชนะแล้วก็ทรงถือโอกาสปราบปรามหัวเมืองมลายูให้กลับมาเป็น

เมืองขึ้นของไทยดั้งเดิม โดยเริ่มตีเมืองปัตตานีได้ก่อน ทำให้เจ้าเมืองไทรบุรี เจ้าเมืองกลันตัน และเจ้าเมืองตรังกานู รีบส่งต้นไม้เงินทองเข้ามาถวายยอมเป็น ประเทศราชของไทยตามเดิม โดยขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งอยู่ในความดูแลของสมุหกลาโหมอีกต่อหนึ่ง ต่อมารัชกาลที่ ๑ ได้โปรดเกล้าฯ ให้เมืองตรังกานูและปัตตานีไปขึ้นกับสงขลา ในขณะที่กลันตันและไทรบุรียังคงขึ้นกับนครศรีธรรมราช ปรากฏว่าในระยะหลังปัตตานีได้ก่อการกบฏขึ้นอีกซึ่งหลังจากที่ไทยปราบปรามได้แล้ว รัชกาลที่ ๑ ได้ทรงใช้ “นโยบายแบ่งแยกและปกครอง” แบ่งปัตตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมืองเล็ก ๆ คือ ปัตตานี หนองจิก ยะลา รามันห์ ยี่หริ่ง สายบุรี และระแงะ ขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราช สำหรับเจ้าเมืองนั้นมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยา ได้รับการแต่งตั้งจากกรุงเทพฯ โดยตรง

จะเห็นได้ว่าสภาพทางการเมืองภายนอกในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้น ส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้องกับประเทศเพื่อนบ้านคือพม่าในรูปของความขัดแย้งอย่างรุนแรง จนถึงขั้นทำสงครามกันหลายครั้ง ส่วนความสัมพันธ์ทางการเมืองกับประเทศราชในขณะนั้นเป็นไปในทางที่ดี ยกเว้นกับหัวเมืองมลายูซึ่งก่อการกบฏหลายครั้ง นอกจากนี้ตอนปลายรัชกาลญวนก็ชักเริ่มเข้ามาแทรกแซงในเขมรซึ่งเป็นประเทศราชของไทยด้วย

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ปลาย พ.ศ. ๒๓๕๒ ภายหลังพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ เสด็จสวรรคตได้เพียง ๒ เดือน พม่าก็ยกทัพมาตีหัวเมืองมณฑลใต้ฝ่ายทะเลตะวันตกของไทย ได้เมืองต่าง ๆ หลายเมือง เช่น ตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง ถลาง แต่ในที่สุดกองทัพไทยจากกรุงเทพฯ และจากหัวเมืองภาคใต้ รวมทั้งกองทัพแขกจากเมืองไทรบุรีประเทศราชของไทยก็ได้รวมกำลังกันขับไล่กองทัพพม่าออกไปจากเขตไทยได้ในปีเดียวกันนั่นเอง หลังจาก

* เทียนศรีดุ๊ก และ บัณฑิต บุนนาค, เรื่องเดิม, หน้า ๑๐๐.

นี้พม่าก็ต้องยุติสงครามกับไทย เพราะมีปัญหาต้องทำสงครามกับพวกระยะไข่ ซึ่งได้ถูกลามเป็นสาเหตุนำไปสู่การทำสงครามกับอังกฤษ อันเป็นผลให้ไทยต้องเข้าไปพัวพันด้วยในสมัยรัชกาลที่ ๓

อย่างไรก็ดี ในสมัยรัชกาลที่ ๒ นั้น ปัญหาทางการเมืองภายนอกที่สำคัญของไทยมิใช่เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นจากพม่าดังในสมัยรัชกาลที่ ๑ แต่เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นจากญวนประเทศเพื่อนบ้านและจากเขมรประเทศราชของไทย ทั้งนี้โดยเริ่มจากพระอุทัยราชาผู้ครองเขมรไม่พอใจไทยและหันไปฝากใฝ่ญวน ซึ่งถือโอกาสแทรกแซงเขมรมาตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๑ ดังกล่าวมาแล้ว ความไม่พอใจไทยของพระอุทัยราชาเพิ่มมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๒ เมื่อไทยใช้นโยบายแบ่งอำนาจปกครองเขมรออกเป็น ๓ ส่วน โดยแต่งตั้งพระอนุชาของพระอุทัยราชาขึ้นเป็นพระมหากุปโยราชาและพระมหากุปราชาช่วยกันปกครองเขมรร่วมกับพระอุทัยราชา พระอุทัยราชาจึงหันไปหาญวนมากยิ่งขึ้น ซึ่งก็ได้รับการสนับสนุนจากญวนให้ทำการกระต้างกระเดื่องต่อไทย แม้จะส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายรัชกาลที่ ๒ ทุกปี แต่เมื่อฝ่ายไทยบังคับบัญชาสิ่งใดไปพระอุทัยราชาก็มักไม่เชื่อฟัง ขณะเดียวกันนั้นเขมรก็ส่งเครื่องราชบรรณาการไปให้ญวนทุกปีเช่นเดียวกัน ญวนเองในตอนแรกก็แสดงท่าทีเอาใจเขมร จนเขมรตายใจยอมให้ญวนกะเกณฑ์คนเขมรไปทำถนนหนทาง และยังมีบับบังคับเอาสิ่งของของเขมรไปยังญวนตามความพอใจด้วย แม้โบสถ์ วิหาร เจดีย์ ในเขมร ญวนก็รื้อเอาอิฐไปใช้ประโยชน์ เขมรบางพวกจึงก่อการกบฏขึ้นแต่ก็ถูกญวนฆ่าตายเป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ดีตามเขมรได้ขึ้นอยู่กับญวนตลอดรัชกาลที่ ๒ ซึ่งไทยก็ตระหนักดีแต่ยังไม่อยากดำเนิน

^๑ ม.ร.ว. แสงโตม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์ไทย สมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๔) (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ทำเนียบนาครรัฐมนตรี, ๒๕๑๕), หน้า ๑๐๓-๑๐๔.

การรุนแรงลงไปในขณะที่นั้นเพราะไทยยังเกรงภัยจากพม่า ด้วยกลัวว่าจะเกิดศึกสองด้านซึ่งจะทำให้ไทยเป็นฝ่ายเสียเปรียบในการสงคราม

นอกจากเหตุการณ์ทางการเมืองระหว่างไทยกับญวนและเขมรแล้ว ทางด้านลาว ไทยได้แต่งตั้งเจ้าอนุวงศ์ไปครองเมืองเวียงจันทน์ และเนื่องจากเจ้าอนุวงศ์ทำควมดีความชอบต่อไทยด้วยการช่วยปราบกบฏเมืองจำปาศักดิ์หรือที่เรียกว่ากบฏสาเกียดไ้ว^๑ รัชกาลที่ ๒ จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้าราชบุตร (โย) โอรสของเจ้าอนุวงศ์เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์เป็นการตอบแทน ดังนั้นอำนาจของเจ้าอนุวงศ์จึงแผ่โอบลงมาจากทิศตะวันออกเฉียงใต้ด้วย ซึ่งจะเป็นผลร้ายต่อไทยในรัชกาลต่อมา

ด้านหัวเมืองมลายู ปรากฏว่าในช่วงรัชกาลที่ ๒ อังกฤษได้ขยายอำนาจมาทางมลายูเพื่อหาเมืองท่าทำการค้า อังกฤษได้เข้าเกาะหมากและเกาะสุมาตราจากพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ตามลำดับ โดยที่พระยาไทรบุรีเองหวังจะได้พึ่งกำลังจากอังกฤษเพื่อแข่งขั้ต่อไทย จากการที่อังกฤษเข้ามาเกี่ยวข้องกับไทรบุรีนี้เอง เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ไทยกับอังกฤษเริ่มมีความสัมพันธ์กัน โดยใน พ.ศ. ๒๓๖๑ ข้าหลวงอังกฤษที่บมบงส่งอัครราชทูตและบรรณาการมาถวายรัชกาลที่ ๒ ซึ่งไทยก็ได้อนุญาตให้อังกฤษเข้ามาค้าขายสินค้าได้ทุกชนิดยกเว้นฝิ่น ซึ่งเป็นสินค้าต้องห้าม ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๖๔ ผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่อินเดียส่ง จอห์น ครอเฟ็ด (John Crawford) เป็นทูตเข้ามาเบียดสัมพันธ์ไมตรีทางการค้ากับไทย ขอแก้ไขระบบวิธีการค้าผูกขาดและการเก็บภาษีขาเข้าขาออกของไทยแต่ไม่ประสบ

^๑ ดูรายละเอียดใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๑๑๓-๑๑๔, บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, ราชอาณาจักรลาว (พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๑), หน้า ๔๔๒ และ ตรีวิทย์ ปิ่นไธสงค์, "เอกสารเรื่องพันธบัตร บันทึกประวัติศาสตร์ของปราชญ์ชาวอีสาน", เอกสารหมายเลข ๑๘ ประชุมถาวรสมณเปรวัตศึกษาศาสตร์มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม ๑๖-๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๒๑, หน้า ๑๔.

ผลสำเร็จ คงสำเร็จเฉพาะด้านการเมืองที่ไทยยอมรับสิทธิของอังกฤษเหนือเกาะ
บีนัง อย่างไรก็ตาม ในปีที่ต่อมาอังกฤษก็เข้ามาพัวพันทางการเมืองกับไทย กล่าวคือ
ฝ่ายไทยโดยเฉพาะเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) มีความระแวงว่า
พระยาไทรบุรี (ประแวรัน) ซึ่งขณะนั้นได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาไทรบุรีจะเอาใจ
ออกห่างจากไทย และอาจหันไปฝากฝังกับพม่าร่วมกับนัยกกองทัพมาตีไทย รัชกาล
ที่ ๒ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยานครศรีธรรมราชยกกองทัพไปปราบปรามเจ้า
พระยาไทรบุรี ซึ่งปรากฏว่าได้หนีไปพึ่งอังกฤษภายหลังจากที่อังกฤษได้เข้ามา
เจรจากับไทยเพียงปีเดียวดังกล่าวแล้ว

กล่าวได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ ๒ แม้ว่าจะยังคงสืบทอดนโยบายการป้องกัน
ตนเองจากพม่า แต่ในรัชกาลนี้พมามีใช้ศัตรูสำคัญของไทยอีกต่อไป ทั้งนี้เพราะ
พม่ากำลังมีปัญหาทางการเมืองของตน ซึ่งทำให้ยกทัพมาตีไทยได้เพียงครั้งเดียว
ประเทศที่ก้าวเข้ามา มีความขัดแย้งทางการเมืองกับไทย คือ ฉวน โดยเริ่มจากการ
เข้าแทรกแซงเขมร นอกจากนี้ไทยยังต้องเผชิญปัญหาที่เกิดขึ้นจากไทรบุรีอันโยง
ไปสู่ความสัมพันธ์ทางการเมืองกับอังกฤษด้วย สำหรับลาวแม้ว่าในรัชกาลนี้จะไม่
สร้างปัญหาให้แก่ไทย แต่ก็ได้สร้างพื้นฐานสำคัญบางประการอันจะนำไปสู่การ
ก่อปัญหาขึ้นในเวลาต่อมา ปรากฏว่าความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างไทยกับ
ฉวน เขมร ลาว ไทรบุรี และอังกฤษได้กลายเป็นปัญหาทางการเมืองที่สำคัญ
อย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ ๓

แม้ว่าในสมัยรัชกาลที่ ๒ พม่าจะลดบทบาททางการเมืองลงดังกล่าวแล้ว
แต่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ไทยก็ถูกดึงเข้าไปพัวพันกับพม่าอีกโดยเริ่มตั้งแต่ต้นรัชกาล
คือใน พ.ศ. ๒๓๖๘ อังกฤษขอให้ไทยช่วยในการรบกับพม่าเนื่องจากอังกฤษไม่
ชำนาญภูมิประเทศ และหวังพึ่งไทยในด้านเสบียงอาหารตลอดจนพาหนะ ในระยะ
แรกไทยสนใจจะช่วยอังกฤษเพราะอังกฤษจะยกหัวเมืองมอญให้ไทย แต่ต่อมา

เมื่อไทยเห็นว่าอังกฤษต้องการใช้ทหารไทยเป็นเพียงพลแบกหาม ไทยจึงต้องการยึดหัวเมืองมอญเอง แต่ปรากฏว่าอังกฤษยึดหัวเมืองมอญได้ก่อน และจะแบ่งเพียงดินแดนตอนในซึ่งเป็นทีต่อกันให้ไทยและจะสถาปนาดินแดนมอญที่เหลือเป็นรัฐอิสระ อังกฤษได้ทาบทามเจ้าพระยามหาโยธาซึ่งเป็นแม่ทัพไทยและเป็นชาว มอญให้ไปครองดินแดนมอญส่วนนี้ นโยบายดังกล่าวของอังกฤษทำให้รัชกาลที่ ๓ ไม่พอพระทัยอย่างยิ่ง จึงโปรดเกล้าฯ ให้เรียกทัพกลับเป็นอันยุติการที่ไทยเข้าไป พัวพันในความขัดแย้งระหว่างพม่ากับอังกฤษ สำหรับพม่านั้นการที่ต้องมีปัญหา ทางการเมืองกับอังกฤษเช่นนี้เป็นผลให้การสงครามระหว่างไทยกับพม่าที่ทำกันมา เป็นเวลานานลดน้อยลง และสิ้นสุดลงอย่างเด็ดขาดเมื่อพม่าตกเป็นเมืองขึ้นของ อังกฤษใน พ.ศ. ๒๔๒๙

หลังจากที่ไทยยุติการเข้าพัวพันในความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างพม่า กับอังกฤษแล้ว ไทยก็ต้องเผชิญปัญหาการกบฏของลาวใน พ.ศ. ๒๓๗๐ ทั้งนี้ สืบเนื่องจากเจ้าอนุวงศ์ผู้ครองลาวมีอำนาจในการปกครองเมืองลาวทั้งหมด และ จำปาศักดิ์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ดังกล่าวมาแล้ว จึงเกิดความซีกheimเชื่อมั่นใน ตนเอง ต้องการเป็นอิสระภาพจากการปกครองของไทย ประกอบกับเหตุผลต่างๆ หลายประการ คือ ประการแรก เจ้าอนุวงศ์มีเรื่องบาดหมางไม่พอใจรัชกาลที่ ๓ ที่ทรงปฏิเสธรการกราบบังคมทูลขอของเจ้าอนุวงศ์สองเรื่อง คือ เรื่องขอชาวเวียง- จันทน์ ซึ่งถูกกวาดต้อนมาอยู่เมืองไทยตั้งแต่สมัยธนบุรีกลับไปเวียงจันทน์ และ เรื่องขอครุฑระครผู้หญิงไปสอนนาฏศิลป์แก่พวกตน ประการที่สอง เจ้าอนุวงศ์ เข้าใจว่าไทยอ่อนแอลงเพราะปล่อยให้ญวนเข้าไปมีอิทธิพลในเขมร เจ้าอนุวงศ์ เองในขณะนั้นมีความใกล้ชิดกับญวนถึงกับส่งเครื่องราชบรรณาการ ไปถวาย

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๔ (พระนคร: โรงพิมพ์นครสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๒๖.

กษัตริย์ญวนเป็นประจำค้ายหวังจะได้ญวนสนับสนุนเมื่อแข็งข้อต่อไทย และ
 ประการสุดท้าย คือใน พ.ศ. ๒๓๖๙ มีข่าวลือไปถึงเวียงจันทน์ว่าไทยเกิดวิวาท
 กันขึ้นกับอังกฤษ จนกระทั่งกองทัพอังกฤษจะเข้าโจมตีกรุงเทพฯ ด้วยเหตุนี้เจ้า
 อุนวงศ์จึงได้ยกกองทัพเข้ามาในดินแดนไทย เข้ายึดเมืองนครราชสีมาซึ่งขณะนั้น
 เจ้าเมืองและข้าราชการสำคัญๆ ไปราชการที่อื่น กองทัพลาวทยอยกวาดต้อน
 ผู้คนชาวเมืองไปยังเมืองเวียงจันทน์ ปรากฏว่าเมื่อถึงทุ่งสัมฤทธิ์แขวงเมืองพิมาย
 ชาวเมืองนครราชสีมาภายใต้การนำของพระยาปลัดเมืองและคุณหญิงโมภรรยา
 พร้อมใจกันต่อสู้กับพวกลาวจนทัพไทยจากกรุงเทพฯ ยกขึ้นไปช่วยก็สามารถ
 ปราบปรามพวกลาวได้ พร้อมกับจับราชบุตรของเจ้าอุนวงศ์และยึดเมืองเวียงจันทน์
 ไว้ได้ ส่วนตัวเจ้าอุนวงศ์เองหนีไปพึ่งญวนซึ่งได้ให้ความช่วยเหลือจนเจ้าอุนวงศ์
 กลับมายึดเมืองเวียงจันทน์คืนได้อีก แต่ในที่สุดกองทัพไทยภายใต้การนำของ
 เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ก็สามารถจับตัวเจ้าอุนวงศ์ได้ พร้อมทั้ง
 ทำลายเมืองเวียงจันทน์ เจ้าอุนวงศ์ถูกนำตัวลงมากรุงเทพฯ และป่วยถึงแก่พิราลัย
 ในปีที่ก่อการกบฏนั้นเอง ลาวจึงตกอยู่ในอำนาจของไทยอย่างมั่นคงตลอดสมัย
 รัชกาลที่ ๓

จากกรณีกบฏลาวซึ่งทำให้ไทยต้องเสียเวลาและกำลังคนยกขึ้นไปปราบ-
 ปราบหลายครั้ง ทำให้ไทยเห็นว่าผู้สนับสนุนอยู่เบื้องหลังและเป็นผู้ก่อความ
 ยุ่งยากให้แก่ไทยอย่างแท้จริงคือญวน ซึ่งยังได้เข้าไปแทรกแซงจนมีอิทธิพลใน
 เขมรมาตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ ๑ แล้ว^๑ ประกอบกับในขณะนั้นไทยตกความ

^๑ ดูรายละเอียดใน บ.ร.ว. แสงโสม เขมรศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์, เรื่องเดิม,
 หน้า ๑๒๒-๑๓๒.

^๒ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ขุนวรรณวิจิตรย์ (พระนคร : โรงพิมพ์แห่งเซี่ยงหนิงเจริญ, ๒๕๓๑), หน้า ๑๕๒.

กังวลจากศึกพม่า ด้วยเหตุนี้ไทยจึงใช้นโยบายแข็งกร้าวกับญวนโดยมีจุดมุ่งหมายมิให้ญวนก่อความยุ่งยากแก่ไทยอีก โดยเฉพาะต้องการขจัดอำนาจญวนในเขมร ซึ่งมีมานานถึง ๓๖ ปีเสียเพื่อให้ไทยกลับเข้าไปมีอิทธิพลในเขมรตามเดิม^๑ แม้ที่พผู้มีบทบาทในการสงครามระหว่างไทยกับญวนตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๖ เป็นต้นมาคือ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ตั้งแต่ครั้งยังเป็นพระยาราชสุภาวดีสำหรับเขมรซึ่งเป็นสาเหตุใหญ่ของการสงครามครั้งนั้นนั้นปรากฏว่า เมื่อพระอภัยราชาสันพระชนม์ลงใน พ.ศ. ๒๓๗๗ เขมรแตกแยกออกเป็น ๒ พวก คือ เขมรฝ่ายเหนือขึ้นกับไทย และเขมรฝ่ายใต้ขึ้นกับญวน ในระหว่างนั้นไทยกับญวนก็ยังคงทำสงครามกันต่อไปรวมเป็นเวลา ๑๔ ปี จึงได้มีการตกลงทำสัญญาสงบศึกต่อกันใน พ.ศ. ๒๓๙๐ ซึ่งเป็นช่วงปลายรัชกาลที่ ๓ เนื่องจากต่างก็เบื่อหน่ายสงครามเพราะไม่มีฝ่ายใดแพ้ชนะอย่างเด็ดขาด ตามสัญญา^๒ ไทยขอสงวนสิทธิ์ในการแต่งตั้งกษัตริย์เขมร ราชบุตรเขมรจะต้องเข้ามารับการศึกษาบรมที่กรุงเทพฯ และเขมรจะต้องส่งเครื่องราชบรรณาการมาให้ไทยปีละครั้ง ส่วนญวนนั้นเขมรต้องส่งเครื่องราชบรรณาการไปให้ ๓ ปีต่อครั้ง

นอกจากปัญหาเรื่องญวน เขมร และลาวแล้ว ไทยยังมีปัญหาทางการเมืองที่เกิดขึ้นจากหัวเมืองมลายูอีกด้วย ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ไทยมีความขัดแย้งกับเจ้าพระยาไทรบุรี (ประแวร์) จนถึงกับยกทัพไปปราบเมืองไทรบุรี และเจ้าพระยาไทรบุรีหนีไปพึ่งอังกฤษดังกล่าวแล้ว ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เจ้าพระยาไทรบุรีได้ยุยงให้หลานชายก่อการกบฏขึ้น ๒ ครั้ง คือใน พ.ศ. ๒๓๗๔ และ พ.ศ. ๒๓๘๑ แต่ไทยก็ปราบได้สำเร็จ หลังจากนั้นรัชกาลที่ ๓ ทรงใช้นโยบายแบ่งแยกและปกครองเช่นเดียวกับรัชกาลที่ ๑ โดยแบ่งแยกไทรบุรีออกเป็น

^๑ กษ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ ปี.ศ. ๑๒๑๕ (พ.ศ. ๒๓๕๑) เฉพาะ ๑๕ หน้าชื่อ เจ้าพระยาจักร์ธำมาสน์เจ้าพระยาบดินทรเดชา.

๔ หัวเมือง คือ สตูล ปัตตานี ไทรบุรี และกะบั้งปาสู ได้ทรงแต่งตั้งผู้มั่งคั่งเข้าพระยาไทรบุรีไปครองเมืองไทรบุรี แต่ใน พ.ศ. ๒๓๘๔ เจ้าพระยาไทรบุรี (ประจักษ์) ได้เข้ามาขอพระราชทานอภัยโทษ รัชกาลที่ ๓ จึงโปรดเกล้าฯ ให้กลับไปครองเมืองไทรบุรีตามเดิม

สำหรับกลันตันและตรังกานูนั้น กลันตันเคยขึ้นกับตรังกานูมาก่อน แต่ได้ถูกยกไปขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราชในสมัยรัชกาลที่ ๒ ต่อมาเมื่อปัตตานีก่อการกบฏในสมัยรัชกาลที่ ๓ กลันตันและตรังกานูได้ให้ความช่วยเหลือแก่ปัตตานีเมื่อไทยปราบกบฏปัตตานีได้แล้ว กลันตันได้มาขออ่อนน้อม แต่ตรังกานูไม่มาสวมมิกกะ รัชกาลที่ ๓ จึงทรงเปลี่ยนเจ้าผู้ครองนครตรังกานูใหม่ สำหรับเมืองกลันตันนั้น ในระหว่างที่เกิดกบฏไทรบุรี เจ้านายในเมืองกลันตันวิวาทกันและก่อการกบฏจะแบ่งกันเป็นสองเมือง ไทยจึงยกทัพไปปราบและไกล่เกลี่ยกรณีพิพาทจนเป็นผลสำเร็จ ดังนั้นแม้ว่าไทยจะต้องประสบปัญหาการกบฏหลายครั้งหลายหนก็ตาม แต่ไทยยังสามารถรักษาสีทิวในการปกครองหัวเมืองมลายูไว้ได้ตลอดสมัยรัชกาลที่ ๓^๑

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ นอกจากไทยต้องเผชิญกับปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองกับญวน เขมร ลาว และหัวเมืองมลายูกึ่งแล้วมาแล้ว ยังต้องเผชิญกับปัญหาทางการเมืองระหว่างประเทศที่ยิ่งใหญ่กว่า นั่นคือการแผ่ขยายอิทธิพลของลัทธิจักรวรรดินิยมซึ่งเริ่มเห็นได้ชัดในช่วงปลายรัชกาล อันที่จริงชาวตะวันตกได้เดินทางเข้ามาติดต่อกับไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ โดยเริ่มจากชาวโปรตุเกสและชาวอังกฤษ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๒ ชาวอเมริกันก็เข้ามา ในช่วงนี้ทั้งชาวอังกฤษและชาวอเมริกันได้เข้ามาถวายปืนแต่รัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ ซึ่งทรง

^๑ ดูรายละเอียดใน หลวงอุดมสมบัติ, จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ (กรุงเทพฯ ๑ กรมศิลปากร, ๒๕๑๕), หน้า ๓๓๗-๓๔๐.

กับความต้องการของฝ่ายไทย จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์ขุนนางไทยให้ ตั้งจะกล่าวรายละเอียดต่อไป นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ ๒ อังกฤษได้ส่งทูตเข้ามาเจรจากับไทย แต่สำเร็จเพียงดำเนินการเมืองเรื่องเดียวตั้งกล่าวมาแล้วมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ อังกฤษได้ส่งทูตมาอีกครั้งหนึ่งในช่วงต้นรัชกาล คือ พ.ศ. ๒๓๖๙ ในที่สุด ร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี่ (Captain Henry Burney) ทูตอังกฤษก็สามารถเจรจาทำหนังสือสนธิสัญญากับไทยได้เป็นผลสำเร็จ ซึ่งนับว่าเป็นสนธิสัญญาฉบับแรกที่ไทยทำกับประเทศตะวันตกในสมัยรัตนโกสินทร์ สำคัญของสนธิสัญญาคือด้านการค้า พ่อค้าอังกฤษสามารถเข้ามาค้าขายในเมืองไทยได้โดยเสรีโดยเสียภาษีในอัตราที่แน่นอน แต่รัฐบาลไทยยังคงผูกขาดการค้าข้าวตลอดจนห้ามนำฝิ่นและอาวุธปืนเข้ามาขายในประเทศไทย ส่วนด้านการเมืองนั้น อังกฤษยอมรับสิทธิและอธิปไตยของไทยเหนือไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู และจะจัดการให้เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ซึ่งหนีไปพึ่งอังกฤษออกจากเกาะบีงัง และจะป้องกันมิให้เจ้าพระยาไทรบุรีกลับไปก่อความยุ่งยากให้แก่ไทยอีก ฝ่ายไทยยินยอมให้บีงังซื้อเสบียงอาหารจากไทรบุรีได้โดยไม่ต้องเสียภาษีขาออก ถ้ามีคดีเกิดขึ้นภายในอาณาเขตของไทยก็ให้ตัดสินตามธรรมเนียมไทย การที่เบอร์นี่ยินยอมผ่อนปรนด้านการเมืองก็เพราะหวังประโยชน์ด้านการค้าเป็นสำคัญ

นอกจากทำสนธิสัญญาเบอร์นี่กับอังกฤษแล้ว ต่อมาอีก ๖ ปีคือใน พ.ศ. ๒๓๗๕ สหรัฐอเมริกาส่งทูตเข้ามาเจรจากับไทยทำสนธิสัญญากับไทย ทั้งสิ้นแบ่งออกมาจากในสมัยรัชกาลที่ ๓ มิซซันเนอร์หรืออเมริกันรุ่นแรกเดินทางเข้ามาเมืองไทย^๒ และทำการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ในหมู่คนจีน จนเกิดข่าวลือว่ามิซซันเนอร์อเมริกันจะยุยงให้ชาวจีนก่อความวุ่นวายต่อไทย รัฐบาลจึงจัดการสอบสวน แต่ในที่สุดก็

^๑ เพ็ญศรี คึก และ บัณฑิต บุนนาค, เรื่องเดิม, หน้า ๑๓๕-๑๓๖.

^๒ ดูรายละเอียดใน สุพรรณิ กาญจนนฤดี "บทบาทของมิซซันเนอร์ในประเทศไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์" หน้า ๑๕-๒๐.

อนุญาตให้เผยแพร่ศาสนาต่อไปได้ การที่มีชนชั้นนาหรืออเมริกันถูกระวางสงสัยและถูกสอบสวน^๕เอง คงมีส่วนทำให้รัฐบาลอเมริกันซึ่งห่วงใยในสวัสดิภาพของมิชชันนาหรืออเมริกันต้องการที่จะตั้งสถานกงสุลเพื่อคุ้มครองคนของตน และต้องการขยายการค้าของพ่อค้าอเมริกันในเมืองไทยด้วย จึงส่งทูตเข้ามาขอทำสนธิสัญญากับไทยดังกล่าวแล้วและทำสำเร็จในปีเดียวกันนั้นเอง โดยที่สนธิสัญญานี้มีเนื้อหาสาระส่วนใหญ่คล้ายคลึงกับสนธิสัญญาเบอร์นี

สำหรับอังกฤษนั้นปรากฏว่าหลังการทำสนธิสัญญาเบอร์นีแล้ว กิจการค้าของพ่อค้าอังกฤษในเมืองไทยกลับลดลง โดยที่อังกฤษอ้างว่าเป็นเพราะไทยไม่ปฏิบัติตามสนธิสัญญา ยังคงทำการค้าผูกขาดทั้งทางตรงและทางอ้อม กล่าวคือ รัฐบาลไทยได้ใช้ระบบเจ้าภาษีนายอากรเป็นผู้เก็บภาษีโดยตรงจากราษฎร พวกเจ้าภาษีนายอากร^๕จะเป็นผู้กำหนดราคาสินค้าหรือพืชผลที่เป็นสินค้าออกทำให้พืชผลและสินค้าที่ชาวต่างประเทศต้องการซื้อไปจำหน่ายมีราคาสูงขึ้น ระบบนี้ทำให้พ่อค้าชาวต่างประเทศต้องติดต่อผ่านเจ้าภาษีนายอากร จึงทำให้ไม่มีโอกาสติดต่อซื้อขายสินค้ากับชาวไทยได้โดยตรง นอกจากนี้รัฐบาลไทยยังผูกขาดน้ำตาล ไม้สัก และพริกไทยซึ่งเป็นสินค้าที่ต้องการของพ่อค้าชาวตะวันตกด้วย ด้วยเหตุนี้พ่อค้าอังกฤษจึงเรียกร้องให้รัฐบาลของตนช่วยคุ้มครองผลประโยชน์ทางการค้าของตนในเมืองไทย โดยเฉพาะพ่อค้าอังกฤษที่ลี้ภัยไปตั้งกับเรียกร้องให้รัฐบาลอังกฤษใช้นโยบายเรือปืนเพื่อบีบบังคับให้รัฐบาลไทยยอมแก้ไขสนธิสัญญาและเปลี่ยนแปลงนโยบายเศรษฐกิจ ดังนั้นใน พ.ศ. ๒๓๙๓ อังกฤษก็ได้ส่งคณะทูตอันมีเซอร์ เจมส์ บรูค (Sir James Brooke) เข้ามาเจรจาขอแก้ไขสนธิสัญญาเบอร์นีกับไทยภายหลังจากที่สหรัฐอเมริกาได้พยายามทำแต่ไม่ประสบผลสำเร็จมาแล้วในปีเดียวกัน จุดมุ่งหมายสำคัญคือต้องการมาเจรจาทางการค้า ขอตั้งสถานกงสุลเพื่อดูแลการค้าและผลประโยชน์ต่าง ๆ ของชาวอังกฤษ รวมทั้งคนในบังคับ ตลอดจน

จนการขอพิจารณาคดีระหว่างชาวอังกฤษด้วยกันเอง แต่การเจรจาไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะอังกฤษเป็นผู้ได้ประโยชน์แต่ฝ่ายเดียว ประกอบกับขณะนั้นไทยมีนโยบายไม่ต้องการผูกมัดตนเอง และไม่ไว้วางใจชาวตะวันตก ยิ่งกว่านั้นรัชกาลที่ ๓ ก็กำลังประชวรหนัก ทูตอังกฤษเองไม่พอใจและมีท่าทีข่มขู่ที่จะใช้กำลังบีบบังคับไทย ในระหว่างนั้นรัชกาลที่ ๓ ก็เสด็จสวรรคต อังกฤษจึงรอดูที่ท่าของฝ่ายไทยและพระราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ก่อนที่จะดำเนินการต่อไป

กล่าวโดยสรุป สภาพทางด้านการเมืองการปกครองภายนอกจากการพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับประเทศเพื่อนบ้านและประเทศราชนั้น ส่วนใหญ่เป็นไปในลักษณะของความขัดแย้งทางการเมือง ดังจะเห็นได้จากพม่าเป็นรายแรกที่มีนโยบายปราบปรามไทยตั้งแต่เริ่มสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ และเป็นเช่นนั้นเรื่อยมาตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่เนื่องจากนับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา พม่าเกิดปัญหาขัดแย้งกับอังกฤษจึงทำให้ไม่มีโอกาสยกทัพเข้ามารุกรานไทยได้บ่อยครั้งเหมือนในสมัยรัชกาลที่ ๑ ภัยจากพม่าจึงลดน้อยลงไป และในที่สุดก็ยุติลงเมื่อพม่าตกเป็นของอังกฤษ ในขณะที่ปัญหาทางพม่าลดน้อยลง ไทยต้องเผชิญปัญหาการเข้าแทรกแซงของญวนในเขมรและลาวซึ่งเป็นประเทศราชของไทย การเข้าแทรกแซงของญวนเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ลาวก่อกบฏกับญวนต่อไทยในช่วงต้นรัชกาลที่ ๓ แต่ไทยก็สามารถปราบปรามได้สำเร็จ เหตุการณ์นี้รวมทั้งความคืบหน้าขจัดอิทธิพลของญวนในเขมร ทำให้ไทยต้องใช้นโยบายแข็งกร้าวกับญวนด้วยการทำสงครามซึ่งกินเวลานานถึง ๑๔ ปี ตั้งแต่กลางรัชกาลที่ ๓ จนถึงปลายรัชกาล นอกจากในช่วงกลางรัชกาลที่ ๓ ไทยยังต้องเผชิญปัญหาการกบฏของหัวเมืองมลายูซึ่งเป็นประเทศราชของไทยและเคยก่อการกบฏมาตั้งแต่

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๒, (พระนคร : โรงพิมพ์สุวรรณภูมิ, ๒๕๐๕), หน้า, ๑๘๘.

สมัยรัชกาลที่ ๑ แล้ว แต่ไทยก็สามารถปราบปรามการกบฏดังกล่าวได้ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าเมื่อถึงช่วงปลายสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือ ช่วงปลายรัชกาลที่ ๓ ไทยก็ยังคงสามารถควบคุมประเทศราชทั้งหมดของไทยไว้ได้ ซึ่งนอกจากเขมรลาว และหัวเมืองมลายูแล้ว ยังได้แก่หัวเมืองลานนาไทยประเทศราชที่ไม่ก่อปัญหาให้แก่ไทยและยังช่วยเหลือไทยด้วย

นอกจากนี้สืบเนื่องจากเรื่องพม่าและหัวเมืองมลายู ทำให้ไทยต้องเข้าไปพัวพันกับอังกฤษซึ่งนอกจากจะเข้ามาติดต่อกับไทยเพื่อเจรจาปัญหาทางการเมืองแล้วยังต้องการเจรจาเพื่อประโยชน์ทางการค้าของอังกฤษด้วย ผลที่ปรากฏออกมาคือการทำสนธิสัญญาเบอร์นีซึ่งสหรัฐอเมริกาก็ได้ดำเนินการทำสนธิสัญญากับไทยต่อมาในลักษณะเดียวกัน ในด้านความสัมพันธ์กับประเทศตะวันตกนี้ ไทยดำเนินนโยบายอย่างรอบคอบระมัดระวัง โดยเฉพาะรัชกาลที่ ๓ ทรงเล็งเห็นภัยจากประเทศตะวันตก และก่อนสวรรคตไม่นานพระองค์ได้ทรงเตือนผู้นำของไทยต่อจากพระองค์ให้ตระหนักและระมัดระวังภัยจากประเทศตะวันตก^๑ ปรากฏว่าพระราโชบายดังกล่าวได้รับการปฏิบัติสืบต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕^๒

จากที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่าความขัดแย้งทางการเมืองการปกครองภายใน และความขัดแย้งทางการเมืองการปกครองภายนอก ซึ่งเกิดขึ้นจากความสัมพันธ์กับประเทศเพื่อนบ้านและหัวเมืองประเทศราช ตลอดจนกับประเทศตะวันตกส่งผลให้สภาพทางการเมืองการปกครองของสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีความตึงเครียดและมีปัญหาที่เกี่ยวข้องกัน ซึ่งต้องแก้ไขอยู่เกือบตลอด

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๒ หน้า ๑๘๘.

^๒ ดูรายละเอียดใน เพ็ญศรี ตึก, การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย (ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ถึงสิ้นสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม) (กรุงเทพฯ : เจ้าพระยาการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๑-๘๘.

เวลา โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๓ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ซึ่งอยู่ในช่วงเวลา ๒๗ ปีนั้น ไทยต้องเผชิญปัญหาการก่อสร้างบ้านเมือง และการป้องกันตนเองจากการรุกรานของพม่าซึ่งมีอยู่บ่อยครั้ง ตลอดจนมีปัญหาคอ้งปราบปรามหัวเมืองมลายูเป็นครั้งคราว ส่วนสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น ปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองการปกครองภายในมีมากกว่าสองรัชกาลแรก กับทั้งยังเผชิญปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองการปกครองภายนอกอย่างหนัก ทั้งจากญวน ลาว เขมร และมลายูยิ่งกว่านั้นยังต้องเผชิญกับการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกโดยเฉพาะอังกฤษอีกด้วย จึงนับว่าตลอดระยะเวลา ๒๗ ปีของรัชกาลที่ ๓ นั้น รัฐบาลต้องรับภาระในการที่จะรักษาเกียรติภูมิของชาติและป้องกันตนเองด้วยความรอบคอบและระมัดระวังเป็นพิเศษ สำหรับสมัยรัชกาลที่ ๒ ซึ่งมีช่วงเวลา ๑๕ ปีนั้น แม้ว่าจะมีความขัดแย้งทางการเมืองการปกครองทั้งภายในและภายนอกบ้าง แต่ก็นับว่าเป็นรัชกาลที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะปกติมากกว่าอีก ๒ รัชกาลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

เป็นที่น่าสังเกตว่าปัญหาทางการเมืองการปกครองทั้งภายในและภายนอกที่เกิดขึ้นนี้ ไม่กระทบกระเทือนต่อเสถียรภาพทางการเมืองการปกครองของไทยโดยส่วนรวม เพราะรัฐสามารถจัดการระงับและยุติปัญหาความขัดแย้งต่าง ๆ ลงได้ก่อนทุกครั้ง สภาพทางการเมืองการปกครองดังกล่าวย่อมส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลที่เกี่ยวข้องทั้งชาวไทย ชาวประเทศราช และชาวตะวันตก นอกจากนี้อัตราการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในแต่ละรัชกาลที่มีสภาพทางการเมืองการปกครองแตกต่างกัน ย่อมมีความแตกต่างกันด้วย ซึ่งจะได้ทำการศึกษาในรายละเอียดต่อไป

สภาพทางด้านเศรษฐกิจ

ระบบเศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงเป็นแบบเดียวกับสมัยอยุธยาและสมัยธนบุรี คือ เป็นเศรษฐกิจแบบยังชีพหรือแบบเลี้ยงตัวเอง ซึ่งผล

ผลิตที่ได้มานั้นส่วนหนึ่งเอาไปใช้ภายในครอบครัว อีกส่วนหนึ่งส่งเป็นส่วยให้แก่ทางราชการ สำหรับรายได้ของแผ่นดินนั้นมาจากการเก็บภาษีอากรชนิดต่างๆ คือ ส่วย ฤชา อากร และจังกอบ รวมทั้งภาษีจากการค้ากับต่างประเทศ คือ ภาษีเบิกร่อง หรือภาษีปากเรือ ภาษีสินค้าเข้า ภาษีสินค้าออก นอกจากนี้ยังได้จากกำไรที่ได้จากการผูกขาดสินค้าของพระคลังสินค้า และการแต่งเรือสำเภาลงไปค้าขายด้วย ส่วนในด้านรายจ่ายนั้น ปรากฏว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รายจ่ายของแผ่นดินมีมากมายหลายทาง โดยเฉพาะทางด้านการรักษาความสงบภายในและการป้องกันบ้านเมือง ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากสภาพทางด้านการเมือง การปกครองนั่นเอง นอกจากนี้ยังมีรายจ่ายทางด้านการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และการสร้างบ้านเมือง ตลอดจนค่าใช้จ่ายในราชสำนักและอื่น ๆ ทั้งนี้เพราะอยู่ในระยะ "การก่อร่างสร้างบ้านเมืองใหม่"

สำหรับรายได้ที่เก็บจากราษฎรส่วนใหญ่ในระยะแรกนั้น เป็นผลผลิตมากกว่าตัวเงิน ประกอบกับการค้าขายในประเทศยังมีน้อย จึงทำให้รายได้ของแผ่นดินมีน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับรายจ่ายข้างต้น ด้วยเหตุนี้ผู้ปกครองจึงพยายามฟื้นฟูเศรษฐกิจ มีการปรับปรุงเพิ่มการจัดเก็บภาษีอากรชนิดใหม่ ๆ ขึ้นอีก เช่น ภาษีโรงเรือน ภาษีน้ำตาล ภาษีไร่จะละเม็ด ภาษีโรง และภาษีงาช้าง นอกจากนี้ยังส่งเสริมการค้าขายกับต่างประเทศ โดยจัดเรือออกไปค้าขายยังประเทศต่าง ๆ ในเอเชีย ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการค้าสำเภากับจีน ปรากฏว่าในสมัยนี้การค้ากับจีนได้รับการส่งเสริมอย่างกว้างขวางทั้งในระดับรัฐ พระมหากษัตริย์ เจ้า และ

^๑ ธีรวิทย์ ประมวลรัฐกร และปิยนาถ บุณนาค, หนังสือเรียนสังคมศึกษา ส.๑๒๑๐ ประวัติสังคมและวัฒนธรรมไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๑) หน้า ๘๒.

^๒ คุณวรมนุชทา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, "สังคมและเศรษฐกิจไทยสมัยธนบุรีถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น" (เอกสารโรเนียวเสนอต่อที่สมัชชาโครงการเอเชียอาคเนย์ศึกษา ๒๑-๒๓ ธันวาคม ๒๕๒๒).

ขุนนาง^๑ นอกจากนรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ยังทรงสนับสนุนให้ชาวจีนซึ่ง
 หลังไหลเข้ามาในดินแดนแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นจำนวนมากเข้ามาตั้ง
 ภูมิลำเนาในเมืองไทยด้วย^๒ ทั้งนี้เพราะในขณะนั้นไทยมีปัญหาการขาดแคลน
 กำลังคนอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการสงคราม การกบฏ การเริ่มตั้งบ้านเมือง
 ใหม่ ตลอดจนปัญหาภายในระบบไพร่เองที่ไพร่ต้องทำหน้าที่รับใช้ราชการ
 แผ่นดิน ในขณะที่เดียวกับที่ต้องรับใช้มูลนายรวมทั้งหาเลี้ยงตนเองและครอบครัว
 ด้วย สำหรับชาวจีนนั้น นอกจากมีความสามารถทางด้านการค้าและการเดินเรือ
 ซึ่งกำลังเป็นที่ต้องการของไทยเพื่อมาช่วยในการค้าสำเภาแล้ว ชาวจีนยังสามารถ
 ทำงานอื่น ๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพโดยคิดค่าแรงต่ำ รวมทั้งในด้านการช่างด้วย
 ดังปรากฏว่าช่างชาวจีน ซึ่งประกอบด้วยช่างปั้น ช่างไม้ ช่างโลหะ ช่างเขียน
 ได้ร่วมกับช่างชาวไทยที่ยังคงเหลืออยู่บ้างในขณะนั้นทำการตกแต่งและปฏิสังขรณ์
 วัดวาอารามต่าง ๆ รวมทั้งการสร้างบ้านเมืองด้วย^๓

การสนับสนุนให้ชาวจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองไทย จะเห็นได้จากการ
 ที่ฝ่ายปกครองให้สิทธิพิเศษแก่ชาวจีนที่จะเลือกไม่เป็นไพร่ได้ ซึ่งหมายถึงไม่
 ต้องถูกสักหมายหมู ไม่มีพันธะผูกพันที่ราชการทุกปี แต่ทั้งนี้ชาวจีนที่เลือกอยู่
 นอกกระบวนไพร่ดังกล่าวจะต้องเสียภาษีให้แก่ทางราชการที่เรียกว่า เงินค่าผูก
 ข้อมือเงิน^๔ โดยจะมีการเก็บ ๓ ปีต่อครั้งแทนการผูกพันที่ราชการ ๓ ปีต่อ

^๑ ดูรายละเอียดใน วรรณคดี ทินานนท์, "การก้าวม้าของไทยสมัยรัตนโกสินทร์
 ตอนต้น" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทอักษรศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์-
 มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ๓๗-๔๑.

^๒ เทียนศรี ตัก และ บัณฑิต บุนนาค, เรืองเดิม, หน้า ๑๖๒.

^๓ มัลลิกา มัสอูด, "บทบาทชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทยสมัย
 รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์" ๒๐ ทศวรรษรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ :
 สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕), หน้า ๗๓-๗๔.

^๔ ปีต่อมาจากครั้ง ประทับตราเมือง มีรับปันตอออกมา เพื่อผูกทอข้อมือของชาวจีน
 ผู้เสียภาษีแล้ว.

เดือน^๑ อัตราค่าผูกมัดข้อมือจีนที่ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ ๒ อยู่ในราวบาท ๒ สติง
ต่อคน ซึ่งนับว่าถูกมากเมื่อเทียบกับอัตราที่ไพร่ต้องเสียส่วย หรือเสียค่าจ้างคน
ทำราชการในแต่ละปี นอกจากนี้ชาวจีนยังได้รับสิทธิที่จะเลิกประกอบอาชีพได้
ตามที่ต้องการหรือสามารถเดินทางไปมาได้ทั่วอาณาจักร^๒ ด้วยเหตุนี้ชาวจีนจึงมี
อิสระในการทำงาน มีโอกาสประกอบอาชีพได้โดยสะดวก และยังสามารถสะสม
ทุนได้มากกว่าพวกไพร่ด้วย

ปรากฏว่าในสมัยรัชกาลที่ ๒ มีชาวจีนเข้ามาในเมืองไทยเป็นจำนวนมาก
จอห์น ครอบเฟ็ค ระบุว่ามีจำนวนถึง ๗๐๐,๐๐๐ คน^๓ พวกนี้ส่วนใหญ่เข้าไป
ตั้งถิ่นฐานตามหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกของอ่าวไทยโดยเฉพาะที่จันทบุรีและ
ชลบุรี สำหรับในกรุงเทพฯ นั้น จำนวนคนจีนก็มีอยู่เป็นจำนวนมากเช่นเดียว
กัน ชาวจีนในเมืองไทยมักประกอบอาชีพค้าขาย ทำงานอุตสาหกรรมผลิต
เพาะปลูกพริกไทย อ้อย และทำน้ำตาลทราย^๔ ชาวจีนบางคนก็รับจ้างเดินเรือ
สำเภาลงและสำเภาของเอกชนไปค้าขายที่เมืองจีน หรือตามเมืองท่าต่าง ๆ ใน
แถบนี้

ต่อมาเมื่อไทยต้องทำสนธิสัญญากับประเทศตะวันตก โดยเริ่มจากสนธิ-
สัญญาเบอรินเป็นฉบับแรก เป็นผลให้ไทยต้องสูญเสียผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ
ที่เคยได้รับมาแต่เดิม โดยเฉพาะการผ่อนปรนเรื่องการผูกขาดสินค้า รัฐจึงให้

^๑ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคณะอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๗, หน้า ๓๓๐.

^๒ ชัย เรื่องศิลป์ ให้ความเห็นว่ากรมที่รัฐบาลให้ความคุ้มครองคนจีนที่ทำมาหากินให้
มีความสูงเพื่อเป็นการเอาใจรัฐบาลจีน ดู ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์สมัย พ.ศ. ๒๓๒๕-
๒๔๕๓ ด้านเศรษฐกิจ (กรุงเทพฯ : มุขนิธินิเวศการตำรา สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์,
๒๕๒๒), หน้า ๑๐-๑๑.

^๓ John Crawford, The Carwford Papers (Bangkok : National Library, 1915) p. 102.

^๔ Ibid. p. 111.

นโยบายเพิ่มการเก็บภาษีอากรกว่า ๓๐ ชนิด และปรับปรุงวิธีการเก็บภาษีอากร โดยนำเอาระบบเจ้าภาษีนายอากร ซึ่งเป็นวิธีการของชาวจีนมาใช้เพื่อให้ประเทศ ยังคงได้รับผลประโยชน์ตามเดิม และในขณะเดียวกันก็ไม่ผิดต่อข้อกำหนดในสนธิสัญญาด้วย ระบบเจ้าภาษีนายอากรคือการให้ผู้มีทุนทรัพย์มารับประมูล เป็นผู้แทนของฝ่ายปกครองไปเก็บภาษีอากรแต่ละประเภทตามเมืองต่าง ๆ แล้วแบ่งรายได้ส่วนหนึ่งให้แก่แผ่นดิน ผู้ที่ทำหน้าที่เช่นนี้เรียกว่าเจ้าภาษีนายอากร ซึ่งมีอำนาจอย่างเต็มที่ในการเรียกเก็บภาษีอากรจากประชาชนตามประเภทและเขตที่ตนประมูลได้ ผู้ว่าราชการเมืองกับกรมการจะต้องคอยอำนวยความสะดวกให้เจ้าภาษีนายอากรและคอยรักษากฎหมาย ในขณะเดียวกันก็ห้ามบุคคลดังกล่าวรับช่วงทำภาษีจากเจ้าภาษีนายอากร หรือรับจ้างเจ้าภาษีนายอากรมาเก็บภาษีแทนเป็นอันขาด เมื่อประมูลรับทำภาษีได้ เจ้าภาษีนายอากรก็จะได้รับการแต่งตั้งเป็นข้าราชการ มีบรรดาศักดิ์ ถือว่ามีฐานะเป็นมูลนาย เจ้าภาษีนายอากรส่วนใหญ่เป็นชาวจีน ซึ่งคงจะได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียเงินค่าผูก

ผลจากการปรับปรุงเศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะ การส่งเสริมการค้าสำเภา และการนำระบบเจ้าภาษีนายอากรมาใช้ เป็นการเปิดโอกาสให้ชาวจีนซึ่งได้รับการสนับสนุนจากรัฐให้เข้ามาทำงานและตั้งหลักฐานในเมืองไทยอยู่แล้ว ได้เข้ามาเป็นข้าราชการทำหน้าที่รับผิดชอบดำเนินการเดินเรือการค้าขาย และการเป็นเจ้าภาษีนายอากร ในขณะเดียวกันก็คงจะได้มีการติดต่อแสวงหาผลประโยชน์ร่วมกันกับกลุ่มเจ้านายและกลุ่มขุนนางด้วย ลักษณะดังกล่าว

^๑ สิริกษณ์ สักดีเกรียงไกร, "ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. ๒๓๕๘-๒๔๕๓)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ๓๖-๓๗.

^๒ อัญชลี สุสายฉน์, เรืองเดิม, หน้า ๑๘๖.

^๓ คุรยละเอียดใน สวัสดิ์ ทักษะสุด, "ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทยจีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๓๕๘-๒๔๕๓" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓), หน้า ๑๔๑-๑๔๘.

ส่งผลต่อมาถึงการเลื่อนชั้นทางสังคมของชาวจีนเหล่านั้นในระบบราชการด้วยการที่ชาวจีนมีฐานะมั่งคั่งร่ำรวยขึ้นเรื่อย ๆ จนเป็นผู้มีบทบาทในการเป็นผู้กุมอำนาจทางเศรษฐกิจของไทยในที่สุด ในขณะที่คนไทยในระดับผู้ถูกปกครองส่วนใหญ่ยังมีอาชีพทำนาซึ่งไม่มีอำนาจต่อช่องทางเศรษฐกิจและคนไทยกลุ่มชนชั้นผู้ปกครองส่วนใหญ่ก็มุ่งรับราชการ และมีการเลื่อนชั้นทางสังคมในระบบราชการตามค่านิยมที่ปฏิบัติกันมาแต่เดิม ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าสภาพเศรษฐกิจของไทยเอื้ออำนวยให้ชาวจีนได้ใช้ความรู้ความสามารถและความชำนาญเฉพาะตัว โดยเฉพาะทางด้านการค้าเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้มีโอกาสได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงขึ้นไปทั้งในระบบราชการและการมีฐานะทางเศรษฐกิจที่เจริญมั่งคั่งในสังคมไทย

สภาพทางด้านสังคมและวัฒนธรรม

สภาพทางด้านสังคมในเรื่องโครงสร้างของสังคมอันประกอบด้วยชนชั้นต่าง ๆ นั้นได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๑ ในที่นี้จะกล่าวถึงการฟื้นฟูปรับปรุงทางด้านสังคมและวัฒนธรรมซึ่งเสื่อมโทรมลงอย่างมากภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๒๓๑๐ และได้รับการฟื้นฟูปรับปรุงเพียงเล็กน้อยในสมัยธนบุรี เนื่องจากมีระยะเวลาเพียง ๑๕ ปีและบ้านเมืองอยู่ในภาวะสงครามเกือบตลอดเวลา สำหรับการฟื้นฟูปรับปรุงทางด้านสังคมและวัฒนธรรม ในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นนั้นเป็นไปทางด้านพุทธศาสนา การศึกษา กฎหมาย ศิลปกรรม วรรณกรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ

ทางด้านพุทธศาสนานั้นได้รับการปรับปรุงให้เจริญก้าวหน้าและเป็นรากฐานที่มั่นคงในสมัยต่อมา โดยที่พระมหากษัตริย์ทรงให้ความสำคัญต่อการจัดระเบียบของสถาบันวัดและสถาบันสงฆ์ ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญในการสืบพระพุทธศาสนา เช่น การทำนุบำรุงวัดวาอารามทั้งในด้านการสร้างขึ้นใหม่และ

การปฏิสังขรณ์วัดเก่า ตลอดจนการจัดให้พระสงฆ์ที่ทรงคุณธรรมไปประจำตาม
วัดต่าง ๆ ที่ยังไม่มีพระสงฆ์อยู่ นอกจากนี้ในเวลานั้นพระราชกณะฝ่ายรามัญ
ยังไม่มีที่โปรดเกล้า ฯ ให้จัดหาพระมหาเถระฝ่ายรามัญซึ่งรัฐพระวินัย พระปริยัติ
มาแต่งตั้งให้เป็นพระราชกณะไปประจำ ณ วัดที่ยังขาดพระราชกณะฝ่ายรามัญ
ด้วย

การปรับปรุงพระพุทธศาสนาที่สำคัญในรัชกาลนี้อีกประการหนึ่ง คือ การ
ที่รัชกาลที่ ๑ โปรดเกล้า ฯ ให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัย
รัตนโกสินทร์ ณ วัดมหาธาตุ ในการสังคายนาพระไตรปิฎกนี้ต้องอาศัยผู้ทรง
ความรู้ทั้งพระสงฆ์และกฤตศัพท์จำนวนมาก ใช้เวลาประมาณ ๕ เดือน เรียกว่า
พระไตรปิฎกฉบับทอง^๑ ซึ่งใช้เป็นหลักในพุทธศาสนาจนปัจจุบัน

แม้ในสมัยรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ พระมหากษัตริย์ก็ทรงเอาพระทัย
ใส่ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาตลอดมา เช่น ในสมัยรัชกาลที่ ๒ โปรดเกล้า ฯ ให้
มีการแก้ไขวิธีสอบพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณร และสังคายนาบทสวด-
มนต์ แปลพระปริตรทั้งหลายออกเป็นภาษาไทยด้วย และในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้
โปรดเกล้า ฯ ให้จัดแบ่งการปกครองคณะสงฆ์เป็น ๔ คณะ คือ คณะเหนือ คณะ
ใต้ คณะกลางและคณะอรุณวาสี มีการจัดตั้งคณะสงฆ์ใหม่เรียกว่า คณะ
สงฆ์ธรรมยุติกนิกาย^๒ โดยอริยญาณภิกษุ ทรงเป็นผู้นำในการปฏิรูปครั้งนี้ นอก

^๑ ดูรายละเอียดในเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัช-
กาลที่ ๑ หน้า ๒๘.

^๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ หน้า
๑๖๖-๑๗๐.

^๓ ดูรายละเอียดใน อัจฉรา โณนย์ “การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยกรุงรัตน-
โกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๘๔)” (วิทยานพนธ์ปริญญามหาบัณฑิตภาควิชาประวัติ-
ศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๔๑๖).

จากนี้ รัชกาลที่ ๓ ยังโปรดเกล้า ฯ ให้ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ฯ ครั้งใหญ่พร้อมทั้งให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตและนายช่างผู้มีความรู้ความชำนาญในสาขาวิชาต่าง ๆ แแต่งตำราวิชาที่ตนถนัด ทั้งทางด้านพุทธศาสนา ศิลปกรรม อักษรศาสตร์ และแพทยศาสตร์ จารึกไว้ที่วัดแห่งนี้เพื่อให้ประชาชนที่สนใจจะศึกษาเล่าเรียนมาศึกษาด้วยตนเองได้ ทั้งนี้กรมหมื่นนุชิตชิโนรสอธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพน ฯ ในขณะนั้นทรงเป็นกำลังสำคัญในการปฏิสังขรณ์ อีกทั้งยังทรงจารึกวิชาการต่าง ๆ หลายสาขาไว้ด้วย

จากการที่พระมหากษัตริย์ทรงสนับสนุนฟื้นฟูพุทธศาสนาดังกล่าว จะเห็นได้ว่าเป็นผลทางจิตวิทยาที่ทำให้ขวัญและกำลังใจของคนไทยในสมัยนั้นซึ่งอยู่ในระยะสร้างบ้านเมืองใหม่ ร่วมมือร่วมใจกันสร้างบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้าต่อไป ยิ่งกว่านั้นยังมีผลกระทบต่อการเดินทางชั้นทางสังคมของพระสงฆ์โดยตรง ทั้งทางขึ้นและทางลงต้งจะได้ศึกษาโดยละเอียดต่อไป

สำหรับทางด้านการศึกษา ในสมัยนั้นยังคงเป็นสถานที่ให้การศึกษาอบรมทั้งทางด้านหลักธรรมและวิชาหนังสือให้แก่กุลบุตรเช่นเดียวกับสมัยก่อน นอกจากนี้ผู้ที่บวชเป็นพระภิกษุก็จะมีโอกาสได้ศึกษาพระธรรมวินัยและศึกษาด้านคันถธุระและวิปัสสนาธุระด้วย เมื่อมีเวลารว่างก็สามารถฝึกหัดงานด้านวิชาชีพเช่นการช่างต่าง ๆ เป็นต้น นอกจากนี้วัดจะเป็นสถานศึกษาที่สำคัญแล้วบ้านหรือครอบครัวยังเป็นแหล่งที่ให้การศึกษาทางด้านวิชาชีพของตระกูลเพื่อสืบทอดเป็นมรดกแก่ลูกหลานต่อไปด้วย

การศึกษาทั้งที่บ้านและที่วัดดังกล่าวย่อมทำให้ผู้ที่ได้รับการศึกษามีโอกาสได้เลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้น สำหรับพระสงฆ์ถ้าไม่ต้องการเลื่อนชั้นทางสังคมในวงการศาสนา ก็สามารถเลื่อนชั้นทางสังคมในวงราชการได้ด้วยการสีกจากสมณเพศมารับราชการแทน นอกจากนี้เมื่อรัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้า ฯ ให้

บูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ฯ ครั้งใหญ่ให้เป็นแหล่งรวมของวิทยาการต่าง ๆ เพื่อการศึกษาของคนทั่วไปด้วยแล้วก็ทำให้คนสามัญมีโอกาสแสวงหาความรู้เพิ่มมากขึ้น ซึ่งน่าจะมีส่วนในการส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมต่อไปด้วย

นอกจากงานทำนุบำรุงทางด้านพุทธศาสนาและการศึกษาแล้ว ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังมีการปรับปรุงและฟื้นฟูงานด้านกฎหมาย ศิลปกรรม และขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ เพื่อให้เหมือน "ครึ่งบ้านเมืองดี" ในสมัยอยุธยาด้วย นอกจากนี้ได้มีการส่งเสริมการผลิตงานด้านวรรณกรรมโดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้รับการยกย่องว่าเป็นยุคทองของวรรณกรรมไทย พระมหากษัตริย์ทรงพระราชนิพนธ์เองและทรงอุปถัมภ์บรรดากวีและนักประพันธ์หลายท่าน เช่น สุนทรภู่^๒ เป็นต้น สำหรับขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ก็ได้รับการฟื้นฟูตามขนบธรรมเนียมที่มีมาแต่สมัยอยุธยา ซึ่งก็คงต้องอาศัยผู้ที่มีความรู้ทั้งทางด้านประเพณีพุทธและพราหมณ์ ความรู้ความสามารถและประสบการณ์ทั้งทางด้านกฎหมาย ศิลปกรรม วรรณกรรม ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ นับได้ว่าเป็นปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสมัยนั้น

จากที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่าสภาพสังคมและวัฒนธรรมซึ่งมีการฟื้นฟูและปรับปรุงอย่างมากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งในด้านศาสนา การศึกษา กฎหมาย ศิลปกรรม วรรณกรรม และขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ

^๑ คุราตะเอ็คโคโน ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า ๑.

^๒ คุราตะเอ็คโคโน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ชีวิตและงานของสุนทรภู่ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณศิลป์, ๒๕๑๖), ฉันทน์ ขำวิไล, ๑๐๐ ปีของสุนทรภู่ (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๒) และ เจื้อ สตะเวทิน, สุนทรภู่ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๑๖).

นั้น ย่อมเปิดโอกาสให้กลุ่มบุคคลผู้มีความรู้ ความสามารถ และประสบการณ์
 ในงานดังกล่าวได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงขึ้นไป นอกจากนี้ยังมีข้อสังเกตว่าการ
 ฟื้นฟูและปรับปรุงงาน ทางด้านสังคมและวัฒนธรรมนั้นมักทำกันในช่วงที่บ้าน
 เมืองอยู่ในภาวะปกติซึ่งรัฐไม่ต้องพะวงอยู่กับการปราบกบฏหรือการทำสงคราม
 ถึงนั้น จึงอาจนำสถานการณ์ดังกล่าวมาใช้เป็นเงื่อนไขในการศึกษาการเลื่อนชั้น
 ทางสังคมของบุคคลในสถานการณ์บ้านเมืองปกติได้

กล่าวโดยสรุป สภาพทางด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ ตลอดจน
 สภาพทางด้านสังคมและวัฒนธรรมของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ย่อมส่งผลต่อ
 สถานการณ์ที่ทำให้มีการเลื่อนชั้นทางสังคมเกิดขึ้น กับทั้งยังเป็นตัวกำหนดปัจจัย
 ที่มีผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสังคมไทยช่วงสมัยนั้นด้วย

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ ๓

การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณืเมื่อพระมหากษัตริย์ ขึ้นครองราชย์

ทั้งนี้ได้กล่าวมาแล้วว่าเกณฑ์ในการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคม ซึ่งผู้วิจัยจะนำมาพิจารณา คือ สถานการณืในช่วงสมัยนั้น ซึ่งแบ่งเป็นสถานการณืเมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ สถานการณืบ้านเมืองภาวะปกติและสถานการณืบ้านเมืองภาวะไม่ปกติ การศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสถานการณืต่าง ๆ ข้างต้นนี้ จะเป็นการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของชนชั้นผู้ปกครองและชนชั้นผู้ถูกปกครองในสถานการณืแบบเดียวกันของทั้ง ๓ รัชกาลพร้อมกันไปเลยตามประเด็นดังต่อไปนี้

๑. ประเภทของบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคม
๒. สาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม
๓. ลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคม

การศึกษาดังกล่าวย่อมทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคม ทั้งชนและสังคมตามสถานการณืนั้น ๆ โดยเปรียบเทียบทั้ง ๓ รัชกาลซึ่งอาจจะทำให้ ได้ข้อสรุปเกี่ยวกับจำนวนผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมว่ามีมากน้อยเพียงใดในแต่ละรัชกาล และในสถานการณืใดโดยมีสาเหตุตลอดจนลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคมเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร สำหรับในบทนี้จะศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณืเมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ตามลำดับรัชกาลดังนี้

สมัยรัชกาลที่ ๑

เมื่อสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก (ด้วง) ได้ปราบดาภิเษกขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ใน พ.ศ. ๒๓๒๕ พระองค์ได้ทรงสถาปนาพระราชวงศ์จักรี พระญาติวงศ์ กับทรงแต่งตั้งขุนนางและพระสงฆ์ตามลำดับ ซึ่งส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลดังกล่าว แบ่งเป็นเจ้า ขุนนาง และพระสงฆ์ ตามลำดับดังนี้

เจ้า

พระญาติวงศ์ เป็นบุคคลพวกแรกที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้น เป็นพระราชวงศานุวงศ์ของพระมหากษัตริย์ มี ๒ กลุ่ม คือ พระราชวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ และพระราชวงศานุวงศ์ที่ห่างออกไป

พระราชวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิด ส่วนใหญ่เป็นพระญาติทางสายพระโลหิต ซึ่งยังแบ่งออกเป็นพระราชวงศานุวงศ์ที่ยังทรงพระชนม์ชีพอยู่ กับพระราชวงศานุวงศ์ที่สิ้นพระชนม์แล้ว

พระราชวงศานุวงศ์ที่ยังทรงพระชนม์ชีพอยู่ พระราชวงศานุวงศ์กลุ่มนี้ได้รับการสถาปนาให้มีพระสกุลยศเป็นเจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และหม่อมเจ้า บางพระองค์ก็ได้รับการแต่งตั้งให้มีพระอิสริยยศทรงกรมด้วย เท่าที่ปรากฏจากเอกสาร อาจสรุปได้ว่า พระราชวงศานุวงศ์กลุ่มนี้มี ๓๒ พระองค์ ดังปรากฏในตารางต่อไปนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ ๔

ตารางแสดงการเลื่อนชั้น เป็นพระราชวงศ์ในพจนานุกรมเมื่อรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์
(พ.ศ. ๒๓๒๕)

อันดับที่	สถานภาพสุดท้ายก่อนได้รับการสถาปนา (สมัยธนบุรี)	พระนามเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๑	สถานภาพ เมื่อได้รับการสถาปนา	พระชนมายุขณะ เมื่อได้รับการสถาปนา (พรรษา)	หมายเหตุ
๑.	เจ้าพระยาสุรสีห์สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลก	บุญมา	๒๒๘๖	สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก (ทองดี) กับคำนหยก	พระราชอนุชาว่ามพระราชนัดดา พระราชมารดา	สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระราชวังนวมหาสุรสิงหนาท	๓๔	
๒.	สา	สา	-		สมเด็จพระที่นั่งเธอพระองค์ใหญ่ร่วมพระราชบิดา พระราชมารดา	สมเด็จพระที่นั่งเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี	๕๐ เศษโดยประมาณ	
๓.	แก้ว	แก้ว	-		สมเด็จพระที่นั่งเธอพระองค์น้อยร่วมพระราชบิดา พระราชมารดา	สมเด็จพระที่นั่งเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุทธาภิรักษ์	๕๐ เศษโดยประมาณ	
๔.	พระยาสุโขทัย เจ้าเมืองนครราชสีมา	ทองอิน	๒๒๘๔	สมเด็จพระที่นั่งเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี กับพระอินทรวีการศึกษา	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษเทเวศน์	๓๖	
๕.	พระอภัยสุริยา ปลัดเมืองนครราชสีมา	บุญเมือง	๒๒๘๖			สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิสรเวียง	๒๔	

อันดับที่	สถานภาพสุดท้าย ก่อนได้รับการ สถาปนา (สมัยธนบุรี)	พระนามเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๑	สถานภาพ เมื่อได้รับการสถาปนา	พระชนมายุขณะเมื่อ ได้รับการสถาปนา (พรรษา)	หมายเหตุ
๖.	หลวงฤทธิ์ นายเวร มหาดเล็ก	ทองจีน	๒๓๐๐	สมเด็จพระที่นั่งวรวง เจ้าฟ้ากรมพระยา เทพสุขาวดี กับ พระอินทรวริक्षा	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง- นรินทรนเรศ	๒๕	
๗.	ดิม	ดิม	๒๓๐๖	สมเด็จพระที่นั่งวรวง เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุทธา- ริกษ์ กับ เจ้าอริวงเงิน	"	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง- เทพนริทธิ์	๒๓	
๘.	ลา	ลา	๒๓๐๓	สมเด็จพระปฐมบรมมหา ชนก กับ ท้าวมา	สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ส้างพระมารดา	สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง- จักรเจษฎา	๒๒	
๙.	นิม	นิม	๒๓๑๐	รัชกาลที่ ๑ กับ กรมสมเด็จพระอมริน- ทรามาตย์ (นาค)	พระราชโอรส	สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง- อิศรสุนทร	๑๕	
๑๐.	นายทาด มหาดเล็ก ขุนพร	มุก	-	เจ้าพระยามหาสมันธิ (มอ.) ศรีรุ่งเกล้า	"น้องเขย" เนื่องจาก เป็นพระสวามีของพระองค์- เจ้าหญิง พระชนนี ต่างพระชนนี	กรมหมื่นนรินทรทิพย์		

๑๑.	ทองคำ	ทองคำ	๒๓๐๔	สมเด็จพระที่นั่งเอ เจ้าฟ้ากรมพระยา เทพสุภาวดี กับ พระอินทรวิเศษ	สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ	สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าหญิงทองคำ เจ้าฟ้าชายในวรมอยู่ในกรมพระยาเทพสุภาวดี	๒๑	
๑๒.	นิม	นิม	๒๓๐๕	สมเด็จพระที่นั่งเอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุลา ภิกษุ กับเจ้าขจรเงิน		สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าหญิงนิม เจ้าฟ้าชายในวรมอยู่ในกรมพระศรีสุลาภิกษุ	๒๒	ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ได้รับถวายสถาปนา พระอัฐินเป็นเจ้าฟ้าหญิง กรมขุนอินทนิวัติ พระองค์เป็นพระมรดกสูงจา ของรัชกาลที่ ๔

อันดับที่	สถานภาพสุดท้ายก่อนได้รับการสถาปนา (สมัยธนบุรี)	พระนามเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๑	สถานภาพเมื่อได้รับการสถาปนา	พระชนมายุขณะเมื่อได้รับการสถาปนา (พรรษา)	หมายเหตุ
๑๓.	บุญรอด	บุญรอด	๒๓๑๐	สมเด็จพระที่นั่งเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุตา- รักษ์ กับเจ้าชวีเงิน	สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ	สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าหญิงบุญรอด เจ้าฟ้าชายในกรมพระศรีสุตา- รักษ์	๑๔	ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ได้รับการสถาปนาขึ้น เป็นสมเด็จพระศรี สุริเยศวรมายดา พระองค์เป็นพระราชม- มารดาของรัชกาลที่ ๔
๑๔.	แจ่ม	แจ่ม	๒๓๑๓	รัชกาลที่ ๑ กับกรม- สมเด็จพระอมริน- ทรามาตย์	พระราชธิดา	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงแจ่ม	๑๒	
๑๕.	จ้อย	จ้อย	๒๓๑๔	"	พระราชโอรส	สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าชายจ้อย	๑๐	
๑๖.	เอื้อง	เอื้อง	๒๓๒๐	"	พระราชธิดา	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงเอื้อง (ประไพวงศ์)	๕	
๑๗.	จ้อย	จ้อย	๒๓๑๓	สมเด็จพระที่นั่งเธอ กรมพระศรีสุตา- รักษ์ กับเจ้าชวีเงิน	พระราชภาทีน้อย	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้าชายจ้อย	๑๒	
๑๘.	เกศ	เกศ	๒๓๑๖	"	"	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้าชายเกศ	๕	

๑๙.	พิบูลทอง	พิบูลทอง	๒๓๒๐	กรมพระราชวังบวร มหาสุรสิงหนาท กับ เจ้าจอมมารดา เจ้าหญิงศิริจรดา (ช้อยโนงา) ๗ เชียงใหม่	พระเจ้าหลานเธอ (หลานลุง)	สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าหญิงคิฤติทอง	๕	
๒๐.	เจ้าฟ้า สุทนต์วงศ์	เจ้าฟ้า ชายเทมื่น	-	สมเด็จพระเจ้ากรุง- ธนบุรี กับ เจ้าหญิง เจ้าจอมมารดาฉิมใหญ่	พระเจ้าหลานยาเธอ (หลานดา) เจ้าหญิง เจ้าจอมมารดาฉิมใหญ่ เป็นพระราชธิดาของ รัชกาลที่ ๑ กับกรมสมเด็จพระ พระอมรินทรามาตย์	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้าอรรมาธิเบศร์	-	เมื่อรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครอง- ราชย์ ได้พระราชทาน พระนามใหม่ว่า เจ้าฟ้า อภัยธิเบศร์ แต่เนื่องจาก ได้รับการขนานพระนามย่อ ว่าเจ้าฟ้าอภัย ซึ่งรัชกาล ที่ ๑ ทรงเห็นว่าไม่เป็น สวัสดิมงคลแก่เจ้าของ พระนาม เพราะไปพ้องกับ เจ้าฟ้าอภัยทศและเจ้าฟ้าอภัย ในสมัยอยุธยา ซึ่งล้วนพระ- ธิดาของสมเด็จพระเจ้า พระชนม์ จึงทรงเปลี่ยน พระนามให้ใหม่
๒๑.	ภ	ภ	-	สมเด็จพระปฐมบรมมหา ชนก กับน้องสาวของ ท่านหมก (ไม่ปรากฏชื่อ)	พระชนินุชฎา ต่างพระชนนี	พระน้องนางเธอ พระองค์เจ้าหญิงภ	-	

อันดับที่	สถานภาพสุดท้าย ก่อนได้รับการ สถาปนา (สมัยธนบุรี)	พระนามเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความนับถือนับรัชกาลที่ ๑	สถานภาพ เมื่อได้รับการสถาปนา	พระชนมายุขณะ เมื่อ ได้รับการสถาปนา (พรรษา)	หมายเหตุ
๒๑.	คล้าย	คล้าย	๒๓๒๑	รัชกาลที่ ๑ กับเจ้า- จอมมารดาภิรมสอน	พระราชาโอรส	พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชายคล้าย	๕	
๒๓.	ลำดวน	ลำดวน	๒๓๒๒	กรมพระราชวังบวร- มหาสุรสิงหนาท กับ เจ้าจอมมารดาชะ	พระเจ้าหลานยาเธอ (หลานลุง)	พระเจ้าหลานยาเธอ พระองค์เจ้าชายลำดวน	๓	
๒๔.	เกษร	เกษร	๒๓๒๒	กรมพระราชวังบวร- มหาสุรสิงหนาท กับ เจ้าจอมมารดาแก้ว	"	พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าหญิงเกษร	๓	
๒๕.	อินทนิล	อินทนิล	๒๓๒๓	กรมพระราชวังบวร- มหาสุรสิงหนาท กับ เจ้าจอมมารดาต้น	"	พระเจ้าหลานยาเธอ พระองค์เจ้าชายอินทนิล	๒	
๒๖.	ก้อนแก้ว	ก้อนแก้ว	๒๓๒๔	กรมพระราชวังบวร- มหาสุรสิงหนาท กับ เจ้าจอมมารดาลำ	"	พระเจ้าหลานยาเธอ พระองค์เจ้าชายก้อนแก้ว	๑	
๒๗.	ช้าง	ช้าง	๒๓๒๔	กรมพระราชวังบวร- มหาสุรสิงหนาท กับ เจ้าจอมมารดาปุย	"	พระเจ้าหลานยาเธอ พระองค์เจ้าชายช้าง	๑	
๒๘.	นิม	นิม	๒๓๒๓	กรมหลวงนรินทรเทวี กับกรมหมื่นนรินทร- พิทักษ์	"	พระเจ้าหลานยาเธอ พระองค์เจ้าชายนิม	๒	
๒๙.	ปาน	ปาน	-	กรมพระราชวังบวร- สถานพิเศษ (เดิมคือ เจ้าฟ้ากรมหลวง- อนุรักษเทเวศร์) กับพระชายาทองอ่อน	พระเจ้าหลานยาเธอ (หลานปู่)	พระเจ้าหลานยาเธอ พระองค์เจ้าชายปาน	-	

๓๐.	กระจับ	กระจับ	-	กรมพระราชวังบวร- สถานพิเศษ กับ พระชายาทองฮอน	พระเจ้าหลานเธอ (หลานปู่)	พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าหญิงกระจับ	-
๓๑.	บัว	บัว	-	"	"	พระเจ้าหลานยาเธอ พระองค์เจ้าชายบัว	-
๓๒.	แดง	แดง	-	"	"	พระเจ้าหลานยาเธอ พระองค์เจ้าชายแดง	-

ที่มาของข้อมูล

๑. ปี.๓๑๖ เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ภายในต้นรัตนโกสินทร์ครั้งที่ ๒ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๕๔๔), หน้า ๒-๑๑.
๒. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ (พระนคร : องค์การค้ำของดุสิตฯ, ๒๕๐๓), หน้า ๓๓-๑๑.
๓. อ่างทองที่ อ่างวิเศษ, ราชสกุลจักรีวงศ์ และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (ภักดีคน) ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ (นครหลวงฯ : โรงพิมพ์วิบูลย์ฯ, ๒๕๐๔), หน้า ๑๔-๒๖, หน้า ๖๘.

ข้อพิจารณาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้าในสถานการณ์เมื่อ
รัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ตามตารางข้างต้นมีดังนี้

๑. สาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม แบ่งเป็น
สาเหตุและปัจจัยภายนอก กับสาเหตุและปัจจัยภายใน

สาเหตุและปัจจัยภายนอก คือ สถานการณ์ที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้น
ทางสังคมของบุคคล ในกรณีนี้สถานการณ์มีเพียงแต่เป็นช่วงขึ้นครองราชย์ของ
พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่เท่านั้น แต่ยังเป็นช่วงปราบดาภิเษกและประดิษฐาน
พระราชวงศ์ใหม่ด้วย ดังนั้นการเลื่อนชั้นทางสังคมของพระญาติวงศ์ในรัชกาลที่
๑ ขึ้นเป็นพระราชวงศ์นางวงศ์จึงจำเป็นอย่างยิ่ง ถือได้ว่าเป็นไปตามโบราณราช
ประเพณีปราบดาภิเษก และประดิษฐานพระราชวงศ์ใหม่^๑

สาเหตุและปัจจัยภายใน คือสาเหตุและปัจจัยที่เกิดขึ้นจากตัวบุคคล
ผู้จะได้เลื่อนชั้นทางสังคมเอง อย่างไรก็ดี สถานการณ์ของบ้านเมืองในขณะนั้น
นับว่ามีส่วนสำคัญในการกำหนดสาเหตุและปัจจัยภายในด้วย สำหรับในกรณีนี้
ได้แก่ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ฐานชาติกำเนิด ความเป็นที่โปรดปราน และ
ความดีความชอบของบุคคลผู้นั้นต่อรัชกาลที่ ๑

ในด้านความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ปรากฏว่าพระราชวงศ์นางวงศ์ ๓๑
พระองค์เป็นพระญาติโดยสายพระโลหิตของรัชกาลที่ ๑ อีก ๑ พระองค์เป็น
พระญาติโดยการแต่งงาน พระญาติโดยสายพระโลหิตล้วนสืบสายพระโลหิตมาจาก
สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก (ทองดี) พระราชบิดาของรัชกาลที่ ๑

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑,
(พระนคร : องค์การคำของคุรุสภา, ๒๕๐๓), หน้า ๑๔.

พระราชวงศานวงศ์ของรัชกาลที่ ๑ ตามที่ปรากฏในตารางพอจะแบ่งกลุ่มตามลำดับความสำคัญของความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่รัชกาลที่ ๑ ได้ดังนี้

กลุ่มที่ ๑ คือ พระราชวงศานวงศ์ที่ลำดับความสำคัญของความเป็นญาติอยู่ในลำดับที่ ๑ แบ่งเป็น

๑.๑ พระราชอนุชา และสมเด็จพระพี่นางเธอร่วมพระชนกพระชนนี ได้แก่ พระราชวงศานวงศ์อันดับที่ ๑, ๒ และ ๓

๑.๒ พระราชโอรสและพระราชธิดา ซึ่งประสูติจากพระอัครมเหสี ได้แก่ พระราชวงศานวงศ์อันดับที่ ๙, ๑๔, ๑๕ และ ๑๖

สำหรับในกลุ่มนี้อาจรวมอันดับที่ ๒๒ เข้าด้วยได้แต่มีข้อแม้ว่าอันดับที่ ๒๒ นี้เป็นพระราชโอรสที่ประสูติจากพระสนมมิใช่พระอัครมเหสี

กลุ่มที่ ๒ คือพระราชวงศานวงศ์ที่ลำดับความสำคัญของความเป็นญาติอยู่ในลำดับที่ ๒ แบ่งเป็น

๑ สนิท สมักรการ, มีเงินก็นับว่าทองมีทองก็นับว่าพี (พระนคร : สำนักวิจัยสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๑๕), หน้า ๙๕ ได้ให้ความสำคัญของลำดับญาติไว้ ๑ ลำดับ แต่ในทางจะชอบกว่า ๒ ลำดับ คือ ญาติที่มีความสำคัญเป็นลำดับที่ ๑ ได้แก่ญาติสนิทโดยสายเลือดได้แก่บิดามารดา และพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน (น่าจะรวมถึงลูกด้วย ดังนั้นผู้วิจัยจึงขอใส่ลูกไว้ในลำดับนี้ด้วย) ลำดับที่ ๒ ได้แก่ญาติสนิททางญาติโดยสายเลือดและญาติโดยการแต่งงาน แบ่งออกเป็น ทางฝั่ง ได้แก่ ปู่ ย่า ตา ยาย และหลาน ๆ (ลูกของพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน) อีกประเภทหนึ่งคือ ทางขวาง ได้แก่ เขยและสะใภ้ที่เข้ามาแต่งงานกับพี่น้องของบุคคลผู้นั้น ครอบคลุมของเพื่อนร่วมนาสาบาน หรือเพื่อนตายซึ่งมีญาติสนิทติดอยู่ในความสำคัญลำดับนี้ (ในลำดับนี้ผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะรวมลงพี่น้องต่างมารดา หรือบิดาด้วย ส่วนลูกของพี่น้องต่างบิดาหรือมารดา น่าจะอยู่ในลำดับ ๓ ดังนั้นผู้วิจัยจึงขอแบ่งเพิ่มเติมตามความคิดเห็นนี้) อย่างไรก็ตาม ในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยขอเน้นการแบ่งมาใช้ในเฉพาะกรณีที่จะแบ่งได้ ส่วนกรณีอื่น ๆ ผู้วิจัยขอแบ่งตามการพิจารณาของตนเองโดยใช้ความใกล้ชิดทางสายเลือดเป็นหลัก เพราะไม่ปรากฏอยู่ในแนวความคิดซึ่งมาดังกล่าว โปรดดู สนิท สมักรการ เรืองเด็ม, อังฉงไฉ บขนาถ บุนนาถ และ มรรยาท กิจสุวรรณ, เรืองเด็ม, หน้า ๑๕๕-๑๕๐.

๒.๑ ทางคิง

๒.๑.๑ พระราชอนุชาและพระน้องนางต่างพระมารดา
ได้แก่พระราชวงศานุวงศ์อันดับที่ ๘ และที่ ๒๑

๒.๑.๒ พระเจ้าหลานเธอ ซึ่งประสูติจากพระราชอนุชา
และสมเด็จพระพี่นางเธอ ได้แก่พระราชวงศานุวงศ์อันดับที่ ๔, ๕, ๖, ๗, ๑๑,
๑๒, ๑๓, ๑๗, ๑๘, ๑๙, ๒๓, ๒๔, ๒๕, ๒๖ และ ๒๗

๒.๑.๓ พระเจ้าหลานเธอ ซึ่งประสูติจากพระราชธิดา
ได้แก่พระราชวงศานุวงศ์อันดับที่ ๒๐ มีฐานะเป็น "หลานตา"

๒.๒ ทางขวาง ได้แก่พระราชวงศานุวงศ์อันดับที่ ๑๐ มีฐานะ
เป็น "น้องเขย"

กลุ่มที่ ๓ คือพระราชวงศานุวงศ์ที่ลำดับความสำคัญของความเป็นญาติ
อยู่ในลำดับที่ ๓ แบ่งเป็น

๓.๑ พระเจ้าหลานยาเธอ ซึ่งประสูติจากพระน้องนางต่างพระ-
มารดา ได้แก่พระราชวงศานุวงศ์อันดับที่ ๒๘ มีฐานะเป็น "หลานลุง"

๓.๒ พระเจ้าหลานยาเธอซึ่งประสูติจากพระเจ้าหลานยาเธอ ซึ่ง
เป็น "หลานน้ำ" ของรัชกาลที่ ๑ ได้แก่พระราชวงศานุวงศ์อันดับที่ ๒๙, ๓๐,
๓๑ และ ๓๒ มีฐานะเป็น "หลานปู่"

จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์ทางเครือญาติทำให้บุคคลกลุ่มนี้ได้รับการสถา-
ปนาเป็นพระราชวงศานุวงศ์ แต่การจะเป็นพระราชวงศานุวงศ์ในระดับสูงต่ำ
เพียงใดนั้น ลำดับความสำคัญของความเป็นญาติจะเป็นตัวบ่งชี้ที่สำคัญประการ-
หนึ่งถึงพระราชวงศานุวงศ์กลุ่มที่ ๑ จะได้เลื่อนขึ้นสูงกว่าพระราชวงศานุวงศ์กลุ่ม
ที่ ๒ และกลุ่มที่ ๓ เพราะมีลำดับความสำคัญของความเป็นญาติอยู่ในลำดับที่

ใกล้ซีกกว่าพระราชวงศานุวงศ์อีก ๒ กลุ่ม อย่างไรก็ตามก็ ฐานะชาติกำเนิดนั้นเป็นตัวกำหนดการเลื่อนชั้นด้วยเช่นกันดังในกรณีพระองค์เจ้าคล้าย อันดับที่ ๒๒ แม้จะจัดอยู่ในกลุ่มที่ ๑.๒ แต่ก็ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเพียงพระองค์เจ้า เพราะเป็นพระราชโอรสประสูติจากพระสนมมิใช่พระอัครมเหสีเหมือนเจ้านายพระองค์อื่นในกลุ่มเดียวกันนี้ และกรณีเจ้าฟ้าหญิงพิกุลทอง อันดับที่ ๑๙ พระราชธิดาของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงได้รับการสถาปนาเป็นเจ้าฟ้าหญิงในขณะที่เจ้าพี่เจ้าน้องได้รับการสถาปนาเป็นเพียงพระองค์เจ้า (อันดับที่ ๒๓ ถึง ๒๗) ทั้งนี้เพราะเจ้าฟ้าหญิงพิกุลทองประสูติจากพระชายาเอกซึ่งยังเป็นเจ้าหญิงแห่งเชียงใหม่ด้วย ส่วนเจ้าพี่เจ้าน้ององค์อื่นมีพระมารดาเป็นพระสนม

นอกจากนี้ความเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์ก็มีผลต่อการรักษาสถานภาพทางสังคมของบุคคล ดังในกรณีเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ (อันดับที่ ๒๐) พระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งน่าจะถูกลดชั้นทางสังคมลงหรือถูกประหารชีวิตเหมือนพระราชโอรสองค์อื่น ๆ ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีแต่รัชกาลที่ ๑ ยังโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าฟ้าพระองค์นี้คงดำรงพระสกุลยศเป็นเจ้าฟ้าตามเดิม และภายหลังยังโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนชั้นเป็นกรมขุนด้วย อนึ่งถ้านับลำดับความสำคัญของความเป็นญาติแล้ว เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์อยู่ในฐานะเป็น "หลานตา" จัดอยู่ในกลุ่มที่ ๒.๑.๓ ซึ่งไม่น่าจะได้เลื่อนชั้นเป็นเจ้าฟ้า อย่างไรก็ตามก็ การที่เจ้าฟ้าพระองค์นี้ทรงเป็นเจ้าฟ้าในพระราชวงศ์ใหม่เมื่อแรกรัชกาลที่ ๑ ชนครองราชย์ก็เพราะเหตุผลที่ รัชกาลที่ ๑ ทรงโปรดปรานและทรงเมตตาเป็นพิเศษ เนื่องจากได้ทรงรับอุปการะ "หลานตา" พระองค์นี้มาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ภายหลังพระมารดาสิ้นพระชนม์ แม้แต่การตั้งพระนาม รัชกาลที่ ๑ ก็ทรงให้ความสนพระทัยเป็นพิเศษ (ดูในตารางช่องหมายเหตุ)

นอกจากความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ลำดับความสำคัญของความเป็น
ญาติ ฐานะชาติกำเนิด และความเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์ จะมี
ผลต่อการเลื่อนขั้นของพระราชวงศานุวงศ์ดังกล่าวแล้ว ความดีความชอบก็นับว่า
เป็นปัจจัยสำคัญอย่างยิ่งอีกประการหนึ่ง ปรากฏว่าพระราชวงศานุวงศ์กลุ่มที่ ๑
นั้นทรงตกทุกข์ได้ยากมาด้วยกันกับรัชกาลที่ ๑ ตั้งแต่ครั้งเป็นสามัญชน โดย
เฉพาะสมเด็จพระราชวังบรมมหาสุรสิงหนาทนั้นทรงได้รวมรบ “เคียงบ่า
เคียงไหล่” กับรัชกาลที่ ๑ มาตั้งแต่สมัยธนบุรี และทรงเป็นกำลังสำคัญที่สนับสนุน
ให้รัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ ด้วยเหตุนี้กลุ่มที่ ๑.๑ นอกจากจะได้เลื่อน
พระสกุลยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าตามลำดับความสัมพันธ์ใกล้ชิดทางสายพระโลหิตแล้ว
ยังได้รับแต่งตั้งให้ทรงกรมด้วย ซึ่งถือว่าเป็นการปูนบำเหน็จความดีความชอบ
เพราะเท่ากับเป็นการให้ตำแหน่ง เกียรติยศและความมั่งคั่งแก่เจ้านายพระองค์
นั้นดังกล่าวมาแล้วในบทที่ ๑ รัชกาลที่ ๑ ทรงเป็นผู้แต่งตั้งเจ้ากลุ่มนี้ด้วยพระองค์
เองและทรงกระทำทันทีภายหลังการปราบดาภิเษกแล้ว ซึ่งก็คงพร้อม ๆ กับที่
ทรงสถาปนาให้ดำรงพระสกุลยศเป็นสมเด็จพระเจ้านั้นเอง เจ้ากลุ่มนี้ได้รับแต่งตั้ง
ให้ทรงกรมในระดับสูง คือ กรมพระยา และกรมพระ โดยเฉพาะกรมพระราชวัง
บวรฯ นั้นทรงได้รับตำแหน่งพระมหาอุปราช ซึ่งเป็นตำแหน่งที่มีความสำคัญ
รองลงมาจากพระมหากษัตริย์ และเป็นผู้มีศักดิ์สูงสุดในบรรดาพระราชวงศานุ
วงศ์ทั้งหมด

* เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๒๕๖.

๒ ป. ๓๔๒, เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ พระอรชรชยาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏโปรดฯ ให้พิมพ์ในงานพระศพ สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ามาลินีนพดาราศรีวิภาพระมเหสี กรมขุนศรีศัชนาลัยสุรกัญญา เมื่อบัดนี้ พ.ศ. ๒๔๕๘ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๕๘), หน้า ๔.

ส่วนเจ้าอันดับที่ ๙ ในกลุ่มที่ ๑.๒ อันดับที ๘ ในกลุ่มที่ ๒.๑.๑ อันดับ
ที่ ๔ ถึงที่ ๗ ในกลุ่มที่ ๒.๑.๒ และอันดับที่ ๑๐ ใน กลุ่มที่ ๒.๒ ทรงได้รับแต่งตั้งให้
ทรงกรมด้วยการถวายคำปรึกษาบำเหน็จความชอบของลูกขุนศาลาและลูกขุนศาล
หลวง^๑ เมื่อเวลาออกว่าราชการภายหลังการสถาปนาพระราชวงศานวงศ์ในกลุ่ม
ที่ ๑.๑ แล้ว ความดีความชอบของเจ้านายกลุ่มนี้คือการได้โดยเสด็จพระราชดำเนิ
ราชการสงครามหลายครั้งในสมัยธนบุรี แม้ว่าบางพระองค์จะยังทรงพระเยาว์อยู่
มากก็ตาม โดยเฉพาะสมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้าทองอินแต่ครั้งเป็นพระยา
สุริยภย์ เจ้าเมืองนครราชสีมา เมื่อทราบข่าวการจลาจลที่กรุงธนบุรี ก็ได้ยก
ทัพจากเมืองนครราชสีมาเข้ามาปราบปรามการจลาจลสำเร็จลงได้ก่อนที่รัชกาลที่ ๑
และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ครั้งเป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก
และเจ้าพระยาสุรสีห์^๒ จะเสด็จกลับจากการศึกที่เมืองเขมร^๓ นับว่าเป็นความดี
ความชอบต่อการสนับสนุนให้รัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์และสถาปนาพระราชวงศ
ใหม่ ด้วยเหตุนี้จึงทรงได้รับการเสนอพระนามให้ได้รับพระราชทานบำเหน็จ
ความชอบเป็นพระองค์แรกในพระราชวงศานวงศ์กลุ่มนี้ เมื่อรัชกาลที่ ๑ ทรง
สถาปนาพระองค์ขึ้นเป็นเจ้าฟ้า กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์แล้วก็ได้ “พระราชทาน
เครื่องสูง ๓ ชั้นคันประดับมุกและเรือคิงแห่คู่ ๑ เป็นเครื่องประดับพระเกียรติยศ
โดยความชอบมีมาก ยิ่งกว่าพระราชภาคิไนย พระองค์อื่น”^๔

^๑ ลูกขุนประกอบด้วยลูกขุนศาลา ได้แก่ พระยาพิพัฒน์โกษา พระยาราชภักดี พระยาราชสุภาวดี พระยามหาอำมาตย์ และพระยาสุรเสนา ลูกขุนศาลหลวง ได้แก่ พระสุมหัทธ
พระครุพิเชษฐ พระครุพิรรม และขุนหลวงพระไกรศรี.

^๒ ป. ๓๔๒, เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า ๒๕-๒๖.

^๓ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๕ และ ป.๓๔๒, เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า ๒๖ กล่าว
ว่าใหม่พระเจดียงเครื่องสูง ๓ ชั้นคันประดับมุกเรือคิงแห่คอง ตามตำแหน่งพระราชขนัดตาม
ความชอบ.

สำหรับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าหลานหม่อมฯ นอกจากมีความชอบที่
 ได้โดยเสด็จพระราชดำเนนราชการสงครามแต่ยังทรงพระเยาว์และเป็นพระญาติ
 โดยสายพระโลหิตเช่นเดียวกับเจ้านายในกลุ่มที่ ๑๑ แต่ต่างพระชนนีกัน ยังได้
 เชิญพระบรมอัฐิของสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก และพระมหาสังข์อตุราวัฏ
 ของเดิมมาทูลเกล้าฯ ถวาย จึงทำให้ทรงได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าฟ้าและทรง
 กรมเป็นกรมหลวง ในเรื่องนี้มีข้อสังเกตประการหนึ่ง คือ พระองค์เจ้าหญิงก๊กมี
 ฐานะเช่นเดียวกับเจ้าฟ้าลา คือ เป็นพระน้องนางต่างพระมารดาของรัชกาลที่ ๑
 แต่ได้รับการสถาปนาให้สูงขึ้นเป็นเพียงพระองค์เจ้า มิได้ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้า
 ทังนี้คงเป็นเพราะมิได้ทรงมีความชอบดังเจ้าฟ้าลา

พระราชพงศาวดารที่ ๖ พระองค์นี้ ทรงได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระ
 เจ้าฟ้า กรมหลวงท่งสน และมีข้อที่น่าสังเกตเกี่ยวกับพระชนมายุขณะเมื่อได้รับ
 การสถาปนาให้เป็นเจ้าฟ้าและทรงกรม คือ อยู่ในระหว่าง ๑๕-๓๐ พรรษา ใน
 จำนวนนี้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์เพียงพระองค์เดียวมีพระชนมายุ
 สูงกว่า ๓๐ พรรษา โดยมีพระชนมยุ้น้อยกว่ากรมพระราชวังบวรฯ ผู้ทรงเป็น
 "น้าชาย" พระองค์เล็กเพียง ๓ พรรษา นับว่าอยู่ใน "รุ่นราวคราวเดียวกัน"
 และอยู่ในวัยหนุ่มฉกรรจ์ก่อนไปทางผู้ใหญ่ขณะที่เจ้าฟ้ากรมหลวง ๕ พระองค์
 หลังมีพระชนมายุใกล้เคียงกันและจัดว่าอยู่ในวัยหนุ่มฉกรรจ์ แม้ว่าเจ้าฟ้ากรม
 หลวงจักรเจษฎาจะเป็น "น้าชาย" ของสามพระองค์แรกก็ตาม ส่วนเจ้าฟ้า
 กรมหลวงอิศรสุนทรนั้นแม้จะมีฐานะเป็น "ลูกพี่ลูกน้อง" กับ ๔ พระองค์แรก
 แต่ทั้งทรงมีพระชนมายุต่างกันมาก คือ ขณะนั้นมีพระชนมายุเพียง ๑๕ พรรษา
 และกล่าวได้ว่าเป็นเจ้านายพระชนมายุน้อยที่สุดที่ได้รับแต่งตั้งให้ทรงกรม ครั้น
 และได้เป็นถึง "กรมหลวง" อันนับว่าเป็นกรมที่สูงรองลงมาแต่เพียงกรมพระ
 และกรมพระยา ในขณะที่มีกรมพระยาเพียง ๑ องค์ คือ พระปิตุจฉา (ป้า)

กรมพระ ๒ พระองค์ คือ พระปิตุจฉา (บ่า) และพระปิตุลา (อา) จึงนับว่าเป็น การเลื่อนชั้นทางสังคมที่สูงมากของเจ้าฟ้าพระองค์นี้เมื่อเทียบกับพระชนมายุที่ยัง น้อยของพระองค์ แต่การที่ทรงได้รับการเลื่อนชั้นให้สูงเทียบเท่ากับเจ้านายพระ- องค์อื่น ๆ ที่มีพระชนมายุแก่กว่าพระองค์มากคงเป็นเพราะทรงเป็นพระราชโอรส พระองค์ใหญ่ของรัชกาลที่ ๑ ที่ประสูติจากพระอัครมเหสี ดังข้อความว่า

เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร...ถึงอ่อนพระชนมพรรษาที่เป็นลูกหลวงเอก มีบรรดาศักดิ์สูงกว่าสมเด็จพระเจ้าหลานเธอทั้ง ๒ พระองค์ * นั้น เป็น แต่พระโอรสสมเด็จพระที่นั่งเชลียง พระชนมแก่กว่าก็จริง แต่บรรดาศักดิ์ ต่ำกว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ

ส่วนพระราชวงศานุวงศ์ลำดับที่ ๑๐ คือ กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ นั้นอยู่ในฐานะที่ด้อยกว่าพระราชวงศานุวงศ์อื่น ๆ กล่าวคือ ได้รับพระราชทาน พระอิสริยยศเพียงในระดับกรมหมื่น และยังไม่มีปรากฏว่าได้รับการสถาปนาให้ ดำรงพระสกุลยศใด ๆ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์เป็นพระญาติ โดยการแต่งงานในฐานะพระภักดาของพระองค์เจ้าหญิงกุเป็นพระญาติ “เขย” พระองค์เดียวที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรม ทั้งนี้คงเป็นเพราะพระภักดาของ สมเด็จพระที่นั่งเชลียงเธอทั้งสองพระองค์ได้แก่พระอินทรวิทักษ์กับเจ้าขรรค์เงินล้วนถึง แก่กรรมไปก่อนการสถาปนาพระราชวงศ์ นอกจากนี้กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์เอง ก็คงมีส่วนร่วมในการสนับสนุนการขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ ๑ เช่นเดียวกับ พระญาติวงศ์องค์อื่น ๆ ด้วย

* คือ เจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรธรรพร และเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวิทักษ์ ซึ่งพระชน- มายุแก่กว่าเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ๑๐ และ ๘ พรรษาตามลำดับ.

๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๘๑.

นอกจากนี้ยังมีการแต่งตั้งให้เจ้านายฝ่ายหญิงในกลุ่มที่ ๒.๑.๒ อันดับที่ ๑๑ ถึงที่ ๑๓ ได้ทรงกรมด้วย แต่เป็นการทรงกรมอยู่ในกรมของพระมารดาเท่านั้นมิใช่เป็นการทรงกรมอย่างแท้จริง ดังข้อความว่า “แต่พระภาคินัย ซึ่งเป็นพระธิดาในกรมพระเทพสุดาวตนั้น โปรดให้มีอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าภายใน รวมอยู่ในกรมนั้น”^๑ และ “พระราชภาคินัยซึ่งเป็นพระธิดาในสมเด็จพระศรีสุตารักษ์อีกสองพระองค์นั้น โปรดให้มีอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าภายใน รวมอยู่ในกรมนั้น”^๒ ทั้งนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าฐานะของฝ่ายชายได้รับการยอมรับและยกย่องมากกว่าฝ่ายหญิง ทั้งในกรณีพระราชภาคินัยของรัชกาลที่ ๑ แม้ว่าจะมีฐานะเป็น “หลาน” เหมือนกัน แต่ความเป็นชายและหญิงทำให้มีโอกาสที่จะทำความดีความชอบต่างกัน

กล่าวโดยสรุปแล้ว สาเหตุและปัจจัยที่มีผลต่อการเลื่อนชั้นของพระราชวงศานวงศ์เมื่อรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์นั้นแบ่งเป็นสาเหตุและปัจจัยภายนอกอันได้แก่สถานการณ์เมื่อขึ้นครองราชย์ และสถาปนาพระราชวงศ์ใหม่ กับสาเหตุและปัจจัยภายในอันได้แก่ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ฐานะชาติกำเนิด ความเป็นที่โปรดปราน ความดีความชอบซึ่งอาจรวมไปถึงความเป็นชายและหญิงที่ทำให้มีโอกาสต่างกันในการประกอบความดีความชอบ มีข้อสังเกตคือในการเลื่อนชั้นครั้งนี้เป็นการเลื่อนทั้งพระสกุลยศ และพระอิสริยยศพร้อม ๆ กันในบางพระองค์ นอกจากนี้พระชนมายุยังไม่เป็นเงื่อนไขสำคัญในการเลื่อนชั้น โดยเฉพาะการได้รับแต่งตั้งให้ทรงกรม

๒. ลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคม เป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมภายในชนชั้นผู้ปกครอง ทั้งนี้เพราะพระราชวงศานวงศ์กลุ่มนี้เกือบทั้งหมดยกเว้นกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ ล้วนสืบสายพระโลหิตมาจากสมเด็จพระปฐมบรมมหา-

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า ๑๖.

^๒ เหนืออ้าง.

ชนก (ทองดี) พระราชบิดาของรัชกาลที่ ๑ ซึ่งมีบรรพชนย้อนหลังไปถึงรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช บรรพบุรุษรุ่นแรกคือนายทหารมอญผู้ติดตามสมเด็จพระนเรศวรฯ มาจากพม่าเข้ารับราชการ ณ กรุงศรีอยุธยา ได้แต่งงานกับสตรีไทย แล้วมีลูกหลานสืบเชื้อสายติดต่อกันมาจนถึงสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกซึ่งในตอนเสียกรุงศรีอยุธยา ท่านมีบรรดาศักดิ์เป็นพระอักษรสุนทรที่เจ้าพระยาจักรีอยู่ในชุมนุมของเจ้าพระยาพิษณุโลก ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่ากลุ่มบุคคลที่เลื่อนชั้นเป็นเจ้านายในพระราชวงศ์จักรีตอนสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์นั้น มีพื้นฐานอยู่ในสกุลขุนนางที่เป็นมูลนายระดับสูง จึงอยู่ในชนชั้นผู้ปกครองอยู่แล้ว ด้วยเหตุนี้เมื่อได้รับสถาปนาขึ้นเป็นเจ้า จึงเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมภายในชนชั้นผู้ปกครองมิใช่การเลื่อนชั้นทางสังคมระหว่างชนชั้น แต่ก็เป็น การเปลี่ยนแปลงสถานภาพจากขุนนางซึ่งเป็นคนสามัญมาเป็นเจ้านายอันเป็นที่ยอมรับกัน ในสมัยนี้ว่าเป็นบุคคลผู้มีบุญบารมี มีความสูงส่งกว่าคนธรรมดาสามัญ ดำรงฐานะอยู่เหนือคนอื่นทั้งปวง ส่วนกรรมที่หมิ่นทรพิทักษ์นั้น แม้มิใช่พระญาติทางสายพระโลหิตของรัชกาลที่ ๑ แต่ก็เป็นพระญาติโดยการแต่งงาน และมีบิดาเป็นขุนนางระดับเจ้าพระยาในสมัยอยุธยา จึงอยู่ในชนชั้นผู้ปกครองที่เป็นมูลนายระดับสูงอยู่แล้ว อย่างไรก็ตามในบรรดาเจ้านายเหล่านี้ เจ้าฟ้าธรรมาสีเบศร์ทรงอยู่ในฐานะเป็นเจ้าระดับเจ้าฟ้าอยู่แล้วก่อนการได้รับสถาปนาในพระราชวงศ์ใหม่ ในการเลื่อนชั้นครั้งนี้มีทั้งการเลื่อนชั้นเป็นเจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และเป็นเจ้าทรงกรม ซึ่งกษัตริย์กับสาเหตุและมีปัจจัยต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้น ศักดินาของเจ้านายเหล่านี้จะอยู่ในระหว่าง ๔,๐๐๐-๑๐๐,๐๐๐ โดยที่ไม่อาจจะบุงไปได้อย่างชัดเจนว่าแต่ละองค์ทรงมีศักดินาเท่าใด เนื่องจากการสถาปนาเจ้านายครั้งนี้ไม่เป็นไปตามเกณฑ์ลำดับชั้นของพระสกุลยศแห่งความเป็นเจ้าตามที่ปรากฏในตารางแสดงศักดินาของเจ้านายในบทที่ ๑

^๑ พิจารณาใน กฎหมายเขตราษฎรฉบับ ๑, "กฎหมายเข็รบาท", หน้า ๖๘-๑๕๘.

พระราชวงศานวงศ์ที่สิ้นพระชนม์แล้ว พระราชวงศานวงศ์ในกลุ่มนี้
สิ้นพระชนม์ก่อนที่จะมีการสถาปนาพระราชวงศ์จักรี แต่เนื่องจากเป็นผู้มีความ
สัมพันธ์ทางสายพระโลหิตที่ใกล้ชิดกับรัชกาลที่ ๑ เช่นเดียวกับพระราชวงศานวงศ์
กลุ่มแรก ดังนั้นเมื่อมีการสถาปนาพระราชวงศ์แล้ว รัชกาลที่ ๑ จึงสถาปนา
พระอัฐิขึ้นเป็นพระราชวงศานวงศ์ดำรงพระสกุลยศและพระอิสริยยศต่าง ๆ กัน
เท่าที่ปรากฏมีดังนี้

ท่านทองดี ซึ่งมีบรรดาศักดิ์ก่อนสิ้นพระชนม์เป็นพระอักษรสุนทร
ตำแหน่งที่เจ้าพระยาจักรีในสมณุมเจ้าพระยาพิชัยโลก ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็น
สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก

สมเด็จพระเชษฐาธิราชร่วมพระชนกชนนีกับรัชกาลที่ ๑ แต่ไม่ปรากฏ
พระนามเดิม ได้รับราชการในสมัยปลายอยุธยาเป็นที่ขุนรามณรงค์สิ้นพระชนม์
ตั้งแต่กรุงเก่า ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นพระเจ้ารามณรงค์

พระราชโอรส ๑ พระองค์ และพระราชธิดา ๔ พระองค์ของรัชกาลที่ ๑
ประสูติจากกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ไม่ปรากฏพระนาม สิ้นพระชนม์แต่
ยังทรงพระเยาว์ในสมัยอยุธยา ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง และ
สมเด็จพระเจ้าฟ้าชาย

ฉิมใหญ่ พระราชธิดาพระองค์ใหญ่ของรัชกาลที่ ๑ ประสูติจากกรม
สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เป็นพระชายาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และเป็น
พระมารดาของเจ้าฟ้าธรรมมาธิเบศร์สิ้นพระชนม์ในสมัยธนบุรี ได้รับการสถาปนา
ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงฉิมใหญ่

จะเห็นได้ว่าพระราชวงศานวงศ์กลุ่มนี้มี ความสัมพันธ์เป็นพระญาติทาง
สายพระโลหิตที่ใกล้ชิดเป็นลำดับแรก จึงได้รับการสถาปนาให้มีพระสกุลยศและ
พระอิสริยยศอยู่ในระดับสูง

พระราชวังศานวงศ์ห่างออกไป นอกจากพระราชวังศานวงศ์ซึ่งได้
รับการสถาปนาตั้งกล่าวแล้ว รัชกาลที่ ๑ ยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้ง
พระราชวังศานวงศ์ห่างออกไปเป็นเจ้าราชินิกุล ซึ่งหมายความว่า เป็นพระญาติ
ทางฝ่ายพระมหากษัตริย์ แต่ไม่มีความสนิทถึงชนชั้นเป็นเจ้าเชื้อพระวงศ์อย่าง
พระญาติประเภทแรก ราชินิกุลดังกล่าวซึ่งถือได้ว่าเป็นราชินิกุลพวกแรกในสมัย
รัตนโกสินทร์ได้แก่ หม่อมคิ้ว หม่อมเงิน หม่อมชวบ และหม่อมทองคำ ได้รับการ
เลื่อนชั้นเป็นพระภรรยาสูริยวงศ์ พระบำเรอราช พระอนุชทเวา และพระ
ราชานวงศ์ ตามลำดับ^๑ พระราชวังศานวงศ์ประเภทนี้มีจำนวนน้อยและได้รับการ
เลื่อนชั้นทางสังคมให้มีฐานะเป็นเหมือนขุนนางระดับพระ ไม่มีบทบาทที่สำคัญ
ต่อบ้านเมืองนัก

อึ่ง นอกจากพระราชวังศานวงศ์ ๒ ประเภทแรกที่ได้รับการสถาปนา
เนื่องจากความสัมพันธ์ในฐานะเป็นพระญาติ โดยสายพระโลหิตและความดีความ
ชอบแล้วยังมีเจ้าราชินิกุลอีกประเภทหนึ่งซึ่งมิได้มีความสัมพันธ์ทางสายพระโลหิต
กับรัชกาลที่ ๑ แต่มีความสัมพันธ์คุณญาติผู้ใกล้ชิดกับพระญาติของรัชกาลที่ ๑ ก็
ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าด้วยมี ๒ ราย คือ

เรื่อง ชาวจีนชลบุรี เป็นข้าหลวงเดิม เป็นคนสนิทและ “เพื่อนร่วมน้ำ
สาบาน” กับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเหมือนเป็นเชื้อพระวงศ์อยู่ใน
ประเภทญาติสมมติหรือญาติขยายวง^๒ ได้รับการยกขึ้นเป็นเจ้าราชินิกุลที่เจ้าบำเรอ

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๗.

^๒ ญาติขยายวงหรือญาติสมมติได้แก่บุคคลที่มีเชื้อญาติ แต่ได้รับการนับถือประดุจญาติ
ลำดับต่าง ๆ ซึ่งอาจเกิดจากความเป็นเพื่อนร่วมน้ำสาบานหรือเพื่อนตายก็ได้ ดู สนิท สมัครการ
เรื่องเดิม, หน้า ๕๑ อ้างถึงใน บัณฑิต บุนนาค และ นรชาติ กิจสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า ๑๘๘.

ภรรยา โดยคำกราบบังคมทูลของกรมพระราชวังบวร^๑ เจ้าบ่าเรอภรรยา^๒ ได้ช่วยเหลือเกื้อกูลกรมพระราชวังบวรแต่ครั้งกรุงแตก

ขุนเณร เป็นพระอนุชาร่วมพระบิดาของเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ แต่ต่างพระมารดา คือ มิได้เป็นพระโอรสของสมเด็จพระที่นั่งเรือพระองค์ใหญ่ของรัชกาลที่ ๑ ได้รับการเลื่อนขึ้นเป็นพระองค์เจ้าขุนเณร แต่ไม่มีจดหมายเหตุปรากฏว่าได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัฏอย่างพระองค์เจ้าด้วยหรือไม่

เจ้าบ่าเรอภรรยากับพระองค์เจ้าขุนเณรมีบทบาทในการร่วมทำสงครามป้องกันบ้านเมืองและสนับสนุนการสถาปนาพระราชวงศ์จักรี โดยเฉพาะเจ้าบ่าเรอภรรยา^๓นั้นต่อมามีความดีความชอบได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าทรงกรมจึงได้กล่าวในภายหลัง

จากการนำเสนอเรื่องราวการเลื่อนขึ้นทางสังคมขึ้นเป็นเจ้าของบุคคลกลุ่มแรกในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นพอจะสรุปและให้ข้อสังเกตได้ดังนี้

ประการแรก การเลื่อนขึ้นทางสังคมขึ้นเป็นพระราชวงศานุวงศ์ดังกล่าวแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ พระราชวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิด กับพระราชวงศานุวงศ์ที่ห่างออกไป พระราชวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิดก็ยังแบ่งเป็นพระราชวงศานุวงศ์ที่ยังมีพระชนม์ชีพอยู่และที่สิ้นพระชนม์แล้ว พระราชวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิดที่ยังมีพระชนม์ชีพอยู่นั้นได้รับการสถาปนาพระสกุลยศเป็นพระองค์เจ้าและสมเด็จพระเจ้าฟ้า ส่วนพระราชวงศานุวงศ์ที่สิ้นพระชนม์แล้วได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระ พระเจ้า และสมเด็จพระเจ้าฟ้า การที่จะได้เลื่อนขึ้นถึงระดับใดนั้นย่อมขึ้นอยู่กับ

^๑ ป. ๓๔๒, เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า ๗๑.

^๒ อภินิหารบรรพบุรุษ, สมเด็จพระเจ้าฟ้าเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตโปรดให้พิมพ์เป็นของเจ้าภาพชำระในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าปิยภัคตินารถสุประดิษฐ์ พ.ศ. ๒๔๗๓ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๓), หน้า ๓๔-๓๕.

สาเหตุและปัจจัยหลายประการ โดยเฉพาะลำดับความสัมพันธ์ทางสายพระโลหิตชาติกำเนิด ความเป็นที่โปรดปราน และความดีความชอบ โดยเฉพาะความดีความชอบนั้นส่งผลให้เจ้านายบางพระองค์ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าทรงกรมด้วย ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาย มีหญิงเพียง ๒ พระองค์เท่านั้น

ส่วนพระราชวงศานุวงศ์ที่ห่างออกไปและมีจำนวนน้อยนั้นก็ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นราชินิกุล ซึ่งนับได้ว่าเป็นราชินิกุลแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ พวกราชินิกุลมีฐานะเป็นขุนนางมากกว่าเจ้าและไม่มีบทบาทหนัก นอกจากยังมีเจ้ากลุ่มพิเศษที่ได้รับการสถาปนาโดยมิได้มีความสัมพันธ์เป็นพระญาติกับรัชกาลที่ ๑ แต่เป็นผู้มีความดีความชอบในลักษณะ “ญาติขยายวง” ของพระราชวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่บางพระองค์ เจ้ากลุ่มนี้มีเพียง ๒ พระองค์ แต่มีบทบาทต่อพระราชวงศ์และบ้านเมืองมากกว่าพวกราชินิกุล ลักษณะพิเศษในการเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้ากลุ่มนี้คือความเป็นเจ้านั้นเป็นเรื่องเฉพาะตัว ไม่สืบต่อไปยังลูกหลาน นอกจากนั้นในรายเจ้าบำเรอภุชรา (เรื่อง) เป็นตัวอย่างการเลื่อนชั้นทางสังคมของชาวจีนนอกระบบไพร่ที่ไต่เลื่อนชั้นเป็นเจ้า

ประการที่สอง เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และเจ้าทรงกรม ดังกล่าวข้างต้น ล้วนประสูติก่อน พ.ศ. ๒๓๒๕ ซึ่งเป็นปีแห่งการสถาปนาพระราชวงศ์ ดังนั้นการเป็นเจ้าของพระองค์จึงเป็นการยกฐานะด้วยการสถาปนาให้มีทั้งพระสกุลยศ และพระอิสริยยศในวาระเดียวกัน ซึ่งจะแตกต่างจากบรรดาเจ้าที่ประสูติภายหลังการสถาปนาพระราชวงศ์แล้ว เพราะจะทรงมีฐานะเป็นเจ้ามาตั้งแต่แรกประสูติ แต่จะทรงดำรงพระสกุลยศในขั้นนี้ขึ้นอยู่กับฐานะของพระบิดาและพระมารดาเป็นสำคัญ ทั้งนี้ภายหลัง พ.ศ. ๒๓๒๕ การเป็นเจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และหม่อมเจ้า จะมีใช้พระสกุลยศที่มาจากการสถาปนาหรือแต่งตั้งอีกต่อไป ในขณะที่การเป็นเจ้าทรงกรมยังคงเป็นตำแหน่งที่มาจากการแต่งตั้งตามความชอบที่มีต่อแผ่นดิน

และตามความเหมาะสมเป็นคราว ๆ ไป อย่างไม่รู้ก็เรื่องที่มีกรณียกเว้น กล่าวคือ ในจำนวนพระราชโอรสพระราชธิดาของรัชกาลที่ ๑ อีก ๓๑ พระองค์ซึ่งประสูติภายหลังการสถาปนาพระราชวงศ์และทรงมีพระสกุลยศเป็นพระองค์เจ้ามาแต่แรก ประสูติเนื่องจากพระมารดาเป็นพระสนมชั้น มีเพียงพระองค์เจ้าหญิงจันทบุรี พระองค์เดียวที่จะทรงได้รับการแต่งตั้งชั้นเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าใน ภายหลังนับเป็นกรณีพิเศษที่ปรากฏในรัชกาลที่ ๑ ถึงจะได้กล่าวต่อไป

พระราชวงศานุวงศ์ที่เป็นเจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และหม่อมเจ้า ทั้งจาก การแต่งตั้งและจากพระชาติกำเนิดมีโอกาที่จะได้เลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้น เมื่อ ทรงทำความดีความชอบต่อแผ่นดินโดยจะ ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าทรงกรมสูง ขึ้นเป็นลำดับตามพระบรมราชโองการ อย่างไม่รู้ก็ในขณะเดียวกันก็อาจต้องถูก เลื่อนชั้นทางสังคมลง ถ้ากระทำความผิดต่อแผ่นดิน พระราชวงศ์ และองค์ พระมหากษัตริย์ ซึ่งจะปรากฏให้เห็นหลายกรณี

ประการที่สาม เป็นที่น่าสังเกตว่าพระราชวงศานุวงศ์ที่ได้รับการสถาปนา ขึ้นครั้งนั้นล้วนสืบสายพระโลหิตลงมาจากสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก กับพระ- ชายาหยกและพระชายาอื่นอีก ๒ ท่าน ซึ่งนับได้ ๒ ชั่วอายุคนในขณะนั้นเท่านั้น (คือรุ่นรัชกาลที่ ๑ “เจ้าพี่เจ้าน้อง” และ “น้องเขย” กับรุ่นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมหลวงอิศรสุนทร พระอนุชาพระกนิษฐา และพระญาติวงศ์ที่เป็น “ลูกพี่ลูก น้อง” เท่านั้น) จะไม่ปรากฏพระญาติทางฝ่ายสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก และ พระชายาหยก ซึ่งเป็นพระชนกพระชนนีเลย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะมีการพลัดพราก กระจัดกระจายกันไปตั้งแต่คราวเสียกรุง แม้ท่านหยกซึ่งเป็นพระชนนีเองก็มิได้ รับการสถาปนาให้เป็นเจ้าในพระราชวงศ์ ถึงแม้แต่ท่านของดีพระชนกที่ได้รับการ สถาปนาพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกเท่านั้น

นอกจากนี้ท่านนาค พระมเหสีของรัชกาลที่ ๑ ก็มีได้รับการสถาปนา พระสกุลยศและพระอิสริยยศใด ๆ แต่ก็เป็นที่ทราบกันว่าทรงเป็นอัครมเหสีของ รัชกาลที่ ๑ และเป็น “พระราชินี” พระองค์แรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดังจะ เห็นได้จากการที่พระราชโอรสพระราชธิดาทุกพระองค์ ได้รับการสถาปนาให้เป็น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้า ในขณะที่พระเจ้าลูกเธอที่ประสูติจากพระชายาท่าน อื่นเป็นเพียงพระองค์เจ้าเท่านั้น ยกเว้นกรณีเจ้าฟ้าหญิงกุนทลทิพยวดี การที่มีได้ ทรงสถาปนาท่านนาคซึ่งเป็นท่านผู้หญิงของสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกก่อน ปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์นั้น คงเป็นเพราะทั้งสองพระองค์มีเรื่อง บาบทรมานกันมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ เมื่อเป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกได้ คุณแฉกเฉลยศึกชาวเวียงจันทร์มาเป็นภรรยาอีกคนหนึ่ง และเป็นที่โปรดปราน มาก จนถึงกับทำให้ทั้งสองพระองค์ “ต่างคนต่างอยู่ต่างคนต่างเคารพในฐานะ ของกันและกัน และมีได้พุดจากกันอีกต่อไป”^๑ แม้เมื่อรัชกาลที่ ๑ ทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ และสถาปนาพระราชวงศ์ใหม่ ท่านนาคก็มีได้เคย เข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวังเลย เพียงแต่มาเยี่ยมพระราชโอรสพระราชธิดา เป็นครั้งคราวและรีบกลับก่อนประสูติถึงที่นั่น ปฏิบัติกิจดังกล่าวของท่านนาค คงจะทำให้รัชกาลที่ ๑ ไม่กล้าเกี่ยวข้องกับตัวแม่แต่การสถาปนาให้เป็นเจ้า เนื่องจาก อาจทรงเกรงว่าจะไม่เป็นที่ยอมรับของท่านนาค ซึ่งจะทำให้ทรง “เสียหน้า” ทั้ง ปรากฏต่อมาว่าท่านนาคมิได้ใช้ราชาศัพท์กับพระราชสวามีและพระราชโอรสพระ- ราชธิดาเลย แม้ได้รับการสถาปนาจากพระราชโอรสขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระอม- รินทรามาตย์ในรัชกาลที่ ๒ พระองค์ก็ยังคงประทับอยู่บ้านเดิม และตรัสด้วย

^๑ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, โครมกระดุกในตู้, (พิมพ์แจกเป็นมิตรพลในงานทำบุญ อาชุกรบหารอบ ๒๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๔), หน้า ๑๒.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

ภาษาสามัญเช่นคนธรรมดาจนสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ ซึ่งเป็นรัชกาลของ "หลานย่า" เมื่อพระชนมายุได้ ๘๘ พรรษา ด้วยเหตุที่พระอัครมเหสีมิได้ทรงสนพระทัยที่จะเข้าเกี่ยวข้องกับราชการฝ่ายในเช่นนี้ก็ทำให้รัชกาลที่ ๑ ซึ่งทรงมีความรักและเกรงพระทัยสมเด็จพระพี่นางเธอทั้งสองพระองค์อยู่แล้ว ทรงมอบหมายพระอำนาจในการดูแลราชการฝ่ายในแก่สมเด็จพระพี่นางทั้งสองซึ่งประทับอยู่ ณ พระตำหนักที่ได้รับพระราชทานภายในบริเวณพระบรมมหาราชวังนั่นเอง

ประการที่สี่ การเลื่อนชั้นทางสังคมขึ้นเป็นเจ้าของในคราวนี้ ถือได้ว่าเป็นการเลื่อนชั้นตามแนวตั้ง กล่าวคือ เป็นการเปลี่ยนแปลงสถานภาพของบุคคลทั้งที่เป็นเฉพาะตัว และเป็นกลุ่มบุคคลตามแนวตั้งของโครงสร้างของสังคม และเป็นไปในทางที่สูงขึ้นโดยก้าวจากการเป็นคนธรรมดาสามัญในสกุลขุนนางชั้นเป็นพระมหากษัตริย์และเจ้าในพระราชวงศ์ ซึ่งนับว่าเป็นการเปลี่ยนไปสู่สถานภาพและการดำเนินชีวิตแบบเจ้า แต่ขณะเดียวกันก็ยังอยู่ในชนชั้นเดิมคือชนชั้นผู้ปกครองเพราะมาจากสกุลขุนนาง ซึ่งก็นับเนื่องอยู่ในชนชั้นผู้ปกครองยกเว้นเจ้าฟ้าธรรมมาธิเบศร์เพียงพระองค์เดียว ซึ่งอยู่ในฐานะเจ้าอยู่แล้ว

ขุนนาง

เป็นกลุ่มบุคคลประเภทที่สองในสังคมไทยที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในช่วงเวลานี้ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ

^๑ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, โครงกระดูกในตู้, หน้า ๑๔-๑๕ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๓๖.

^๒ ม.ร.ว. ใญ่น้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕) (พระนคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๑๕ และปิยนาด บุนนาค และมรยาท กิจสุวรรณ, เองเด็ม, หน้า ๑๓๖-๑๓๗.

๑. พวกที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมโดยพระบรมราชโองการของรัชกาลที่ ๑ ได้แก่ ข้าราชการวังหลวง ทั้งในกรุงและหัวเมือง

๒. พวกที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมโดยพระบัญชาของกรมพระราชวังบวร มหาสุรสิงหนาท ได้แก่ ข้าราชการวังหน้า

ข้าราชการวังหลวงยังแบ่งเป็นอีก ๒ กลุ่มตามลำดับการตั้งก่อนหลังและความสำคัญ ผู้วิจัยจะได้แสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมของขุนนางข้าราชการวังหลวง และข้าราชการวังหน้าตามลำดับ โดยส่วนใหญ่จะนำเสนอในรูปแบบตาราง แล้วจึงจะวิเคราะห์การเลื่อนชั้นทางสังคมร่วมกันในภายหลัง

ข้าราชการวังหลวง

กลุ่มที่ ๑ ได้แก่อัศวมหาเสนาบดีทั้งสอง คือ สมุหนายก และสมุหกลาโหม กับเสนาบดีจตุสดมภ์ เป็นข้าราชการกลุ่มแรกที่รัชกาลที่ ๑ ทรงแต่งตั้ง เนื่องจากเสนาบดีทั้ง ๖ ตำแหน่งนี้เป็นกำลังสำคัญในการบริหารบ้านเมืองตามรูปแบบการปกครองสมัยอยุธยาที่รัชกาลที่ ๑ ทรงนำมาใช้เป็นหลักในการปกครองดังกล่าวมาแล้วในบทที่ ๒ โดยเฉพาะในช่วงเวลานี้มิใช่เป็นเพียงระยะเริ่มรัชกาลใหม่เท่านั้น แต่ยังเป็นระยะของการสถาปนาราชธานีและพระราชวงศ์ใหม่ด้วย จึงเท่ากับเป็นการก่อกำเนิดการปกครอง รวมทั้งผู้ดำรงตำแหน่งข้าราชการของพระราชวงศ์เดิมโดยปริยาย ดังนั้นในภาวะการสถาปนาพระราชวงศ์และราชธานีใหม่เช่นนี้การตั้งผู้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีทั้งหก จึงมีความสำคัญและเป็นความจำเป็นเร่งด่วนเพื่อให้ได้ผู้มีความรู้ความสามารถมาช่วยบริหารบ้านเมืองที่เพิ่งเริ่มก่อตั้ง นอกจากนี้ในคราวเดียวกันรัชกาลที่ ๑ ยังได้โปรดเกล้าฯ เลื่อนเสนาบดีอื่น ๆ ในระบับพระยาชั้นเป็นเจ้าพระยาด้วยดังปรากฏในตารางต่อไปนี้

๓	หลวงอินทราธิบดี	อินหรือ ทองอิน	พระยายมราชเสนาบดี กรมเมือง	เป็นคนเก่ามีความรู้ในขนบ ธรรมเนียมกรมเมือง ทำราชการสงครามมีความ ชอบ จงรักภักดี	
๔	พระยาธรรมาธิกรณ	บุญรอด	เจ้าพระยาธรรมา ธิกรณเสนาบดีกรมวัง	รับขนบธรรมเนียมในกรม วังเป็นอย่างดีจะยกไปกรม อื่นไม่ได้ มีความชอบตาม เสด็จพระราชดำเนิการ สงครามหลายครั้ง ซื่อสัตย์ สุจริต มีความจงรักภักดี มีความรู้ในเรื่องกรมคลัง อยู่แล้วเพราะรับราชการ ในตำแหน่งปลัดทูลฉลอง กรมคลัง ก่อนได้เลื่อนขึ้น ครั้งนี้	บุตรพระยามณฑิรายุทธ กรุงเก่าอยู่ในสกุลพราหมณ์ ต้นสกุลบุณยเวรัตนพันธุ์
๕	พระยาพิพัฒน์โกศา	สน	เจ้าพระยาพระคลัง เสนาบดีกรมคลัง	มีความรู้ในเรื่องกรมคลัง อยู่แล้วเพราะรับราชการ ในตำแหน่งปลัดทูลฉลอง กรมคลัง ก่อนได้เลื่อนขึ้น ครั้งนี้	
๖	บัน	บัน	เจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีกรมนา	เป็นข้าหลวงเดิม มีความ ชอบตามเสด็จพระราช-	

อันดับที่	สถานภาพก่อน ได้รับการเลื่อน ชั้น (สมัยธนบุรี)	นามเดิม	สถานภาพที่ได้รับการ เลื่อนชั้น	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๑ และความดี ความชอบ	หมายเหตุ
๗	พระยาตากโทโหน	ไม่ปรากฏ	เจ้าพระยาตรีธรรมา- ชิราชตำแหน่งทกข- ราชฎีร์หัวเมืองบักซ์- ใต้	ดำเนินการสงครามหลาย ครั้งคิดอ่านชวนนายทัพ นายกองผู้คนมาตีเอากรุง ธนบุรี มีความชอบมาก มีความชอบ ตามเสด็จ พระราชดำเนิการสงคราม หลายครั้งมีความซื่อสัตย์ จงรักภักดี	
๘	พระยาราชบุรี	เสม	เจ้าพระยาราชบุรี เจ้าเมืองราชบุรี	เป็นญาติทางฝ่ายพระอัคร- มเหสีคืออยู่ในราชินีกุล บางช้าง	
๙	บุญนาค บ้านแม่ลา	บุญนาค	เจ้าพระยาไชยวิชิต ผู้รักษากรุงเก่า	เป็นข้าหลวงเดิม มีความ ชอบตามเสด็จพระราช- ดำเนิการสงคราม หลาย ครั้งเป็นต้นคิดปราบการ จลาจลกรุงธนบุรี	

ที่มาของข้อมูล (ในตารางข้างต้น)

กษร ร. ๑/๑ หมู่อุดมหายเหตุกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ ตำนานคำปรึกษา เรื่อง ตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการ จศ. ๑๑๔๔ (พ.ศ. ๒๑๒๕)

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ (พระนคร : องค์กรคำของคุรุสภา ๒๕๐๓)
กรมพระสมมติอมรพันธ์, ตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบ นายกรัฐมนตรี. ๒๕๑๒)

กลุ่มที่ ๒ เป็นชนนางที่ทรงชนภายหลังการแต่งตั้งชนนางระดับสูงกลุ่มแรก ได้แก่ชนนางระดับพระยาลงมา ทั้งในกรุงและหัวเมือง ซึ่งผู้วิจัยแบ่งการนำเสนอในรูปตารางเป็น ๒ พวก โดยถือบรรดาศักดิ์ที่ได้รับแต่งตั้งเป็นเกณฑ์ คือ พวกที่ได้เลื่อนชนเป็นพระยากับพวกที่ได้เลื่อนชนเป็นพระ ส่วนพวกที่ไม่อาจจัดเข้ากลุ่มในตารางได้ จะกล่าวถึงในตอนต่อไป

ตารางที่ ๕

กลุ่มที่ ๒ พวกที่ ๑ ตารางแสดงการเลื่อนขึ้นเป็นขุนนางระดับ "พระยา" เมื่อรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ (ไม่ในรัชสมัย)

ประเภทที่ ตามสถาน ภาพเดิม	ลำดับห้อง แต่ละ ประเทศ	ไม่ปรากฏ บรรดาศักดิ์ ตำแหน่งและ ราชทินนาม	สถานภาพก่อนได้รับการเลื่อนขึ้น (สมัยธนบุรี)						สถานภาพที่ได้รับการเลื่อนขึ้น ในระบับพระยา	ความดี ความชอบ
			พัน	หมื่น	ขุน	หลวง	พระ	พระยา		
๑	๑							ราชฉัตรา	มหาอำมาตย์	มีความสามารถมากในพระองค์
	๒							อัครราช	ราชวังเมืองในกรมช้าง	
	๓							(จักร) ปลัดเก่า เมืองนครศรีธรรม- ราช		
๒	๔							เจ้ารามัญ	มหาโยธา ว่ากองมอญตั้งสิ้น	ตามเสด็จพระราชดำเนิรในการสงคราม หลายครั้ง มีความสามารถมากในพระองค์
	๕							พิฆาน	นครราชพิฆาน	
	๖							ราชประสิทธิ์ (ขุน)	ศรีพิฆาน	
๓	๗							วิเชียร	สุโขทัย	นำเอาอชราทหารในกรุงธนบุรีออกไป ปราบหัวใจทรบถึงตำแหน่งเจ้าจ๊ก
	๘							ไชยบาล	อ่างทอง	
	๙							สวัสดิ์ (หน)	พิฆานโกษา	
๔	๑๐							ดีเรนทร์	ท้ายน้ำ	เป็นข้าหลวงเดิม
	๑๑							พิภคิบุตร	รวมกำแหง	โดยเสด็จพระราชดำเนิรในการสงคราม เป็นนายทัพนำกองทัพฮาดสราญเข้าตี

๔				ชนะ	สุวรรณบุรี	ร่วมคิดกับนายบุญผาคบ้านแม่ลา ช่วยกันปราบปรามการจลาจลที่กรุงธนบุรี
๕				สุระ	สิงหนครไชโย	ร่วมคิดกับนายบุญผาคบ้านแม่ลา ช่วยกันปราบปรามการจลาจลที่กรุงธนบุรี
๖				ภักดีสงคราม	พิไชยรอดฤทธิ์	โดยเสด็จพระราชดำ เป็นในการสงครามทุกครั้ง
๗				สัจจา	วิชัยสงคราม	โดยเสด็จพระราชดำ เป็นในการสงครามมิได้มีข้อแก้ตัว
๘				พิไชยณรงค์	พิไชยสงคราม	สัตย์ซื่อ สุจริตในพระองค์
๙				นา	พิจิตร	
๑๐				กลาง	ราชสงคราม	สวามีภักดีในพระองค์มาช้านาน
๑๑				อินทร์	เพียรพิไชย	
๑๒				พลแผ่นดิน	พิพิธเดชะ	
๑๓				พิไชย	จำแลม	
๑๔				นรา	พิษณุโลก	สัตย์ซื่อและ เข้มแข็งในการสงคราม
๑๕				พลพูน	เพชรบุรี	
๑๖				สนธิสงคราม	ปราจีนบุรี	
๑๗				โลกทวีป	โหราธิบดี	เป็นข้าหลวงเดิม
๑๘				ไชยเสณี	ราชินิกุล	
๑๙				ป้อมพลชั้น	จุฬาราชมนตรี	
๒๐				กลาง	อภัยรอดฤทธิ์	ตามเสด็จพระราชดำ เป็นในการสงครามสู้รบช่วยชาติ เป็นหลายครั้ง มีความสัตย์ซื่อมาก
๒๑				จุ่ม	อนุชิตราชา	เป็นข้าหลวงเดิมมาช้านาน
๒๒					วิเศษมเหศวร	ตามเสด็จพระราชดำ เป็นในการสงคราม
๒๓			ชำนิ		ศรีสุริยพาห	
๒๔					ราชสุภาวดี	
๒๕						
๒๖						
			พระ			
			อนุราช			

สถาบันวิจัยสาร
จดหมายเหตุมหาวิทยาลัย

ประเภทที่ ตามสถาน ภาพเดิม	ลำดับที่ของ แต่ละ ประเภท	ไม่ปรากฏ บรรดาศักดิ์ ตำแหน่งและ ราชทินนาม	สถานภาพก่อนได้รับการเลื่อนชั้น(สมัยธนบุรี)					สถานภาพที่ได้รับการเลื่อนชั้น ในระดับพระยา	ความดี ความชอบ
			พื้น	หมื่น	ขุน	หลวง	พระ		
๗	๑	ขุนนาค						อุทัยธรรม	สมัยธนบุรีได้เข้าทำราชการหาบศรร- ตาศักดิ์ ตั้งแต่พระยศ พระภูมให้ ใช้สอย เป็นนายข้าหลวงเดิม ตามเสด็จพระราชดำเนินในการสงคราม ทุกครั้ง
	๒	บุญมา						ตะเกิง	
	๓	แสง						พิท โภษา	พล เกณฑ์ถวายหนังสือฉบับให้ทรงพระราช- ดำริรักษาพระองค์
	๔	บุญจีน						วิชัยภักดิ์ จางวางพระคลัง ในซ้าย	
	๕	หงษ์						สิทธิ์โอสุวย์ จางวางขวาที่	เป็นคนเก่าชื่อเดิมสุจริต ขึ้นบรรณเป็นมราชกาการใช้สอยใต้ตั้ง พระทัย
	๖	สมัยบุญต						ประชาชีพ	เป็นข้าหลวงเดิม
	๗	สิง						เทพสุทาวดี เจ้ากรม	มีความสามัคคีในพระองค์ ได้คุม พวกมาช่วย เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์- เทเวศร์ ครั้งเป็นพระยาสุรโยทัยปราบ การจลาจลที่กรุงธนบุรี
	๘	บุญจีน ข้างตูลงเหล็ก						กำแหง	เป็นข้าหลวงเดิม
	๙	อยู่ ข้างทอง						ศรีไกรลาศ	
	๑๐	แสง						สมุทรสงคราม	

หมายเหตุ รวมเป็นผู้ได้รับการเลื่อนชั้นเป็นพระยาครั้งนี้ จำนวน ๕๐ คน

ที่มาของข้อมูล ๑. ก.ท.ช. ร.๑/๑ หมายเหตุ กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ สำนักคำปรึกษา

เรื่องตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการ จศ. ๑๑๔๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕)

๒. เจ้าพระบาทมหารวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ (พระนคภ : องค์การพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ) หน้า ๑๙-๒๕

กลุ่มที่ ๒ พวกที่ ๒

ตารางที่ ๘

ตารางแสดงการเลื่อนชั้นเป็นขุนนางระดับ "พระ" เมื่อรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์

ประเภทที่	ลำดับ ที่	ไม่ปรากฏบรรดาศักดิ์ราชทินนามและตำแหน่ง	สถานภาพก่อนได้รับการเลื่อนชั้น (สมัยธนบุรี)					สถานภาพที่ได้รับการเลื่อนชั้นในระดับ "พระ"
			พื้น	หมื่น	ขุน	หลวง	พระ	
๑	๑						ศรีสงคราม	พรหมบุรินทร์
๒	๑					ณรงค์		อุทัยธานี
	๒					เทียม		นครชัยศรี
	๓					ไชยณรงค์		นครสวรรค์
	๔					เมือง		วิไชย
	๕					พิทักษ์เสนาหา		นนทบุรี
	๖					ปลัดเมืองพิมาย		พิมาย
	๗					วัง ราม		จันทราทิตย์ กำแพง
๓	๑				ศรีภักดี			อินทบุรี
	๒				दान			สวรรคโลก
	๓				วิเศษ			ชัยนาท
	๔				แพ่ง เทพอาญา			ไชยบาดาล เพชรบูรณ์

ประเภทที่	ลำดับ ที่	ไม่ปรากฏบรรดาศักดิ์ราชทินนามและตำแหน่ง	สถานภาพก่อนได้รับการเลื่อนชั้น (สมัยธนบุรี)					สถานภาพที่ได้รับการเลื่อนชั้นในระดับ "พระ"
			พื้น	หมื่น	ขุน	หลวง	พระ	
๕	๑ ๒			วิเศษ สนิท				กาญจนบุรี มหามนตรี
๕	๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖	ปาน (เสมียน) ทองกอง ทองสุข สา (เสมียน) สุดใจ บุญเมือง						เทพวรชุน สมบัติธิบาล เสนาภิมุข ราชรองเมือง ที่เรนทรเทพ มหาเทพ

หมายเหตุ รวมผู้ได้รับการเลื่อนชั้นเป็นพระครั้งนี้จำนวน ๒๒ คน

- ที่มาของข้อมูล
๑. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ (พระนคร : องค์การค้ำของคุรุสภา ๒๕๐๓) หน้า ๒๒-๒๕
  ๒. ก.ท.ช. ร.๑/๑ หม่จดหมายเหตุ กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ สำเนาคำปรึกษาเรื่องตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการ จศ. ๑๑๔๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕)

นอกจากขุนนางที่ได้เลื่อนชั้นเป็นพระยาและพระจ้านวน ๖๒ คน ดังปรากฏในตารางแล้ว ยังมีขุนนางอื่นๆ อีก ๑๑ คนที่ได้รับการเลื่อนชั้นในครั้งนั้น แต่ไม่อาจจัดเข้ากลุ่มในตารางได้ ขุนนางพวกนี้ได้เลื่อนชั้นเป็น ๓ ระดับดังนี้

๕ ๕ ๕ เลื่อนชั้นเป็นหลวง

จมีนสนิท เป็น หลวงราชวงศา จมีนไชยเสนี เป็น หลวงราชนิกุล
ขุนสิทธิรักษ์ เป็น หลวงเทพสมบัติ รองจำ เป็น หลวงอินทรมนตรี
บุญชูย เป็นหลวงสุวรรณคีรีสมบัติ

๕ ๕ ๕ เลื่อนชั้นเป็นขุน

กาไชยโยค เป็น ขุนโลกทวีป (แทนขุนโลกทวีปที่เป็นพระยาไทรราชบิด)

๕ ๕ ๕ เลื่อนชั้นเป็นจมีน

จมีนศรีเสนา เป็น จมีนไวยวรรณาท ทองดี เป็น จมีนศรีสุรรักษ์ (ภายหลังได้เป็นที่ธรรมมา)

มูล เป็น จมีนราชามาตย์ สุก เป็น จมีนทิพยรักษา

ส้ม เป็น จมีนราชาบาล

รวมขุนนางกลุ่มที่ ๒ เป็นจำนวน ๗๓ คน และเมื่อรวมกับขุนนางกลุ่มที่ ๑ อีก ๙ คน จึงเป็นขุนนางวังหลวงที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้นไปในครั้งนั้น ๘๒ คน โดยแบ่งเป็นขุนนางระดับเจ้าพระยาผู้เป็นหลักในการบริหารบ้านเมืองกับขุนนางระดับตั้งแต่พระยาลงมาถึงระดับจมีน ซึ่งเป็นข้าราชการทั้งในกรุงและหัวเมือง

ข้าราชการวังหน้า

เท่าที่ปรากฏหลักฐาน

ข้าราชการวังหน้าที่ได้รับพระบัตินิเทศแต่งตั้ง

๕ ๕ ๕
ครั้งนั้น ๕ คน คือ

พระยาพลเทพ เป็น สมเด็จเจ้าพระยาวังหน้า

พระไชยบุรินทร์ ปลัดเมืองพิษณุโลก เป็น พระยาขลาโหมราชเสนา

พระพลเมือง เมืองพิษณุโลก เป็น พระยาจำแสนยากร

สท ทนายข้าหลวงเดิม เป็นพระยามณฑิยรบาส

ทองอิน ข้าหลวงเดิม เป็น พระยาเสน่หาภุชกร จางวางมหาดเล็ก

ข้าราชการวังหน้าเหล่านี้ล้วนเป็นข้าหลวงเดิมและข้าราชการภายใต้บังคับบัญชาของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท มาตั้งแต่ครั้งเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ เจ้าเมืองพิษณุโลก

นอกจากข้าราชการวังหน้าและวังหลวงซึ่งล้วนเป็นชายทั้งกล่าวแล้วในคราวเดียวกันนี้ยังมีสตรีได้รับการเลื่อนชั้นให้มีบรรดาศักดิ์และราชทินนามอย่างขุนนาง ๑ คน คือ ฉิม* ได้เลื่อนจากไม่มีสถานภาพทางราชการขึ้นเป็นเจ้าคุณบวรโกชน เนื่องจากเป็นพระพี่เลี้ยงของรัชกาลที่ ๑ มาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ แต่ไม่ปรากฏแน่ชัดว่าอยู่ในบรรดาศักดิ์ และรับราชการในตำแหน่งหน้าที่ราชการใด ดังนั้นเมื่อนับรวมกันทั้งหมดจึงเป็นขุนนางที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้นในสถานการณ์ที่รัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ สถาปนาพระราชวงศ์ และราชธานีใหม่เท่าที่พบจำนวนทั้งสิ้น ๘๘ คน

ข้อพิจารณาการเลื่อนชั้นทางสังคม

ข้อพิจารณาเกี่ยวกับเรื่องนี้แบ่งออกได้เป็น ๒ ประการเช่นเดียวกับเจ้า คือ

* เป็นธิดาของพระยาขมราช (จำ) เสนาบดีกรมเมืองในพระเจ้าท้ายสระ สมัยอยุธยา.

๑ ประยุทธ์ สัททพันธ์, ต้นตระกูลขุนนางไทย (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๕),

๑. สาเหตุและปัจจัยของการเลื่อนชั้นทางสังคม

สาเหตุและปัจจัยภายนอกที่เอื้อต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของขุนนางคือ สถานการณ์ของบ้านเมืองในยามที่เปลี่ยนรัชกาล พระราชวงศ์ และราชธานีใหม่ ซึ่งย่อมมีความสอดคล้องกับสาเหตุและปัจจัยภายในที่เกิดขึ้นจากตัวขุนนางเป็นสำคัญดังสามารถสรุปจากตารางและข้อมูลอื่น ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกันได้ดังนี้

๑.๑ ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๑ และกรมพระราชวังบวร ฯ

กล่าวได้ว่าขุนนางทั้งหมดล้วนมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับรัชกาลที่ ๑ และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทมาตั้งแต่ครั้งยังทรงเป็นสามัญชนปลายสมัยอยุธยาและสมัยธนบุรี ในฐานะต่าง ๆ กันซึ่งส่วนใหญ่เป็นข้าหลวงเดิม หรือข้าราชการภายใต้บังคับบัญชาของทั้งสองพระองค์ บางคนมีความสัมพันธ์เป็นพระญาติโดยทางราชินิกุลบางช้าง และหนึ่งคน คือ เจ้าคุณบวรโกชน์เคยเป็นพระพี่เลี้ยงของรัชกาลที่ ๑ ยามทรงพระเยาว์

๑.๒ ความดีความชอบต่อรัชกาลที่ ๑ และพระราชวงศ์

ความชอบที่ปรากฏชัดมีหลายประการ คือ การตามเสด็จพระราชดำเนินในการสงครามหลายครั้ง การสนับสนุนรัชกาลที่ ๑ ให้ขึ้นครองราชย์และสถาปนาพระราชวงศ์ใหม่ ตลอดจนการแสดงให้เห็นประจักษ์ว่ามีความซื่อสัตย์ จงรักภักดีในรัชกาลที่ ๑ และพระราชวงศ์

๑.๓ การมีความรู้และประสบการณ์ในกรมที่ได้เลื่อนชั้น

หรือปัจจัย ๒ ประการแรกจะเห็นได้ในกรณีทั่วไป แต่สาเหตุและปัจจัยประการนี้จะเห็นได้อย่างชัดเจนในบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นเป็นเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่คือ เจ้าพระยาธรรมาพิพิธ (สน) สมุหนายก เจ้าพระยาพระคลัง (หน) เสนาบดีกรมคลัง เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (บุญรอด) เสนาบดีกรมวัง และพระยายมราช (อิน) เสนาบดีกรมเมือง ท่านทั้งสี่ได้รับราชการในกรมที่ท่านได้เลื่อนชั้นมาเป็นผู้บังคับบัญชา

อยู่แล้ว จึงยอมทำให้ขุนนางทั้งสี่ท่านทำงานในตำแหน่งใหม่ที่สูงขึ้นของกรมเดิม โดยไม่มีปัญหา เพราะมีความรู้และประสบการณ์ในงานของกรมนั้นๆ มาบ้างแล้ว

นอกจากนี้ มีข้อสังเกตสำหรับการเลื่อนขั้นของเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่อีก ๒ ประการ คือ ประการแรกอายุในขณะที่ได้รับการแต่งตั้งเป็นเสนาบดี จากเสนาบดี ๙ คน มีเพียงคนเดียวที่เอกสารระบุปีเกิดไว้ คือ เจ้าพระยารัตนาพิพิธ เกิด พ.ศ. ๒๒๗๘ หมายความว่าใน พ.ศ. ๒๓๒๕ อันเป็นช่วงขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ ๑ และท่านได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าพระยานั้น ท่านมีอายุ ๔๗ ปี มากกว่ารัชกาลที่ ๑ ตอนขึ้นครองราชย์ ๑ ปี อย่างไรก็ตามก็นับได้ว่าอยู่ในรุ่นราวคราวเดียวกัน ผู้วิจัยคิดว่าเสนาบดีอื่น ๆ แม้ไม่มีหลักฐานเรื่องปีที่เกิด แต่จากภูมิหลังที่แต่ละท่าน เกิดและเคยรับราชการมาตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยาสืบต่อมาถึงสมัยธนบุรีโดยเคยร่วม ออกสงคราม เป็นข้าหลวงเดิม และคนเก่าของรัชกาลที่ ๑ มาก่อนเช่นนี้ย่อมช่วยให้ เห็นว่าอายุของท่านคงไม่มากไม่น้อยไปกว่าทั้งรัชกาลที่ ๑ และเจ้าพระยารัตนาพิพิธ เท่าใดนัก คงจะอยู่ในรุ่นราวคราวเดียวกันนี้เองและก็ได้เลื่อนขั้นทางสังคมที่กล่าว ได้ว่าสูงสุดของชีวิตในช่วงอายุและเวลาเดียวกัน ช่วงอายุขนาดนี้นับว่าได้ผ่าน ประสบการณ์ดีมาก ซึ่งย่อมหล่อหลอมให้มีความรู้ความสามารถและความชำนาญ ในการงานอาชีพของตน นอกจากนี้ยังน่าจะทำให้มีความสุขุมคัมภีรภาพทั้งใน การดำเนินชีวิตและการปฏิบัติหน้าที่การงานด้วย ดังนั้นจึงอาจสรุปได้ว่าเมื่อรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์นั้นทรงมีเสนาบดีผู้เปรียบเสมือน “แขนขา” ของ พระองค์ที่ถึงพร้อมทั้งชาติวุฒิ วัยวุฒิ และคุณวุฒิ และที่สำคัญคือ เป็นผู้ที่ทรง ไว้วางใจในความซื่อสัตย์ จงรักภักดี กับทั้งยัง “ไปกันได้ดี” กับพระองค์เพราะ อยู่ในรุ่นราวคราวเดียวกันและมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันมานาน ซึ่งนับว่าเป็น พื้นฐานสำคัญต่อความมั่นคงของพระองค์และพระราชวงศ์ ตลอดจนจะทำให้

การดำเนินการปกครองบ้านเมืองในภาวะ “การก่อสร้างตัวใหม่” เป็นไปอย่างมั่นคงและมีประสิทธิภาพ

ข้อสังเกตประการที่สอง คือ เจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) ผู้ดำรงตำแหน่งสมุหกลาโหมได้รับการยกย่องจากรัชกาลที่ ๑ ว่ามีความชอบมาก “ได้ทำศึกสงครามด้วยพระองค์แต่ก่อนนามิได้คิดแก่ชีวิต” จึงโปรดเกล้าฯ ให้แบ่งหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตกซึ่งขึ้นกรมคลัง ๑๙ เมือง กรมมหาดไทย ๑ เมือง รวม ๒๐ เมือง^๒ มาขึ้นกับกรมกลาโหมเป็นการตอบแทนความชอบดังกล่าวมาแล้วในบทที่ ๒

ข้อสังเกตทั้ง ๒ ประการนี้ ประการแรกไม่พบหลักฐานในขุนนางกลุ่มอื่น ส่วนประการที่สองอาจเห็นคุณสมบัติของการเป็นนักรบได้ในขุนนางผู้อื่นเช่นกันแม้ว่าคงไม่มีความสามารถเท่าเจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) ดังปรากฏในความคิดความชอบของขุนนางเป็นส่วนใหญ่ว่ามักตามเสด็จในราชการสงคราม

สาเหตุทั้ง ๓ ประการนี้ นับว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ขุนนางได้เลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้น เพราะมีความสอดคล้องกับสถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้นดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนี้รัชกาลที่ ๑ และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ย่อมทรงแน่พระทัยในความซื่อสัตย์จงรักภักดีของขุนนางเหล่านี้ว่าจะไม่เป็นภัยต่อพระองค์ พระราชบัลลังก์และพระราชวงศ์ ส่วนการเลื่อนชั้นทางสังคมสูงขึ้นเพียงใดนั้นก็ย่อมเป็นไปได้ตาม “...ความชอบมากและน้อยโดยควรแก่ฐานะบุคคล” ดังปรากฏตามการแบ่งขุนนางข้างต้น

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๘.

^๒ ดูรายละเอียดใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า ๒๕.

^๓ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า ๑๘.

๒. ลักษณะการเลื่อนชั้นทางสังคม การเลื่อนชั้นทางสังคมของขุนนางส่วนใหญ่เป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมภายในชนชั้น เช่นเดียวกับเจ้าแต่แตกต่างกันตรงที่ว่า การเลื่อนชั้นของขุนนางแม้ว่าจะเป็นการเลื่อนชั้นแต่ก็เป็นในสถานะภาพของขุนนางตามเดิม ในขณะที่พวกเขาเป็นการเลื่อนจากสถานภาพขุนนางขึ้นเป็นเจ้า การที่ระบุได้ว่าขุนนางเหล่านี้ส่วนใหญ่อยู่ในชนชั้นขุนนางมาก่อนก็เพราะข้อมูลชี้ให้เห็นว่าขุนนางเหล่านี้ส่วนใหญ่มีเชื้อสายขุนนางครึ่งกรุงเก่า และบางคนก็เป็นขุนนางมาตั้งแต่ครึ่งกรุงเก่าและสมัยธนบุรีแม้ขุนนางบางคนไม่ปรากฏบรรดาศักดิ์ก่อนการเลื่อนชั้น แต่เข้าใจว่าส่วนใหญ่ก็คงอยู่ในสกุลขุนนางแต่อาจไม่ได้เข้ารับราชการในสมัยธนบุรีที่เห็นชัด คือ นายบุญนาคและบุญมาซึ่งเป็นบุตรของพระยาจำแสนยากรครึ่งกรุงเก่าแต่ต่างมารดากัน อย่างไรก็ตามขุนนางบางคนในจำนวนนี้อาจเป็นไพร่ในสังกัดหรือเป็นมูลนายระดับล่างภายใต้บังคับบัญชาของรัชกาลที่ ๑ และกรมพระราชวังบวรสุริยงหนาทมาก่อนตั้งแต่ครั้งเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ในสมัยธนบุรีแต่ก็ไม่อาจจะระบุลงไปได้อย่างแน่ชัด เพราะหลักฐานยังไม่เพียงพอ นอกจากฐานะเดิมของขุนนางบางคนที่ไม่ปรากฏบรรดาศักดิ์แต่เพียงว่าเป็นเสมียนข้างตงเหล็กและข้างทองเท่านั้น จากหลักฐานข้างต้นจะเห็นได้ว่าการเลื่อนชั้นของขุนนางเหล่านี้เป็นไปอย่างกว้างขวางมิได้เป็นไปตามลำดับชั้นตอนของบรรดาศักดิ์ ไม่มีกฎเกณฑ์ตายตัวแน่นอนว่าจะต้องเลื่อนจากขุนนางระดับไหน ขึ้นไปได้สูงถึงระดับใด นอกจากนี้แม้ว่าขุนนางบางคนจะได้เลื่อนชั้นถึงบรรดาศักดิ์ใน ระดับเดียวกันแต่ก็กลัวความจกบรรดาศักดิ์เดิมที่แตกต่างกัน ลักษณะการเลื่อนชั้นแบ่งได้เป็น ๒ ลักษณะ คือ

๑. ลักษณะที่ไม่เปลี่ยนบรรดาศักดิ์ของการเลื่อนชั้นเป็นแต่เปลี่ยนราชทินนามมี ๖ คน คือ ระดับพระยา ได้แก่ พระยาราชนิกร พระยาอินทอรรคราช พระยาเจ่ง และพระยาพิมาย เป็นพระยามหาอำมาตย์ พระยาราชวังเมือง

พระยามหาโยธา และพระยานครราชสีมา ตามลำดับ ระดับพระมี ๑ คน คือ พระศรีสงคราม เป็น พระพรหมบริรักษ์ และระดับจมีน ๑ คน คือ จมีนศรีเสนา เป็นจมีนไวยวรนาถ การเลื่อนชั้นในลักษณะนี้เรียกได้ว่าเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมตามแนวนอนหรือแนวระดับ คือ ถึงแม้จะมีการเลื่อนชั้นทางสังคมโดยการได้เปลี่ยนราชทินนามแต่บรรดาศักดิ์ยังคงเดิมฐานะทางสังคมจึงไม่เปลี่ยนแปลงจากเดิมนัก อย่างไรก็ตามก็การเป็นพระยา พระ และจมีนนั้น ศักดินาจะอยู่ระหว่าง ๑,๐๐๐-๑๐,๐๐๐ ๑,๐๐๐-๕,๐๐๐ และ ๒๐๐-๘๐๐ ตามลำดับ ดังนั้นผู้ที่ได้เลื่อนชั้นในลักษณะนี้อาจได้รับศักดินาเพิ่มขึ้นในขอบเขตของบรรดาศักดิ์เดิมของตน แต่ก็เป็นการเลื่อนชั้นที่ไม่เห็นชัดเจนเท่ากับการเลื่อนชั้นลักษณะที่สอง

๒. ลักษณะที่มีการเปลี่ยนบรรดาศักดิ์ของการเลื่อนชั้นโดยที่มีทั้งการเลื่อนชั้นตามชนปกติคือ ๑ ชั้น การเลื่อนชั้นแบบ "ก้าวกระโดด" ตั้งแต่ ๒ ชั้นขึ้นไป ถึง ๖ ชั้น ซึ่งถือได้ว่าเป็นการเลื่อนชั้นแบบพิเศษ ดังนี้

๕ ๕ ๕ เลื่อนชั้น ๑ ชั้นปกติ

พระยา	→	เจ้าพระยา	๕	ราย
พระ	→	พระยา	๕	ราย
หลวง	→	พระ	๘	ราย
ขุน	→	หลวง	๑	ราย
		รวม	๑๙	ราย

๕ ๕ ๕ เลื่อนชั้น ๒ ชั้น

พระยา	→	สมเด็จพระเจ้าพระยา	๑	ราย
พระ	→	เจ้าพระยา	๑	ราย
หลวง	→	พระยา	๑๗	ราย

ขุน	→ พระ	๕	ราย
หมื่น	→ หลวง	๒	ราย
ไม่มีสถานภาพ	→ หมื่น	๔	ราย
	รวม	๓๐	ราย

๕ ๕ ๒
เลื่อนบน ๓ คน

ขุน	→ พระยา	๕	ราย
หมื่น	→ พระ	๒	ราย
	รวม	๗	ราย

๕ ๕ ๒
เลื่อนบน ๔ คน

หมื่น	→ พระยา	๑	ราย
ไม่มีสถานภาพ	→ หลวง	๑	ราย
	รวม	๒	ราย

๕ ๕ ๒
เลื่อนบน ๕ คน

ไม่มีสถานภาพ	→ พระ	๖	ราย
พัน	→ พระยา	๑	ราย
	รวม	๗	ราย

๕ ๕ ๒
เลื่อนบน ๖ คน

ไม่มีสถานภาพ	→ พระยา	๑๒	ราย
--------------	---------	----	-----

๕ ๕ ๒
เลื่อนบน ๗ คน

ไม่มีสถานภาพ	→ เจ้าพระยา	๒	ราย
--------------	-------------	---	-----

ไม่อาจะระบุงการเลื่อนขึ้นได้แน่นอน ๓ คน คือรองจ่า กาไชโยค และ
ฉิมหรือเจ้าคุณบวรโกชน์

จะเห็นได้ว่า การเลื่อนชั้นที่มีอัตราสูงมากที่สุดคือการเลื่อนชั้น ๒ ชั้น รองลงมาคือการเลื่อนชั้น ๑ ชั้นปกติ แต่ก็มีจำนวนบุคคลที่ได้รับการเลื่อนชั้นแตกต่างกันมาก อย่างไรก็ตามเมื่อรวมการเลื่อนชั้น ๒ ชั้น กับการเลื่อนชั้นตั้งแต่ ๓ ชั้นขึ้นไป อีก ๕ พวกแล้วจะเห็นได้ว่าการเลื่อนชั้นแบบพิเศษ หรือแบบก้าวกระโดดหลายชั้นจะมีจำนวนบุคคลได้เลื่อนชั้นมากกว่าการเลื่อนชั้น ๑ ชั้นปกติ ๔๑ คนหรือในอัตรา ๓ : ๑ ซึ่งนับว่าเป็นอัตราที่สูงกว่ากันมาก ทั้งนี้ยอมแสดงให้เห็นว่าเมื่อรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์นั้นคนสามัญที่ไม่มีสถานภาพทางราชการ และขุนนางที่มีบรรดาศักดิ์ต่ำในสมัยธนบุรีมีโอกาสที่จะเลื่อนชั้นเป็นขุนนางระดับสูงได้อย่างกว้างขวางและคล่องตัวถ้ามีคุณสมบัติที่เหมาะสมกับสถานการณ์ของบ้านเมืองในขณะนั้น ซึ่งเป็นระยะเวลาของการตั้งราชธานีใหม่ การปราบดาภิเษกพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ และการสถาปนาพระราชวงศ์ใหม่ขึ้นปกครองบ้านเมือง นั่นคือการมีความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๑ และวังหน้าในฐานะเป็นข้าหลวงเดิม ข้าราชการในบังคับบัญชาหรือไพร่ชนสังกัดของทั้ง ๒ พระองค์มาก่อน การตามเสด็จพระราชดำเนินในการสงครามหลายครั้งหรือทุกครั้ง การแสดงให้เห็นว่าเป็นผู้มีความซื่อสัตย์จงรักภักดีในรัชกาลที่ ๑ และพระราชวงศ์ อย่างไรก็ตามมิใช่ว่าบุคคลเหล่านั้นจะเป็นผู้ไม่มีความสามารถ เพราะจากหลักฐานข้างต้นยอมแสดงว่าบุคคลดังกล่าวส่วนใหญ่เป็นนักรบ และเป็นผู้มีความรู้ในการปฏิบัติราชการมาบ้างแล้ว ดังนั้นจึงเป็นการชี้ให้เห็นว่า การที่รัชกาลที่ ๑ และวังหน้าทรงแต่งตั้งขุนนางดังกล่าวก็ทรงคำนึงถึงคุณสมบัติ ความรู้ความสามารถ และความเหมาะสมกับราชการด้วย มิใช่พิจารณาแต่ความสัมพันธ์ที่มีต่อพระองค์เพียงอย่างเดียว การเลื่อนชั้นในลักษณะที่สองนี้ เรียกได้ว่าเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมในแนวตั้ง เพราะผู้ได้เลื่อนชั้นได้รับทั้งบรรดาศักดิ์สูงขึ้น และราชทินนามก็เปลี่ยนไปด้วย ซึ่งหมายถึงศักดิ์นิกาย่อมสูงขึ้นตามไปด้วย ดังเช่นบางคนอาจ

ได้ศักดินาเพิ่มขึ้นจาก ๔๐๐ เป็น ๑๐,๐๐๐ คือ จากชั้นต่ำสุดของบุคคลในสกุลขุนนางมูลนายระดับสูงขึ้นไปเป็นพระยาหรือเจ้าพระยา หรือจากพระยาซึ่งมีศักดินาระหว่าง ๑,๐๐๐-๑๐,๐๐๐ เลื่อนขึ้นไปเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยา ศักดินา ๓๐,๐๐๐ เป็นต้น หรือในกรณีหลวงอินทราธิบดีฯ ที่ได้เลื่อนขึ้นไปเป็นพระยายมราช ก็ได้รับศักดินาเพิ่มขึ้นจาก ๘๐๐-๓,๐๐๐ เป็น ๑๐,๐๐๐ ซึ่งเป็นศักดินาสูงสุดของพระยาและเท่าเทียมกับศักดินาของเจ้าพระยา นอกจากนี้สำหรับผู้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกรมสำคัญในจุฬาสตมภ์ กฎหมายระบุให้ถือศักดินา ๑๐,๐๐๐ ด้วย การเลื่อนชั้นทางสังคมในลักษณะนี้ย่อมทำให้บุคคลผู้นั้นมีฐานะสูงขึ้นตามไปด้วย

กล่าวโดยสรุป การเลื่อนชั้นทางสังคมของขุนนางในสถานการณ์เมื่อรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์และสร้างบ้านเมืองใหม่นั้นเป็นไปอย่างกว้างขวาง มีขุนนางได้เลื่อนชั้นเป็นจำนวนมาก การเลื่อนชั้นไม่มีกฎเกณฑ์แน่นอน อาจเลื่อนชั้นได้ถึงเพียงใดก็ได้แล้วแต่สาเหตุและปัจจัย ซึ่งได้แก่ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๑ และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ความสามารถในการรบ ความซื่อสัตย์จงรักภักดี การมีส่วนสนับสนุนให้รัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ การมีความรู้และประสบการณ์ในการปฏิบัติราชการมาก่อน การเลื่อนชั้นของขุนนางมีทั้งการเลื่อนชั้นทางสังคมในแนวนอนหรือแนวระดับกับการเลื่อนชั้นทางสังคมในแนวตั้งบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในแนวนอนมีจำนวนน้อยกว่าบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในแนวตั้งมาก นอกจากนี้การที่มีขุนนางระดับล่างเลื่อนชั้นเป็นขุนนางระดับสูงเป็นจำนวนมากตามการเลื่อนชั้นทางสังคมในแนวตั้ง ย่อมแสดงให้เห็นว่าโอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมของขุนนางยังมีอยู่มากในขณะนั้น ซึ่งก็ตรงกับกฎหมายเกี่ยวกับหลักเกณฑ์ในการรับราชการ ของข้าราชการที่ออกใหม่ในสมัย

* กฎหมายตราสามดวง รัชสมัย ๑, พระโอศการตำแหน่งนาพลเรือน (พระนคร : โรงพิมพ์ กุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๒๒๕.

นั้น ซึ่งเปิดโอกาสให้คนเข้ารับราชการและเลื่อนชั้นทางสังคมในระบบราชการได้มากกว่าสมัยอยุธยา แม้กระนั้นการเลื่อนชั้นทางสังคมก็ยังคงอยู่ในหมู่ขุนนางหรือผู้มั่งคั่งเท่านั้นเป็นส่วนใหญ่

พระสงฆ์

พระราชภารกิจสำคัญอย่างหนึ่งของมหากษัตริย์ไทย คือ การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และถือเป็นประเพณีสืบต่อกันมาว่า พระมหากษัตริย์จะทรงตั้งพระราชอาคันณะเมื่อเสวยราชย์ ดังนั้นเมื่อรัชกาลที่ ๑ ทรงสถาปนาพระราชวงศานุวงศ์และแต่งตั้งขุนนางเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็ได้ทรงพิจารณาตั้งพระราชอาคันณะต่อไป อย่างไรก็ตาม ก่อนอื่นรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงชำระพระสงฆ์ผู้มีความผิด ทั้งนี้สืบเนื่องจากปลายสมัยธนบุรี พระพุทธศาสนาเสื่อมโทรมลงมาก พระสงฆ์ที่ประจบสอพลอสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ได้เลื่อนฐานันดรสมณศักดิ์สูงขึ้น ขณะที่พระสงฆ์ผู้ดีมีงานในพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัดต้องถูกลดฐานันดรสมณศักดิ์หรือถูกถอดออกจากสมณเพศ^๑ ปรากฏผลการชำระโทษคือพระสงฆ์ถูกเลื่อนลง ๒ กรณี ๓ ราย ดังนั้น

กรณีแรก รัชกาลที่ ๑ โปรดเกล้าฯ ให้สีกพระวันรัต (ทองอยู่) กับพระรัตนมุนี (แก้ว) ออกเป็นฆราวาส เนื่องจากทรงเห็นว่าเป็นคนอาสัติยศสอพลอ โดยเฉพาะทองอยู่นั้น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทจะให้ประหารชีวิตก็ด้วยความผิดคือพระองค์มาก่อน แต่รัชกาลที่ ๑ ได้ทรงขอชีวิตไว้ แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ทั้งสองคนนั้นเข้ารับราชการโดยทองอยู่เป็นหลวงอนริชิตพิทักษ์

^๑ ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และ วิมลพงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๔) (นครหลวง ๑ : บัตรนราการพิมพ์, ๒๕๑๕), หน้า ๒๐๘.

^๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า ๒๘-๒๙

สังกัตกรรมมหาคไทย แก้วเป็นพระอัครกษัตริย์ตามเดิม^๑ (ก่อนนบวชเป็นพระ) และเป็นผู้ขนานพระนามพระองค์เจ้าต่างกรม

กรณีที่ ๒ รัชกาลที่ ๑ โปรดเกล้าฯ ให้พระสังฆราช (ชื่น) วัดหงส์ ลดชั้นลงมาเป็นพระธรรมธีรราชมุนีว่าที่พระวันรัต ทั้งนี้เพราะทรงพระราชดำริว่าพระสังฆราช (ชื่น) ผู้ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งขึ้นแทนพระสังฆราชองค์เดิมนั้น เป็น “พวกอัสสัถย์สอพลอ พลอยว่าตามนายแก้ว นายทองอยู่^๒” แต่ถ้าจะให้สึกออกเป็นฆราวาสก็ทรงเสียดาย เพราะเป็นผู้มีความรู้เกี่ยวกับพระไตรปิฎกมาก และก็มีได้มีความผิดมากจนถึงกับต้องให้สึกตั้งแก้วและทองอยู่ ประกอบกับที่พระวันรัตว่างอยู่ ยังหาตัวผู้ที่จะดำรงตำแหน่งนี้ไม่ได้ ดังนั้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระสังฆราช (ชื่น) ลดฐานันดรสมณศักดิ์ลงเป็นที่พระวันรัต

ส่วนพระราชอาณัติของค้อน ๆ รัชกาลที่ ๑ ก็พระราชทานอภัยโทษให้ทั้งหมดเพราะ “พระราชอาณัติทั้งปวงนั้นก็ว่าตามกันไปด้วยกลัวพระราชอาญา”^๓

จะเห็นได้ว่าแม้พระราชอาณัติเหล่านี้จะได้รับความชอบในรัชกาลก่อน แต่เมื่อถึงรัชกาลและพระราชวงศ์ใหม่ ความชอบนั้นก็อาจกลายเป็นความผิดได้ อย่างไรก็ดีโทษที่ได้รับก็ไม่รุนแรงเท่าฝ่ายฆราวาสที่เป็นเชื้อสายของพระราชวงศ์ก่อนหรือยังคงจงรักภักดีต่อพระราชวงศ์ก่อน ซึ่งจะถูกชำระโทษประหารชีวิตเมื่อมีการเปลี่ยนพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ใหม่ ดังในกรณีของพระราชโอรสและพระญาติวงศ์ “วัยฉกรรจ์” ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ตลอดจนขุนนางที่แสดงตัวว่าจงรักภักดีต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระสงฆ์จะถูกลงโทษแต่เพียง

^๑ เพิ่งอ้าง.

^๒ นายแก้ว นายทองอยู่ คือ บุคคลที่ถูกลงโทษในกรณีแรก.

^๓ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า ๒๕.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

^๕ ข้าราชการดี อายุวัฒนะ, ราชสกุลจักรีวงศ์และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชฉบับสมบูรณ์ (ภาคจบ) (นครหลวง : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, ๒๕๑๕) หน้า ๑๒๕-๑๒๖

ถูกตูลฐานันดรสมณศักดิ์ หรือถูกตูลออกมาเป็นฆราวาสเท่านั้น ยิ่งกว่านั้นยังโปรดเกล้าฯ ให้พระซึ่งถูกตูลเป็นฆราวาสได้เข้ารับราชการด้วย โดยเหตุผลที่ว่าบุคคลที่เป็นพระราชอาคันตุกะแต่เดิมนั้นเป็นผู้มีความรู้ทางวิชาหนังสือและพระธรรมวินัย ซึ่งจะสามารถนำความรู้มาใช้เป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองได้มาก ทั้งขณะที่อยู่ในสมณเพศและในการเข้ารับราชการ โดยเฉพาะยามที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะ "ก่อร่างสร้างบ้านเมืองใหม่" เช่นนี้ นอกจากนี้คงเป็นเพราะรัชกาลที่ ๑ ทรงตระหนักว่าพระราชอาคันตุกะเหล่านี้ไม่มีกำลังอำนาจเพียงพอที่จะเป็นภัยต่อพระองค์และพระราชวงศ์ด้วย

สำหรับการเลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงขึ้นของ พระสงฆ์ชั้นนี้มี ๒ กรณี ๙ ราย ดังนี้

กรณีแรก รัชกาลที่ ๑ โปรดเกล้าฯ ให้พระราชอาคันตุกะที่ถูกถอดในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เพราะไม่ยอมถวายบังคม กลับคืนสู่ฐานันดรสมณศักดิ์แก่ได้แก่พระสังฆราช พระพุทธอาจารย์ และพระพิมลธรรม แล้วให้กลับไปครองพระอารามตามเดิม รัชกาลที่ ๑ และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสรรเสริญพระราชอาคันตุกะดังกล่าวว่า

พระผู้เป็นเจ้าทั้ง ๓ พระองค์นี้ มีสันดานสัจย์ซื่อมั่นคง ดำรงรักษาพระพุทฺธศาสนาโดยแท้ มิได้อาลัยแก่ร่างกายและชีวิตควรเป็นที่นับไว้นับเคารพสักการบูชา แม้มิข้อสงสัยสิ่งใดในพระบาลีไปภายหน้า จะให้ประชุมพระราชอาคันตุกะถาม ถ้าพระผู้เป็นเจ้าทั้ง ๓ ว่าอย่างไรแล้ว พระราชอาคันตุกะอื่น ๆ จะว่าอย่างอื่นไป ก็คงจะเชื่อถ้อยคำพระผู้เป็นเจ้าทั้ง ๓ ซึ่งจะเชื่อถ้อยฟังความตามพระราชอาคันตุกะอื่น ๆ ที่เป็นพวกมากนั้นหามิได้ช่วยเห็นใจเสียครั้งนแล้ว

๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เรื่องเดิม, หน้า ๒๑-๒๘.

อีกรายหนึ่ง คือ หลวงธรรมรักษา เจ้ากรมสังฆการีชาว ซึ่งเป็นพระ-
พิมพ์ธรรมก่อนนั้น ต้องสึกครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เพราะจะต้อง
อธิการณที่นันทานาน แตรรัชกาลที่ ๑ ยังทรงแคลงพระทัยอยู่ จึงโปรดเกล้าฯ ให้
พิจารณาเรื่องนี้ใหม่ ก็ปรากฏผลว่าหลวงธรรมรักษาเป็นผู้บริสุทธิ์ มิได้ขาด
สิกขาบท จึงโปรดเกล้าฯ ให้กลับไปบวชใหม่ แล้วให้เป็นพระญาณไตรโลก
อยู่วัดสลัก

ในกรณีนี้จะเห็นได้ว่า การกระทำที่เป็นความผิดในสมัยหนึ่ง เมื่อมา
ถึงอีกสมัยหนึ่งก็อาจกลายเป็นความดี ความชอบ อันเป็นผลให้ได้รับการเลื่อนชั้น
โดยได้รับฐานันดรสมณศักดิ์เดิมก่อนการถูกเลื่อนลง ยิ่งกว่านั้นยังได้รับการ
ยกย่องสรรเสริญ และเป็นที่ยอมรับของพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ด้วย

กรณีที่สอง รัชกาลที่ ๑ โปรดเกล้าฯ เลื่อนพระราชอาคณเฑาะที่อยู่อับต้อมมา
ตั้งแต่สมัยธนบุรีให้มฐานันดรสมณศักดิ์สูงขึ้นกว่าเดิม แบ่งออกได้เป็น ๒ พวกคือ

พวกแรก เป็นพวกที่ได้เลื่อนชั้นโดยยังคงครองวัดเดิม มี

๑๐ รายดังนี้

พระครูเทพสิทธิเทพาธิบดี เป็น พระครูศรีสุนทรากษรวิจิตร เป็น
ตำแหน่งคู่สวดพระสังฆราช

พระอาจารย์ศรี เป็น พระปัญญาวิศาลเถร

พระพรหมมณี เป็น พระพุฒาจารย์ แทนพระพุฒาจารย์องค์เดิมที่

มรณภาพ

พระญาณไตรโลก เป็น พระพรหมมณี

พระเทพกวี เป็น พระธรรมมุดม

พระธรรมโฆษา เป็น พระเทพกวี

มหานาค เปรียญเอก เป็น พระพุทธโฆษาจารย์
 มหาเศรษฐ เปรียญโท เป็น พระญาณสิทธิ์
 มหามณี เปรียญเอก เป็น พระวินัยรักขิต
 มหามณี ปากแดง เปรียญเอก เป็น พระโพธิวงค์

กล่าวได้ว่าสาเหตุและปัจจัยที่ทำให้พระราชอาณาเขตกลุ่มนี้ได้เลื่อนชั้นมี ๒ ประการ คือ ประการแรก การเป็นผู้มีความรู้ความสามารถในทางพระพุทธศาสนา ถึงขั้นได้รับเปรียญโท เปรียญเอก ตลอดจนการเป็นผู้ปฏิบัติพระธรรมวินัยเป็นที่น่าเลื่อมใส ประการที่สอง คือ การแทนพระราชอาณาเขตองค์เดิมซึ่งได้เลื่อนฐานันดรสมณศักดิ์สูงขึ้นหรือถึงแก่กรรม คงเป็นการเลื่อนชั้นเพื่อให้เต็มตามตำแหน่งและฐานันดรศักดิ์ของพระราชอาณาเขต

พวกที่สอง เป็นพวกที่ได้เลื่อนชั้นโดยต้องย้ายไปครองวัดอื่น มี ๕ รายดังนี้

มหาเรือง ข้าหลวงเดิม วัดบางหัวใหญ่ เป็นพระเทพมุนี ไปครองวัดบางหัวใหญ่น้อยแทนพระพุฒาจารย์ที่มรณภาพ

มหาทองดี เปรียญเอกวัดหงษ์ เป็นพระนิกรมุนี ไปครองวัดนาคพระอาจารย์ วัดท่าหอย กลองทะเลเกียน แขวงกรุงเก่า เป็นพระญาณสังวรเถร ไปครองวัดพลับ

พระเทพโมลี วัดพลับ ยังคงมีฐานันดรสมณศักดิ์เดิม แต่ได้มาครองวัดท้ายตลาด*

พระปลัดพระสังฆราช และพระครูเมธังกร วัดบางหัวใหญ่ เป็นพระโพธิวงศาจารย์ และพระศรีสมโพธิตามลำดับ ไปครองวัดแจ้ง*

* วัดท้ายตลาด และวัดแจ้ง แต่เดิมเป็นวัดภายในพระราชวัง ไม่มีพระสงฆ์อยู่รักษาที่ ๑ จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างกุฏิ เสนาสนะสงฆ์ แล้วนิมนต์พระจากวัดอื่นไปครองโดยจัดใหม่พระสงฆ์ ๒ อาราม.

นอกจากนี้พระราชคณะฝ่ายรามัญที่ยังหาตัวไม่ได้ ก็โปรดเกล้าฯ ให้จัดหาพระมหาเถระฝ่ายรามัญ ซึ่งรู้พระวินัย ปริยัติได้ ๓ รูป และทรงตั้งเป็นพระมหาสุเมธอาจารย์ไปครองวัดทองปู้ พระไตรสรณรัช ไปครองวัดบางหลวง เป็นเจ้าคณะรามัญในแขวงเมืองนนทบุรีและสามโคก และพระสุเมธน้อยไปครองวัดบางยี่เรือใน

จะเห็นได้ว่า สาเหตุและปัจจัยของพระสงฆ์ที่ได้เลื่อนขึ้นกลุ่มนี้เหมือนกับพวกแรกทั้งสองประการ แต่ต่างกันตรงที่ว่าพระสงฆ์ในกลุ่มนี้ต้องไปครองวัดอื่นตามตำแหน่งที่สูงขึ้น ยกเว้นพระเทพโมลีเพียงรายเดียวที่ยังคงมีฐานันดรสมณศักดิ์เดิม แม้ว่าจะไปครองวัดอื่นในฐานะเจ้าอาวาส อาจเรียกได้ว่าเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมในแนวนอน มิใช่ในแนวตั้งดังพระสงฆ์รายอื่น ๆ

กล่าวโดยสรุป พระสงฆ์เป็นกลุ่มบุคคลพวกที่สามที่มีการเลื่อนชั้นทางสังคมในช่วงขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ ๑ โดยมีทั้งการเลื่อนชั้นและการเลื่อนลง ซึ่งแตกต่างจากกลุ่มเจ้าและขุนนางในช่วงเวลาเดียวกัน การเลื่อนลงของพระสงฆ์มีทั้งการถูกถอดจากสมณเพศและการถูกลดฐานันดรสมณศักดิ์ อย่างไรก็ตามก็ดีพระสงฆ์ที่ถูกถอดจากสมณเพศก็ยังมีโอกาสได้รับราชการและได้เลื่อนชั้นทางสังคมในระบบราชการโดยพระบรมราชโองการ ทั้งนี้เป็นเพราะรัชกาลที่ ๑ ทรงตระหนักถึงคุณค่าในความเป็นผู้มีความรู้สูงที่จะเป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองต่อไปของบุคคลเหล่านั้น ส่วนการเลื่อนชั้นของพระสงฆ์ คือ การได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระราชคณะจะเห็นว่าพระสงฆ์บางองค์ก็ได้รับคืนฐานันดรสมณศักดิ์ที่ต้องเสียไปในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี บางองค์ก็ได้บวชเข้าสู่สมณเพศอีกครั้งหนึ่งภายหลังจากที่ถกสิกในสมัยกรุงธนบุรี และบางองค์ก็ได้ก้าวจากพระสงฆ์ระดับสามัญขึ้นสู่การเป็นพระสงฆ์ระดับพระราชคณะ ซึ่งถือว่าเป็นระดับผู้ปกครอง ปรากฏว่าพระสงฆ์บางองค์ก้าวมาจากสมณศักดิ์ "พระ" อยู่แล้ว บางองค์ก็ก้าวมาจากการ

เป็น "มหา" พระสงฆ์ที่ได้อเลื่อนชั้นครั้งนมทงหมด ๒๔ องค์ ส่วนใหญ่เป็นการเลื่อนชั้นทางสังคัมในแนวตั้ง สำหรับสาเหตุและปัจจัยที่มีผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคัมของพระสงฆ์ ได้แก่การเป็นผู้มีความรู้ ความสามารถและคุณธรรม นอกจากนี้คือการขึ้นไปแทนที่ตำแหน่งพระสงฆ์ที่ได้อเลื่อนชั้นสูงขึ้นหรือถูกลงโทษหรือถึงแก่กรรมภาพ มีกรณีพิเศษเพียงรายเดียว คือ มหาเรือง ที่หลักฐานบอกว่าเป็นข้าหลวงเดิมของรัชกาลที่ ๑ มาก่อน และได้รับการเลื่อนชั้นทั้งในด้านฐานันดร สมณศักดิ์และตำแหน่ง นอกจากพระสงฆ์ไทยที่ได้รับการเลื่อนชั้นในวาระนี้แล้วยังมีพระสงฆ์มอญรวมอยู่ด้วย ซึ่งรัชกาลที่ ๑ ทรงตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสปกครองวัดในเขตที่มีชาวมอญตั้งหลักแหล่งอยู่มาก นับเป็นนโยบายที่บำรุงขวัญและกำลังใจให้แก่ชาวมอญโดยตรง อันส่งผลให้เกิดความจงรักภักดีต่อรัชกาลที่ ๑ และพระราชวงศ์ ซึ่งมีเชื้อสายมอญมาแต่เดิมด้วย

จากการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคัมของบุคคลในช่วงขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ ๑ นั้น สรุปได้ว่า กลุ่มที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคัมมี ๓ ประเภท คือ กลุ่มเจ้า ขุนนาง และพระสงฆ์ สำหรับกลุ่มเจ้าและขุนนางนั้นปรากฏแต่การเลื่อนชั้นส่วนกลุ่มพระสงฆ์มีการเลื่อนชั้นและเลื่อนลง บุคคลทั้ง ๓ กลุ่มนี้ได้เลื่อนชั้นเป็นจำนวนมาก และการเลื่อนชั้นเป็นไปอย่างกว้างขวาง ไม่มีกฎเกณฑ์แน่นอนว่าบุคคลใดจะเลื่อนชั้นได้ถึงเพียงใด ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสาเหตุและปัจจัยภายในซึ่งมีลักษณะร่วมกัน คือ การเป็นผู้มีความรู้ ความสามารถ โดยเจ้าและขุนนางเน้นความรู้ความสามารถในทางราชการและการรบ ส่วนกลุ่มพระสงฆ์เน้นความรู้ความสามารถในด้านพระพุทธศาสนาและการปฏิบัติพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัดโดยไม่ประจบสอพลอสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมาก่อน นอกจากนี้เจ้าและขุนนางยังต้องมีความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๑ และพระญาติวงศ์มาก่อนโดยอาจเป็นเครือญาติข้าหลวงเดิม หรือผู้อยู่ใต้อบังคับบัญชา และได้แสดงให้ประจักษ์

ความสำเร็จที่ยิ่งใหญ่ที่ต่อรัชกาลที่ ๑ และพระราชวงศ์ โดยเฉพาะการมีส่วน
 สนับสนุนการขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ ๑ และการสถาปนาพระราชวงศ์ สาเหตุ
 และปัจจัยภายในเช่นนี้มีความสอดคล้องหรือสนองตอบสาเหตุและปัจจัยภายนอก
 คือสถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้น ซึ่งมีใช่เป็นช่วงขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ ๑
 เท่านั้น แต่เป็นระยะของการสถาปนาพระราชวงศ์ และการตั้งราชธานีใหม่ ซึ่ง
 นำไปสู่การสร้างบ้านเมืองใหม่ ประกอบกับยังอยู่ในระหว่างการทำสงครามกับพม่า
 เพื่อป้องกันตนเองด้วย ดังนั้นกำลังคนที่มีความรู้ความสามารถในด้านการบริหาร
 ราชการ การรบ และวิชาการต่างๆ ทั้งทางโลกและทางธรรม ตลอดจนการเป็น
 ผู้มีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ใหม่ จึงเป็นการ
 สนองตอบสถานการณ์ของสังคมไทยในช่วงนั้นมาก อันเป็นผลให้กลุ่มบุคคลทั้ง
 ๓ พวกนี้ ได้เลื่อนชั้นอย่างมากมายและกว้างขวาง โดยเฉพาะขุนนางซึ่งมีจำนวน
 คนที่ได้เลื่อนชั้นเป็นจำนวนมากกว่ากลุ่มอื่นๆ และผู้ที่ได้เลื่อนชั้นก็มีชั้นของการ
 เลื่อนชั้นแตกต่างกันมากตั้งแต่เลื่อนชั้นแบบคงบรรดาศักดิ์เดิม เปลี่ยนแต่
 ราชทินนามและตำแหน่ง เลื่อนชั้นแบบ ๑ ชั้นเปกกี จนถึงเลื่อนชั้นแบบ “ก้าว
 กระโดด” หลายชั้น

ส่วนพระสงฆ์ซึ่งเป็นกลุ่มเดียวที่มีการเลื่อนลงด้วยนั้น พวกที่เลื่อนลงถึง
 ชั้นถูกถอดออกจากสมณเพศก็ยังมีโอกาสได้เข้ารับราชการ และเลื่อนชั้นทางสังคม
 ในระบบราชการเนื่องจากเป็นผู้มีความรู้ความสามารถทางวิชาหนังสือมาก่อนนั้น
 เอง

เป็นที่น่าสังเกตว่า กลุ่มคนทั้ง ๓ กลุ่มนี้ ส่วนใหญ่จะได้เลื่อนชั้นไป
 แทนที่เจ้า ขุนนาง และพระในสมัยธนบุรี โดยเฉพาะเจ้าและขุนนางนั้นจะถูก
 ปรามปรามลงตั้งแต่ก่อนรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ ส่วนพระสงฆ์นั้นเพิ่งมาถูก
 พิจารณาลงโทษตอนที่รัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์แล้ว นอกจากนี้พระสงฆ์บาง

องค์ที่เลื่อนขึ้นแทนที่พระสงฆ์ที่ได้เลื่อนฐานันดรสมณศักดิ์สูงขึ้นหรือถึงแก่
มรณภาพ

อย่างไรก็ดี อาจสรุปได้ว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลทั้ง ๓ กลุ่มนี้
เป็นการเลื่อนชั้นจากชนชั้นที่มีพื้นฐานอย่างเดียวกัน คือ การเป็นคนสามัญแต่เป็น
ผู้มีโอกาสจะได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงขึ้นไปแล้ว นั่นคือ การเป็นผู้มีความรู้
ความสามารถและมีความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๑ และพระญาติวงศ์ โดยเฉพาะกลุ่ม
ที่ได้เลื่อนชั้นเป็นเจ้าของ และขุนนางนับได้ว่าอยู่ในชนชั้นผู้ปกครองอยู่แล้ว แม้ว่า
จะเป็นคนสามัญก็ตาม (คนสามัญในที่นี้หมายถึงคนที่มีได้เป็นเจ้าของแต่กำเนิด)

สมัยรัชกาลที่ ๒

เมื่อรัชกาลที่ ๑ เสด็จสวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๕๒ กรมพระราชวังบวร-
สถานมงคล พระบิณฑุรใหญ่* และสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนา-
นุรักษ์ พระบิณฑุรน้อย** พร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายในได้จัดการ
พระบรมศพอย่างสมพระเกียรติสำหรับพระมหากษัตริย์ตามโบราณราชประเพณี
พระบรมศพพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยา ในระหว่างนั้น กรมพระราชวัง
บวรฯ ทรงทำหน้าที่สำเร็จราชการแผ่นดิน โดยทรงมีพระนามตามที่ปรากฏใน
พระราชพงศาวดารว่า "สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรสถานมงคล"^๓

ในช่วงนี้เองได้มีกรณีการเลื่อนชั้นทางสังคมเกิดขึ้น แม้ว่าจะไม่ตรงกับ
ช่วงชนครองราชย์ของรัชกาลที่ ๒ ก็ด้วย เนื่องจากขณะนั้นพระองค์ยังมีใ้เสด็จ

* คือเจ้าฟ้า กรมหลวงอิสรสุนทร พระราชโอรสของรัชกาลที่ ๑ กับกรมสมเด็จพระ
อมรินทรามาตย์ ทรงได้รับการสถาปนาให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ใน พ.ศ. ๒๓๔๘
แทนกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทที่สิ้นพระชนม์.

** คือ เจ้าฟ้าชาย พระราชอนุชากรมพระราชบิดา พระราชมารดาเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวง
อิสรสุนทร.

^๓ เจ้าพระยาพิทยการวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒
(พระนคร : องค์การการกุศลสภา, ๒๕๐๔.) หน้า ๒.

เถลิงถวัลย์ราชสมบัติปราบดาภิเษก แต่ก็อาจนับได้ว่าอยู่ในช่วงเวลาที่ติดต่อกันสืบเนื่องกัน นั่นคือเกิดกบฏกรมขุนกระษัตราธิบดี^{*} กล่าวคือ มีกาตบหนังสือมาท้วงไว้ที่ต้นไม้หน้าพระมหาปราสาท พระยาอนุชิตราชา (น้อย บุญยรัตพันธุ์) เป็นผู้เก็บได้แล้วอ่านได้ใจความว่า “พระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าธรรมวิเบศร ซึ่งเป็นขุนกระษัตราธิบดี เป็นบุตรเจ้ากรุงธนบุรีกับพี่น้องร่วมบิดาเดียวกัน อีกสองคนคือนายหนูคำหนึ่ง จอมมารดาสำคัญ^(๑) ในพระบั้นอุทรน้อยหนึ่งคบคิดกับขุนนางหลายคนจะแย่งชิงเอาราชสมบัติ” พระยาอนุชิตราชาจึงนำความกราบบังคมทูล ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรฯ ก็โปรดให้มีการพิจารณาไต่สวน โดยพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชายทับ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่เป็นประธาน ได้ความว่าขุนนางอีกหลายคนที่ร่วมมือด้วย คือ เจ้าพระยาพลเทพ (บุญนาค บ้านแม่ลา) พระยาเพชรปानी (กล่อม) พระอินทรเทชะ (กระต่าย) จมื่นสท้าน-มณฑียร (อ่อน) พระยาราม (ทอง) นายขุนเนน หลานเจ้าพระยาพลเทพ สมิงรอกสงคราม สมิงศิริบุญ (โตด) บุตรเจ้าพระยามหาโยธา สมิงนัคเบ็ด (ม่วง) และสมิงปอนทะเล^๒ รวมทั้งข้าในกรมชายหญิงอีก ๓๐ คน รวมเป็น ๔๐ คน นำตัวมาชำระเป็นสัจแล้ว ก็มีพระราช บัญชัรดำรัสสั่งให้ถอดกรมขุนกระษัตราธิบดีออกจากตำแหน่งที่เรียกชื่อตามเดิมว่าหม่อมเหมน^(๒) แล้วให้นำไปประหารชีวิตพร้อมนายหนูคำ เจ้าจอมมารดาสำคัญ และนักโทษอีก ๔๐ คน โดยให้สำเร็จโทษหม่อมเหมนด้วยท่อนจันทน์ที่วัดประทุมคงคา นอกจากนี้ยังให้นำบุตรชายของหม่อมเหมน

* เจ้าฟ้าธรรมวิเบศร์ กรมขุนกระษัตราธิบดี ซึ่งในเอกสารบางแห่งเขียนว่า เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดี.

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๒.

(๑) และ (๒) เป็นข้อความที่ใส่หมายเลขโดยผู้จัด ข้อความทั้ง ๒ ตอนจะได้อธิบาย

ในหน้า ๑๖๐-๑๖๑.

^๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

ทั้งหมด (๖ คน) ไปถว้มน้ำที่ปากอ่าว^(๓) สำหรับที่วังและทรัพย์สินของผู้คนชาวไทยของ หม่อมเหม็นก็พระราชทานให้พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชายทับทั้งสิ้น^(๔) ส่วนบุตร ภรรยาของพวกกบฏอื่น ๆ ทรงเห็นว่า “เป็นแต่ปลายเหตุ”^(๕) จึงโปรดเกล้าฯ ให้ ยกโทษประหารชีวิต พระราชทานให้ส่งไปเป็นคนโทษระบด^(๕) สำหรับคนที่มีความ ชอบโดยคาบหนังสือมาให้ นั้น ก็โปรดเกล้าฯ พระราชทานข้าวให้ทุกวันตั้งแต่ นั้นมา

จากเรื่องราวดังกล่าวที่ระบุไว้ในพระราชพงศาวดาร จะเห็นว่าในทันที ที่รัชกาลที่ ๑ เสด็จสวรรคต ยังมีทันถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระมหากษัตริย์ พระองค์ใหม่ก็ยังไม่ได้ขึ้นครองราชย์อย่างสมบูรณ์ตามโบราณราชประเพณี มีกติก กบฏเกิดขึ้น ซึ่งแสดงถึงความขัดแย้งทางการเมืองภายในระหว่างผู้สืบสายพระโลหิต โดยตรงของรัชกาลที่ ๑ แห่งพระราชวงศ์จักรีกับผู้สืบสายพระโลหิตโดยตรงของ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งถ้าพิจารณาในแง่ที่มีการกบฏเกิดขึ้นจริงก็นับว่าผู้ สำเร็จราชการแผ่นดินในช่วงนั้นทรงมีพระปรีชาสามารถระงับเหตุร้ายได้ทันท่วงที ทำให้ไม่เกิดเรื่องลุกลามขยายตัวต่อไป ซึ่งจะเป็นผลร้ายต่อความมั่นคงของบ้าน เมืองในตอนเปลี่ยนแผ่นดิน อย่างไรก็ตามก็เป็นที่น่าสังเกตว่าเรื่องราวของ “พวก กบฏ” เป็นที่เปิดเผยขึ้นมาเพราะบทบาทของสัตว์เดือจรดานคือกาเพียงตัวเดียว ซึ่ง มีผลพัวพันไปถึงการประหารชีวิตคนเป็นจำนวนมากแม้ว่าจะมีการพิจารณาโทษสวน แต่วิธีการลงโทษอย่างรุนแรงตามแบบจารีตนครบาลก็ยังไม่เปิดโอกาสให้มีการ ปฏิเสธได้มากนัก และในที่สุดผลก็คือพวกกบฏถูกปราบอย่างราบคาบ อาจกล่าว ได้ว่านิสัยขะมะเป็นแบบ “เขียดไก่ให้ลิงดู” อันเป็นผลในแง่จิตวิทยาทางการเมือง ของผู้ปกครองที่จะเป็นกร “ปราบ” ไม่ให้ผู้ก่อการทำตามอย่างอื่นอีก ไม่เช่นนั้น

(๓) (๔) (๕) และ เป็นข้อความที่ใส่หมายเลข โดยผู้วิจัยจะ วัตถุประสงค์ ๑๖๑.
๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า ๓.

ก็จะถูกลงโทษอย่างรุนแรงเจ็บขาด และถูกต้องตามกฎหมายเช่นเดียวกับ
นอกจากนี้ยังมีแก๊งค์ก๊วนในทันทีที่สิ้นสมเด็จพะอัยกา (ตา คือรัชกาลที่ ๑) ผู้ทรง
ให้ความเมตตาเอ็นดูและคุ้มครองเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราชมาตั้งแต่คน พระ
องค์ก็หมดที่พึ่ง กระทั่งต้องถูกประหารชีวิตพร้อมด้วยเจ้าน้องและสายพระโลหิต
ผู้ยังทรงพระเยาว์ของพระองค์ โดยพระบรมราชโองการของพระมาตุลา (น้ำแ่ก้ๆ
คือรัชกาลที่ ๒) การประหารชีวิตพระราชโอรส พระราชธิดาของสมเด็จพระเจ้า
กรุงธนบุรี รวมทั้งสายพระโลหิตของเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราชที่ครั้งนั้นเข้าไป
ลักษณะดังข้อความบันทึกของกรมหลวงนรินทรเทวี ที่ว่า "ตัดไม้ ไม้ไว้หน่อ
ฆ่าพ่อ ไม้เลี้ยงลูก"^{๑๑}

ในดำเนินการเลื่อนชั้นทางสังคม จะเห็นได้ชัดเจนจากข้อความที่ผู้วิจัยใส่
หมายเลขในวงเล็บซึ่งมีอยู่ ๕ ตอน

ตอนที่ (๑) เป็นข้อความในเครื่องหมายคำพูด ซึ่งเป็นบันทึกโดยตรง
ของพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ แสดงชัดเจนว่า ไม่ใช่คำราชาศัพท์กับ
สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และสายพระโลหิตของพระองค์เลย พระราชโอรสและ
พระราชธิดาของพระองค์ซึ่งอย่างน้อยควรจะมีพระอิสริยยศศักดิ์ตามสกุลยศว่าพระ
องค์เจ้าชาย พระองค์เจ้าหญิง ก็ถูกเรียกเป็นเพียงนายหนูก่า จอมมารดาสำคัญ
ซึ่งเป็นฐานะของคนสามัญ ส่วนเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราชนั้นเป็นกรณีพิเศษ
ถึงเคยกล่าวมาแล้ว ข้อความดังกล่าวก็เป็นการยืนยันการเลื่อนชั้นทางสังคมใน
ทางลงของพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์เก่าเมื่อมีการสถาปนาพระมหากษัตริย์
และพระราชวงศ์ใหม่ด้วยการปราบดาภิเษก

^{๑๑} กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี และ
พระราชพงศาวดารของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : คุรุสภา,
๒๕๑๖), หน้า ๒๕

ข้อความตอนที่ (๒) ที่ (๓) และที่ (๔) แสดงการเลื่อนลงอย่างที่สุดของเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดี คือ

ประการแรก เป็นการเลื่อนลงจากการมีพระอิสริยยศกิตติมศักดิ์ และพระอิสริยยศชั้นเจ้าฟ้ากรมขุนลงเป็นคนสามัญ แม้ว่าจะนับเนื่องอยู่ในราชินิกุล โดยใช้คำเรียกว่า “หม่อม” แต่ก็เป็นการเลื่อนลงในชั้นต่ำมากแล้วของเจ้าระคับ

ประการที่สอง การเลื่อนลงของเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดี ยังมีผลกระทบต่อสายพระโลหิตผู้คนและทรัพย์สินของพระองค์ด้วย คือ สายพระโลหิตทุกพระองค์ถูกประหารชีวิตในขณะที่ยังทรงพระเยาว์ ส่วนผู้คนทรัพย์สินข้าไทก็ถูกโอนไปอยู่กับเจ้าพระองค์อื่น ซึ่งย่อมจะมีผลต่อการเลื่อนลงของบุคคลเหล่านั้นด้วยโดยปริยาย

ส่วนข้อความตอนที่ (๕) นั้น แสดงให้เห็นการเลื่อนลงของบุตรภรรยาของพวกกบฏอื่น ซึ่งเป็นผลกระทบมาจากกรณีกบฏเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดี ด้วยแม้ว่าบุคคลเหล่านั้นจะถือว่าเป็นปลายเหตุมิใช่ต้นเหตุ แต่ก็ถูกเลื่อนชั้นจากการเป็นบุตรภรรยาของขุนนางในระดับชั้นกลางและชั้นผู้ใหญ่ ลงเป็นคนโทษระบาท ซึ่งมีฐานะตกต่ำและไม่มีอิสระแก่ตน การเลื่อนลงที่มีผลกระทบต่อเครือญาติเช่นนั้นแสดงให้เห็นพันธะความเป็นเครือญาติของบุคคลในสังคมไทยด้วย

ภายหลังการปราบกบฏแล้ว พระราชวงศานางค์ เสนาบดี สมเด็จพระสังฆราช และพระราชาคณะ พร้อมกันอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษก เป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๒ แห่งพระราชวงศ์จักรีขณะเมื่อพระชนมายุสี่สิบสามพรรษา หลังจากนั้นรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงกำเนินการแต่งตั้งบุคคลกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งเป็นผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้นของบุคคลกลุ่มนั้น ๆ ดังนี้

^๑ พิจารณาเพิ่มเติมใน ปิยนาด บุนนาค, “พันธะของความเป็นเครือญาติ”, ใน ปิยนาด บุนนาค และมรรยาท กิจสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า ๑๑๘-๑๑๙

เจ้า

เจ้านายพระองค์แรกที่ได้อเลื่อนชั้น คือ สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ กล่าวคือ ในทันทีที่เสร็จการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้วรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงทำการอุปราชาภิเษกสมเด็จพระอนุชาธิราช พระบิณฑูรน้อยขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระนามว่า กรมพระราชวังบวรรมหาเสนานุรักษ์ หลังจากนั้นได้เกิดศึกพม่ามาตีเมืองถลางและหัวเมืองตะวันตก เมื่อเสร็จศึกใน พ.ศ. ๒๓๕๓ จึงโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระเกียรติยศสมเด็จพระราชชนนี คือ ท่านาก ขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี และทรงเลื่อนชั้นทางสังคมของพระญาติวงศ์ของสมเด็จพระราชชนนีในสกุลบางช้างขึ้นเป็นราชินิกุล ซึ่งนับว่าเป็นสายแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ เรียกว่า "ราชินิกุลบางช้าง"

สาเหตุและปัจจัยที่ทำให้เจ้านายทั้งสองพระองค์นี้ได้อเลื่อนชั้นทางสังคม คือ สถานการณ์เมื่อรัชกาลที่ ๒ ขึ้นครองราชย์จะมีการสถาปนาหรือแต่งตั้งเจ้านายตามประเพณีถือได้ว่าเป็นสาเหตุและปัจจัยภายนอก ซึ่งจะสอดคล้องกับสาเหตุและปัจจัยภายในคือเจ้านายทั้งสองพระองค์นี้ได้อเลื่อนชั้นทางสังคมครั้งนี้ เป็นพระญาติทางสาย พระโลหิตที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดเป็นลำดับที่หนึ่งของรัชกาลที่ ๒ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์เป็นพระราชอนุชาร่วมพระชนกชนนี ส่วนกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีเป็นพระราชชนนี ทั้งสองพระองค์ได้ "ร่วมทุกข์ร่วมสุข" กับรัชกาลที่ ๒ ตลอดมาตั้งแต่ยังเป็นสามัญชน โดยเฉพาะการอุปราชาภิเษกนั้นคงเป็นไปตามธรรมเนียมเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ด้วย ส่วนลักษณะการเลื่อนชั้นนั้นในกรณีของกรมพระราชวังบวรฯ เป็นการเลื่อนชั้นตามขั้นตอนของพระ-

^๑ คุรยละเอียดใน บัณฑิต บุนนาค "ราชินิกุลรัชกาลที่ ๒ (ราชินิกุลบางช้าง)" ใน บัณฑิต บุนนาค และมรรยาท กิจสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า ๒๗๓-๒๘๔

อิสริยยศและฐานันดรศักดิ์ มิใช่ “การก้าวกระโดด” จากสามัญชนชั้นเป็นเจ้า
กันที่ตั้งในสมัยรัชกาลที่ ๑ แต่การสถาปนากรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีเป็น
การเลื่อนชั้นในลักษณะ “การก้าวกระโดด”

สรุปได้ว่าในช่วง พ.ศ. ๒๓๕๒-พ.ศ. ๒๓๕๓ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ขึ้นครอง
ราชย์ของรัชกาลที่ ๒ นั้น เกิดกรณีกบฏซึ่งมีผลสืบเนื่องถึงการเลื่อนลงของ
เจ้านายและขุนนางบางกลุ่ม ในขณะที่เดียวกันก็มีการเลื่อนชั้นของเจ้านาย แต่
ปรากฏเพียง ๒ พระองค์เท่านั้น

ขุนนาง

การเลื่อนบรรดาศักดิ์และตำแหน่งของขุนนางนั้นกระทำในคราวพระราช
พิธีบรมราชาภิเษกติดต่อกับการเตรียมทัพรบศึกพม่าที่มาตีเมืองถลาง และหัวเมือง
ตะวันตก เสนาบดีที่ได้เลื่อนชั้นในครั้งนี้มี ๖ คน คือ

ตารางที่ ๕

ตารางแสดงการเลื่อนขั้นทางสังคมของขุนนางในสถานการณ์เมื่อรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์

ลำดับที่	ตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ก่อนการเลื่อนขั้น	ชื่อตัว-สกุล	ตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ที่ได้รับการเลื่อนขั้น	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๒	หมายเหตุ
๑	เจ้าพระยามหาเสนา สมุหกลาโหม	ปิ่น	เจ้าพระยาอภัยราชา หัวหน้าข้าราชการ ฝ่ายพระราชวังบวร ของกรมพระราชวัง บวรมหาดเสนาบุรีรักษ์	เป็นข้าหลวงเดิมของรัชกาลที่ ๑ พระราชบิดามาก่อน มีฐานะเป็น "พ่อทวด" ของ ร.๒ เพราะธิดา คือ บรางค์ ได้เป็นเจ้าจอมมารดา ใน ร.๒	ได้เป็นสมุหกลาโหมแทนเจ้าพระยามหาเสนา (ขุนนาค) ที่ถึงอสัญกรรมตอนปลายรัชกาลที่ ๑ (เป็นธิดาของ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ต้นสกุลสิงหนคร)
๒	เจ้าพระยาพระคลัง เสนาบดีกรมพระคลัง	กุน ตันสกุล รัตนกุล	เจ้าพระยารัตนาศิรินทร์ พิบูลยาภ	ไม่ปรากฏหลักฐาน แต่ก็ถือว่าเป็น "คนเก่าแก่" ของรัชกาลที่ ๒ เพราะเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ของ พระราชบิดา	เจ้าพระยาพระคลัง (กุน) ได้เลื่อนขั้นเป็นสมุหนายก หลังจากที่ตำแหน่งนี้ว่างมาแล้ว ๙ ปี ตั้งแต่ เจ้าพระยารัตนาศิรินทร์ (สน) สมุหนายกคนแรกของ สมัยรัตนโกสินทร์ ถึงอสัญกรรมตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๔๔ และมิได้มีการตั้งให้ดำรงตำแหน่งนี้จนกระทั่ง ร.๒ ขึ้นครองราชย์
๓	เจ้าพระยามหาราช เสนาบดีกรมเมือง	บุญมา สกุล เจกอะหมิต	เจ้าพระยามหาเสนา ที่สมุหกลาโหม	เนื่องจาก เป็นที่ดำรงมาของ เจ้าพระยามหาเสนา (ขุนนาค) จึงเป็นญาติกับ ร.๒ ด้วย เพราะเจ้าพระยามหาเสนา (ขุนนาค) มีความสัมพันธ์เป็น ญาติกับ ร.๒ โดยการแต่งงานกับ เจ้าคุณนวล	
๔	พระยาอนุพิชราช	น้อย สกุล บุญชิตพันธ์	เจ้าพระยามหาราช เสนาบดีกรมเมือง	เป็นการยี่เดียวกับลำดับที่ ๒ และยังมี ความสัมพันธ์เป็นญาติทางการแต่งงาน กับ ร.๒ ด้วย กล่าวคือ ศง์ใหญ่(สี) ธิดาของเจ้าพระยาอภัยสงครามวิราช (บุญรอด) บิดาของท่านได้เป็น เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๒	เข้าใจว่าความสัมพันธ์ของการเป็นญาติกับรัชกาลที่ ๒ หากดาบข้าราชการของเจ้าฟ้ากรมขุนพระอภัยราชนิธิ์ได้ เป็นเสนาบดีกรมเมืองแทนเจ้าพระยามหาราช (บุญมา)
๕	พระยาโกโรโกษา ปลัดกรมพระคลัง	กร	เจ้าพระยาโกโรโกษา เสนาบดีกรมพระคลัง	เป็นปลัดกรม ข้าหลวงเดิมใน ร.๑ ก่อนอุปราชยาวิเชก เป็นกรมพระราช-	เป็นเสนาบดีกรมพระคลังแทนเจ้าพระยาพระคลัง (กุน)

				วิทยาลัย ใน.๑, และต่อมาเมื่อ ร.๖ สุราษฎร์ธานีเป็นวิทยาลัย ก็ให้เป็นวิทยาลัยไทยในจังหวัด ภูเก็ต	
๖	วิทยาลัยฝึกหัด ศึกษามัธยมศึกษา วิทยาลัย วิทยาลัย		เจ้าพระยาสุรเสนา (เจ้าพระยาสุรเสนา)	เป็นชื่อเดิมเดิมใน ร.๖ เมื่อโอน สุราษฎร์ธานีเป็นกรมธรรมะ วิทยาลัย ใน.๑ ต่อมาเป็นพระ จานเสนาบดี สมุหเทศาภิบาล ราชวิทยาลัย เมื่อ ร.๖ สุราษฎร์ ธานีเป็นกรมธรรมะราชวิทยาลัย	เป็นเสนาบดีกรมธรรมะ เจ้าพระยาสุรเสนา (เจ้าพระ ยานเสนา) ซึ่งดูแลราชการชีวิตในกรมธรรมะ เจ้า ธานีเป็นพระธรรมราชวิทยาลัยในเทศาภิบาลภูเก็ต

สาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้น

จากตารางชี้ให้เห็นว่า สาเหตุและปัจจัยภายนอกที่มีผลต่อการเลื่อนชั้นของขุนนางกลุ่มนี้ คือ สถานการณ์เมือรัชกาลที่ ๒ ขึ้นครองราชย์ ทำให้มีความจำเป็นต้องปรับปรุงคณะเสนาบดี ผู้เป็นหลักในการบริหารบ้านเมืองก่อนเป็นพวกแรกซึ่งก็เป็นความคิดเช่นเดียวกับรัชกาลที่ ๑ พระราชบิดา ทั้งนี้เพราะในขณะนั้นเสนาบดีบางคน ได้ถึงแก่สัญกรรมลงทั้งแบบปกติและแบบไม่ปกติ คือ ถูกลงโทษประหารชีวิต เสนาบดีบางคนก็ได้เลื่อนชั้นไปสู่ตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ที่สูงขึ้นจากเดิม อย่างไรก็ตาม การที่ขุนนางผู้ใดจะได้รับแต่งตั้งให้เลื่อนชั้นเพียงใดนั้น ก็ย่อมขึ้นอยู่กับสาเหตุและปัจจัยภายในด้วย นั่นคือ ความรู้ความสามารถ และประสบการณ์ ซึ่งปรากฏว่าผู้ใดเลื่อนชั้นล้วนเป็นขุนนางผู้ใหญ่ระดับพระยาและเจ้าพระยามาก่อน นอกจากนี้ยังขึ้นอยู่กับระดับความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๒ ด้วย ปรากฏว่าขุนนางเหล่านี้ล้วนมีความคุ้นเคยและจงรักภักดีต่อรัชกาลที่ ๒ มาแล้ว ในฐานะต่าง ๆ กัน คือ เป็นข้าราชการ “คนเก่าแก่” มาแต่ครั้งพระราชบิดา ทั้งขุนนางลำดับที่ ๑ ถึงที่ ๔ เป็นข้าหลวงเดิมของรัชกาลที่ ๒ มาตั้งแต่ยังไม่อุปราชภิเษกในสมัยรัชกาลที่ ๑ คือขุนนางลำดับที่ ๕ และที่ ๖ ซึ่งย่อมมีความใกล้ชิดและจงรักภักดีต่อรัชกาลที่ ๒ มากเป็นพิเศษ นอกเหนือจากนี้ความสัมพันธ์ในฐานะต่าง ๆ ข้างต้นแล้ว เสนาบดีบางคนยังมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับรัชกาลที่ ๒ ด้วย ทั้งขุนนางลำดับที่ ๑ และลำดับที่ ๔ รัชกาลที่ ๒ ทรงได้สตรีในสกุลขุนนางนี้มาเป็นพระสนม ส่วนขุนนางลำดับที่ ๓ ก็มีความสัมพันธ์เป็นญาติกับราชินิกุลรัชกาลที่ ๒ ด้วย

ลักษณะของการเลื่อนชั้น

เสนาบดีทั้งหมดเลื่อนชั้นมาจากการเป็นเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ระดับพระยาและเจ้าพระยาแล้วทั้งสิ้น แสดงว่ารัชกาลที่ ๒ ทรงยอมรับขุนนางที่รับราชการมาตั้งแต่รัชกาลของพระราชบิดาเป็นส่วนใหญ่ รวมถึงเสนาบดีกรมวังซึ่งไม่มีการ

เปลี่ยนแปลงตัวบุคคลด้วย คือ ยังกงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาธรรมา (สท) ผู้
 ดำรงตำแหน่งนี้มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นสืบต่อมา มี "คนของพระองค์"
 โดยตรงเพียง ๒ ท่าน คือ ขุนนางลำดับที่ ๕ และที่ ๖ ได้แก่พระยาไกรโกษาและ
 พระยาสนั่นมิตร (สา) ลักษณะเช่นนี้ส่งผลต่อขั้นของการเลื่อนขั้น ทำให้ไม่เป็นที่
 การเลื่อนขั้นอย่าง "ชวบชวบ" และขั้นก็ไม่แตกต่างกันมาก จะเห็นได้ว่าเป็น
 การเลื่อนขั้นโดยคงชั้นบรรดาศักดิ์เจ้าพระยาตามเดิม แต่เปลี่ยนตำแหน่ง ๓ คน
 คือ เจ้าพระยามหาเสนา เลื่อนจาก อัครมหาเสนาบดีฝ่ายกลาโหมขึ้นเป็นเจ้า-
 พระยาอภัยราชา อัครมหาเสนาบดีทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนของวังหน้า เจ้า-
 พระยาพระคลัง เสนาบดีกรมพระคลังเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาวิธานวิเศษ สมุห
 นายกและเจ้าพระยายมราช เสนาบดีกรมเมือง เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยามหาเสนา
 สมุหกลาโหม นอกนั้นเป็นการเลื่อนขั้น ๑ ชั้น และเป็นเสนาบดีซึ่งเป็นที่ตำแหน่ง
 สูงขึ้นได้แก่ พระยาไกรโกษา ปลัดกรมพระคลัง เลื่อนขึ้นเป็น เจ้าพระยา
 ในราชทินนามเดิม และเป็นเสนาบดีกรมพระคลัง พระยาอนุชิตราชา เลื่อนขึ้น
 เป็นเจ้าพระยายมราช เสนาบดีกรมเมือง และพระยาสนั่นมิตร เลื่อนขึ้นเป็น
 เจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีกรมนา

สำหรับขุนนางในระดับรองลงมานั้น ในช่วงขึ้นครองราชย์ ไม่ปรากฏ
 ให้เห็นการเลื่อนขั้น

พระสงฆ์

ในรัชกาลที่ ๒ นี้ การตั้งพระราชาคณะตามโบราณราชประเพณีแรกขึ้น
 ครองราชย์ มีขึ้นภายหลังการเลื่อนสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวง
 เสนานรินทร์ พระบิดุรุณน้อยขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และการ
 ปลอญนั้กโทษให้เป็นอิสระ ปรากฏว่ามีพระสงฆ์ที่ได้รับการเลื่อนขั้นครั้งน้เพียง
 องค์เดียว คือ พระพิมลธรรม (มี) วัดราชบูรณะ เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระพนรัตน์
 หลังจากน้จึงเป็นการสถาปนาสมเด็จพระบรมราชาชนนี (นาค) ดังกล่าวมาแล้ว

นักโทษ

กลุ่มนักโทษที่ได้รับพระราชทานอภัยโทษปล่อยให้เป็นอิสระภายหลังการอุปราชภิเษกแล้ว คือ นักโทษที่มีมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ยกเว้นนักโทษที่เป็นพม่า ข้าศึก การปล่อยนักโทษให้เป็นอิสระเช่นนี้ ก็เป็นไปตามธรรมเนียมเมื่อขึ้นครองราชย์ดังปรากฏในกฎหมายตราสามดวงที่กล่าวมาแล้วในบทที่ ๑ อาจถือได้ว่าการกระทำดังกล่าวเป็นการทำให้ นักโทษเหล่านี้ได้เลื่อนชั้นทางสังคมจากการเป็นนักโทษขึ้นเป็นไทแก่ตัว

สรุปได้ว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในช่วงขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ ๒ ก็ยังคงเป็นกลุ่มเจ้า ขุนนาง และพระสงฆ์ เช่นเดียวกับสมัยรัชกาลที่ ๑ แต่จำนวนผู้เลื่อนชั้นของสมัยรัชกาลที่ ๒ น้อยกว่าของสมัยรัชกาลที่ ๑ มาก การเลื่อนชั้นก็ไม่เป็นไปอย่างกว้างขวาง และมีความแตกต่างของการเลื่อนชั้นไม่มากมาย ทั้งนี้เป็นเพราะช่วงนี้เป็นสมัยที่สืบเนื่องติดต่อกมาจากสมัยรัชกาลที่ ๑ และการสืบราชสมบัติก็เป็นไปโดยเรียบร้อยตามแบบแผน สิ่งที่เพิ่มเติมเข้ามาคือมีการเลื่อนชั้นทางสังคมของนักโทษขึ้นเป็นไทแก่ตัวซึ่งไม่ปรากฏหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ ๑

สมัยรัชกาลที่ ๓

การเลื่อนชั้นทางสังคมของกลุ่มบุคคลต่าง ๆ มีดังนี้
เจ้า

เมื่อรัชกาลที่ ๒ เสด็จสวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๖๗ พระสังฆราชพระราชาคณะผู้ใหญ่ พระบรมวงศานุวงศ์ เจ้าต่างกรม และเสนาบดี ได้ประชุมพร้อมกันเลือกผู้ที่สมควรจะได้รับราชสมบัติสืบต่อมา เพราะเมื่อรัชกาลที่ ๒ จะสวรรคต พระองค์มิได้ตรัสมอบราชสมบัติให้แก่เจ้านายพระองค์ใด กับทั้งไม่มีเจ้านายที่

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๖

ดำรงตำแหน่งพระมหากษัตริย์ ซึ่งจะได้รับราชสมบัติโดยตรงด้วย ที่ประชุมได้
พร้อมกันอัญเชิญกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของรัชกาล
ที่ ๒ ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ต่อมา ขณะพระชนมายุ ๓๘ พรรษาด้วย
เหตุผลว่า

กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงพระสติปัญญาเฉลียวฉลาด ได้ว่าราชการ
ต่างพระเนตรพระกรรณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหากษัตริย์ ทั้งข้าทูล
ละอองธุลีพระบาทก็มีความจงรักภักดีในพระองค์ท่านมาก สมควร
จะครอบครองสิริราชสมบัติรักษาแผ่นดินสืบพระราชตระกูลต่อไป

การขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ รัชกาลที่ ๓ ของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ นับว่าผิดกับรัชกาลที่ ๒ ที่ทรงมีพระสกุญษและพระอิสริยยศเป็นเจ้าฟ้า
ทรงกรม และดำรงตำแหน่งวังหน้าพระมหากษัตริย์ อยู่แล้วก่อนขึ้นครองราชย์
กับทั้งยังทรงได้รับการมอบราชสมบัติจากรัชกาลที่ ๑ สมเด็จพระบรมชนกนาถเอง
ด้วย จึงไม่มีปัญหาว่าใครจะเป็นผู้สมควรได้รับราชสมบัติ และไม่ต้องนำไปสู่การ
ประชุมเลือกผู้ที่จะได้รับราชสมบัติสืบต่อมาดังเมื่อรัชกาลที่ ๒ สวรรคต ช่องว่าง
ทางการเมืองเช่นนี้เป็นการเปิดโอกาสให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ผู้มีคุณสมบัติ
เป็นที่ต้องการของสังคมในขณะนั้นถึงเหตุผลข้างต้น ซึ่งเมื่อได้มีพระสกุญษเป็น
เจ้าฟ้า เนื่องจากมิได้ประสูติจากพระอัครมเหสี ได้ก้าวขึ้นสู่การเป็นเจ้าแผ่นดิน
โดยได้รับการอัญเชิญ นับว่าเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมข้ามขั้นของการเป็นเจ้าฟ้า
พระมหากษัตริย์ขึ้นสู่การเป็นพระมหากษัตริย์เลยทีเดียว รัชกาลที่ ๓ จึงเป็น
บุคคลแรกของสังคมไทยในช่วงนี้ที่ได้อเลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้น และเป็นแบบ
“ข้ามขั้น” หรือ “ก้าวกระโดด” ด้วย

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑
(พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๒.

หลังจากนั้นรัชกาลที่ ๓ ได้โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนกรมหมื่นศักดิ์พิลเสพ พระปิตุลา (อา) ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรมหาดัศกัฒเสพ พระมหาอุปราชวังหน้า นับเป็นเจ้าพระองค์ที่ ๒ ที่ได้รับการเลื่อนขึ้น มีชื่อที่น่าสนใจคือการเลื่อนขึ้นเป็นพระมหาอุปราชวังหน้าครั้ง^{๕๕} แม้พระมหากษัตริย์จะเป็นผู้โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งด้วยพระองค์เองตั้งสองรัชกาลแรก แต่ก็มีชื่อที่แตกต่างกันคือ สองรัชกาลแรกพระมหากษัตริย์ทรงตั้งพระราชอนุชา^{๕๖}ร่วมพระชนกพระชนนีของพระองค์ขึ้นเป็นวังหน้า ในขณะที่รัชกาลที่ ๓ ทรงตั้งพระปิตุลาขึ้นเป็นวังหน้า^{๕๗} ทั้งนี้เพราะรัชกาลที่ ๓ กับกรมพระราชวังบวรมหาดัศกัฒเสพ มีความคุ้นเคยกันมาก่อนเนื่องจากทรงอยู่ในเรือนราวคราวเดียวกัน (รัชกาลที่ ๓ พระราชสมภพ พ.ศ. ๒๓๓๐ กรมพระราชวังบวรมหาดัศกัฒเสพ ประสูติ พ.ศ. ๒๔๒๘) และทรงรับราชการในแผ่นดินรัชกาลที่ ๒ มาด้วยกัน นอกจากนี้ กรมพระราชวังบวรฯ คงทรงมีส่วนสำคัญในการอัญเชิญรัชกาลที่ ๓ ขึ้นครองราชย์โดยใช้พระอำนาจที่มีอยู่ในฐานะเป็นเจ้านายกำกับราชการกรมกลาโหม ซึ่งเป็นกรมสำคัญในการควบคุมกำลังคนและกำลังอาวุธ ตอนปลายรัชกาลที่ ๒ สาเหตุและปัจจัยดังกล่าวข้างต้นคงมีส่วนทำให้กรมหมื่นศักดิ์พิลเสพ ได้เลื่อนขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรในรัชกาลที่ ๓

เจ้านายพระองค์สุดท้ายที่ได้รับการเลื่อนขึ้นในช่วงนี้ คือ เจ้าจอมมารดา เรียม พระราชมารดาของรัชกาลที่ ๓ ซึ่งได้รับการสถาปนาจากพระราชโอรสขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย เช่นเดียวกับกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ทั้งนี้เพื่อเป็นการ "ฉลองพระเดชพระคุณ สมเด็จพระพันปีหลวง"^{๕๘} การเลื่อนขึ้นทางสังคมของกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย เป็นการเลื่อนขึ้นแบบข้ามชั้น คือ จากเจ้าจอมมารดา ซึ่งเป็นคนสามัญและมีได้เป็นพระอัครมเหสี ขึ้นเป็นเจ้านายฝ่ายหญิงชั้น

^{๕๕} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑, หน้า ๖.

สูงเทียบเท่าพระอัครมเหสี เป็นการแสดงให้เห็นว่าการเลื่อนชั้นแบบนั้นมาจากสาเหตุและปัจจัยที่สำคัญยิ่งคือการมีพระราชโอรสเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และสืบเนื่องจากการเป็นพระญาติทางสายพระโลหิตที่มีความใกล้ชิดเป็นลำดับที่หนึ่งนั่นเอง นอกจากนี้พระญาติวงศ์ของกรมสมเด็จพระศรีสวลัยกัได้รับการยกขึ้นเป็นราชินิกุลรัชกาลที่ ๓ ด้วย นับเป็นราชินิกุลสายที่ ๒ ของสมัยรัตนโกสินทร์

สรุปแล้วการเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้านายเมื่อรัชกาลที่ ๓ ขึ้นครองราชย์นั้นมีแต่การเลื่อนชั้นเพียงอย่างเดียว และเป็นการเลื่อนชั้นของเจ้านายเพียง ๓ พระองค์เท่านั้น และทุกพระองค์ล้วนเลื่อนชั้นแบบข้ามชั้น นอกจากนี้ยังมีธรรมเนียมของเจ้านายเกิดขึ้นด้วยว่า เจ้านายชั้นพระองค์เจ้าเมื่อได้รับพระราชทานให้ทรงกรมแล้ว จึงจะทรงพระวอได้ ส่วนพระองค์เจ้าที่มิได้ทรงกรม ทรงได้แต่พระเสด็จ

ขุนนาง

เมื่อรัชกาลที่ ๓ ขึ้นครองราชย์นั้น มีผู้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีสำคัญอยู่เต็มตามอัตราแล้ว อย่างไรก็ดี รัชกาลที่ ๓ ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการเลื่อนชั้นของขุนนางอื่นๆ อีก ๕ คน คือ

จางวางภู ขำหลวงเดิม เป็นพระยาราชมนตรี จางวางมหาดเล็ก

และว่าพระคลังมหาสมบัติด้วย

พระพิไชยวารี ขำหลวงเดิม เป็น พระยาพิไชยวารี

เจ็ดบัวบุญมา ขำหลวงเดิม เป็นพระวิเศษวารี

พระยাজันทบุรี (ฉิม) บิดาของเจ้าจอมน้อย เข้ามาเป็นพระยาศรีสรไกร
ว่าที่พระยาท้ายน้ำ (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นพระยาราชสุภาวดี

* ดูรายละเอียดใน บัญชาต บุนนาค "ราชินิกุลรัชกาลที่ ๓" ใน บัญชาต บุนนาค และมรรยาท กิ่งสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า ๒๘๕-๓๐๕.

๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑, หน้า ๕.

เมื่อพิจารณาถึงสาเหตุและปัจจัยของการเลื่อนชั้นทางสังคมของขุนนางทั้ง ๕ คนนี้ จะพบว่าส่วนใหญ่มีความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๓ มาตั้งแต่ก่อนขึ้นครองราชย์ คือ การเป็นข้าหลวงเดิม นอกจากนี้พระยาจันทบุรีก็มีความเกี่ยวข้องเป็น "พ่อตา" ของรัชกาลที่ ๓ ด้วย

ส่วนลักษณะของการเลื่อนชั้น เป็นการเลื่อนชั้นภายในชั้นชั้นของผู้ที่ เป็นขุนนางอยู่แล้ว แต่สถานภาพเดิมก่อนการเลื่อนชั้นไม่สูงเท่าสมัยรัชกาลที่ ๒ ดังจะเห็นได้ว่าขุนนาง ๓ คนแรกก้าวมาจากการเป็นจางวาง พระ และเจ็ดัว โดย เฉพาะจางวางภู และเจ็ดัวบุญมานั้นได้เลื่อนชั้นแบบ "ก้าวกระโดด" เป็นพระยา และพระตามลำดับ สำหรับเจ็ดัวบุญมานั้นอาจกล่าวได้ว่าเป็นตัวอย่างของชาวจีน นอกกระบบไพร่ที่ได้เลื่อนชั้นในระบบราชการ ส่วนพระพิไชยวารีนั้นได้เลื่อนชั้น เพียงชั้นเดียวคือเป็น พระยาพิไชยวารี นอกจากนี้ขุนนาง ๒ รายหลัง คือ พระยาจันทบุรี (ฉิม) และว่าที่พระยาท้าวหน้า (สิงห์) เลื่อนชั้นเพียงเปลี่ยนราชทินนาม ซึ่งคงรวมถึงการเปลี่ยนตำแหน่งด้วย บรรดาศักดิ์ยังคงเดิม จึงอาจเรียกได้ว่าเป็น การเลื่อนชั้นทางสังคมในแนวอนมิใช่ในแนวตงตั้ง ๓ รายแรก

นอกจากรัชกาลที่ ๓ ยังโปรดเกล้าฯ ให้เพิ่มเครื่องยศของเจ้าพระยา-อภัยภูธร สมุหนายก และเจ้าพระยาอัครมหาเสนา สมุหกลาโหม คือให้อัครมหาเสนาบดีทั้งสองชั้นเสด็จงาคนักกลเข้ามาในพระราชวังได้ทุกวัน นับได้ว่าเป็น การเลื่อนชั้นทางสังคมลักษณะหนึ่งแม้ไม่เต็มรูปแบบก็ตาม

พระสงฆ์

ในช่วงเวลานี้ รัชกาลที่ ๓ ได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพระราชาคณะ "เป็น ฤกษ์ก่อน" ๒ องค์ คือ พระมหาน้อย เปรียญเอก ๘ ประโยค วัดพระเชตุพน เป็น พระศรีสุธรรมมุนี และพระมหาขำ เปรียญเอก ๘ ประโยค วัดประยูรวงศ์ เป็นพระญาณไตรโลกย์

* เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า ๖.

จะเห็นได้ว่าการตั้งพระราชอาณะ ซึ่งถือได้ว่าเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคม ในทางชั้นของพระสงฆ์ในช่วงชั้นครองราชย์ของรัชกาลที่ ๓ นี้ เป็นการเลื่อนชั้น ตามความรู้ความสามารถในทางพระพุทธศาสนา กล่าวคือ ผู้ที่จะได้เป็นพระราช อาณะต้องมีความรู้เปรียญเอก ๘ ประโยคเป็นอย่างน้อย นอกจากนี้ก็ต้องปฏิบัติ พระธรรมวินัยเคร่งครัดด้วย เช่นเดียวกับสาเหตุและปัจจัยของการเลื่อนชั้นของ พระสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ ๑

กล่าวโดยสรุป การเลื่อนชั้นทางสังคมของกลุ่มบุคคลในสังคมไทยใน ช่วงชั้นครองราชย์ของรัชกาลที่ ๓ นี้มีอยู่ ๓ กลุ่มเช่นเดียวกับสองรัชกาลแรก และเป็น การเลื่อนชั้นทางสังคมในทางชั้นทางแนวตั้งและแนวนอน สาเหตุและ ปัจจัยของการเลื่อนชั้นนอกจากสถานการณ์เมื่อรัชกาลที่ ๓ ขึ้นครองราชย์ซึ่งถือ ได้ว่าเป็นสาเหตุและปัจจัยภายนอกแล้ว สาเหตุและปัจจัยภายในสำหรับเจ้านาย และขุนนางคือ การมีความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๓ ในฐานะเป็นพระญาติสายพระ โลหิต และโดยการเสกสมรส กับในฐานะข้าหลวงเดิม และเป็นผู้มีความคุ้นเคย สนิทสนมกับพระองค์มาตั้งแต่ก่อนขึ้นครองราชย์ ส่วนพระสงฆ์นั้นคือการมีความ รู้ความสามารถทางพระพุทธศาสนาและการประพฤติปฏิบัติพระธรรมวินัย อย่าง เคร่งครัด อย่างไรก็ดี ข้อที่น่าสังเกตคือบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นในช่วงนี้มีน้อยมาก คือมีเพียง ๑๐ คนเท่านั้น ไม่นับอัครมหาเสนาบดีที่ได้เครื่องยศสูงขึ้น เพราะไม่ ใช่เป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมอย่างเต็มรูป นอกจากนี้มีข้อสังเกตคือยังไม่ปรากฏ การปล่อยนักโทษให้เป็นอิสระดังในสมัยรัชกาลที่ ๒

บทที่ ๔

การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้านเมืองปกติ

ในยามบ้านเมืองเป็นปกตินั้น บุคคลที่ไต่เลื่อนชั้นทางสังคม แยกออกเป็นประเภทใหญ่ๆ คือ เจ้า ขุนนาง และพระสงฆ์ ดังนี้.

เจ้า

จากการศึกษาพบว่าในยามปกตินั้น การเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้าเป็นไปในทางสูงขึ้นเท่านั้น ซึ่งมีอยู่ ๓ แนวทาง คือ แนวทางแรกเป็นการได้รับสถาปนาให้ทรงกรมและการไต่เลื่อนกรม แนวทางที่สองคือการเลื่อนพระสกุลยศให้สูงขึ้นจากพระสกุลยศเดิมที่เป็นไปตามพระกำเนิด และแนวทางสุดท้ายคือการไต่ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณ และเจ้านายกำกับราชการกรมต่างๆ

การเลื่อนชั้นทางสังคมดังกล่าวมี ๑๕ ครั้งตามลำดับรัชกาลดังปรากฏในตารางต่อไปนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ ๑๐

ตารางแสดงการเลื่อนขึ้นทางสังคมในขัณบคคคองกลุ่มเจ้าในสมัยรัชกาลที่ ๑ (พ.ศ. ๒๓๒๔-๒๓๕๒)

ครั้งที่	ปีที่ได้รับการสถาปนา	ลำดับที่ในแต่ละครั้ง	พระนามและพระสกุลเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดา พระมารดา	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๑	พระอิสริยยศที่ได้รับการสถาปนา หรือเลื่อนขึ้น	พระชนมายุขณะได้รับการสถาปนา
๑	๒๓๓๔	๑.๑	สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุ้ย	๒๓๑๔	ร.๑ กับกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี	พระราชโอรส	สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาบดี	๒๐
		๑.๒	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้าจุ้ย	๒๓๑๓	สมเด็จพระที่นั่ง-เธอ กรมพระศรีสุตาภิรักษ์ กับเจ้าชวีเงิน	พระเจ้าหลานยาเธอ (พี่นาง)	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนศีกษมนตรี	๒๒
		๑.๓	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าแจ่ม	๒๓๑๓	ร.๑ กับกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี	พระราชธิดา	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเทพ	๒๑
		๑.๔	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าเอียง (เจ้าฟ้าประไพหวดี)	๒๓๑๐	" "	" "	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเทพหวดี	๑๔
๒	๒๓๔๖	๒.๑	พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงจันทบุรี	๒๓๔๑	ร.๑ กับเจ้าจอมมารดาเจ้าหญิงทองสุก	พระราชธิดา	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี	๕

สถาบันวิจัยบริการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ครั้งที่	ปีที่ได้รับการสถาปนา	ลำดับที่ในแต่ละครั้ง	พระนามและพระสกุลยศเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๑	พระอิสริยยศที่ได้รับการสถาปนา หรือเลื่อนขึ้น	พระชนมายุขณะได้รับการสถาปนา
๓	๒๓๔๔	๓.๑	สมเด็จพระเจ้าอุภัยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร	๒๓๑๐	ร.๑ กับกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี	พระราชโอรสองค์ใหญ่	กรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระมหาอุปราช	๓๕
๔	๒๓๕๐	๔.๑	สมเด็จพระเจ้าอุภัยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาณรงค์ (จ้อย)	๒๓๑๕	ร.๑ กับกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี	พระราชโอรส	สมเด็จพระเจ้าอุภัยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนาณรงค์ และได้รับพระยศขุนน้อย	๓๕
		๔.๒	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนที่ถักขันทอง (จ้อย)	๒๓๑๓	กรมพระศรีสุดำรักษ์ กับเจ้าชัวเงิน	พระเจ้าหลานยาเธอ (หลานน้า)	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง-ศิริกษัตริย์	๓๗
		๔.๓	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์	ไม่ปรากฏ	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับเจ้าจอมมารดา (เจ้าฟ้าฉิมใหญ่)	พระเจ้าหลานยาเธอ (หลานตา สายตรง)	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุน-กระษัตริย์	ไม่ปรากฏ
		๔.๔	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้าเพชร	๒๓๑๖	กรมพระศรีสุดำรักษ์ กับเจ้าชัวเงิน	พระเจ้าหลานยาเธอ (หลานน้า)	สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุน-อิศราณรงค์	๓๕

๔	๒๓๕๑	๔.๕	พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์- เจ้าอภัยพิท	๒๓๒๘	ร.๑ กับเจ้าจอม มารดาน้อยแก้ว	พระเจ้าลูกยาเธอ	พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเทพพลภักดิ์	๒๒
		๔.๖	พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์- เจ้าอรุโศภ	๒๓๒๘	ร.๑ กับเจ้าจอม มารดาบุญใหญ่ สกุล ณ นคร	"	พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นศักดิ์พลเสถ	๒๒
		๔.๗	พระเจ้าหลานยาเธอ พระองค์เจ้าปาน	๒๓๓๓	วังหลังกับพระชายา ทองอยู่	พระเจ้าหลานยาเธอ (หลานตา สายอ่อน)	พระเจ้าหลานยาเธอ กรมหมื่นนราเทเวศร์	๒๗
		๔.๘	พระเจ้าหลานยาเธอ พระองค์เจ้าบัว	๒๓๓๘	วังหลังกับพระชายา ทองอยู่	"	พระเจ้าหลานยาเธอ กรมหมื่นนเรศโยธี	๒๖
		๔.๙	พระเจ้าหลานยาเธอ พระองค์เจ้าแดง	๒๓๒๐	"	"	พระเจ้าหลานยาเธอ กรมหมื่นเสด็จวิริรักษ์	๓๐
		๔.๑๐	สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุนทรเทพ	๒๓๑๓	ร.๑ กับกรมสมเด็จพระ อมรินทรามาตย์	พระราชธิดา	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง- ศรีสุนทรเทพ	ขณะเมื่อได้รับ การเลื่อนให้เป็น กรมหลวงนั้น พระองค์เพิ่งสิ้น- พระชนม์ลงใน พ.ศ. ๒๓๔๑ พระชนมายุ ๒๘ ชันษา

สถาบันวิจัยประชากร
และสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

ครั้งที่	ปีที่ให้ รับการ สถาปนา	ลำดับที่ ในแต่ละ ครั้ง	พระนามและพระสมุ- หะเสิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดา พระมารดา	ความสัมพันธ์ กับรัชกาลที่ ๑	พระอิสริยยศที่ได้รับการสถาปนา หรือเลื่อนขึ้น	พระชนมายุ ขณะได้รับการสถาปนา
		๔.๒	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเทพทวดี	๒๓๑๐	ร.๑ กับกรมสมเด็จพระ สร้อยศรีพระวาทย์	พระราชธิดา	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพทวดี	๓๑
		๕.๓	สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าศิริกมลทอง	๒๓๒๐	กรมพระราชวัง- บวรมหาสุรสิงหนาท กับเจ้าจอมมารดา เจ้าหญิงศิริธิดา ณ เชียงใหม่ พระชายาเอก	สมเด็จพระเจ้า- หลานเธอ (หลานสูง)	สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทร	๓๑
		๕.๔	พระเจ้าหลานยาเธอ พระองค์เจ้าอรุณี	๒๓๒๖	กรมพระราชวัง- บวรมหาสุรสิงหนาท กับเจ้าจอมมารดาฯ	พระเจ้าหลานยาเธอ (หลานสูง)	พระเจ้าหลานยาเธอกรมหมื่นเสนาทิเทพ	๒๔

สถาบันวิจัยประชากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ ๑๑

ตารางแสดงการเลื่อนชั้นทางสังคมในยามปกติของกลุ่มเจ้าในสมัยรัชกาลที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๕๐-๒๓๖๘)

ครั้งที่	ปีที่ได้รับรางวัลสถาปนา	ลำดับที่ในแต่ละครั้ง	พระนามและพระสกุล-ยศเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดาพระมารดา	ความสนิทกับรัชกาลที่ ๒	พระอิสริยยศที่ได้รับการสถาปนา	งานที่ได้รับมอบหมาย	พระชนมายุขณะได้รับมอบหมาย
๑	๒๓๔๖	๑.๑	พระเจ้าอุกยาเธอ พระองค์เจ้าทับ	๒๓๓๐	ร.๑ กับเจ้าจอมมารดา เรียม (กรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย)	พระวราชโอรสองค์ใหญ่	พระเจ้าอุกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์	กำกับราชการกรมท่า กรมพระคลังมหาสมบัติ กรมพระคลังว่าความฎีกา	๒๖
		๑.๒	พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทับทิม	๒๓๒๖	ร.๑ กับเจ้าจอมมารดา ชิงหา	พระเจ้าน้องยาเธอต่างพระมารดา	พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นอิศเรศดิษ	กำกับกรมช่างแสงใหญ่ และกรมพระคชบาล	๓๐
		๑.๓	พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทับ	๒๓๒๘	ร.๑ กับเจ้าจอมมารดา น้อย	"	พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นจิตราภิกษิ์	กำกับกรมช่างสิบหมู่ และกรมช่างหล่อ	๒๗
		๑.๔	พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสินธวรสี	๒๓๓๐	ร.๑ กับเจ้าจอมมารดา ทุม	"	พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศรีสุเนนทร	ไม่ปรากฏ	๒๖

ครั้งที่	ปีที่ได้รับ การสถาปนา	ลำดับที่ ในแต่ละ ครั้ง	พระนามและพระสกุล- ยศเพิ่มเติม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดา พระมารดา	ความสัมพันธ์ กับรัชกาลที่ ๕	พระอิสริยยศที่ได้รับการสถาปนา	งานที่ได้รับมอบหมาย	พระชนมายุ ขณะได้รับมอบหมาย
๒	๒๓๕๔	๒.๑	พระเจ้าองค์ยาเธอ พระองค์เจ้าฉัตร	๒๓๓๓	ร.๑ กับเจ้าจอมมารดา ตานี สกุลขุนนาค	พระเจ้าองค์ยาเธอ ต่างพระมารดา	พระเจ้าองค์ยาเธอกรมหมื่น- สุรินทรรักษ์	กำกับกรมพระนครบาล	๒๖
		๒.๒	พระเจ้าองค์ยาเธอ พระองค์เจ้าวราสุภาวดี	๒๓๓๓	ร.๑ กับเจ้าจอมมารดา อัญญา	"	พระเจ้าองค์ยาเธอกรมหมื่น- บุษิตอินทร	ได้รับการสถาปนา ให้เป็นพระราชาคณะ	๒๖
๓	๒๓๖๑	๓.๑	พระเจ้าองค์ยาเธอ พระองค์เจ้าสุริยา	๒๓๓๒	ร.๑ กับเจ้าจอมมารดา เพ็ญใหญ่	พระเจ้าองค์ยาเธอ ต่างพระมารดา	พระเจ้าองค์ยาเธอกรมหมื่น- รวมสิริเรศ	ว่าความรับสั่ง และตามฎีกา	๒๕

๓.๒	พระเจ้ามอญยาเธอ พระองค์เจ้าไกรสร	๒๓๓๔	ร.๑ กับเจ้าจอมมารดา น้อยแก้ว	พระเจ้ามอญยาเธอ ต่างพระมารดา	พระเจ้ามอญยาเธอกรมหมื่น- วิศิษฐเสถียร	กำกับกรมวังหน้าฯ	๒๗
๓.๓	พระเจ้าอุยกยาเธอ พระองค์เจ้ากล้วยไม้	๒๓๓๔	ร.๒ กับเจ้าจอมมารดา สวน	พระราชาโฮรส	พระเจ้าอุยกยาเธอกรมหมื่น- สุนทรอินดี	ไม่ปรากฏ	๒๗
๓.๔	พระเจ้าอุยกยาเธอ พระองค์เจ้ามิ่ง	๒๓๓๖	ร.๒ กับเจ้าจอมมารดา นิม สกุณบุญ-หลง	พระราชาโฮรส	พระเจ้าอุยกยาเธอกรมหมื่น- เชยอติศิว	กำกับกรมพระอาลักษณ์	๒๘
๓.๕	พระเจ้าอุยกยาเธอ พระองค์เจ้าทมนรินทร์	๒๓๓๗	ร.๒ กับเจ้าจอมมารดา ศิลา ราชนิกุลบางช้าง	พระราชาโฮรส	พระเจ้าอุยกยาเธอกรมหมื่น- ศิริศุภเบเนทรี	กำกับกรมพระนันทราชบาล	๒๙
๓.๖	พระเจ้าหลานยาเธอ	๒๓๓๘	กรมพระราชวังบวร- มหาเสนานุรักษ์ กับเจ้าจอมมารทนมวม	พระเจ้าหลาน- ยาเธอ (หลานสูง)	พระเจ้าหลานยาเธอกรมหมื่น- อิศเรศวรดิษฐ์ (อิศเรศวรบวร)	ไม่ปรากฏ	๒๗
๓.๗	พระองค์เจ้าฉิม	๒๓๓๓	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากุ (กรมหลวง- นรินทรเทวี) กับกรมหมื่น- นรินทรดิทักษ์	"ลูกผู้น้อง" ของ ร.๒ เพราะเป็น พระโอรสของพระ องค์เจ้ากุ ซึ่งมีศักดิ์ เป็น "อา" ของ ร.๒	กรมหมื่นนรินทรเทพ	"	๓๘

ตารางที่ ๑๒

ตารางแสดงการเลื่อนขั้นทางสังคมในยามปกติของกลุ่มเจ้าในสมัยรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๑๘-๒๓๕๔)

ครั้งที่	ปีที่ได้ รับการ สถาปนา	ลำดับที่ ในแต่ละ ครั้ง	พระนามและพระสกุล- ยศเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดา พระมารดา	ความสัมพันธ์ กับรัชกาลที่ ๓	พระพิธีสมรสที่ได้รับกียรติสถาปนา	งานที่ได้รับมอบหมาย	พระชนมายุ ขณะได้รับการมอบหมาย
๑	๒๓๑๘-๒๓๑๙	๑.๑	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าดารารัณ	๒๓๓๔	ร.๑ กับเจ้าจอมมารดา เพ็ญใหญ่	พระปิตุลา (อา)	พระเจ้านมวงศเอย กรมหมื่นศรีสุเทพ	กำกับกรมช่างสิบหมู่	ประมาณ ๓๓ - ๓๖
"	"	๑.๒	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าดวงจันทร์	๒๓๓๕	ร.๑ กับเจ้าจอมมารดา ปาน	"	พระเจ้าบรมวงศ์เอย กรมหมื่นตรงดบวิริภัก	กำกับกรมช่างหล่อ	"
"	"	๑.๓	พระเจ้ามอญยาเอ พระองค์เจ้ากฤษณา	๒๓๓๔	ร.๒ กับเจ้าจอมมารดา กฤษ	พระเจ้าน้องยาเอ	พระเจ้าน้องยาเอ กรมหมื่นเสตุสุนทร	ไม่ปรากฏ	
"	"	๑.๔	พระเจ้าน้องยาเอ พระองค์เจ้ากฤษพร	๒๓๔๑	ร.๒ กับเจ้าจอมมารดา สีลา วรสิณีกุลบางช้าง	"	พระเจ้าน้องยาเอ กรมหมื่นศิริกษเทเวศ	กำกับกรมน้ำ	ประมาณ ๒๗ - ๓๐
"	"	๑.๕	พระเจ้าน้องยาเอ พระองค์เจ้าโต	๒๓๕๖	ร.๒ กับเจ้าจอมมารดา เลี้ยง	"	พระเจ้าน้องยาเอ กรมหมื่นอินทารมเวศว	กำกับกรมแสงเงินคน	ประมาณ ๒๒ - ๒๕
"	"	๑.๖	พระองค์เจ้าสิงห์พิ	๒๓๓๒	กรมพระราชวังบวรมหา- สุาสิงหนาทกับเจ้าจอม มารดาธิม	พระปิตุลา (อา) โดยเป็นลูกพี่ลูกน้อง ของพระราชบิดา	กรมหมื่นราชนูสิ	ไม่ปรากฏ	ประมาณ ๓๖ - ๓๙
"	"	๑.๗	พระองค์เจ้าปาน	๒๓๓๗	กรมพระราชวังบวรมหา- สุาสิงหนาทกับเจ้าจอม- มารดาหนวม	"ลูกพี่น้อง"	กรมหมื่นอมรมนตรี	ไม่ปรากฏ	ประมาณ ๓๑ - ๓๔

๒๓๖-๒๓๗	๑.๘	พระองค์เจ้าเจ๋ง	๒๓๖๔	พระองค์เจ้ากัณฑ์กรมหมื่น- นรินทรพิทักษ์	พระปิตุลา (๑๖) โดยเป็น "จุกญี- น้อย" ของ พระราชปิตา	กรมหมื่น เวหนวชิรวิชัย	ไม่ปรากฏ	ประมาณ ๓๕ - ๓๖
๒	๒๓๖๕	๒.๑ พระเจ้านวมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุริยวงศ์ (หรือสุริยวงศ์)	๒๓๓๕	ร.๑ กับเจ้าจอมมารดา นวล	พระปิตุลา (๑๖) โดยเป็นพระราช- ธิดาต่างพระ- มารดาของ พระราชปิตา	พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่น- สวัสดิวิไชย		๓๘
		๒.๒ พระเจ้านวมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุฑาทิพย์	๒๓๔๑	ร.๑ กับเจ้าจอมมารดา กลิ่น สกุล ๘ สีทอง		พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่น- ไกรสรวิชัย	กำกับกรมวังมหาด ภิรมย์ธรรมการ กรมอาลักษณ์ และ คลังเสนาบดี	๓๙

ครั้งที่	ปีที่ รับ บริการ สถานี	ลำดับที่ ในแต่ละ ครั้ง	พระนามและพระสกุล- ยศเดิม	ประสูติ (พ.ศ.)	พระบิดา พระมารดา	ความสัมพันธ์ กับรัชกาลที่ ๓	พระอิสริยยศที่ได้รับการสถาปนา	งานที่ได้รับมอบหมาย	พระขนาน ขณะได้รับกรมหมื่น
๓	๒๓๗๔	๓.๑	พระเจ้านั่งงยาเฮอ พระองค์เจ้าโพธิ์ขาม	๒๓๔๔	ร.๒ กับเจ้าจอมมางดา ทิพย์ ราชธิกุล บางช้าง	พระเจ้านั่งงยาเฮอ ต่างพระมารดา	พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น- สนธิทนเรนทร	ไม่ปรากฏ	๓๔
๔	๒๓๘๑	๔.๑	พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงวิลาส	๒๓๕๔	ร.๓ กับเจ้าจอมมารดา บาง	พระวราชบิดา	พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่น- อัปสรสุดา เทพ		๒๗
		๔.๒	พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าศิริวงศ์	๒๓๕๔	ร.๓ กับเจ้าจอมมารดา ทวีพิมพ์ ราชธิกุล รัชกาลที่ ๓ กับสายพระยาพิฬง (ขุนนางเหล็ก)	พระวราชโอรส	พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่น- มาศยาพิฬง		๒๖
๕	๒๓๘๔	๕.๑	พระเจ้านั่งงยาเฮอ พระองค์เจ้าจันทรม	๒๓๕๑	ร.๒ กับเจ้าจอมมารดา ปรางใหญ่ ราชธิกุล บางช้าง	พระเจ้านั่งงยาเฮอ ต่างพระมารดา	พระเจ้านั่งงยาเฮอกรมหมื่น- วงษาธิราชสนิท	กำกับกรมหมื่น	๓๕
๖	๒๓๘๘	๖.๑	พระเจ้าลูกยาเฮอ พระองค์เจ้าคเนจร	๒๓๕๘	ร.๓ กับเจ้าจอมมารดา น้อยเมือง	พระวราชโอรส	พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่น- อม เวนทรบดินทร์	กำกับกรมช่างมุก	๓๐

๗	ไม่ปรากฏ ปี แต่เข้า ใจว่าคง หลังปี พ.ศ. ๒๓๗๕ ซึ่ง เป็นปีที่ พระบิดา คือพระ- องค์เจ้า รัชทายาทของ สิ้นพระชนม์ แต่คงหลัง จากปีที่ไม่ นานเพราะ หลังจากนั้น รัชกาลที่ ๓ ซึ่งเป็นพระ ธิดากา (ปู่) ได้ทรงรับ ไปเลี้ยงดู ใกล้ชิด พระองค์ เป็นที่โปรด- ประานและ เมตตา สงสารมาก จึงน่าจะ โปรดเกล้าฯ สถาปนาให้ ทรงมีพระ- สหฤทัยสูง ขึ้นในเวลา ไม่นานนัก	๗.๑	หม่อมเจ้าหญิง โสมนัสวัฒนาวดี	ปรากฏ พ.ศ. ๒๓๗๕ เพราะเมื่อ ได้รับการ สถาปนา ให้เป็น สมเด็จพระ พระนาง- เจ้าโสมนัส วัฒนาวดี เมื่อเริ่ม รัชกาลที่ ๔ นั้น (พ.ศ. ๒๓๕๔) มี พระชนมายุ ๑๗ พรรษา	พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ ซึ่งเป็นพระราชโอรสของ ร.๓ กับเจ้าจอมมารดาบาง (เป็นพระเจ้าน้องยาเธอ ร่วมสายพระโลหิตของ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ)	พระเจ้าหลานเธอ (หลาน-ปู่)	พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้า โสมนัสวัฒนาวดี	ไม่ปรากฏ	ไม่ปรากฏ
---	--	-----	---------------------------------	---	--	------------------------------	--	----------	----------

ข้อพิจารณาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมของกลุ่มเจ้าในสถานการณ
บ้านเมืองปกติคงปรากฏในตาราง มีดังนี้

๑. สาเหตุและปัจจัยที่ทำให้มีการเลื่อนชั้นทางสังคม การเลื่อนชั้น
ทางสังคมของเจ้ากลุ่มนี้เป็นการเลื่อนชั้นทั้งหมด โดยมีสาเหตุและปัจจัยดังต่อไปนี้

๑.๑ สาเหตุและปัจจัยภายนอก ในยามปกติ สาเหตุและปัจจัย
ภายนอกที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นมีเพียงประการเดียว คือ การสิ้นพระชนม์ของเจ้าที่
ดำรงพระอิสริยยศและตำแหน่งสำคัญ ซึ่งส่งผลเป็น ๒ กรณี คือ กรณีแรก
เป็นผลให้เจ้าที่มีคุณสมบัติเหมาะสมได้เลื่อนชั้นเป็นแทน กรณีที่สอง คือ เป็นผล
สืบเนื่องให้เจ้าบางพระองค์ได้เลื่อนชั้นแต่มิได้แทนที่เจ้าที่สิ้นพระชนม์นั้น สำหรับ
กรณีแรก สาเหตุและปัจจัยประการนี้ปรากฏในเจ้า ๒ ประเภทคือประเภทแรก
เจ้าที่ได้เลื่อนพระอิสริยยศและตำแหน่งในคราวเดียวกัน ประเภทที่สอง คือ เจ้าที่
คงพระอิสริยยศเดิมแต่ได้เลื่อนตำแหน่ง ซึ่งจะได้กล่าวรายละเอียดใน "ข้อ ๓
ตำแหน่งหน้าที่ความรับผิดชอบ" ในตอนนี้จะกล่าวถึงเจ้าประเภทแรกซึ่งมีเพียง
รายเดียวคือลำดับที่ ร.๑ ๓.๑ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร
ในรัชกาลที่ ๑ ได้เลื่อนชั้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ตำแหน่งวังหน้า
พระมหาอุปราชใน พ.ศ. ๒๓๔๙ แทนกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทซึ่งสิ้น
พระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๔๖ การที่รัชกาลที่ ๑ ทรงปล่อยให้ตำแหน่งวังหน้าว่างลง
ถึง ๓ ปี คงเป็นเพราะก่อนที่วังหน้าพระองค์เดิมจะสิ้นพระชนม์ ได้มีความ
ขัดแย้งระหว่างวังหลวงกับวังหน้าเกิดขึ้น ซึ่งในที่สุดนำไปสู่การเกิดกบฏเจ้า
ลักขวัน และเจ้าอินทปัตพระโอรสของวังหน้า ดังจะกล่าวต่อไปในภายหลัง
เหตุการณ์ดังกล่าวย่อมทำให้รัชกาลที่ ๑ ไม่สะดวกพระทัยที่จะตั้งพระราชโอรส
เป็นวังหน้าทันที จนเมื่อเวลาผ่านไป ๓ ปี จึงได้ทรงดำเนินการ แม้กระนั้นก็ไม่
โปรดเกล้าฯ ให้ประทับในพระราชวังบวรฯ ให้เสด็จข้ามไปประทับที่พระราชวัง

เดิมฝั่งธนบุรี อย่างไรก็ดี นอกจากสาเหตุและปัจจัยภายนอกดังกล่าวแล้ว การ
 เลื่อนขึ้นครั้งนึ่งสืบเนื่องมาจากสาเหตุและปัจจัยภายในซึ่งเกิดขึ้นจากกรมพระ-
 ราชวังบวรฯ เองด้วย นั่นคือการเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของรัชกาลที่ ๑
 กับพระอัครมเหสี ได้ทรงร่วมทุกข์ร่วมสุขกับพระราชบิดามารดาตั้งแต่ก่อนขึ้นครอง
 ราชย์ และเมื่อพระราชบิดาขึ้นครองราชย์แล้วก็ได้ทรงเป็นกำลังสำคัญของพระ-
 ราชบิดาในการปกครองบ้านเมือง ประกอบกับในเวลานั้นเจ้านายฝ่ายหน้าชั้น
 ผู้ใหญ่หลายพระองค์โดยเฉพาะกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขวังหลังได้เสด็จ
 ทิวักตด้วย นอกจากนี้ในขณะนั้นพระองค์เองเจริญพระชนมพรรษาขึ้นเป็น
 “ผู้ใหญ่” อย่างสมบูรณ์ คือ มีพระชนมายุ ๓๙ ชันษา เทียบเท่ากับพระชนมายุ
 ของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พระปิตุลา (อา) เมื่อคราวได้รับสถาปนา
 ขึ้นเป็นวังหน้า แม้ในพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงเวียตนามyalong ที่มีมากราบ
 บังคมทูลรัชกาลที่ ๑ แสดงความยินดีที่ทรงตั้งเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรชนเป็น
 วังหน้า ก็เรียกเหตุผลว่า “สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจริญพระชนมพรรษาขึ้นแล้ว
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ใต้ปราชาภิเษกให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถาน
 มงคลสืบไป”^๑ การตั้งวังหน้าครั้งนี้เท่ากับรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงกำหนดให้เป็นที่
 ปราศภูษัดแก่คนทั้งหลายว่า พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ซึ่งข้าราชการออกพระนาม
 ว่าพระบดินทรใหญ่ จะเป็นผู้สืบราชสมบัติต่อจากพระองค์ การเลื่อนขึ้นครั้งนี้
 เป็นการเลื่อนขึ้นทรงพระอิสริยยศจากกรมหลวงเป็นกรมพระ และเป็นการได้
 ดำรงตำแหน่งวังหน้าพระมหาอุปราชในคราวเดียวกันด้วย

ส่วนกรณีที่สองจะเห็นได้ในเจ้า ๒ กลุ่ม คือ

กลุ่มที่ ๑ พระโอรส ๓ พระองค์ของกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข
 วังหลัง ได้เลื่อนขึ้นทรงกรมเป็นกรมหมื่นใน พ.ศ. ๒๓๕๐ ภายหลังพระบิดาสัน

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑,

พระชนม์ ๑ ปี (พ.ศ. ๒๓๔๙) อาจกล่าวได้ว่า การสิ้นพระชนม์ของวังหลังมีส่วนทำให้รัชกาลที่ ๑ ซึ่งทรงตระหนักถึงความจงรักภักดีและการสนับสนุนที่วังหลังมีต่อพระองค์ตลอดมาได้พิจารณาตอบแทนความดีความชอบด้วยการสถาปนาพระเจ้าลูกยาเธอ รุ่งโตของวังหลัง (พระชนมายุระหว่าง ๓๐-๓๗ ชันษา) ขึ้นทรงกรม นอกจากนั้นกรณีวังหลังสิ้นพระชนม์ก็ยังมีส่วนสนับสนุนการเลื่อนเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรขึ้นเป็นวังหน้าด้วย ทั้งนี้เพราะวังหลังเป็นเจ้านายสำคัญในรุ่นแรกที่สิ้นพระชนม์ลงเป็นองค์สุดท้าย (ไม่นับรัชกาลที่ ๑) รัชกาลที่ ๑ จึงขาดเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ที่จะเป็นกำลังช่วยบริหารบ้านเมือง ประกอบกับข้าราชการผู้ใหญ่ถึงแก่กรรมลงเป็นส่วนมาก รัชกาลที่ ๑ เองก็ทรงพระชรามากแล้ว ด้วยเหตุนี้ภายหลังวังหลังสิ้นพระชนม์ไม่นานก็ได้ทรงตั้งพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรขึ้นเป็นวังหน้า

กลุ่มที่ ๒ พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานยาเธอ และ “ลูกผู้น้อง” จำนวน ๗ พระองค์ ได้เลื่อนขึ้นทรงกรมใน พ.ศ. ๒๓๖๑ โดยเอกสารระบุว่า “เนื่องต่อเหตุที่กรมพระราชวังบวรมหาเสนา นุรักษ์เสด็จสวรรคต” อาจกล่าวได้ว่า การสิ้นพระชนม์ของกรมพระราชวังบวรมหาเสนา นุรักษ์ วังหน้า ในรัชกาลที่ ๒ มีส่วนทำให้เจ้าทั้ง ๗ พระองค์ได้เลื่อนขึ้นทรงกรม เพื่อรับผิดชอบงานของแผ่นดิน เป็นการช่วยแบ่งเบาพระราชภาระของพระมหากษัตริย์ แม้ว่าจะมิได้ดำรงตำแหน่งวังหน้าแทนก็ตาม

เหตุการณ์ในทำนองนี้เกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ วังหน้าเสด็จทิวงคต รัชกาลที่ ๓ ได้โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนกรมและตั้งกรมเจ้า ๘ พระองค์ ทั้งนี้เนื่องจากมีปัญหาความขัดแย้งทาง

๑ กทข. เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า ๘๘.

การเมืองเกิดขึ้นดังจะได้กล่าวต่อไปในหัวข้อ "การเลื่อนชั้นทางสังคมในภาวะบ้านเมืองไม่ปกติ" ซึ่งจะผิดกับการเลื่อนชั้นทรงกรมของเจ้าทั้ง ๗ พระองค์ในรัชกาลที่ ๒ แม้ว่าจะเป็นเหตุสืบเนื่องจากวังหน้าเสด็จทิวงคตเช่นเดียวกันก็ตาม

อย่างไรก็ดี อาจสรุปได้ว่าการสนพระชนม์ของเจ้าสำคัญ โดยเฉพาะวังหน้าและวังหลังมีส่วนสำคัญทำให้เจ้าบางพระองค์ได้ทรงเลื่อนชั้น แต่มิได้เลื่อนชั้นดำรงพระอิสริยยศและตำแหน่งแทนเจ้าที่สิ้นพระชนม์เสมอไป การจะเลื่อนชั้นได้ถึงระดับไหนนั้นย่อมต้องขึ้นกับเงื่อนไขต่าง ๆ โดยเฉพาะความเหมาะสมในเรื่องพระชาติกำเนิด พระชนมายุ ระยะเวลา และพระราชดำริของพระมหากษัตริย์เอง ดังจะเห็นได้ในสาเหตุและปัจจัยภายใน

๑.๒ สาเหตุและปัจจัยภายใน จากการศึกษาค้นคว้าในสถานการณ์บ้านเมืองปกตินั้นสาเหตุและปัจจัยภายในนับเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นของเจ้ายิ่งกว่าสาเหตุและปัจจัยภายนอก ได้แก่

๑.๒.๑ ความสัมพันธ์กับองค์พระมหากษัตริย์แต่ละรัชกาล เจ้าทั้ง ๔๒ พระองค์ล้วนเป็นพระญาติทางสายพระโลหิตของพระมหากษัตริย์แต่ละรัชกาล แต่จะแตกต่างกันตรงระดับความใกล้ชิดมากน้อย ซึ่งก็จะมีผลต่อการเลื่อนชั้นทั้งพระสกุลยศ และพระอิสริยยศ กล่าวคือ พระญาติทางสายพระโลหิตที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ หรือมีพระกำเนิดเต็มสูง มักจะได้รับการสถาปนาให้มีพระสกุลยศสูง ซึ่งก็จะทำให้ทรงได้รับการเลื่อนพระอิสริยยศชั้นสูงกว่าพระญาติที่มีความใกล้ชิดกับองค์พระมหากษัตริย์น้อยกว่า และมีพระสกุลยศเดิมต่ำกว่า ดังจะเห็นได้ชัดในกรณีการสถาปนาเจ้านายให้ทรงกรมในสมัยรัชกาลที่ ๑ กล่าวคือ ในจำนวนเจ้า ๗ พระองค์ที่ได้รับการสถาปนาให้เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนนั้น สามพระองค์คือลำดับที่ ร. ๑๑.๑ ร. ๑๑.๓ และ ร. ๑๑.๔ ซึ่งได้แก่ เจ้าฟ้ากรมขุนแสนนุรักษ์ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเทพ และเจ้าฟ้ากรมขุนเทพยวดี

มีความสัมพันธ์เป็นพระราชโอรสและพระราชธิดาของรัชกาลที่ ๑ กับพระอัครมเหสี สองพระองค์คือลำดับที่ ร. ๑ ๑.๒ และ ร. ๑ ๔.๔ เจ้าฟ้ากรมขุนพิทักษ์มนตรี และเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราอนุรักษ์ มีความสัมพันธ์เป็น "หลานหน้า" ของรัชกาลที่ ๑ อีกสองพระองค์คือลำดับที่ ร. ๑ ๔.๓ และ ร. ๑ ๕.๓ เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช และเจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเป็น "หลานตา" และ "หลานลุง" ของรัชกาลที่ ๑ ตามลำดับ โดยที่เจ้าทั้ง ๗ พระองค์นี้ นอกจากเป็นพระญาติผู้ใกล้ชิดแล้ว ยังทรงคุ้นเคยกันมาตั้งแต่ยังไม่ขึ้นครองราชย์ด้วย ดังนั้นพระญาติกลุ่มนี้จึงได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าฟ้าตั้งแต่เมื่อแรกรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์และเมื่อได้รับมอบหมายให้ทรงกรม ก็ได้เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนเลยทีเดียว

ต่อมาอีก ๑๕ - ๑๖ ปี ในรัชกาลเดียวกัน เจ้าฟ้ากรมขุนสี่พระองค์ในกลุ่มนี้ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวง ได้แก่ ลำดับที่ ร. ๑ ๔.๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ ร. ๑ ๔.๒ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ร. ๑ ๕.๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ และ ร. ๑ ๕.๒ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพยวดี หลังจากนี้จนตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไม่มีเจ้าพระองค์ใดได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนและเจ้าฟ้ากรมหลวงในภาวะบ้านเมืองปกติอีกเลย เจ้าพระองค์อื่นอีก ๓๔ พระองค์ ทั้งที่ปรากฏในตารางล้วนได้รับการสถาปนาเป็นกรมหมื่นเท่านั้น โดยในสมัยรัชกาลที่ ๑ มี ๖ พระองค์ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๑ ต่าง ๆ กันคือสองพระองค์เป็นพระราชโอรสผู้ประสูติจากพระสนม (ลำดับที่ ร. ๑ ๔.๕, ร. ๑ ๔.๖) สามพระองค์เป็นพระเจ้าหลานยาเธอ "หลานตา สายอ้อม" (ลำดับที่ ร. ๑ ๔.๗ ถึง ร. ๑ ๔.๙) และหนึ่งพระองค์เป็น "หลานลุง" (ลำดับที่ ร. ๑ ๕.๔) ในสมัยรัชกาลที่ ๒ มี ๑๓ พระองค์ สี่พระองค์เป็นพระราชโอรสประสูติจากพระสนม (ลำดับที่ ร. ๒ ๑.๑ ร. ๒ ๓.๓ ถึง ร. ๒ ๓.๕) เจ็ดพระองค์เป็นพระเจ้าน้องยาเธอต่างพระมารดา (ลำดับที่ ร. ๒ ๑.๒

ถึง ร. ๒ ๑.๔, ร. ๒ ๒.๑, ร. ๒ ๒.๒, ร. ๒ ๓.๑ และ ร. ๒ ๓.๒) อีกสองพระองค์เป็น “ลูกผู้น้อง” และ “หลานลุง” (ลำดับที่ ร. ๒ ๓.๗ และ ร. ๒ ๓.๖ ตามลำดับ) ในสมัยรัชกาลที่ ๓ มี ๑๕ พระองค์ หกพระองค์เป็นพระปิตุลา (อา) ของรัชกาลที่ ๓ (ลำดับที่ ร. ๓ ๑.๑, ร. ๓ ๑.๒, ร. ๓ ๑.๖, ร. ๓ ๑.๘, ร. ๓ ๒.๑ และ ร. ๓ ๒.๒) ห้าพระองค์เป็นพระเจ้าหลานเธอต่างพระมารดา (ลำดับที่ ร. ๓ ๑.๓ ถึง ร. ๓ ๑.๕, ร. ๓ ๓.๑, และ ร. ๓ ๕.๑) หนึ่งพระองค์เป็น “ลูกผู้น้อง” (ลำดับที่ ร. ๓ ๑.๗) และอีกสามพระองค์เป็นพระราชโอรสพระราชธิดาซึ่งประสูติจากเจ้าจอมมารดา (ลำดับที่ ร. ๓ ๔.๑, ร. ๓ ๔.๒ และ ร. ๓ ๖.๑) เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยรัชกาลที่ ๓ ไม่ปรากฏว่าได้มีการสถาปนาพระเจ้าหลานเธอขึ้นทรงกรมตั้งสองรัชกาลแรกเลย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพระเจ้าหลานเธอในรัชกาลที่ ๓ ยังทรงพระเยาว์อยู่มาก เพราะแม้แต่พระราชโอรสพระราชธิดาก็ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมเพียง ๓ พระองค์ และได้รับการสถาปนาตอนช่วงปลายรัชกาลแล้ว

๑.๒.๒ การเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์ สืบเนื่องมาจากความสัมพันธ์ระหว่างเจ้ากับพระมหากษัตริย์ในประเด็นแรก ผู้ที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ก็มักเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์ เพราะได้มีโอกาสปรนนิบัติรับใช้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทมากกว่าบุคคลอื่น ส่วนมากเป็นเจ้าที่มีความสัมพันธ์ทางสายพระโลหิตในระดับใกล้ชิด เช่น พระราชโอรส พระราชธิดาพระเจ้าหลานเธอ พระเจ้าหลานเธอสายตรง การเป็นที่โปรดปรานนี้เองเป็นปัจจัยประการหนึ่งที่น่าไปสู่การเลื่อนชั้นของเจ้านาย ดังจะเห็นได้จากในสมัยรัชกาลที่ ๑ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทร พระราชธิดาพระองค์โต เมื่อสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๕๑ นั้น รัชกาลที่ ๑ พระราชบิดาได้ทรงพระภูษาลายพิน

ชาวทุกวัน คำรัสว่า “ลูกคนรักมากต้องนุงข้าวให้”^๑ และภายหลังการพระศพแล้ว ได้โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระอัฐขึ้นเป็น เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ แล้วจึงเลื่อนเจ้าฟ้ากรมขุนเทพยวดี พระราชธิดาพระองค์เล็ก ซึ่งยังมีพระชนม์อยู่เป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงทวยเช่นกัน กรณีนี้แสดงให้เห็นถึงความโปรดปราน ที่รัชกาลที่ ๑ มีต่อเจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเทพ เป็นผลให้ทรงได้เลื่อนขึ้น แม้จะเป็นการเลื่อนพระอัฐก็ตาม และยังเผื่อแผ่ให้พระชนิษฐาพลอยได้รับการเลื่อนขึ้นตามไปด้วย

อีกรายหนึ่ง คือ เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช ซึ่งเป็น “หลานตา” สายตรงเพียงพระองค์เดียว เป็นที่โปรดปรานเมตตาสงสารของรัชกาลที่ ๑ มาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ก่อนรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ดังกล่าวมาแล้ว จึงทรงสถาปนาให้เป็นเจ้าฟ้า และได้ทรงกรมเป็น “กรมขุน” ต่อมาตามลำดับ ซึ่ง “หลานปู่” หลายพระองค์ของรัชกาลที่ ๑ ที่มีพระกำเนิดในระดบเดียวกับเจ้าฟ้ากรมขุนพระองค์นี้มิได้รับโอกาสเช่นนี้เลย

นอกจากนี้ในกรณีพระโอรสของวังหลังถึง ๓ พระองค์ที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมใน พ.ศ. ๒๓๕๐ ก็แสดงให้เห็นว่าแม้ถึง ๓ พระองค์นั้นจะเป็นพระเจ้าหลานยาเธอ ในระดับห่างคือเป็น “หลานตา” สายอ้อม โดยที่พระบิดาเป็น “หลานน้า” ของรัชกาลที่ ๑ แต่เนื่องจากพระบิดาเป็น “หลานน้า” ที่รัชกาลที่ ๑ โปรดปรานมากกว่าพระเจ้าหลานยาเธอพระองค์อื่นในระดับเดียวกัน จึงส่งผลต่อการเลื่อนขึ้นของพระโอรสทั้ง ๓ พระองค์ภายหลังเมื่อวังหลังสิ้นพระชนม์เพียง ๑ ปี ดังกล่าวมาแล้ว ในขณะที่ไม่โปรดเกล้าฯ สถาปนาพระอิตริยยศแก่บรรดาพระโอรสพระธิดาของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ซึ่งเป็น

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑,

“หลานลุง” เลยกิ่ง ๆ ที่วังหน้าก็ทรงทำคุณประโยชน์อย่างใหญ่หลวงให้แก่บ้านเมืองมาตลอดพระชนม์ชีพ ทั้งนี่คงเป็นเพราะความบาดหมางระหว่างวังหลวงและวังหน้า จนถึงเกิดการกบฏของพระโอรสรุ่นใหญ่ของวังหน้าขึ้นนั่นเอง จึงน่าจะทำให้พระโอรสพระธิดาพระองค์อื่น ๆ ไม่เป็นที่โปรดปรานของพระบិតูลา (ลุง) ด้วย ซึ่งเป็นผลให้มิได้รับการเลื่อนขั้น ทั้ง ๆ ที่ในช่วงเวลาที่ “หลานตา สายอ้อม” ได้เลื่อนขั้นนั้น พระโอรสพระธิดาพระองค์ใหญ่ของวังหน้าที่ยังมีพระชนม์อยู่ คือ พระองค์เจ้าก้อนแก้ว และเจ้าฟ้าพิกุลทอง มีพระชนมายุ ๒๖ ชันษา และ ๓๑ ชันษา ตามลำดับ ซึ่งก็อยู่ในวัย “ผู้ใหญ่” และมีฐานะตามพระชาติกำเนิดที่จะได้รับมอบหมายให้ทรงกรมได้ อย่างไรก็ดี ในปีต่อมา (พ.ศ. ๒๓๕๑) เจ้าฟ้าพิกุลทองและพระองค์เจ้าอสูรนี้ พระธิดาองค์ใหญ่และพระโอรสองค์ที่สองของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทก็ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมเป็นกรมขุน และกรมหมื่นตามลำดับ การที่ได้ทรงกรมต่างกันคงเป็นเพราะเจ้าฟ้าพิกุลทองทรงได้รับการสถาปนาเป็นเจ้าฟ้ามาตั้งแต่แรกรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ เพราะเป็นพระธิดาซึ่งประสูติจากพระชายาเอกที่มีพระสกุลยศเป็นเจ้าหญิง ส่วนพระองค์เจ้าอสูรนี้ประสูติจากพระสนม ยิ่งกว่านั้น พระมารดาของเจ้าฟ้าพิกุลทองคือเจ้าจอมมารดา เจ้าหญิงศิริรดา เป็นพระชนิษฐาของพระเจ้าเชียงใหม่ (พระยาภาวดีละติม) เจ้าประเทศราชของไทยซึ่งเป็นที่ประจักษ์ว่ามีความจงรักภักดีต่อรัชกาลที่ ๑ และพระราชวงศ์จักรีเสมอมา จึงเป็นที่โปรดปรานของรัชกาลที่ ๑ ซึ่งก็คงเผื่อแผ่มาถึงเจ้าฟ้าพิกุลทองผู้เป็น “หลาน” ด้วย ประกอบกับเจ้าฟ้าพิกุลทองเป็นสายพระโลหิตพระองค์แรกของกรมพระราชวังบวร ฯ ที่รัชกาลที่ ๑ คงทรงคุ้นเคยมาตั้งแต่ก่อนครองราชย์ ส่วนพระองค์เจ้าอสูรนั้นไม่มีเหตุผลว่าเหตุใดจึงทรงได้รับการสถาปนาให้เป็นกรมหมื่นเสนาบดีเทพ จะว่าเป็น

เพราะเป็นพระโอรสองค์ใหญ่ของวังหน้าในขณะนั้นก็ไม่ใช่* พระมารดาก็ไม่มีประวัติออกมาปรากฏเด่นชัดว่ามีบทบาทหรือความสัมพันธ์อันใดกับรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเป็นเหตุให้ทรงได้รับการเลื่อนชั้นในครั้งนี้ ส่วนด้านพระปรีชาสามารถที่จะเป็นปัจจัยต่อการเลื่อนชั้นก็ไม่ปรากฏ อย่างไรก็ตาม แม้วาระรัชกาลที่ ๑ จะทรงสถาปนาพระโอรส พระธิดาของวังหน้าให้ทรงกรม แต่ก็มีเพียง ๒ พระองค์ซึ่งนับว่าน้อยมากเมื่อเทียบกับการสถาปนาพระโอรส พระธิดาของเจ้าฟ้าเจ้าน้องพระองค์อื่น นอกจากนี้การเลื่อนชั้นก็เป็นไปอย่างช้ามากคือก่อนสิ้นรัชกาลเพียง ๑ ปี นับเป็นเจ้ากลุ่มสุดท้ายที่เลื่อนชั้นในรัชกาลนี้

สำหรับรัชกาลที่ ๒ สาเหตุและปัจจัยของการเลื่อนชั้นประการนี้สามารถพิจารณาได้ในกรณีกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ แม้มิใช่พระราชโอรสที่ประสูติจากพระอัครมเหสี แต่ก็เป็นผู้ที่รัชกาลที่ ๒ โปรดปรานไว้วางพระราชหฤทัยมากกว่าพระราชโอรสองค์อื่น ๆ ได้ทรงมอบหมายงานราชการให้ปฏิบัติแทนพระองค์มาตั้งแต่ก่อนราชาภิเษก จึงจะเห็นได้ในกรณีกบฏกรมขุนกระษัตริราชูชิต ทั้งนี้คงเป็นเพราะกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ย่อมมีความใกล้ชิดกับสมเด็จพระบรมชนกนาถมาก ประกอบกับทรงสนพระทัยในกิจการบ้านเมือง จึงเป็น "คูคิด" ที่ดีของรัชกาลที่ ๒ ซึ่งสนพระทัยด้านวรรณกรรม ในขณะที่เจ้าฟ้ามงกุฎพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ที่ประสูติจากพระอัครมเหสียังทรงพระเยาว์อยู่มาก มีพระชนม์ม่น้อยกว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ สมเด็จพระเชษฐาต่างพระมารดาถึงกว่า ๑๕ ชันษา ความใกล้ชิดและความโปรดปรานนี้เองเป็นปัจจัยประการหนึ่งที่ทำให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมเป็นพระองค์แรกในภาวะบ้านเมืองปกติสมัยรัชกาลที่ ๒

* พระโอรสองค์ใหญ่พระองค์เจ้าก้อนแก้ว ขณะนั้นพระชนมายุ ๒๑ ชันษาไม่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรม

ส่วนรัชกาลที่ ๓ จะเห็นได้จากกรณีกรรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ซึ่งเป็นพระราชธิดาที่ใกล้ชิดและโปรดปรานมาก ทั้งนี้แม้ว่ากรรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ จะเป็นพระราชธิดาองค์ที่ ๒ แต่พระราชธิดาพระองค์ใหญ่ คือ พระองค์เจ้าหญิงใหญ่ พระภคินีต่างพระมารดาสิ้นพระชนม์ลงตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๖๘) เมื่อรัชกาลที่ ๓ ขึ้นครองราชย์กรรมหมื่นอัปสรฯ จึงเป็นพระราชธิดาพระองค์ใหญ่ แต่กระนั้นก็มีได้ทรงสถาปนาให้ทรงกรมทันที คงเป็นเพราะทรงเห็นว่ายังทรงพระเยาว์ (พระชันษา ๑๕ พรรษา) เมื่อเปรียบเทียบกับเจ้านายพระองค์อื่นในขณะนั้น รัชกาลที่ ๓ จึงทรงสถาปนาให้เจ้านายที่ "อาวุโส" กว่า อันได้แก่พระปิตุลาและพระราชอนุชาของพระองค์ได้ทรงกรมก่อน ต่อมาเมื่อกรรมหมื่นอัปสรสุดาเทพเจริญพระชนมายุขึ้น จึงโปรดเกล้าฯ สถาปนาให้ทรงกรม เป็นพระราชธิดาพระองค์แรกและพระองค์เดียวที่ทรงกรมในจำนวน ๓ พระองค์ แต่อีก ๗ ปีต่อมา กรรมหมื่นอัปสรฯ ก็สิ้นพระชนม์ลงเมื่อพระชนมายุเพียง ๓๕ ชันษา รัชกาลที่ ๓ ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดเทพธิดาพระราชทานแก่พระเจ้าลูกเธอพระองค์นี้ นับเป็นประจักษ์พยานแห่งความรักและโปรดปรานของพระองค์ด้วย

นอกจากในกรณีเจ้านายทรงกรมดังกล่าวแล้ว การเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์ยังส่งผลที่เห็นได้ ชัดเจนต่อการเลื่อนขึ้นของเจ้านายประเภทการเลื่อนพระสกุลยศสูงขึ้นจากพระสกุลยศตามพระกำเนิดเดิมซึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นปรากฏเพียง ๒ พระองค์เท่านั้น คือ เจ้าฟ้าคุณทลทิพยวดี กับพระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี

เจ้าฟ้าคุณทลทิพยวดีเดิมคือพระองค์เจ้าจันทบุรี เป็นพระราชธิดาของรัชกาลที่ ๑ กับเจ้าจอมมารดาเจ้าหญิงทองสุก พระธิดาของพระเจ้ากรุงเวียงจันทน์ เจ้าเมืองประเทศราชของไทย ได้รับการเลื่อนขึ้นจากพระสกุลยศ ชั้นพระองค์

เจ้าใน พ.ศ. ๒๓๔๖ ขณะเมื่อพระชนมายุ ๖ ชันษา เป็นเวลาก่อนสิ้นรัชกาลที่ ๑
 ทกปี สาเหตุที่ทำให้ได้เลื่อนขึ้นสืบเนื่องมาจากเหตุการณ์เมื่อคราวตามเสด็จรัช-
 กาลที่ ๑ ไปทรงลอยพระประทับ ณ พระตำหนักแดง ได้เสด็จขึ้นก่อนพระราช
 บิดา ทรงก้าวพลัดตกจากพระตำหนักเพลิงน้ำหายไป ในที่สุดได้มีผู้พบพระ-
 องค์เกาะท่อนหยวกอยู่ที่ท้ายน้ำโดยไม่ทรงเป็นอันตรายใด ๆ รัชกาลที่ ๑ และคน
 ทงบวงเห็นเป็นเหตุอัศจรรย์ อันแสดงถึงความเป็นผู้มีบุญของพระเจ้าลูกเธอ
 พระองค์นี้ ประกอบกับทรงมีพระทัยกรุณาพระเจ้าลูกเธอเป็นทนต์เดิมอยู่แล้ว
 เนื่องจากทรงกำพร้าพระมารดาตั้งแต่พระชนมายุ ๕ ชันษา ก็บงกชยังทรงมี
 ฐานะชาติกำเนิดทางพระมารดาสูงกว่าพระเจ้าลูกเธอ ซึ่งประสูติจากเจ้าจอม
 มารดาอื่น ๆ ด้วย ถึงสิ้นรัชกาลที่ ๑ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระสกุลยศของ
 พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าจันทบุรีขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากุณฑลทิพย-
 วดี* เช่นเดียวกับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอที่ประสูติจากพระอัครมเหสี แต่แตกต่างกัน
 ตรงที่มีได้รับการสถาปนาให้ทรงกรม อย่างไรก็ดี จะเห็นได้ว่าการเลื่อนพระ-
 สกุลยศครั้งนี้มาจากการเป็นที่โปรดปรานของพระราชบิดาเป็นสาเหตุสำคัญประ-
 การหนึ่ง การเป็นที่โปรดปรานนี้จะเห็นได้อีกในเวลา ๓ ปีต่อมาเมื่อคราวที่เจ้า-
 ฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็น
 กรมพระราชวังบวรฯ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีเป็นพระเจ้าลูกเธอพระองค์เดียวที่
 ด้รับพระราชโองการให้ออกมาเสด็จเสด็จกรมพระราชวังบวรฯ พระองค์ใหม่ เข้า
 ไปในพระราชวัง ซึ่งถือได้ว่าเป็นหน้าที่ที่มีเกียรติอย่างยิ่ง แม้ว่าจะขณะนั้นมี
 พระชนมายุเพียง ๕ ชันษาเท่านั้น และยังมีพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอ

* เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑,
 หน้า ๑๑๔.

* ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นพระราชชายาใน
 รัชกาลที่ ๒ ซึ่งเป็นพระเชษฐภคินีพระมารดา

๒ ปี ๑๕๒ เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า ๕๑.

อีกหลายพระองค์มีพระชนมายุมากกว่าพระองค์ก็ตาม ส่วนพระองค์เจ้าโสมนัส วัฒนาวดีนั้น มีพระสกุลยศตามพระกำเนิดเดิมเป็นหม่อมเจ้า เป็นพระธิดาของ พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ พระราชโอรสของรัชกาลที่ ๓ (ไม่ปรากฏพระมารดา) เมื่อประสูติได้ไม่นานพระบิดาก็สิ้นพระชนม์ รัชกาลที่ ๓ ซึ่งเป็นพระอัยกา (ปู่) จึงทรงรับมาเลี้ยงดูอย่างใกล้ชิดตลอดรัชกาล ซึ่งนอกจากทรงเมตตาสงสารเพราะ เป็นกำพร้าแล้ว ความใกล้ชิดยังทำให้โปรดปรานพระเจ้าหลานเธอพระองค์นี้ เป็นพิเศษ จึงทรงสถาปนาขึ้นเป็นพระเจ้าหลานเธอพระองค์เจ้า นับว่าสูงกว่า พระเจ้าหลานเธอพระองค์อื่นซึ่งมีพระสกุลยศเป็นเพียงหม่อมเจ้า นอกจากนี้ยัง โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดราชนัคคารามใกล้ ๆ กับวัดเทพธิดารามพระราชทาน เป็นพระเกียรติยศด้วย ซึ่งเป็นเครื่องยืนยันถึงความโปรดปรานที่มีต่อพระเจ้าหลานเธอพระองค์นี้เป็นพิเศษเช่นเดียวกับที่ทรงโปรดปรานพระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ผู้เป็น “มาแท้ ๆ” ของพระองค์เจ้าโสมนัส ฯ

จากประเด็นข้อ ๑.๒.๑ และ ๑.๒.๒. จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์ใกล้ชิด และการเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์ เป็นสาเหตุและปัจจัยสำคัญที่มีผล ต่อการเลื่อนชั้นในยามปกติของกลุ่มเจ้า ดังปรากฏว่าในสมัยรัชกาลที่ ๑ สาเหตุ และปัจจัยประการนี้ ทำให้พระราชโอรสและพระราชธิดาเป็นผู้ที่ได้เลื่อนชั้นเป็น จำนวนมากที่สุด แต่มาในสมัยรัชกาลที่ ๒ ผู้ได้เลื่อนชั้นเป็นจำนวนมากที่สุด คือ พระเจ้าน้องยาเธอ รองลงมาได้แก่พระราชโอรสที่ประสูติจากพระสนม ถึงสมัย รัชกาลที่ ๓ ผู้ได้เลื่อนชั้นจำนวนมากที่สุดคือพระปิตุลา (อา) รองลงมาคือพระเจ้าน้องยาเธอต่างพระมารดา พระราชโอรสและพระราชธิดาตามลำดับ ด้วยเหตุนี้ จึงอาจกล่าวได้ว่าแม้ความสัมพันธ์ใกล้ชิดและการเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์จะเป็นสาเหตุและปัจจัยสำคัญต่อการเลื่อนชั้นแต่ก็ไม่ได้หมายความว่าเจ้า-

ทุกพระองค์ที่ได้เลื่อนขึ้น จะเป็นพระญาติผู้ใกล้ชิดและโปรดปรานของพระมหากษัตริย์เสมอไป ดังนั้นจึงน่าจะมิบังจยอื่นที่สำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน ซึ่งคงได้แก่พระชนมายุที่เหมาะสม ดังจะเห็นได้ว่าพระเจ้าน้องยาเธอต่างพระมารดา และพระปิตุลาได้รับการเลื่อนขึ้นในสองรัชกาลหลังเป็นจำนวนมากกว่าพระราชโอรสพระราชธิดาซึ่งมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดทางสายพระโลหิตกับพระมหากษัตริย์มากกว่า ย่อมแสดงว่าพระชนมายุที่เหมาะสมก็น่าจะได้รับการนำมาพิจารณาประกอบการเลื่อนขึ้นด้วย ดังจะได้กล่าวในประเด็นต่อไป

๑.๒.๓ พระชนมายุ ตารางแสดงการเลื่อนขึ้นของเจ้าข้างต้น^๕ให้ เห็นว่าโดยทั่วไปแล้วผู้จะได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมในครั้งแรกก็มีพระชนมายุระหว่าง ๒๐-๓๕ ชันษา ยกเว้นกรณีเจ้าฟ้ากรมขุนเทพทวดีซึ่งมีพระชนมายุเพียง ๑๕ ชันษา และเจ้ารุ่นใหญ่เพียงไม่กี่พระองค์ที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมเมื่อมีพระชนมายุเลย ๓๕ ชันษาขึ้นไปแล้ว

สำหรับในกรณีพระชนมายุโดยเฉลี่ยระหว่าง ๒๐-๓๕ ชันษานั้นนับว่าเป็นช่วงที่เหมาะสมเพราะเป็นช่วงอายุที่บุคคลโดยทั่วไปมีความเจริญเติบโตทั้งร่างกาย จิตใจ และสมอง ผ่านประสบการณ์ การศึกษา และการเรียนรู้มากพอที่จะปฏิบัติงานในความรับผิดชอบให้ตนเอง ครอบครัวย และสังคมในฐานะ "ผู้ใหญ่" คนหนึ่งได้ ซึ่งสำหรับเจ้าในสมัยนั้นก็คือการรับมอบหมายให้ทรงกรมดังจะพบได้ในจดหมายเหตุตั้งกรมและเลื่อนกรมว่าเป็นเพราะ "...ทรงปรีชารอบ ราชการ" หรือ "...ทรงพระปรีชารอบคอบในราชกิจ"^๖ อาจสรุปได้ว่าพระ-

^๕ กทข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๑ เรื่องตั้งเจ้าประเทศราช และตั้งกรม น. ๑-๖. ๓๓ แต่ จ.ศ. ๑๑๕๓ เลขที่ ๓.

^๖ กทข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๓ และจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๐ เลขที่ ๓.

มหากษัตริย์ทั้ง ๓ รัชกาลต่างทรงตระหนักถึงความสำคัญของพระชนมายุที่เหมาะสมเช่นเดียวกัน กล่าวคือ เจ้าที่จะโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิบัติราชการด้วยการทรงกรมนั้นจะต้องมีพระชนมายุระหว่าง ๒๐-๓๕ ชันษา ซึ่งอยู่ในช่วงอายุ "บรรลุนิติภาวะ" แล้ว แต่ขณะเดียวกันก็ไม่ใช่อายุมากจนทำให้ขาด "ความคล่องตัว" ในการปฏิบัติงาน ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าพระชนมายุเป็นปัจจัยสำคัญที่เป็นเกณฑ์กลางทั่วไปสำหรับการเลื่อนขั้นของเจ้าทรงกรมทั้ง ๓ รัชกาล แต่การจะทรงกรมเป็นกรมหมื่น หรือกรมขุนนั้นขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ พระสกุญยศเต็ม และการเป็นที่โปรดปรานดังกล่าวแล้วใน ๒ ประเด็นแรก

อย่างไรก็ดี เมื่อพิจารณาการเลื่อนขั้นของเจ้าในแต่ละรัชกาล โดยพิจารณาจากประเด็นพระชนมายุ จะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ ๑ พระชนมายุไม่เป็นเกณฑ์สำคัญในการเลื่อนขั้นของเจ้าเท่าความสัมพันธ์ใกล้ชิดทางสายพระโลหิตและการเป็นที่โปรดปราน กล่าวคือ เจ้าที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมในระดับเจ้าฟ้ากรมขุนนั้นพวกหนึ่ง มีพระชนมายุระหว่าง ๒๐-๒๒ ชันษา อีกพวกหนึ่งมีพระชนมายุระหว่าง ๓๐-๓๗ ชันษา พวกแรกมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดและเป็นที่โปรดปรานของรัชกาลที่ ๑ มากกว่าพวกที่สอง พวกแรกได้แก่พระราชโอรส พระราชธิดา ที่ประสูติจากพระอัครมเหสี และ "หลานหน้า" อีกพระองค์หนึ่ง ส่วนพวกที่สองมีความสัมพันธ์ในระดับห่างออกมาคือเป็น "หลานหน้า" "หลานลง" และ "หลานตา" สายตรง โดยเฉพาะในพวกแรกนั้น มีกรณีพิเศษ คือ

* เจ้าฟ้ากรมขุนภรณีประยูรรัตน์ เอกสารไม่ระบุปีที่ประสูติไว้ แต่อาจสันนิษฐานได้ว่าขณะได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมมีพระชนมายุระหว่าง ๑๐-๑๖ ชันษา เพราะคงต้องประสูติในสมัยธนบุรี (พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๒๕) ก่อน พ.ศ. ๒๓๒๒ ซึ่งเป็นวันพระนามของเจ้าองค์มารดาเจ้าหญิงฉิมใหญ่ พระมารดา แต่คงไม่ก่อน พ.ศ. ๒๓๑๐ เพราะพระราชบิดาคือพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งไม่ได้ปราบดาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์ ซึ่งก็หมายความว่าในขณะนั้นพระองค์ลา (ตา) ก่อรัชกาลที่ ๑ ยังมิได้มาเข้ารับราชการกับพระเจ้ากรุงธนบุรี นั่นคือพระมารดาซึ่งไม่ได้ถวายตัวเป็นพระสนมของพระเจ้ากรุงธนบุรี.

เจ้าฟ้ากรมขุนเทพยวดี ซึ่งเป็นพระราชธิดาองค์เล็ก จึงอาจเป็นไปได้ว่า เมื่อรัชกาลที่ ๑ ทรงสถาปนาพระราชโอรสพระราชธิดารุ่นใหญ่แล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้แต่งตั้งพระราชธิดาองค์เล็กในคราวเดียวกัน แต่การทรงกรมเมื่อพระชนมายุ ๑๕ ชันษานี้ ไม่ใช่ของแปลก เพราะเมื่อรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ก็โปรดเกล้าฯ สถาปนาเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรพระเชษฐาของเจ้าฟ้ากรมขุนเทพยวดีขึ้นทรงกรมเป็นครั้งแรกในขณะพระชนมายุ ๑๕ ชันษาเช่นเดียวกัน

เจ้านายในระบับกรมหมื่นก็เช่นเดียวกัน พวกหนึ่งมีพระชนมายุ ๒๒ ชันษา อีกพวกหนึ่งมีพระชนมายุ ๒๕-๓๗ ชันษา พวกแรกคือพระราชโอรสที่ประสูติจากพระสนม ส่วนพวกหลังคือ "หลานตา" สายอ้อม และหลานลุง พวกแรกย่อมต้องมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับรัชกาลที่ ๑ และเป็นที่ยโปรดปรานของพระองค์มากกว่าพวกที่สองอย่างแน่นอน

ส่วนอีก ๒ รัชกาลนั้น ไม่สามารถระบุลงไปอย่างแน่ชัดได้ว่า ผู้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดและเป็นที่ยโปรดปรานของพระมหากษัตริย์จะได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมขณะพระชนมายุน้อยและเร็วกว่าเจ้าพวกอื่น เพราะไม่ว่าจะเป็นพระราชโอรส พระราชธิดา พระราชอนุชา พระปิตุลา หรือพระญาติ ในระดับอื่นล้วนได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมเป็นกรมหมื่น ในช่วงอายุที่ใกล้เคียงกัน คือระหว่าง ๒๔-๓๐ ชันษา ในสมัยรัชกาลที่ ๒ (ยกเว้น "ลูกผู้น้อง" พระองค์หนึ่งมีพระชนมายุ เมื่อได้รับการสถาปนา ๓๘ ชันษา) และระหว่าง ๒๒-๔๒ ชันษา ในสมัยรัชกาลที่ ๓ (สำหรับรัชกาลนี้เป็นไปโดยประมาณ เพราะปีของการสถาปนาเจ้าบางปีไม่แน่นอน) ยิ่งกว่านั้นในสองรัชกาลหลังนี้เจ้าก็ได้เลื่อนชั้นส่วนใหญ่นอกจากพระเจ้าน้องยาเธอและพระปิตุลา โดยเฉพาะรัชกาลที่ ๓ นั้น พระราชโอรสพระราชธิดากว่า จะได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมก็เป็นเวลาเกือบปลายรัชกาล

แล้ว และมีเพียง ๓ พระองค์เท่านั้นที่ย่อมแสดงว่าในสมัยรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ นั้นระบบอาวุโส นับว่ามีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้า

กล่าวโดยสรุป พระมหากษัตริย์แห่งสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นทรงใช้พระชนมายุเป็นเกณฑ์สำคัญในการสถาปนาเจ้าให้ทรงกรมในยามปกติ โดยต้องทรงอยู่ในวัย "บรรลุนิติภาวะ" ที่จะรับผิดชอบงานที่ได้รับมอบหมายในฐานะเจ้าทรงกรมได้ ยกเว้นในกรณีพิเศษ ซึ่งมีอยู่เพียงรายเดียวในสมัยรัชกาลที่ ๑ อยากรู้ก็ตี ความสัมพันธ์ใกล้ชิดและการเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์ก็ยังมีมีความสำคัญต่อการเลื่อนชั้นในรัชกาลที่ ๑ อย่างมากคงจะเห็นได้ว่าเจ้าประเภทนี้มีโอกาสได้เลื่อนชั้นเร็วกว่าเจ้าที่มีความสัมพันธ์ในระดับห่างออกไป กับทั้งได้ทรงกรมขณะพระชนมายุยังน้อยอีกด้วย ในขณะที่สมัยรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ การเลื่อนชั้นจะเป็นไปตามพระชนมายุที่เจริญวัยขึ้นในระบบอาวุโสมากกว่าการคำนึงถึงความสัมพันธ์ใกล้ชิด และเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์เท่านั้น

ส่วนเจ้าที่เลื่อนกรมสูงขึ้นจากกรมเดิมนั้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีอยู่เพียง ๕ พระองค์ ล้วนอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ เจ้าสี่พระองค์เลื่อนจากเจ้าฟ้ากรมขุนเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงขณะมีพระชนมายุระหว่าง ๓๑-๓๘ ชันษา และระยะเวลาที่เลื่อนชั้นห่างจากเมื่อได้รับสถาปนาให้ทรงกรมครั้งแรกเป็นเวลา ๑๕-๑๖ ปี อีกพระองค์หนึ่งเลื่อนจากเจ้าฟ้ากรมหลวงเป็นกรมพระราชวังบวร ฯ มีพระชนมายุ ๓๙ ชันษา ห่างจากการได้รับสถาปนาให้ทรงกรมครั้งแรก ๒๔ ปี ถึงแม้ว่าเจ้า ๕ พระองค์นี้จะได้รับการเลื่อนชั้นเพราะมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดทางสายพระโลหิตกับรัชกาลที่ ๑ และเป็นที่โปรดปรานของพระองค์ แต่ขณะเดียวกันความเหมาะสมของพระชนมายุก็เป็นเกณฑ์สำคัญในการเลื่อนกรมด้วย การที่มีพระชนมายุสูงขึ้นและการที่ทรงกรมเข้ามาเป็นเวลา ๑๐ กว่าปีเช่นนี้ย่อมทำให้เจ้านายดังกล่าวผ่านประสบการณ์ มีความชำนาญและพระปรีชาสามารถ ดังจะเห็นได้จากเอกสารเรื่อง

ทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ระบอบสาเหตุที่เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาณรงค์และเจ้าฟ้ากรม-
ขุนพิทักษ์มนตรีได้รับการเลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวงไว้ว่าเจ้าทั้งสองพระองค์นี้ “ทรง
จำเริญชำนาญในราชการและทรงพระปรีชารอบรู้อาณาจักรอยู่แล้ว” ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระชนมายุที่เจริญวัยขึ้นประกอบกับการที่ได้ทรงกรมเป็นกรมขุนเป็นเวลา
ถึง ๑๕ ปี ย่อมทำให้ทรงมีพระปรีชาสามารถและมีประสบการณ์ในการปฏิบัติ
ราชการทำให้เหมาะสมที่จะได้รับการเลื่อนกรมให้สูงขึ้นต่อไป ส่วนรายอื่น ๆ
ไม่มีหลักฐานระบบแน่ชัดถึงสาเหตุการเลื่อนขึ้นสำหรับกรณีเจ้าฟ้ากรมหลวงอิสร-
สุนทรนั้นจะได้พูดในประเด็นต่อไป

อย่างไรก็ดี ในกรณีการเลื่อนขึ้นของพระสกุลยศนี้ ความสัมพันธ์
ใกล้ชิดและการเป็นที่โปรดปรานของ พระมหากษัตริย์ นับเป็นสาเหตุและปัจจัย
สำคัญยิ่งกว่าพระชนมายุที่เจริญวัยขึ้น ดังจะเห็นได้จากกรณี พระองค์เจ้าหญิง
จันทบุรี และหม่อมเจ้าหญิงโสมนัส ฯ ซึ่งขณะเมื่อได้เลื่อนขึ้นนั้นยังทรงพระ-
เยาว์อยู่มาก (๕-๖ ขันษา)

จะเห็นได้ว่าสาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลให้เจ้าได้เลื่อนขึ้นในยามปกติ นั้น
มิใช่ทำให้เจ้าทุกพระองค์ได้มีโอกาสเลื่อนขึ้นอย่างเสมอภาคกัน โดยเฉพาะสาเหตุ
และปัจจัยภายในในเรื่องระบอบความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ และการเป็นที่
โปรดปรานของพระมหากษัตริย์ สำหรับในเรื่องพระชนมายุนี้ค่อนข้างจะเป็น
เกณฑ์กลางที่ทำให้เจ้าไม่อาจมีความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ใน ระดับไหนได้
มีโอกาสนับเลื่อนขึ้นเช่นเดียวกันโดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ส่วน
สาเหตุและ ปัจจัยภายนอกนั้นก็ส่งผลต่อการเลื่อนขึ้น ของเจ้าเฉพาะบางพระองค์
เท่านั้น

๒. ลักษณะของการเลื่อนขึ้นทางสังคม แบ่งการศึกษาได้เป็น ๒
ประเด็น คือ

^๑ ป. ๑๔๒ เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า ๖๐-๖๑.

๒.๑ จำนวนครั้งและระยะเวลาของการเลื่อนชั้นทางสังคม การเลื่อนชั้นทางสังคมเป็นการเลื่อนชั้นทั้งหมด ๑๕ ครั้ง ในรัชกาลที่หนึ่ง ๕ ครั้ง รัชกาลที่สอง ๓ ครั้ง และรัชกาลที่สาม ๗ ครั้ง เจ้าที่ไ้เลื่อนชั้นมี ๔๒ พระองค์ เลื่อนชั้นในสมัยรัชกาลที่สามมากที่สุดจำนวน ๑๖ พระองค์ ส่วนสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ มีจำนวนเท่ากันคือ ๑๓ พระองค์

ในด้านระยะเวลาของการเลื่อนชั้นนั้นไม่เหมือนกันทั้งสามรัชกาล กล่าวคือ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ เริ่มเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๓๓๕ หลังจากรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์แล้ว ๑๐ ปี ส่วนสมัยรัชกาลที่ ๒ เริ่มเป็นครั้งแรกหลังจากที่รัชกาลที่ ๒ ขึ้นครองราชย์แล้ว ๔ ปี สำหรับสมัยรัชกาลที่ ๓ มีการเลื่อนชั้นครั้งแรกภายหลังที่รัชกาลที่ ๓ ขึ้นครองราชย์แล้วไม่นาน อย่างไรก็ตามระยะเวลาที่รัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเลื่อนชั้นนั้นไม่อาจจะระบุได้แน่นอน เพราะไม่มีหลักฐานชัดเจน คงกล่าวได้แต่เพียงว่าอยู่ในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๖๘-๒๓๗๑ ดังนั้นจึงไม่อาจสรุปได้ว่าแต่ละรัชกาลจะโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าได้เลื่อนชั้นในยามปกติเมื่อใดคงเป็นไปตามสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว ด้านความถี่-ห่างของระยะเวลาในการเลื่อนชั้นครั้งต่อ ๆ มาในแต่ละรัชกาลนั้นไม่แตกต่างกันมากนัก คือ อยู่ในระหว่าง ๑-๔ ปี ยกเว้นการเลื่อนชั้นครั้งที่ ๒ ของสมัยรัชกาลที่ ๑ ห่างจากการเลื่อนชั้นครั้งแรกเป็นระยะเวลา ๑๑ ปี และการเลื่อนชั้นครั้งที่ ๓ ของสมัยรัชกาลที่ ๓ ห่างจากการเลื่อนชั้นครั้งที่ ๒ เป็นระยะเวลา ๗ ปี อาจกล่าวได้ว่า การที่ระยะเวลาของการเลื่อนชั้นส่วนใหญ่อยู่ในระหว่าง ๑-๔ ปี ซึ่งเป็นเวลาที่ไมห่างกันเช่นนี้ แสดงให้เห็นว่ากลุ่มเจ้ามีโอกาสมากที่จะได้เลื่อนชั้นในยามปกติ ซึ่งสำหรับในสมัยรัชกาลที่ ๑ โอกาสเช่นนี้จะเห็นได้ชัดเจนว่าจะเริ่มตั้งแต่ช่วงกลางรัชกาล และดีขึ้นในช่วงปลายรัชกาลนับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๔๖ จนถึง พ.ศ. ๒๓๕๑ ซึ่งเป็นระยะเวลาก่อนรัชกาลที่ ๑ สวรรคตเพียงปีเดียว ส่วนในสมัย

รัชกาลที่ ๒ นั้นโอกาสในการเลื่อนชั้นเริ่มเร็วกว่าสมัยรัชกาลที่ ๑ คือ เพียง ๔ ปี
 ภายหลังจากที่รัชกาลที่ ๒ ขึ้นครองราชย์ และก่อนข้างใดในช่วงกลางรัชกาล คือ
 อยู่ในระหว่าง ๒-๓ ปี แต่โอกาสในการเลื่อนชั้นก็สิ้นสุดลงอย่างรวดเร็วคือก่อน
 สิ้นรัชกาลถึง ๗ ปี ภายหลังจากที่มีการเลื่อนชั้นของเจ้ากลุ่มสุดท้าย ใน พ.ศ. ๒๓๖๑
 สำหรับในสมัยรัชกาลที่ ๓ โอกาสในการเลื่อนชั้นไม่อาจจะระบุได้อย่างแน่นอน แต่
 ก็คงอยู่ในระยะภายหลังเริ่มรัชกาลไม่นาน คือ ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๖๘-๒๓๗๑
 โอกาสในการเลื่อนชั้นของกลุ่มเจ้าในยามปกติก่อนข้างมีสม้าเสมอ คือ อยู่ใน
 ระหว่าง ๑-๔ ปี (ยกเว้นการเลื่อนชั้นครั้งที่ ๓ ดังกล่าวมาแล้ว) ดังจะเห็นได้ว่า
 การเลื่อนชั้นมีถึง ๗ ครั้ง และเจ้าที่ได้เลื่อนชั้นก็มีถึง ๑๖ พระองค์ อย่างไรก็ตาม
 โอกาสในการเลื่อนชั้นตอนช่วงปลายรัชกาลก็สิ้นสุดลงก่อนสิ้นรัชกาลถึง ๕ ปี
 โดยที่ไม่มีเจ้าพระองค์ใดได้เลื่อนชั้นอีกภายหลังการเลื่อนชั้นครั้งสุดท้าย ใน พ.ศ.
 ๒๓๘๘

๒.๒ สถานะของการเลื่อนชั้นทางสังคม ในจำนวนเจ้าที่ได้เลื่อน
 ชั้นทั้ง ๔๒ พระองค์นั้นแบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ

ประเภทแรก เป็นเจ้าที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมมีอยู่ ๓๔
 พระองค์ อย่างไรก็ตามเจ้า ๔ พระองค์ในจำนวนนี้ทรงได้รับการสถาปนาให้ได้
 เลื่อนกรมสูงขึ้นในยามปกติด้วยได้แก่ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาณรงค์ เจ้าฟ้ากรมขุน
 พัทธกษัตริย์ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเทพ และเจ้าฟ้ากรมขุนเทพอดิได้เลื่อน
 ชั้นเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวง หลังจากได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมคราวแรกเป็น
 เวลา ๑๖ ปี เจ้าฟ้าทั้ง ๔ พระองค์นั้นนอกจากอยู่ในประเภทแรกนี้แล้ว ยังอาจ
 นับรวมได้กับประเภทที่สองด้วย

ประเภทที่สอง คือ เจ้าที่ได้เลื่อนกรมสูงขึ้นในยามปกติ มีเพียง
 พระองค์เดียว คือ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ซึ่งได้เลื่อนชั้นเป็นกรมพระราช-

วังบวรสถานมงคล พระมหากษัตริย์ ในรัชกาลที่ ๑ หลังจากที่ทรงได้รับการสถาปนาให้เป็นกรมหลวงในวาระที่รัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์เป็นเวลาถึง ๒๔ ปี อย่างไรก็ตาม เจ้าฟ้ากรมขุนที่ได้อเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวง ๔ พระองค์ในประเภทแรกก็อาจนับรวมอยู่ในประเภทนี้ได้ เพราะก็ได้เลื่อนกรมในยามปกติเช่นเดียวกัน แม้ว่า จะได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมในยามปกติด้วยซึ่งแตกต่างจากเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรที่ ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมในช่วงที่รัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์

ประเภทที่สาม คือเจ้าที่ได้อเลื่อนพระสกุลยศสูงขึ้นจากพระสกุลยศตามพระกำเนิดเดิม ไม่เหมือนกับสองประเภทแรกที่ได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศและเลื่อนพระอิสริยยศให้สูงขึ้น มีเพียง ๒ พระองค์ และเป็นเจ้าฝ่ายใน คือ พระองค์เจ้าจันทบุรี และหม่อมเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี ซึ่งได้อเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากุนทลทิพยวดี และพระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดีในรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๓ ตามลำดับ

จะเห็นได้ว่าเจ้าที่ได้อเลื่อนขึ้นมากที่สุดคือประเภทแรก ซึ่งมี ๘ พระองค์ ที่ทรงมีสถานะอยู่ระหว่างประเภทแรกและประเภทที่สอง ในจำนวนเจ้าประเภทแรกนี้ ยังแบ่งออกได้เป็นอีก ๒ พวก คือพวกที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมแบบปกติ คือเริ่มตั้งแต่เป็นกรมหมื่น ซึ่งเป็นพระอิสริยยศเบื้องต้นของเจ้าทรงกรม กับพวกที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมขุนเลยโดยไม่ต้องเป็นกรมหมื่นก่อนปรากฏว่าพวกที่ได้รับการสถาปนาให้เป็นกรมหมื่นมี ๓๔ พระองค์ ส่วนพวกที่ได้รับการสถาปนาให้เป็นกรมขุนมี ๗ พระองค์ ซึ่งล้วนอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่าในขณะที่ยังมีรัชกาลที่ ๓ มีเจ้าที่ได้อเลื่อนขึ้นมากแต่ก็เป็นแบบที่ ได้รับการสถาปนาเป็นเพียงกรมหมื่นเท่านั้น ส่วนสมัยรัชกาลที่ ๑ แม้เจ้าที่ได้อเลื่อนขึ้นน้อยกว่าแต่กว่าครึ่งของเจ้าทั้งหมดได้รับการสถาปนาให้เป็นกรมขุนสำหรับสมัยรัชกาลที่ ๒ ก็มีแต่เจ้าที่ ได้รับการสถาปนาให้เป็นกรมหมื่นเท่านั้น

เป็นที่น่าสังเกตว่าเจ้าที่มีพระสกุลยศเป็นเจ้าฟ้า จะได้รับการสถาปนาให้เป็นกรมขุนเลยที่เดียว ในขณะที่เจ้าที่มีพระสกุลยศเดิมเป็นพระองค์เจ้าต้องเริ่มจากระดับกรมหมื่นก่อน ทั้งนี้ย่อมแสดงว่าเจ้าในสมัยรัชกาลที่ ๑ ส่วนใหญ่มีพระสกุลยศเดิมสูงอยู่ในระดับเจ้าฟ้า ส่วนในอีก ๒ รัชกาลนั้นเจ้าที่ได้รับการสถาปนาแล้วมาจากพระสกุลยศเดิมชั้นพระองค์เจ้า การเลื่อนชั้นดังกล่าวชี้ให้เห็นว่าในสมัยรัชกาลที่ ๑ มีเจ้าหลายพระองค์ที่มีพระสกุลยศสูง ในขณะที่สมัยรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ แทบไม่ปรากฏเลย การที่สมัยรัชกาลที่ ๑ มีเจ้าในระดับสูงมากก็คงเป็นเพราะเป็นช่วงแห่งการสถาปนาพระราชวงศ์ใหม่ รัชกาลที่ ๑ จึงทรงสถาปนาพระญาติวงศ์ผู้ใกล้ชิดที่สนับสนุนพระองค์ขึ้นเป็นเจ้าชั้นผู้ใหญ่เป็นจำนวนมากซึ่งส่วนใหญ่อีกจะสิ้นพระชนม์ลงในรัชกาลต่อมา ผู้สืบสายพระโลหิตของเจ้าเหล่านั้นก็จะมีพระสกุลยศลดลงมาอีก ๑ ชั้น คืออยู่ในระดับพระองค์เจ้า ยกเว้นพระราชโอรสและพระราชธิดาขององค์พระมหากษัตริย์และพระมเหสีที่มีพระสกุลยศเป็นเจ้าฟ้า ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๒ ก็มีเพียง ๒ พระองค์และยังทรงพระเยาว์อยู่มาก ได้แก่ เจ้าฟ้ามงกุฎ และเจ้าฟ้าจุฑามณี สำหรับในสมัยรัชกาลที่ ๓ เนื่องจากไม่ทรงตั้งพระอัครมเหสี พระราชโอรสและพระราชธิดาจึงมีฐานะเป็นเพียงพระองค์เจ้า ก็ยังทำให้เจ้าในระดับเจ้าฟ้าลดน้อยลง ที่ยังคงมีอยู่ก็ ได้แก่ เจ้าฟ้าที่มีพระชนม์สืบต่อมาจากสมัยรัชกาลที่ ๒ เท่านั้น

ข้อสังเกตเกี่ยวกับพระอิสริยยศที่ได้เลื่อนชั้นมีทุกระดับ คือ กรมหมื่นเป็นกลุ่มใหญ่ที่สุด รองลงมาตามลำดับได้แก่กรมขุนมี ๗ พระองค์ กรมหลวงมี ๔ พระองค์ และกรมพระมี ๑ พระองค์ ว่าที่จริงแล้วโอกาสที่ได้เลื่อนกรมให้สูงขึ้นมีไม่มากนัก จะเห็นจากการเลื่อนกรมจากกรมขุนเป็นกรมหลวง ต้องใช้เวลา ๑๕-๑๖ ปี และมีเพียง ๔ พระองค์เท่านั้น ซึ่งพระองค์หนึ่งคือเจ้าฟ้า

กรมหลวงศรีสุนทรเทพ ก็สิ้นพระชนม์ไปแล้วประมาณ ๑ ปีจึงได้เลื่อนขึ้น ส่วนการเลื่อนขึ้นเป็นกรมพระยิ่งยากกว่าการเลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวง ดังจะเห็นได้ว่าในยามปกติมีเพียงรายเดียว คือเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ซึ่งกว่าจะได้เลื่อนขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวร ก็เมื่อเวลาผ่านไปถึง ๒๔ ปีแล้ว

ข้อสังเกตเกี่ยวกับการเลื่อนขึ้นประการหนึ่ง คือการสถาปนาพระอัฐิ ดังจะเห็นได้ในรายเจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรเทพ ซึ่งได้รับการสถาปนาพระอัฐิขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ ปรากฏว่ามีเพียงรายเดียวเท่านั้นในยามปกติ

๓. ตำแหน่งหน้าที่ความรับผิดชอบ ประเด็นนี้จะพิจารณาเฉพาะเจ้าที่ได้เลื่อนขึ้นให้ทรงกรมเท่านั้น เพราะเจ้าที่ได้เลื่อนพระสกุลยศขึ้นมิได้รับมอบหมายหน้าที่ความรับผิดชอบดังเจ้าทรงกรม เจ้าที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมหรือเลื่อนกรมนี้ จะได้รับมอบหมายให้บังคับบัญชาผู้คนซึ่งได้แก่ข้าราชการและไพร่ในกรมตามพระอิสริยยศที่ได้ทรงกรม ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๒ การสถาปนาให้ทรงกรมยังเป็นการมอบหมายให้เจ้านายปฏิบัติราชการต่างพระเนตรพระกรรณอย่างชัดเจน เรียกว่าการกำกับราชการโดยที่เสนาบดีกรมต่าง ๆ ต้องปรึกษาขอราชการกับเจ้านายที่กำกับราชการกรมนั้น ๆ ซึ่งจะทรงทำหน้าที่ให้คำปรึกษาหารือที่เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองดังกล่าวมาแล้วในบทที่ ๑ อย่างไรก็ตามก็ได้หมายความว่าเจ้าทุกพระองค์ที่ทรงกรมจะได้รับมอบหมายหน้าที่ความรับผิดชอบให้กำกับราชการ จากตารางการเลื่อนขึ้นของเจ้าในยามปกติสมัยรัชกาลที่ ๒ จะเห็นได้ว่าในเจ้าทรงกรม ๑๓ พระองค์ ปรากฏเจ้าที่ได้กำกับราชการ ๘ พระองค์โดย ๕ พระองค์เป็นพระเจ้าันธยาเธอ อีก ๓ พระองค์เป็นพระเจ้าลูกยาเธอ หลายพระองค์ได้กำกับกรมเดียว บางพระองค์ก็กำกับมากกว่า ๑ กรม กรมที่กำกับเป็นกรมต่าง ๆ รวมทั้งกรมในจุดศตมภ์สามกรม ยกเว้นกรมนา ในบรรดาเจ้ากำกับราชการเหล่านี้ มีสองพระองค์ที่ทรงได้กำกับ

ราชการมาตั้งแต่แรกยังมีได้ทรงกรมคือพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าทับ กำกับ
กรมท่า และพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าไกรสร กำกับกรมพระคชบาล^๑ ซึ่ง
แสดงให้เห็นว่าเจ้านายกำกับราชการไม่จำเป็นต้องทรงกรม อย่างไรก็ตามก็ เจ้านาย
กำกับราชการมักเป็นเจ้าชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งทรงกรมมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ และได้กำกับ
ราชการกรมต่าง ๆ ในรัชกาลที่ ๒ ได้แก่

เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี กำกับกรมมหาดไทยและกรมวัง ซึ่งเมื่อ
พระองค์สิ้นพระชนม์แล้ว เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณุกาญ์ พระอนุชาก็ได้กำกับ
ราชการกรมมหาดไทยต่อมา

เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณุกาญ์ และพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิ์พิลเสพ
ได้กำกับราชการกรมกลาโหมด้วยกัน ทั้งสองพระองค์ในตอนแรก ต่อมาเมื่อ
เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณุกาญ์ไปกำกับกรมมหาดไทย กรมหมื่นศักดิ์พิลเสพ จึงได้
กำกับราชการกรมกลาโหมอย่างเต็มที่

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทพพลภักดิ์ ได้กำกับกรมพระคชบาล
ร่วมกับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นรักษารณเรศ ตั้งแต่องค์ไม่ทรงกรม ต่อมา
เมื่อทรงกรมแล้ว กรมหมื่นรักษารณเรศจึงได้ไปกำกับกรมสังฆการี

จะเห็นได้ว่าเจ้าทรงกรมที่ได้กำกับราชการนั้นส่วนใหญ่เป็นพระญาติใน
ลำดับห่าง มิใช่พระญาติที่ใกล้ชิดในระดับพระราชโอรส แสดงว่าการเลื่อนขึ้น
ในลักษณะที่ได้รับตำแหน่งเช่นนี้ ขึ้นอยู่กับพระชนมายุที่เหมาะสมในระบบ
อาวุโส ซึ่งอาจรวมถึงพระปรีชาสามารถที่สั่งสมไว้ตามประสบการณ์มากกว่าความ
สัมพันธ์ที่ใกล้ชิดทางสายพระโลหิต อย่างไรก็ตามก็ ความสัมพันธ์ใกล้ชิดทางสาย
พระโลหิตที่ส่งผลให้พระมหากษัตริย์ ทรงไว้วางพระทัยมอบหมายกรมให้กำกับก็

^๑ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสุดรรชนี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล-
ที่ ๒, หน้า ๔๓๕-๔๓๖.

สามารถพบได้ในกรณีกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งกำกับกรมทำตั้งแต่ยังมีได้
ทรงกรม และต่อมายังได้กำกับกรมต่างๆ อีกหลายกรม กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์
ได้ทรงแสดงพระปรีชาสามารถให้พระราชบิดาและผู้อื่นประจักษ์ตลอดเวลาที่ทรง
ปฏิบัติราชการ กระทั่งต่อมาจึงได้เลื่อนขึ้นเป็นผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตร
พระกรรณจนสิ้นรัชกาลที่ ๒

ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณนี้ ในตอนแรกรัชกาล-
ที่ ๒ ทรงมอบให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์
สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณแทนพระองค์ในการปฏิบัติราชการกิจสำคัญ
ของบ้านเมือง ตลอดเวลาที่ทรงดำรงตำแหน่งวังหน้า ๘ ปี จนกระทั่งถึงกศ
ใน พ.ศ. ๒๓๖๐ หลังจากนั้นรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงแต่งตั้งเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์-
มนตรี "ลูกพี่" ของพระองค์ซึ่งเป็นเจ้านายที่มีอาวุโสสูงสุดในขณะนั้นปฏิบัติ
หน้าที่สืบต่อมาจนสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๖๕ แล้วได้โปรดเกล้าฯ ตั้งให้
พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์พระราชโอรสองค์ใหญ่เลื่อนขึ้นเป็น
แทนดังกล่าวมาแล้ว

นอกจากเจ้าทรงกรมที่ได้เป็นเจ้านายกำกับราชการกรมต่าง ๆ และผู้
สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณในสมัยรัชกาลที่ ๒ แล้ว เจ้าอีกพระองค์
หนึ่งก็ได้เลื่อนขึ้นทรงกรมแต่มิได้ดำรงตำแหน่งดังกล่าว คือ กรมหมื่นนิตยไชย-
รส ทั้งนี้เนื่องจากได้รับสถาปนาให้ทรงกรมในสมณเพศ และทรงได้เลื่อนขึ้น
เป็นพระราชอาคันตุกะในเวลาเดียวกัน ซึ่งก็คือได้ว่าทรงปฏิบัติราชการของฝ่ายสงฆ์
นับว่าเป็นเจ้านายชั้นสูงพระองค์แรกที่เป็นพระราชอาคันตุกะในขณะนั้น

ส่วนการมอบหมายให้เจ้านายกำกับราชการนั้นยังคงมีต่อมาถึงสมัยรัชกาล
ที่ ๓ ปรากฏว่าในเจ้าทรงกรม ๑๕ พระองค์ เป็นเจ้านายกำกับราชการ ๗ พระองค์
โดยเป็นพระปิตุลา ๓ พระองค์ พระเจ้าน้องยาเธอ ๓ พระองค์ และพระเจ้า-

ลูกยาเธอ ๑ พระองค์ เป็นที่น่าสังเกตว่าในรัชกาลนี้พระเจ้าลูกยาเธอได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมซ้ำและกว่าจะได้รับมอบให้กำกับราชการก็เป็นเวลาช่วงปลายรัชกาลแล้ว กรมที่กำกับก็เป็นกรมซึ่งไม่สำคัญเท่ากับกรมที่เจ้านายกำกับในสมัยรัชกาลที่ ๒ คงจะเห็นได้ว่ากรมในจุฬศตวรรษก็มีเพียงกรมวังกรมเดียว

กล่าวโดยสรุป เจ้าเฟิงปรากฏการปฏิบัติหน้าที่ราชการอย่างเด่นชัดเป็นทางการตามตำแหน่งในสมัยรัชกาลที่ ๒ โดยดำรงตำแหน่งเจ้านายผู้กำกับราชการและผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณ โดยเฉพาะเจ้านายผู้กำกับราชการนั้นบางพระองค์เป็นมาตั้งแต่ก่อนทรงกรม แต่ส่วนใหญ่แล้วจะทรงได้รับแต่งตั้งเมื่อได้ทรงกรมแล้ว ปรากฏว่าจากเจ้าทรงกรมในสมัยรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ จำนวน ๒๘ พระองค์ เป็นเจ้านายกำกับราชการ ๑๕ พระองค์ ส่วนใหญ่เป็นพระเจ้าหลานเธอ และพระปิตุลา ผู้ซึ่งมักมีอาวุโสและประสบการณ์มากกว่าพระราชโอรส อาจถือได้ว่าตำแหน่งเจ้านายผู้กำกับราชการและผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณ^{๒๕}ให้เห็นการเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้านายในทางขึ้นได้ อย่างหนึ่ง ซึ่งในยามปกติก็จะพิจารณาได้พร้อม ๆ กับการเลื่อนชั้นทรงกรม ดังแสดงให้เห็นในตารางข้างต้น นอกจากนี้จะเห็นได้ว่าสาเหตุและปัจจัยสำคัญต่อการเลื่อนชั้นในแนวทางที่สามนี้ ประการหนึ่ง คือ การสิ้นพระชนม์ของเจ้าที่ดำรงตำแหน่งสำคัญมาก่อน เป็นการเปิดโอกาสให้เจ้าที่อาวุโสน้อยกว่าได้เลื่อนชั้นเป็นแทน

กล่าวโดยสรุป จากการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้าในสถานการณ์บ้านเมืองปกตินั้น จะเห็นได้ว่ามี การเลื่อนชั้นแต่เพียงอย่างเดียวซึ่งมี ๓ แนวทาง คือ การเลื่อนชั้นให้ทรงกรมและเลื่อนกรม การเลื่อนพระสกุลยศ และการได้รับตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณ กับตำแหน่งเจ้านายกำกับราชการกรมต่าง ๆ โดยที่ส่วนใหญ่แล้วจะยังคงดำรงพระอิสริยยศเดิม ในการ

เลื่อนขึ้นทั้งสามแนวทางนี้ การเลื่อนขึ้นในแนวทางที่หนึ่ง คือ การสถาปนาให้
 ทรงกรมและการเลื่อนกรมมีอัตราการเลื่อนขึ้นสูงที่สุด ในขณะที่การเลื่อนขึ้นใน
 แนวทางที่สอง คือ การเลื่อนพระสกุลยศมีอัตราต่ำสุด อย่างไรก็ตาม สาเหตุและ
 ปัจจัยในการเลื่อนขึ้นทั้ง ๓ แนวทางก็เป็นไปในลักษณะเดียวกันเป็นส่วนใหญ่
 คือ ความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ การเป็นที่โปรดปรานและไว้วางพระราช
 หฤทัยของพระมหากษัตริย์ พระชนมายุที่เหมาะสมซึ่งนำไปสู่พระปรีชาสามารถ
 และประสบการณ์ ตลอดจนการสิ้นพระชนมายุของเจ้านายที่ดำรงตำแหน่งสำคัญ
 ส่วนสาเหตุและปัจจัยประการไหนจะมีผลต่อการเลื่อนขึ้นมากน้อยเพียงใดนั้นก็ขึ้น
 อยู่กับพระมหากษัตริย์แต่ละรัชกาลที่ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจที่จะเลื่อนเจ้านาย
 ให้สูงขึ้นเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตาม จะให้ข้อสังเกตไว้ว่าสาเหตุและปัจจัยที่เป็น
 เกณฑ์กลางที่พระมหากษัตริย์ทั้ง ๓ รัชกาลทรงใช้เป็นบรรทัดฐานในการ
 พิจารณาการเลื่อนขึ้นอย่างเดียวกันคือ พระชนมายุที่เหมาะสมซึ่งนำไปสู่การใช้
 ระบบอาวุโสด้วย นอกจากการเลื่อนขึ้นจะขึ้นกับพระมหากษัตริย์แล้วยังขึ้นกับ
 ภาวการณ์ของบ้านเมืองด้วย ดังจะเห็นได้ว่าการเลื่อนขึ้นของเจ้านายในสมัยรัชกาล
 ที่ ๑ แม้จะน้อยกว่าสมัยรัชกาลที่ ๓ ในด้านจำนวน แต่จะสูงมากกว่าในตำแหน่งพระ
 อีสริยยศที่เจ้านายได้เลื่อนขึ้น คือ ในสมัยรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ เจ้าทั้งหมด
 จะได้เลื่อนขึ้นเป็นเพียงกรมหมื่น แต่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ จะมีทั้งการได้รับสถาปนา
 ให้เป็นกรมหมื่น กรมขุน และการเลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวง และกรมพระ ทั้งนี้
 อาจกล่าวได้ว่าในระยะนี้เป็นช่วงการสถาปนาพระราชวงศ์จักรีขึ้นปกครองบ้าน
 เมือง รัชกาลที่ ๑ ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องทำให้พระราชวงศ์มีความเป็น
 ปึกแผ่นมั่นคง วิธีทางหนึ่ง คือ การสถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์ และการเลื่อน
 ขึ้นทางสังคมของเจ้านายให้สูงขึ้นโดยการสถาปนาและเลื่อนพระสกุลยศกับพระ
 อีสริยยศ ซึ่งได้ทรงกระทำมาครั้งหนึ่งแล้วตอนขึ้นครองราชย์ และยังทรงกระทำ

ต่อมาในยามปกติด้วย โดยในช่วงขึ้นครองราชย์จะเป็นการเลื่อนขึ้นของเจ้านาย
ใน "รุ่น" เดียวกับพระองค์เป็นส่วนใหญ่ สำหรับในยามปกติในส่วนใหญ่นี้จะเป็น
การเลื่อนขึ้นของเจ้านายใน "รุ่น" พระราชโอรส พระราชธิดาและพระเจ้าหลาน-
ยาเธอ ส่วนการจะได้เลื่อนขึ้นถึงขั้นไหนนั้นก็ขึ้นอยู่กับสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ
ดังวิเคราะห์มาแล้ว อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาระยะเวลา สาเหตุและปัจจัยของ
การเลื่อนขึ้นก็จะเห็นได้ว่าในยามปกตินี้ เจ้านายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
ยังคงมีโอกาที่จะได้เลื่อนขึ้นอยู่เกือบตลอดเวลา แม้จะอยู่ในสมณเพศดังในกรณี
ของกรมหมื่นนุชิตชิโนรส

ขุนนาง

ในยามปกติผู้ที่ได้เลื่อนขึ้นทางสังคมในระบบราชการแบ่งออกเป็น ๒
ประเภท คือ

ประเภทที่ ๑ ผู้ที่ได้เลื่อนขึ้นทางสังคมในระบบราชการซึ่งตนปฏิบัติ
หน้าที่อยู่แล้วในฐานะขุนนางและเจ้าประเทศราช หรือมีเชื้อสายขุนนางหรือเป็น
ราชินิกุลอยู่แล้ว

ประเภทที่ ๒ ผู้ที่ได้เลื่อนขึ้นทางสังคมในทางราชการโดยที่ตนมิได้รับ
ราชการ หรือมีเชื้อสายขุนนางหรือราชินิกุลอยู่ก่อน

ข้อสังเกต คือ ในการศึกษาการเลื่อนขึ้นทางสังคมในระบบราชการของ
บุคคลทั้ง ๒ ประเภทนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาเฉพาะบุคคลที่มีข้อมูลชัดเจน โดยเฉพาะ
ในประเด็นของเหตุผลที่ทำให้ได้เลื่อนขึ้นทางสังคมเป็นสำคัญ ดังนั้นบุคคลอื่นที่
ไม่มีข้อมูลในเรื่องนี้ชัดเจนจะอยู่นอกขอบข่ายของการศึกษา

ประเภทที่ ๑ ผู้ที่ได้เลื่อนขึ้นทางสังคมในระบบราชการซึ่งตนปฏิบัติ
หน้าที่ในฐานะขุนนางเจ้าประเทศราช หรือมีเชื้อสายขุนนางหรือเป็นราชินิกุล
อยู่แล้ว บุคคลประเภทนี้เท่าที่พบหลักฐานมี ๔๕ คน ดังปรากฏในตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๑๓

ตารางแสดงการเลื่อนขึ้นทางสังคมของกษัตริย์เป็นขุนนางหรือมีเชื้อสายขุนนางหรือเป็นราชินิกุลแล้ว

รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ครั้งที่	ลำดับที่	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์เดิม		สาเหตุ
ร.๑ (๒๓๑๘)	๑	๑.๑	พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมราช (เจ้าประเพศราช)	เจ้าพระยามนทรสุริยกรมราช	เนื่องจาก ร.๑ ทรงเห็นว่าควรที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรง "ยกเจ้านครขึ้นเป็นพระเจ้าประเทศราชขึ้นเป็นการ เหลือเกินไป" (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราช- พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๕๐-๕๑). ร.๑ ไม่ทรงเห็นด้วย
ร.๑ (๒๓๒๓)	๒	๒.๑	เจ้าพระยามนทร	ถูกถอดออกแล้วถูกนำตัว เข้ามาอยู่กรุงเทพฯ	ร.๑ มีพระราชดำริว่า เจ้าพระยามนทร "แก่ชราว่า ราชกรณบ้านเมืองเพิ่มเฟื่องไป มีตราให้ทำก็ขัดพริวเสีย หลายครั้ง" (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราช- พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๕๐-๕๑).
		๒.๒	เจ้าพิณสุปราชเมือง นครศรีธรรมราช	เจ้าพระยามนทรสุริยกรมราช	๑. แทนเจ้าพระยามนทรสุริยกรมราชคนที่ถูกถอดออก ๒. เป็นอุปราชเมืองนครศรีธรรมราชอยู่แล้ว ๓. เป็นบุตรเขยเจ้าพระยามนทรสุริยกรมราช
ร.๑ (๒๓๒๓)	๓	๓.๑	พระยาสิทธิ (แก้ว)	พระยาธรรมปโรหิต จางวางราชบัณฑิต	สืบเนื่องจากเหตุการณ์สร้างหอพระมณฑปธรรมม เป็นที่ไว้ พระไตรปิฎก รัชกาลที่ ๑ โปรดเกล้าฯ ให้ราชบัณฑิตทั้งปวงที่ เป็นอาจารย์มาบอกพระปริยัติธรรมแก่ภิกษุสามเณร ณ หอพระ- มณฑปธรรมมนี้ ขุนนางทั้งสองคงจะได้เลื่อนขึ้นเพื่อทำหน้าที่ ดังกล่าวในหอพระมณฑปธรรมม
		๓.๒	หลวงอนุพิศพิทักษ์ (ทองอยู่)	พระยาพนา ติมล ช่วยราชการในกรมราชบัณฑิต	
ร.๑ (๒๓๔๔)	๔	๔.๑	ขุนช้างเลือก	หลวงอภัยคุณลักษณะ	เนื่องจากเป็นผู้นำพระยาช้างเลือกจากเมืองนครราชสีมา มาถวายได้
ร.๒	๑	๑.๑	เจ้าพระยาอมราช (น้อย)	เจ้าพระยาอภัยสุธา สมุหนายก	แทนเจ้าพระยารัตนาศิเบศร สมุหนายกที่ถึงแก่อสัญกรรม

รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ครั้งที่	ลำดับที่	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์เดิม	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์ที่เลื่อนขึ้น/เลื่อนลง	สาเหตุ
ร.๒	๒	๑.๒	พระยาศรีสุริยพาท (น้อย)	เจ้าพระยามาราช	แทนเจ้าพระยามาราช (น้อย) ที่ได้ับบรรดาศักดิ์และตำแหน่งสูงขึ้น นอกจากนี้สมเด็จพระยาตากำร่า ทรงสันนิษฐานว่าคงเป็นเพราะความชอบที่เป็นราชทูตไปเมืองญวน เมื่อครั้งเป็นพระยาศรีสุริยพาท (สมเด็จพระยามาราชว่ากราชานุภาพ, พระราชพงศาวดาร... รัชกาลที่ ๒, หน้า ๓๕๐.)
		๒.๑	พระยาราชบุรี (แสง)	เจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์สมบุคลาโหม	๑. แทนเจ้าพระยาอรรมหาเสนา (บุญมา) ที่ถึงแก่อสัญกรรม ๒. เป็น "ญาติ" กับรัชกาลที่ ๒ โดยอยู่ในราชินิกุล บางช้าง
		๓.๑	พระยาศรีสุริยวงค์ (สังข์) จางวางมหาดเล็ก	เจ้าพระยาพระคลัง	๑. แทนเจ้าพระยาโกโรโกษาที่ถึงแก่อสัญกรรม ๒. เป็นผู้มีความใกล้ชิดในฐานะข้าหลวงเดิมของรัชกาลที่ ๒ ตั้งแต่ครั้งทรงเป็นกรมพระราชวังบวร ๓. เป็น "ลูกพี่ลูกน้อง" กับรัชกาลที่ ๒ โดยอยู่ในราชินิกุล บางช้าง
		๓.๒	พระยาสุริยวงค์มนตรี (สีห) จางวางมหาดเล็ก	พระยาสุริยวงค์โกษาโมกกรมพระคลัง	๑. แทนพระยาสุริยวงค์ (สังข์) ที่เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยา-พระคลัง ๒. เป็น "ญาติ" กับรัชกาลที่ ๒ โดยอยู่ในราชินิกุล บุณนาค
		๔.๑	พระยาเพชรบุรี (เทศ)	เจ้าพระยาธรรมาเสนาพิภมวัง	แทนเจ้าพระยาธรรมา (สด)
		๕.๑	พระยาราชภักดิ์ (ทองอิน)	เจ้าพระยาพลเทพเสนาบดีกรมมา	แทนเจ้าพระยาพลเทพ (สา) ที่ถึงแก่อสัญกรรม
		๖.๑	เจ้าพระยามนครศรีธรรมราช (พิณ)	เจ้าพระยาสุธรรมมนตรีจางวางผู้กำกับราชการเมืองนครศรีธรรมราช	ความจริงเจ้าพระยามนคร (พิณ) กราบถวายอัญชลลาออกจากราชการ เนื่องจากความขบถ แต่รัชกาลที่ ๒ ทรงเห็นว่า เป็นผู้กระทำความชอบมาแต่เดิมจึงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนขึ้นดังกล่าว
		๖.๒	พระบริรักษ์ภูเบศร์ (น้อย)	พระยามนครศรีธรรมราชหรือพระยาศรีธรรมนา-โศภนราช ผู้ว่าราชการเมืองนครศรีธรรมราช	๑. แทนเจ้าพระยามนครศรีธรรมราช (พิณ) ที่เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ๒. เนื่องจากเป็นบุตรเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (พิณ) ๓. เคยมีความชอบเอาชนะพม่าที่เมืองยลางใต้

1.๓ (๒๓๕๕)	๗	๗.๑	พระวิเศษสุนทร (จิ่ง)	พระยาวิเศษศักดิ์ศรี- สุรสงคราม ผู้ว่า- ราชการเมืองสงขลา	๑. นอกเจ้าพระยาสงขลา (บุญชู) ที่ถึงแก่พิราลัย ๒. เป็นหลานเจ้าพระยาสงขลา (บุญชู) ๓. เคยเข้ามารับราชการในกรุงเทพฯ เป็นเวลานาน ได้แสดงให้เห็นว่ามีความจงรักภักดี ซื่อตรง จึง โปรดเกล้าฯ ให้ไปช่วยราชการที่เมืองสงขลา ๔. เคยคุมไพร่มาช่วยราชการทัพในสงครามกับพม่า เนื่องจากรับราชการที่เมืองนี้มาแล้ว
		๗.๒	หลวงสมบัตินิมิต	พระยาตรีสมบัตินิมิต เจ้าเมืองสงขลา	คงเนื่องจากเป็นน้องของพระยาวิเศษศักดิ์ศรี ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา
		๗.๓	นายเซ่ง	หลวงสุนทรบุรุษ ผู้ช่วย- ราชการเมืองสงขลา	เนื่องจากตำแหน่งมีว่างอยู่และนายถวิลฯ มีความชอบแต่ไม่มีหลักฐานระบุไว้
	๘	๘.๑	นายฤทธิมหาดเล็ก	หลวงวิศิษฏ์ ผู้ช่วยราชการเมืองกลาง หัวหน้าที่คุมเลข	เนื่องจากเป็นผู้ออกไปรับพระยาช้างเผือก จากเมืองโพธิ์สัตว์มาถึงกรุงเทพฯ โดยสะดวก ปะดองภัย คือเป็นความชอบ
1.๒ (๒๓๕๕)	๙	๙.๑	พระราชวังเมือง	พระยาแก้วทรงามภักดีสุริยะ- ชาติ สมุหพระศบบาล เจ้ากรมช้างขวา	สาเหตุเช่นเดียวกับลำดับที่ ๕.๑
		๙.๒	หลวงอินคชศักดิ์	พระราชวังเมืองสุริยะชาติ สมุหพระศบบาล เจ้ากรม ช้างซ้าย	

รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ครั้งที่	ลำดับที่	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์เดิม	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์ที่เลื่อนขึ้น/เลื่อนลง	สาเหตุ
ร.๒ (๒๓๕๗)	๑๐	๑๐.๑	พระยาราม (สมิงธอมา)	พระยานครเขื่อนขันธ์ ผู้รักษาเมืองนครเขื่อนขันธ์	๑. เนื่องจากเมืองนครเขื่อนขันธ์ก่อสร้างเสร็จ จำเป็นต้องมีเจ้าเมืองซึ่งควรเป็นผู้นำของชาวอยุธยา เพราะเมืองนี้มีชาวอยุธยาตั้งถิ่นฐานอยู่เป็นจำนวนมาก การมีผู้รักษาเมืองเป็นชาวอยุธยาจะทำให้การปกครองเป็นไปด้วยดี ๒. เมืองนครเขื่อนขันธ์เป็นเมืองหน้าด่านสำคัญ ต้องได้ชาวอยุธยาที่มีความซื่อสัตย์จงรักภักดีคือ ไทยเป็นผู้รักษาเมืองนั่นก็คือสมิงธอมา ซึ่งเป็นบุตรของเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) และเป็นน้องของเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรีย) โสภิตจุฬิน แล้วว่ามีความสามารถและซื่อตรงจงรักภักดีต่อไทยตลอดมา
ร.๒ (๒๓๕๘)	๑๑	๑๑.๑	พระราชาโยธา (สิงห์สิงหนผล)	พระยาเกษตรรักษา ว่าการกรมม้าฝ่ายพระราชวังบวร	นอกจากเป็นผู้มีความสามารถแล้ว บิดายังเป็นเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายพระราชวังบวรฯ ด้วย
ร.๒ (๒๓๕๘)	๑๒	๑๒.๑	พระยาเชียงใหม่ (น้อยธรม)	พระเจ้าเชียงใหม่ข้างเลือก	ถวายช้างเผือกพระยาเสวกโยธวา แต่รัชกาลที่ ๒
ร.๒ (๒๓๖๐)	๑๓	๑๓.๑ ๑๓.๒	พระยาเกษตรรักษา (สิงห์) นายสิงห์	ถูกถอดลงเป็นนักโทษ ว่าที่พระยาท้าวหน้า	เนื่องจากแล่นเรือฝ่าจักรบวนคิดหน้าเรือเสด็จของหน้าทำให้ทรงกริ้ว และลงโทษ กรมหมื่นเจ้าฐานคันทร์ขอพระราชทานขยับโทษ และมีความชอบมาแต่เดิม
ร.๒ (๒๓๖๔)	๑๔	๑๔.๑ ๑๔.๒	เจ้าพระยาพระคลัง (สิงข) พระยาสุริยวงศ์โกษา (ศิศ บุนนาค)	เจ้าพระยาอรรคมหาเสนาบดีอุปฮาดใหม่ เจ้าพระยาพระคลัง	แทนเจ้าพระยาโกษา (สิงข) เสนาบดีกรมคลังที่ได้เลื่อนขึ้นเป็นสมุหกลาโหม ๒. เพื่อเตรียมรับรอง จอห์น ครอพิท บุคคลที่จะเข้ามาเจรจาทำสนธิสัญญากับไทย

ร.ก (๒๓๓๔)	๑	๑.๑ ๑.๒	พระยาสุโขทัย หลวงณรงค์วงษา นายกองนอก	ถูกถอดลงเป็นนักโทษ พระยาสุโขทัย เจ้าเมือง สุโขทัย	เนื่องจากมเหงเรียกเอาเงินจากราษฎร แทนพระยาสุโขทัยที่ถูกถอด และเนื่องจากเป็นบุตรพระยาสุโขทัย คนเก่าด้วย (เข้าใจว่าไม่ใช่พระยาสุโขทัยที่ถูกถอด)
ร.ก (๒๓๓๖)	๒	๒.๑	พระยาเพชรบูรณ์ (ไม่ปรากฏชื่อตัว)	หลักฐานระบุเพียงว่าถูก ถอดเท่านั้น	ได้รับการกล่าวโทษ รัฐบาลจึงให้นำมาพิจารณาคดีกรุงเทพฯ ได้ความว่า ๑. พระยาเพชรบูรณ์กับพวกได้รับเอาเงินค่าหัวตัวของ หลวงหวังไว้ โดยมีใบบอกส่งลงไปเป็นของหลวง ๒. เรียกเอาเงินกับหัวเล็กจรรยา ๓. ทำการข่มเหงเอาบุตรหลานกล่าวท้าวเพี้ย เมืองหมอนัด เป็นภรรยา
ร.ก (๒๓๓๗)	๓	๓.๑ ๓.๒	หลวงยกกระบัตร เมืองเพชรบูรณ์ หลวงเมือง	ถูกถอดลงเป็นนักโทษ หลวงยกกระบัตร	ขอบเสด็จราและขมเหงราษฎร แทนหลวงยกกระบัตรที่ถูกถอด
ร.ก (๒๓๓๖)	๔	๔.๑	ขุนอนสมบัติ	พระยาสุนทรบุรียกฤดีไชย- สงคราม พระยานครไชยศรี	๑. แทนพระยานครไชยศรีที่ป่วยถึงแก่อนิจกรรม ๒. เนื่องจาก "ขุนอนสมบัติฯ ขาดหลวงเดิมทำราชการ ในกรมพระคลังสินค้ามานาน รุขนบร่าชกากร มีสติ กำลังสติมั่นคงดีพอจะเป็นเจ้าเมืองได้" (จดหมาย เหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๒๓๐๔ เลขที่ ๒๑)
ร.ก (๒๓๓๖)	๕	๕.๑	นายดีค	หลวงสุวราช ผู้ช่วย พระวิเสทชุมพล	เนื่องจาก ๑. เป็นบุตรเขยพระวิเสทชุมพล และรับราชการด้วยความ ซื่อสัตย์ ๒. พระวิเสทฯ ขอพระราชทานแต่งตั้ง
ร.ก (๒๓๓๖)	๖	๖.๑	ขุนโมซอชกากร	พระนครพระราชลพบุรี เจ้าเมืองลพบุรี	๑. เพื่อแทนพระยาลพบุรี (ป้อม) ที่ถึงแก่อนิจกรรม ๒. ทำราชการสนองพระเดชพระคุณในฐานะภาคภูมิมาแล้ว ๓. มีคุณสมบัติพอจะเป็นเจ้าเมืองได้

รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ครั้งที่	ลำดับที่	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์เดิม	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์ที่เลื่อนขึ้น/เลื่อนลง	สาเหตุ
ร.๓ (๒๓๘๖)	๗	๖.๒	นายคล้าย	หลวงสุนทรภักทิม	เนื่องจากทั้งสองคน เป็นบุตรพระยาสาทรคนเก่า และเป็นคนมีศักดิ์สูง
		๖.๓	นายทองคำ	ผู้ช่วยราชการ เมืองสทบุรี หลวงมหาดไทย ผู้ช่วย-ราชการ เมืองสทบุรี	
ร.๓ (๒๓๘๖)	๗	๗.๑	พระบรมง เรืองฤทธิ์	ถูกถอดออกจากตำแหน่งและบรรดาศักดิ์	เนื่องจาก เป็นคนสูบนินกับ เหล้า ไม่จึงลำบั้งกับบัญชา
		๗.๒	หลวงบำรุงทองนอก	หลวงตรงทัง เรืองเดช	เนื่องจาก ๑. เป็นบุตรพระพิจิตรมูเคียว กาล้ำว เมืองภูมิมาก่อน ๒. เป็นคนมีศักดิ์
ร.๓ (๒๓๘๖)	๘	๘.๑	หลวงปลัด เมืองสุโขทัยธานี	พระสันตบุรุษ เจ้าเมืองสุโขทัยธานี	เนื่องจากหลวงปลัด เมืองสุโขทัยธานี ราชการที่เมืองนี้มานาน และเมืองนี้เป็นเมืองสำคัญต่อแดนพม่า รามัญ จึงควรได้ผู้มีประสบการณ์ เป็นเจ้าเมือง
		๘.๒	หลวงสัสดี	พระศรีสุนทรเทพ ปลัดเมืองสุโขทัยธานี	๑. เพื่อนแทนที่หลวงปลัดที่ว่างอยู่ เพราะหลวงปลัดได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าเมือง ๒. หลวงสัสดีรับราชการมานาน เป็นคนสัตย์ซื่อมีเก่ง และมีสติปัญญา ๓. พระสันตฯ ขอพระราชทานแต่งตั้ง
ร.๓ (๒๓๘๗)	๘	๘.๑	นายเนตร	พระราชาขบวิริภักย์	๑. เพื่อนแทนที่พระราชาขบวิริภักย์ที่ว่างอยู่ ๒. นายเนตร เป็นบุตรพระยาพรหมวงศ์อุทัยไกร ๓. นายเนตรทำราชการมีความชอบ ก่อปรไควย ความเพียรมาก
ร.๓ (๒๓๘๘)	๑๐	๑๐.๑	ขุนแสวง	หลวงปลัดอินทบุรี	๑. เพื่อนแทนที่หลวงปลัดอินทบุรีที่ถึงแก่กรรม ๒. ขุนแสวง ทำราชการซื่อสัตย์ พงจะ เป็นปลัดกรมการผู้ใหญ่ได้

	๑๐.๒	นายหลัง	ขุนลศอร เมืองอินทบุรี	เนื่องจาก เคยทำราชการสนองพระเดชพระคุณ
	๑๐.๓	หมื่นโพธิ์	ขุนสุนมาตรา เมืองอินทบุรี	
๑๑	๑๑.๑	พระพลสงคราม	พระยาภาณุแห่งเพชร	เพี้ยนที่พระยาภาณุแห่งเพชรที่ป่วยถึงแก่กรรม
	๑๑.๒	หลวงพิพิธอภัย	พระพลสงคราม จางวาง ช่วยราชการพระยา- ภาณุแห่งเพชร	เนื่องจาก การราบังคนหูของพระยาภาณุแห่งเพชร ซึ่งเป็นพี่ชาย
๑๒	๑๒.๑	หลวงพิพิธเสนา	ถูกถอด	เนื่องจาก เขียนแซ่เป็นหนีสินมาก และแก้ชราว่ากล่าว ขุนหมื่น โพธิ์ไม่ได้
	๑๒.๒	ขุนววม	หลวงพิพิธเสนา	๑. เพี้ยนที่หลวงพิพิธเสนาที่ถูกถอด ๒. ขุนววม เป็นคนเชื้อตรงแข็งแรง ไปราชการสงคราม ที่ทลหลวงหลายครั้งมีความชอบ นอกจากนี้ก็เป็นคนกว้างขวาง จัดเจน รู้จักขุนหมื่นโพธิ์หมดมาก ๓. ขุนววม เป็นบุตรเขยหลวงพิพิธเสนาค้นเก่า
๑๓	๑๓.๑	พระยามาครศรีธรรมราช (น้อย)	เจ้าพระยามาครศรีธรรมราช	สืบเนื่องจาก เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (พิณ) ที่ถึงแก่ชัฏกรรม
๑๔	๑๔.๑	เจ้าพระยาบรมราช (น้อย)	เจ้าพระยาบรมมหา- เสนาสมุทรกลาโหม	แทนเจ้าพระยาบรมมหาเสนา (สังข์) ที่ถึงแก่ชัฏกรรม
๑๕	๑๕.๑	เจ้าพระยาพระคลัง (ทิศ บุณาค)	เจ้าพระยาพระคลังว่าที่ สมุทรกลาโหม	๑. แทนเจ้าพระยาบรมมหาเสนา (น้อย) สมุทรกลาโหม ที่ถึงแก่ชัฏกรรม ๒. รัชกาลที่ ๓ มีพระราชนิพนธ์ว่าไม่เห็นว่ามีใครจะเป็น สมุทรกลาโหมได้นอกจากท่าน สังข์นั้นแม้เจ้าพระยาพระคลัง (ทิศ) จะปฏิเสธในตอนแรก พระองค์ก็ทรงนิพนธ์ให้ เห็นพร้อมทั้งบังคับให้เป็น เจ้าพระยา- พระคลังด้วย

รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ครั้งที่	ลำดับที่	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์เดิม	ราชทินนามและบรรดาศักดิ์ที่เลื่อนขึ้น/เลื่อนลง	สาเหตุ
ร.๓ (๒๓๕๓)	๑๖	๑๖.๑	จ๋มบัวไววรนาถ (ช่วง นุนนาค)	พระยาตรีสุริยวงค์ จางวางมหาดเล็ก	เพื่อเตรียมต้อนรับเจ้าจากับเซอร์เจมส์ บรู๊ค บุตรอังกฤษ ที่จะขอมาอภิเษกสมรสที่อยุธยา เบอรันท์ทำไว้แทนเจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหกลาโหมซึ่งได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้นเกินกว่าจะเป็นผู้ต้อนรับและเจรจา

ที่มาของข้อมูล

เอกสารต้นฉบับ

๑. กษย, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑
  ๒. กษย, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑
  ๓. กษย, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑
  ๔. กษย, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒
  ๕. กษย, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒
  ๖. กษย, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒
  ๗. กษย, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒
  ๘. กษย, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒
  ๙. กษย, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒
  ๑๐. กษย, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒
  ๑๑. กษย, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒
  ๑๒. กษย, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒
  ๑๓. กษย, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒
  ๑๔. กษย, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒
  ๑๕. กษย, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒
  ๑๖. กษย, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒
  ๑๗. กษย, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒
  ๑๘. กษย, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒
- กฎพระบรมราชโองการ เรื่องตั้งเจ้าทิธเป็นเจ้าพระยามหานครศรีธรรมราช ร.ศ. ๑๑๕๖. ว.ศ. ๑๑๕๖ เล่มที่ ๑/ก.
 ราชจาน เรื่องรับพระเทพอุษามาภิจักรุงเทพา จ.ศ. ๑๑๖๓.
 สวรรคตราชบุรินทร์พระยามหานครศรีธรรมราช เลขที่ ๑/ก.
 ราชงานว่าควยการรับพระยาจางผู้สคัญในรัชกาลที่ ๒ ร.ศ. ๑๑๗๕ เล่มที่ ๒๑.
 สำเนาพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาอัครเสนาฯ เจ้าพระยาอภัยภูธรย์เสด็จงา จ.ศ. ๑๑๕๖ เล่มที่ ๓.
 สวรรคตเจ้าพระยาจักรี เรื่องตั้งหลวงณรงค์ลาอาเป็นพระยาสุโขทัย จ.ศ. ๑๑๕๘ เล่มที่ ๒.
 จ.ศ. ๑๒๐๑ เล่มที่ ๗.
 หนังสือพระยามหาอำมาตย์ถึงพระยาเพชรบูรณ์ เรื่องถอดหลวงยกกระบัตร จ.ศ. ๑๒๐๓ เล่มที่ ๑๔๘.
 สวรรคตเจ้าพระยาจักรี เรื่องตั้งขุนสมณบดีเป็นพระยามหานคร จ.ศ. ๑๒๐๔ เล่มที่ ๒๐.
 จ.ศ. ๑๒๐๕ สวรรคตเจ้าพระยาจักรี เรื่องตั้งหลวงบำรุงทองนอกเป็นพระรงค์เรืองเดช เจ้าเมืองภูมิ เล่มที่ ๒๒.
 สวรรคตเจ้าพระยาจักรี เรื่องตั้งใบปากกรบนานาเป็นพระนครพระวรมลพบุรี จ.ศ. ๑๒๐๕ เล่มที่ ๒๓.
 สวรรคตเจ้าพระยาจักรี จ.ศ. ๑๒๐๕ เล่มที่ ๒๓.
 สวรรคตเจ้าพระยาจักรี เรื่องตั้งหลวงพิณดี เมืองสุโขทัย เป็นปัด จ.ศ. ๑๒๐๕ เล่มที่ ๒๔.
 หมายกำหนดการเกณฑ์ จ.ศ. ๑๒๐๖ เล่มที่ ๑๑.
 สวรรคตเรื่องตั้งขุนหวงเป็นหัววงปัด จ.ศ. ๑๒๐๗ เล่มที่ ๕๑.
 สวรรคต ถึงเมืองกำแพงเพชร เรื่องการตั้งทางพิทอนกับ เป็นพระพลสงคราม จ.ศ. ๑๒๐๘ เล่มที่ ๑๖.
 สวรรคตถึงเมืองฉะเชิงเทรา เรื่องตั้งขุนรามเป็นหลวงพิทอนเสมา จ.ศ. ๑๒๐๘ เล่มที่ ๒๑.

ข้อพิจารณาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมของกลุ่มบุคคลประเภทแรกทั้ง
ปรากฏในตาราง คือ

ประการแรก จำนวนและบุคคลผู้ได้เลื่อนชั้นทางสังคม ในยามปกติ
มีขุนนางและเจ้าเมืองประเทศราชได้เลื่อนชั้นทางสังคม ๔๕ คน โดยเป็นขุน
นาง ๔๓ คน เจ้าเมืองประเทศราช ๒ คน คือ เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งเป็น
มาตั้งแต่สมัยธนบุรี และเจ้าเมืองประเทศราชเมืองเชียงใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๒
ผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมดังกล่าวอยู่ในรัชกาลที่ ๑ จำนวน ๕ คน รัชกาลที่ ๒
จำนวน ๑๒ คน และรัชกาลที่ ๓ จำนวน ๒๒ คน จัดเป็นลำดับการเลื่อนชั้น
ทางสังคมได้ ๕๔ ลำดับ โดยมีผู้ได้เลื่อนชั้นทางสังคมหลายครั้ง ๗ คน ซึ่งจัด
ลำดับได้ ๑๖ ลำดับ การเลื่อนชั้นทางสังคมมีทั้งการเลื่อนชั้นและเลื่อนลง

ผู้ที่ได้เลื่อนชั้นในแต่ละรัชกาลมีดังนี้

รัชกาลที่ ๑ มี ๕ คน ๕ ลำดับ คือ ลำดับที่ ร. ๑ ๒.๒ ร. ๑ ๓.๑
ร. ๑ ๓.๒ และ ร. ๑ ๔.๑

รัชกาลที่ ๒ มี ๑๘ คน ๒๑ ลำดับ คือ ลำดับที่ ร. ๒ ๑.๑ ร. ๒ ๑.๒
ร. ๒ ๒.๑ ร. ๒ ๓.๑ ร. ๒ ๓.๒ ร. ๒ ๔.๑ ร. ๒ ๕.๑ ร. ๒ ๖.๑ ร. ๒
๖.๒ ร. ๒ ๗.๑ ร. ๒ ๗.๒ ร. ๒ ๗.๓ ร. ๒ ๘.๑ ร. ๒ ๙.๑ ร. ๒ ๙.๒
ร. ๒ ๑๐.๑ ร. ๒ ๑๑.๑ ร. ๒ ๑๒.๑ ร. ๒ ๑๓.๑ ร. ๒ ๑๔.๑ และ ร. ๒
๑๔.๒ โดยที่ผู้เลื่อนชั้น ๒ ครั้ง ๓ คน คือ ลำดับที่ ร. ๒ ๓.๑ ร. ๒ ๓.๒ และ
ร. ๒ ๑๑.๑ ซึ่งเลื่อนชั้นในลำดับที่ ร. ๒ ๑๔.๑ ร. ๒ ๑๔.๒ และ ร. ๒ ๑๓.๑๒
ตามลำดับ

รัชกาลที่ ๓ มี ๒๑ คน ๒๑ ลำดับ คือ ลำดับที่ ร. ๓ ๑.๒ ร. ๓ ๓.๒
ร. ๓ ๔.๑ ร. ๓ ๕.๑ ร. ๓ ๖.๑ ร. ๓ ๖.๒ ร. ๓ ๖.๓ ร. ๓ ๗.๒ ร. ๓ ๘.๑
ร. ๓ ๘.๒ ร. ๓ ๙.๑ ร. ๓ ๑๐.๑ ร. ๓ ๑๐.๒ ร. ๓ ๑๐.๓ ร. ๓ ๑๑.๑ ร. ๓
๑๑.๒ ร. ๓ ๑๒.๒ ร. ๓ ๑๓.๑ ร. ๓ ๑๔.๑ ร. ๓ ๑๕.๑ และ ร. ๓ ๑๖.๑

ส่วนผู้ที่ถูกเลื่อนลงมี ๗ คน ในแต่ละรัชกาลดังนี้

รัชกาลที่ ๑ มี ๑ คน ๒ ลำดับคือ ลำดับที่ ร. ๑ ๑.๑ และ ร. ๑ ๒.๑

รัชกาลที่ ๒ มี ๑ คน คือ ลำดับที่ ร. ๒ ๑๓.๑

รัชกาลที่ ๓ มี ๕ คน คือ ลำดับที่ ร. ๓ ๑.๑ ร. ๓ ๒.๑ ร. ๓ ๓.๑ ร. ๓

๗.๑ และ ร. ๓ ๑๒.๑

เป็นที่น่าสังเกตว่าผู้ที่ได้เลื่อนขึ้นและถูกเลื่อนลงปรากฏในรัชกาลที่ ๓ มากที่สุดโดยเป็นผู้ได้เลื่อนขึ้น ๒๑ คน ผู้ถูกเลื่อนลง ๕ คน ในจำนวนนี้เป็นขุนนางหัวเมืองถึง ๒๒ คน ส่วนอีก ๔ คนเป็นขุนนางในเมืองหลวง ส่วนสมัยรัชกาลที่ ๒ ซึ่งมีผู้เลื่อนขึ้นมากเป็นลำดับที่ ๒ คือ ๑๘ คน แต่เป็นการเลื่อนขึ้นถึง ๒๑ ลำดับเท่ากับสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น ๑๐ คน เป็นขุนนางในเมืองหลวง ๗ คน เป็นขุนนางหัวเมือง และ ๑ คนเป็นเจ้าเมืองประเทศราช คือ เมืองเชียงใหม่ สำหรับสมัยรัชกาลที่ ๑ ซึ่งในยามปกติมีผู้ได้เลื่อนขึ้นเพียง ๔ คนนั้นเป็นขุนนางในเมืองหลวง ๓ คน ขุนนางหัวเมืองสำคัญ ๑ คน ทั้งสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ มีผู้ถูกเลื่อนลงจำนวน ๑ คนเท่านั้นโดยสมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นเจ้าเมืองประเทศราช คือเมืองนครศรีธรรมราช ส่วนสมัยรัชกาลที่ ๒ ผู้ถูกเลื่อนลงเป็นขุนนางผู้ใหญ่ในเมืองหลวง อย่างไรก็ตาม เมื่อเทียบอัตรากับผู้ได้เลื่อนขึ้นแล้ว จัดได้ว่าสมัยรัชกาลที่ ๒ ในยามปกติขุนนางมีโอกาสดำเนินขึ้นทางสังคมในทางสูงชันมากพอ ๆ กับสมัยรัชกาลที่ ๓ ขณะที่โอกาสเช่นนี้มีน้อยในสมัยรัชกาลที่ ๑ นอกจากนี้ในยามปกติขุนนางในหัวเมืองมีโอกาสดำเนินขึ้นหรือถูกเลื่อนลงได้มากโดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ ๓ ส่วนเจ้าเมืองประเทศราชมีโอกาสดำเนินขึ้นและเลื่อนลงได้เพียงกรณีละ ๑ ราย การที่จำนวนและบุคคลผู้ได้เลื่อนขึ้นทางสังคมเป็นสิ่งที่น่ามโนสมมาข้างต้นก็สืบเนื่องมาจากสาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนขึ้นทางสังคมในประการที่สอง

ประการที่สอง สาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้านเมืองปกติของบุคคลเหล่านี้ ซึ่งมีทั้งการเลื่อนชั้นและการเลื่อนลงนั้นมาจากสาเหตุและปัจจัยทั้งภายนอกและภายใน จึงจะได้แบ่งการศึกษาเป็นสาเหตุและปัจจัยต่อการเลื่อนชั้น กับสาเหตุและปัจจัยต่อการเลื่อนลง

สาเหตุและปัจจัยต่อการเลื่อนบน

สาเหตุและปัจจัยภายนอก คือ สถานการณ์ที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลผู้เกี่ยวข้อง สำหรับการเลื่อนชั้นได้แก่

๑. การเลื่อนชั้นดำรงตำแหน่งทางราชการที่ว่างอยู่ แบ่งได้เป็น ๔ กรณี คือ

๑.๑ การเลื่อนชั้นแทนขุนนางตำแหน่งเดิมซึ่งได้เลื่อนชั้นดำรงตำแหน่งสูงขึ้น มี ๔ คนได้แก่ ลำดับที่ ร. ๒ ๑.๒ ร. ๒ ๓.๒ ร. ๒ ๖.๒ ร. ๒ ๑๔.๒ และ ร. ๓ ๘.๒ โดยลำดับที่ ร. ๒ ๓.๒ ได้เลื่อนชั้นในลำดับที่ ร. ๒ ๑๔.๒ ในกรณีเดียวกันอีกครั้งหนึ่ง

๑.๒ การเลื่อนชั้นแทนขุนนางตำแหน่งเดิมผู้ถึงแก่สัญกรรมถึงแก่อนิจกรรม และถึงแก่กรรม มี ๑๑ คน คือ ลำดับที่ ร. ๒ ๑.๑ ร. ๒ ๒.๑ ร. ๒ ๓.๑ ร. ๒ ๔.๑ ร. ๒ ๕.๑ ร. ๒ ๗.๑ ร. ๒ ๑๔.๑ ร. ๓ ๔.๑ ร. ๓ ๖.๑ ร. ๓ ๑๐.๑ ร. ๓ ๑๑.๑ ร. ๓ ๑๔.๑ และ ร. ๓ ๑๕.๑ โดยลำดับที่ ร. ๒ ๓.๑ ได้เลื่อนชั้นในลำดับที่ ร. ๒ ๗.๑ ในกรณีเดียวกันอีกครั้งหนึ่ง

๑.๓ การเลื่อนชั้นแทนขุนนางตำแหน่งเดิมผู้ถูกถอดออกจากตำแหน่ง มี ๕ คน คือ ลำดับที่ ร. ๑ ๒.๒ ร. ๓ ๑.๒ ร. ๓ ๓.๒ ร. ๓ ๗.๒ และ ร. ๓ ๑๒.๒

๑.๔ *กรณีที่ไม่รู้สาเหตุ* กรณีนี้ไม่มีหลักฐานระบุว่าตำแหน่งที่ว่างอยู่นั้นเป็นเพราะสาเหตุใด บอกแต่เพียงว่าเป็นการเลื่อนขึ้นดำรงตำแหน่งที่ยังว่างอยู่ มี ๒ ลำดับ คือ ลำดับที่ ร. ๒ ๘.๑ และ ร. ๓ ๘.๑

จะเห็นได้ว่าการเลื่อนขึ้นในกรณีนี้ ๑.๒ มีมากที่สุด โดยมีจำนวนใกล้เคียงกันระหว่างรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ส่วนการเลื่อนขึ้นในกรณีนี้ ๑.๑ และ ๑.๓ มีจำนวนใกล้เคียงกัน แต่กรณี ๑.๑ นั้นปรากฏในสมัยรัชกาลที่ ๒ มากที่สุดจากการนี้ที่ ๑.๑ และ ๑.๒ แสดงว่าในยามปกติสมัยรัชกาลที่ ๒ มีตำแหน่งขุนนางว่างมากทั้งจากการถึงแก่กรรมและการได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้น จึงทำให้ขุนนางมีโอกาสดำรงตำแหน่งเป็นจำนวนมากในขณะที่เลื่อนลงเพียงรายเดียว ส่วนกรณี ๑.๓ แสดงว่าสมัยรัชกาลที่ ๓ มีขุนนางถูกถอดจากตำแหน่งมากที่สุด จึงเป็นโอกาสให้ขุนนางที่ต่ำกว่าได้เลื่อนขึ้นแทน

๒. การเลื่อนขึ้นสืบเนื่องจากเหตุการณ์บางอย่างที่เกิดขึ้น กล่าวคือ เมื่อเกิดเหตุการณ์สำคัญบางอย่างขึ้นก็เป็นผลสืบเนื่องให้บุคคลที่มีความเกี่ยวข้อง กับเหตุการณ์นั้นหรือเป็นผู้มีความรู้ความสามารถตรงกับสถานการณ์ในขณะนั้นได้เลื่อนขึ้น มี ๔ กรณี คือ

๒.๑ สืบเนื่องจากเหตุการณ์สร้างหอพระมณฑปธรรม และ การจัดให้มีการบอกพระปริยัติธรรม ณ หอพระมณฑปธรรมนี้ ผู้ที่ได้เลื่อนขึ้นในกรณีนี้มี ๒ ลำดับ คือ ลำดับที่ ร. ๑ ๓.๑ และ ร. ๑ ๓.๒

๒.๒ สืบเนื่องจากเหตุการณ์สร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ชั้นเป็นเมืองหน้าด่านสำคัญ ผู้ที่ได้เลื่อนขึ้นมีลำดับเดียว คือ ลำดับที่ ร. ๒ ๑๐.๑

๒.๓ สืบเนื่องจากการเตรียมต้อนรับและเจรจาทำสนธิสัญญากับทูตชาวตะวันตกในวาระที่เสมอกัน ทำให้มีการเลื่อนขึ้น ๒ ลำดับ คือ ลำดับที่ ร. ๒ ๑๔.๒ และ ร. ๓ ๑๖.๑

๒.๔ สืบเนื่องจากการอภัยกรรมของขุนนางผู้ใหญ่ ซึ่งมีความสัมพันธ์เป็นเครือญาติกัน ในกรณีนี้มิใช่เป็นการเลื่อนขึ้นแทนตำแหน่งขุนนาง

ผู้ถึงแก่กรรมนั้น แต่เป็นการเลื่อนบรรดาศักดิ์สูงขึ้นอีกระดับหนึ่ง ในทันทีที่
ขุนนางผู้นั้นถึงแก่กรรมมีเพียงคนเดียวคือลำดับที่ ร. ๓ ๑๓.๑

ผู้ที่ได้เลื่อนชั้นจากสาเหตุและปัจจัยภายนอกประการที่สองนี้มีเป็นจำนวน
น้อยกว่าผู้ที่ได้เลื่อนชั้นจากสาเหตุและปัจจัยภายนอกประการแรก และอัตราผู้
เลื่อนชั้นในทั้ง ๓ รัชกาลก็ไม่แตกต่างกัน นอกจากนี้จะเห็นได้ว่าสาเหตุและปัจจัย
ภายนอกเช่นนี้ไม่ปรากฏในกรณีการเลื่อนชั้นของเจ้าเมืองประเทศราช

สาเหตุและปัจจัยภายใน ถึงแม้สาเหตุและปัจจัยภายนอกจะเป็นสถาน-
การณ์ที่เอื้อต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงชนดังกล่าว แต่ก็มีสาเหตุและปัจจัย
ภายในประกอบกันด้วย จึงทำให้บุคคลนั้น ๆ ได้เลื่อนสูงขึ้น ซึ่งแบ่งเป็น ๒
ประการดังนี้

๑. การเป็นผู้มีความดีความชอบ มีความรู้ ความสามารถและประ-
สพการณ์ ความดีความชอบคือความดีความชอบที่มีมาแต่เดิม เช่น การเคยช่วย
ในราชการสงคราม การเป็นทูตไปเจริญสัมพันธไมตรี การเป็นข้าหลวงเดิม ซึ่ง
ล้วนแสดงถึงความซื่อตรงจงรักภักดีต่อบุคคล พระมหากษัตริย์และบ้านเมือง นอก
จากนี้ยังได้แก่ความดีความชอบ ในขณะนั้น ซึ่งก็คือการจัดหาพระยาช้างเผือกมา
ถวายพระมหากษัตริย์ได้ ความดีความชอบซึ่งส่งผลต่อการเลื่อนชั้นเช่นนี้ทำให้
ลำดับที่ ร. ๑ ๔.๑ ได้เลื่อนชั้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ และทำให้ขุนนาง ๒ คน คือ
ลำดับที่ ร. ๒ ๙.๑ ร. ๒ ๙.๒ และเจ้าเมืองประเทศราช คือ ร. ๒ ๑๒.๑ ได้
เลื่อนชั้นในสมัยรัชกาลที่ ๒ นอกจากนี้ผู้มีความรู้ความสามารถและประสบการณ์
ซึ่งจำเป็นสำหรับการบริหารบ้านเมืองในยามปกติก็มักจะเลื่อนชั้นในตอนนั้น ได้
แก่การเป็นผู้มีความรู้ด้านหนังสือ พระธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา หรือเป็น
ผู้มีความรู้และประสบการณ์ในด้านการปกครอง ซึ่งส่วนใหญ่มักรับราชการอยู่ใน
กรม หรือเมืองที่ได้เลื่อนชั้นอยู่แล้ว ปรากฏว่าผู้ที่ได้เลื่อนชั้นเนื่องจากสาเหตุและ

บ้างจ่ายภายในประการแรกนี้มีจำนวนมากที่สุดถึง ๒๗ คน คือ นอกจากลำดับที่ ร. ๑ ๔.๑ วิ. ๒ ๙.๑ วิ. ๒ ๙.๒ และ วิ. ๒ ๑๒.๑ แล้ว ยังได้แก่ลำดับที่ ร. ๑ ๒.๒ วิ. ๑ ๓.๑ วิ. ๑ ๓.๒ วิ. ๒ ๑.๒ วิ. ๒ ๖.๑ วิ. ๒ ๖.๒ วิ. ๒ ๗.๑ วิ. ๒ ๗.๒ วิ. ๒ ๑๑.๑ วิ. ๒ ๑๓.๒ วิ. ๓ ๔.๑ วิ. ๓ ๕.๑ วิ. ๓ ๖.๑ วิ. ๓ ๖.๒ วิ. ๓ ๖.๓ วิ. ๓ ๗.๒ วิ. ๓ ๘.๑ วิ. ๓ ๘.๒ วิ. ๓ ๙.๑ วิ. ๓ ๑๐.๑ วิ. ๓ ๑๐.๒ วิ. ๓ ๑๐.๓ และ วิ. ๓ ๑๒.๒ โดยลำดับที่ ร. ๑ ๒.๒ ได้เลื่อนขึ้นอีกครั้งหนึ่งในลำดับที่ ร. ๒ ๖.๑

๒. การมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติ แบ่งเป็น ๒ กรณี คือ

๒.๑ การมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับพระมหากษัตริย์ มี ๔ ราย ซึ่งล้วนเป็นราชินิกุลในรัชกาลที่ ๒ ได้แก่ ลำดับที่ ร. ๒ ๒.๑ วิ. ๒ ๓.๑ วิ. ๒ ๓.๒ และ วิ. ๓ ๑๖.๑

๒.๒ การมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับขุนนางชั้นผู้ใหญ่ มีทั้งความสัมพันธ์ทางเครือญาติโดยสายโลหิต และโดยการแต่งงาน ความสัมพันธ์เช่นนี้ทำให้บุคคลได้มีโอกาสเข้ารับราชการและได้เลื่อนชั้นในระบบราชการ จากในตารางจะเป็นขุนนางในเมืองหลวงเพียง ๓ ราย คือลำดับที่ ร. ๒ ๑๑.๑ วิ. ๓ ๙.๑ และ วิ. ๓ ๑๖.๑ ขุนนางในหัวเมือง ๑๒ รายได้แก่ลำดับที่ ร. ๑ ๒.๒ วิ. ๒ ๖.๒ วิ. ๒ ๗.๑ วิ. ๒ ๗.๓ วิ. ๒ ๑๐.๑ วิ. ๓ ๑.๒ วิ. ๓ ๕.๑ วิ. ๓ ๖.๒ วิ. ๓ ๖.๓ วิ. ๓ ๗.๒ วิ. ๓ ๑๑.๒ และ วิ. ๓ ๑๒.๒ การมีความสัมพันธ์เป็นเครือญาติของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ โดยเฉพาะในหัวเมืองมีความสำคัญเพราะในการปกครองหัวเมืองใหญ่ หรือเมืองหน้าด่านย่อมต้องการผู้ที่ทรงราชการไว้ใจได้ว่ามีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และบ้านเมือง กับยังมีเชื้อสายของผู้นำในแถบนั้นอยู่แล้ว เพื่อที่จะทำให้การปกครองเป็นไปด้วยดีทั้งแก่ชาวเมืองต่อพระมหากษัตริย์ และบ้านเมือง

จะเห็นได้ว่าขุนนางบางคนมีคุณสมบัติอยู่ในสาเหตุและปัจจัยภายในทั้ง ๒ ประการ โดยที่สาเหตุและปัจจัยภายในทั้ง ๒ ประการนี้ล้วนมีส่วนทำให้ขุนนางและเจ้าเมืองประเทศราชข้างต้นเป็นที่รู้จักและโปรดปรานของพระมหากษัตริย์เมื่อประกอบกับสาเหตุและปัจจัยภายนอกดังกล่าวมาแล้ว จึงส่งผลต่อการเลื่อนชั้นของบุคคลเหล่านั้น

สาเหตุและปัจจัยต่อการเลื่อนลง

สาเหตุและปัจจัยภายนอกที่ส่งผลต่อการเลื่อนลงปรากฏเพียงประการเดียวคือสถานการณ์ที่พระมหากษัตริย์ซึ่งเคยโปรดปรานขุนนาง หรือเจ้าเมืองประเทศราชนั้น ๆ สวรรคตลง ซึ่งส่งผลสืบเนื่องต่อการเลื่อนลงของบุคคลผู้นั้น เพราะไม่เป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ ในที่นี้มีเพียงรายเดียวคือ ลำดับที่ ร.๑ ๑.๑ เจ้าประเทศราชเมืองนครศรีธรรมราช

ส่วนสาเหตุและปัจจัยภายในที่ส่งผลต่อการเลื่อนลงนั้นได้แก่ ความไม่สามารถในการปกครองบ้านเมือง ซึ่งอาจเนื่องมาจากความซราพันเพื่อน ว่ากล่าวไพร่พลไม่ได้ดังในลำดับที่ ร.๑ ๒.๑ ร.๓ ๑๒.๑ สำหรับลำดับที่ ร.๓ ๑๒.๑ นั้นยังมีหนังสือบันทึกอีกด้วย ซึ่งเป็นการไม่สมควรสำหรับขุนนางผู้ใหญ่ในหัวเมืองหรือได้แก่การประพฤติข่มเหงราษฎรและประพฤติทุจริตต่อทางการ หรือชอบสุบผืนกินเหล่า ไม่ฟังคำบังคับบัญชาของทางการ ดังลำดับที่ ร.๓ ๑.๑ ร.๓ ๒.๑ และ ร.๓ ๗.๑ นอกจากนี้ สาเหตุและปัจจัยภายในอีกอย่างหนึ่งคือการกระทำความผิดซึ่งเสมือนคนหมิ่นพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ ได้แก่ลำดับที่ ร.๒ ๑๓.๑ การประพฤติปฏิบัติดังกล่าวนี้ยอมแสดงถึงการขาดความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และบ้านเมือง จึงเป็นผลให้ถูกเลื่อนลง

จะเห็นได้ว่าสาเหตุและปัจจัยของการเลื่อนลงนั้นมาจากสาเหตุและปัจจัยภายในคือความประพฤติ และการปฏิบัติตนมากกว่าสาเหตุและปัจจัยภายนอก ผิดกับการเลื่อนขึ้นซึ่งสาเหตุและปัจจัยทั้งภายนอกและภายในมักจะส่งผลประกอบกัน

ประการที่สาม ลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคม

๓.๑ การเลื่อนชั้นทางสังคมในยามปกติเป็นการเลื่อนชั้นมากกว่าการเลื่อนลงกล่าวคือ ผู้ที่ได้เลื่อนชั้นมี ๔๓ คน ผู้ที่ถูกเลื่อนลงมี ๗ คน ผู้ที่ได้เลื่อนชั้นจึงมีจำนวนมากกว่าผู้ที่ถูกเลื่อนลงในอัตรา ๗ : ๑ ในบรรดาผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมซึ่งจำนวนจริงมี ๔๕ คน เป็นผู้ที่ได้เลื่อนชั้นหรือลงในลักษณะพิเศษคือมากกว่า ๑ ครั้งขึ้นไป จำนวน ๗ คน และ ๑๖ ลำดับดังนี้

เลื่อนลง-ลง มี ๑ คน คือลำดับที่ วิ.๑ ๑.๑ วิ.๑ ๒.๑

เลื่อนขึ้น-ขึ้น มี ๔ คน คือลำดับที่ วิ.๑ ๒.๒ วิ.๒ ๖.๑

ลำดับที่ วิ.๒ ๑.๒ วิ.๓ ๑๔.๑

ลำดับที่ วิ.๒ ๓.๑ วิ.๒ ๑๔.๑

ลำดับที่ วิ.๒ ๖.๒ วิ.๓ ๑๓.๑

เลื่อนขึ้น-ขึ้น-ขึ้น มี ๑ คนคือลำดับที่ วิ.๒ ๓.๒ วิ.๒ ๑๔.๒ วิ.๓ ๑๕.๑

เลื่อนขึ้น-ลง-ขึ้น มี ๑ คนคือลำดับที่ วิ.๒ ๑๑.๑ วิ.๒ ๑๓.๑ วิ.๒ ๑๓.๒

จะเห็นได้ว่าผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในลักษณะพิเศษดังกล่าวยังเป็นผู้ที่ได้เลื่อนชั้นมากกว่าผู้ที่ถูกเลื่อนลงอยู่นั่นเอง คือมีอัตรา ๕ คนต่อ ๑ คน ส่วนคนสุดท้ายก็ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้น ๒ ครั้งและลง ๑ ครั้ง

๓.๒ ในด้านการเลื่อนชั้นของบรรดาศักดิ์ มีลักษณะดังนี้

การเลื่อนบน

รัชกาลที่ ๑

อุปราชเมืองประเทศราช → เป็นเจ้าพระยาตำแหน่งเจ้าเมือง
ชั้นเจ้าพระยามหาหนคร ๑ คน

พระ → พระยา ๑ คน

หลวง → พระยา ๑ คน

ขุน → หลวง ๑ คน

รัชกาลที่ ๒

- เจ้าพระยา → เจ้าพระยาตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี ๓ คน
พระยา → เจ้าพระยา ๖ คน
พระยา → พระยา ตำแหน่งสูงชั้น ๒ คน
พระ → พระยา ๔ คน
หลวง → พระยา ๑ คน
หลวง → พระ ๑ คน
นักโทษผู้ถูกถอดบรรดาศักดิ์ → พระยา ๑ คน
นาย → หลวง ๒ คน
พระยา เมืองประเทศราช → พระเจ้าเมืองประเทศราช ๑ คน

รัชกาลที่ ๓

- เจ้าพระยา → เจ้าพระยา ตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี ๒ คน
พระยา → เจ้าพระยา ๑ คน
พระ → พระยา ๑ คน
หลวง → พระยา ๑ คน
หลวง → พระ ๓ คน
หลวง → หลวง ตำแหน่งสูงชั้น ๒ คน
ขุน → พระยา ๑ คน
ขุน → พระ ๑ คน
ขุน → หลวง ๒ คน
(จมีน) หมื่น → พระยา ๑ คน
หมื่น → ขุน ๑ คน
นาย → พระ ๑ คน
นาย → หลวง ๓ คน
นาย → ขุน ๑ คน

การเลื่อนชั้นของบรรดาศักดิ์ก็กล่าววนนอกจากเป็นการเลื่อนชั้นปกติ ๑ ชั้น ซึ่งมีอยู่ ๒๑ คน โดยในรัชกาลที่ ๑ จำนวน ๒ คน ในรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ จำนวน ๑๑ คน และ ๘ คนตามลำดับแล้ว ยังมีการเลื่อนชั้นแบบข้ามชั้นตั้งแต่ ๒ ชั้นถึง ๕ ชั้นดังนี้

ข้าม ๒ ชั้น ในรัชกาลที่ ๑ จำนวน ๑ คน

ในรัชกาลที่ ๒ จำนวน ๑ คน

ในรัชกาลที่ ๓ จำนวน ๓ คน

ข้าม ๓ ชั้น ในรัชกาลที่ ๒ จำนวน ๒ คน

ในรัชกาลที่ ๓ จำนวน ๔ คน

ข้าม ๔ ชั้น มีเพียงรัชกาลเดียว คือ รัชกาลที่ ๓ จำนวน ๒ คน

ข้ามอย่างน้อย ๕ ชั้น มีเพียงรัชกาลเดียวคือรัชกาลที่ ๒ จำนวน ๑ คน

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าในยามปกติ ขุนนางก็มีโอกาสเลื่อนชั้นในลักษณะข้ามชั้นตั้งแต่ ๒ ชั้นขึ้นไปได้เป็นจำนวนไม่น้อย แต่ก็ไม่มากเท่าสมัยสถาปนาพระราชวงศ์จักรีก่อนรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ ยิ่งกว่านั้นขุนนางบรรดาศักดิ์สูงแต่เดิม ซึ่งถูกเลื่อนลงเป็นนักโทษ ถ้าทำความดีความชอบมาก่อน และมีผู้สนับสนุนก็จะกลับมาได้รับราชการและได้เลื่อนชั้นสูงข้ามชั้น ไม่น้อยกว่า ๕ ชั้น ดังในกรณี นายสิงห์ (สิงหนเสนี) ลำดับที่ ร.๒ ๑๓.๑ และ ร.๒ ๑๓.๒

นอกจากนี้ขุนนางอีก ๙ คน แม้จะเลื่อนชั้นโดยคงบรรดาศักดิ์เดิม แต่ก็ได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่ได้เลื่อนจากเสนาบดีชั้นเป็นอัศวมหาเสนาบดี ส่วนเจ้าเมืองประเทศราช มีลักษณะการเลื่อนชั้นที่แตกต่างไปโดยเป็นการเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าของในลำดับที่ ร.๒ ๑๒.๑ ส่วนลำดับที่ ร.๑ ๒.๒ แม้จะเลื่อนจากอุปราชเมืองเจ้าประเทศราชมาเป็นเจ้าพระยา แต่ก็ถือได้ว่าเป็นการเลื่อนชั้นเพราะได้เป็นเจ้าของหัวเมืองเอก ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งทางภาคใต้ของไทย

การเลือนลง

ผู้ที่ถูกเลือนลงทั้งหมด ๗ คน ล้วนถูกถอดจากตำแหน่งและบรรดาศักดิ์เดิมลงเป็นไพร่ และถูกลงโทษจำคุก ในรัชกาลที่ ๑ เจ้าประเทศราชถูกลดเป็นเจ้าเมือง และถูกถอด ในรัชกาลที่ ๒ พระยาถูกถอด ๑ คน ในรัชกาลที่ ๓ พระยาถูกถอด ๒ คน พระถูกถอด ๑ คน หลวงถูกถอด ๑ คน

กล่าวโดยสรุป จากการศึกษาการเลือนชั้นทางสังคมของผู้ที่เป็นขุนนางและเจ้าประเทศราช หรือผู้มีเชื้อสายขุนนางและราชินิกุลอยู่แล้ว จะเห็นได้ว่าในยามปกติบุคคลกลุ่มนี้มีโอกาสจะได้เลื่อนชั้นอย่างมาก ทั้งในด้านจำนวนผู้ที่ได้เลื่อนชั้นและชั้นของการเลือนชั้น แม้จะไม่มากเท่าสถานการณ์เมื่อสถาปนาพระราชวงศ์จักรีแต่ก็นับว่าโอกาสในการเลือนชั้นทางสังคมในภาวะปกติมีไม่น้อยทีเดียว โดยเฉพาะกลุ่มขุนนางมีโอกาสดจะได้เลื่อนชั้นมากกว่าเจ้าเมืองประเทศราช ทั้งนี้โดยอาศัยสาเหตุและปัจจัยภายนอกและภายในประกอบกัน ส่วนการเลือนลงก็มีอยู่บ้างแต่เป็นจำนวนน้อยกว่าการเลือนชั้นมากถึงอัตรา ๗ : ๑ ทั้งนี้โดยมาจากสาเหตุและปัจจัยภายในเป็นสำคัญ

ประเภทที่ ๒ ผู้ที่ได้เลือนชั้นทางสังคมในทางราชการโดยที่ตนเองมิได้รับราชการหรือมีเชื้อสายขุนนาง หรือเป็นราชินิกุลอยู่ก่อน แบ่งเป็น ๒ พวก คือ ไพร่หรือสามัญชน และบุคคลนอกกระบบไพร่

๒.๑ ไพร่หรือสามัญชน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเท่าที่พบจากเอกสารมีไพร่หรือสามัญชนปรากฏชื่อว่าได้เลื่อนชั้นทางสังคมเพียง ๑๑ คน โดยเป็นการเลือนชั้นทั้งหมดตามลำดับดังนี้

ครั้งที่ ๑ มี ๒ คน คือ หมอน้อย และนายล่าความญได้เลื่อนชั้นเป็นขุนแควตคชลักษณะ และหมื่นสวัสดิคุณุชกร ตามลำดับใน พ.ศ. ๒๓๔๔ สมัยรัชกาลที่ ๑ ทั้งนี้เนื่องจากสามารถจับช้างเผือกจากเมืองนครราชสีมาเข้ามาถวาย

รัชกาลที่ ๑ ได้ นอกจากได้รับบรรดาศักดิ์เป็นขุนนางแล้ว ยังได้รับพระราชทาน
เสื้อผ้า เงินตราอีกด้วย

ครั้งที่ ๒ มีเพียง ๑ คน คือสุนทรภู่ ได้เป็นขุนสุนทรโวหารอาลักษณ์
ใน พ.ศ. ๒๓๖๓ สมัยรัชกาลที่ ๒ เนื่องจากมีความสามารถรอบรู้ด้านร้อยกรอง
คำประพันธ์โดยเฉพาะต่อหน้าพระที่นั่ง^๒

ครั้งที่ ๓ มี ๗ คน ได้เลื่อนชั้นใน พ.ศ. ๒๓๘๗ สมัยรัชกาลที่ ๓ โดย
เลื่อนฐานะจากการเป็นคนสามัญขึ้นเป็นเสนา รับราชการหัวเมือง ได้แก่ นายนก
นายน้อย นายภู นายผึ้ง นายจ้อ นายค้อ และนายกรี เลื่อนชั้นเป็นหมื่นระวี
อินเสนากรุงเก่า ขุนวิเสฏฐเสนาเมืองเพชรบุรี ขุนศรีเสนาเมืองอ่างทอง ขุนพรม
เสนาเมืองพรม ขุนพรมเสนา กรุงเก่า หมื่นราชบาลเสนาเมืองสระบุรี และ
หมื่นทิพเสนาเมืองนครไชยศรี ตามลำดับ^๓

ครั้งที่ ๔ มี ๑ คนคือนายอิน เป็นขุนบำรุงไพร่วันนายอากรรักษาสีผึ้ง
ปากตะวันออก แขวงเมืองกำแพงเพชรใน พ.ศ. ๒๓๙๓ รัชกาลที่ ๓ โดยเป็น
แทนนายอากรคนเดิมซึ่งไม่ส่งสีผึ้งแก่ทางการ^๔

จะเห็นได้ว่าไพร่ที่ได้เลื่อนชั้นทั้ง ๑๑ คนนี้มีสาเหตุและปัจจัยของการ
เลื่อนชั้นคือการทำความดีความชอบต่อองค์พระมหากษัตริย์ ได้แก่ความสามารถ

^๑ กทข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๑ รายงานเรื่องรับพระเทพกษัตรมาตั้งกรุงเทพฯ
จ.ศ. ๑๑๖๓ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑, หน้า
๒๑๗-๒๑๘ เป็นคราวเดียวและเรื่องเดียวกับขุนช่างเผือก ได้เลื่อนชั้นเป็นหลวงอภัยคุณลักษณะ
จึงได้กล่าวมาแล้วในการเลื่อนชั้นทางสังคมของขุนนางในยามปกติ.

^๒ ฉันทน์ ขำวิไล, ๑๐๐ ปี ของสุนทรภู่ (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๒),
หน้า ๑๕๖.

^๓ กทข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๖ สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่อง
ตราแต่งตั้งเสนาฯ เลขที่ ๒๑.

^๔ กทข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๑๒ เลขที่ ๑๐๕.

จับข้างเผือกมาถวายได้ในกรณีกลุ่มแรก การเป็นกวีผู้รอบรู้และเชี่ยวชาญ
ในการประพันธ์ ซึ่งตรงกับความสนพระทัยและโปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ ในกรณีสุนทรภู่ ส่วนกลุ่ม ๗ คนในสมัย
รัชกาลที่ ๓ นั้น เอกสารมิได้ระบุความดีความชอบไว้แต่อาจสันนิษฐานได้ว่าคง
เนื่องจากคนกลุ่มนี้เป็นชาวพื้นเมืองในหัวเมืองนั้น ๆ อยู่แล้ว และคงแสดงให้ทาง
การเห็นว่าสามารถจะเป็นตัวแทนราชการในหัวเมืองดังกล่าวได้ สำหรับคนสุดท้าย
ทำการเลื่อนชั้นแทนผู้ไม่มีความสามารถโดยใช้ความสามารถด้านเศรษฐกิจ
มาเป็นสาเหตุและปัจจัยในการเลื่อนชั้น นอกจากนี้มีข้อน่าสังเกตคือจำนวนคน
สามัญที่ได้เลื่อนชั้นและชั้นของการเลื่อนชั้นมีถึงเพียงระดับหมื่นและขุนเท่านั้น
นับว่าเป็นการเลื่อนชั้นที่น้อยมากทั้งด้านจำนวนและชั้นของการเลื่อนชั้นเมื่อ
เปรียบเทียบกับ การเลื่อนชั้นของกลุ่มขุนนางประเภทแรก

ส่วนการเลื่อนลงมีปรากฏเพียงรายเดียวคือสุนทรภู่ ซึ่งได้เลื่อนชั้นในสมัย
รัชกาลที่ ๒ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๖๗ ได้ถูกถอดออกจากราชการ
ทั้งนี้เนื่องจากถูกกล่าวหาว่าชอบเสพสุรา และคงเป็นเพราะรัชกาลที่ ๓ ซึ่งเพิ่งขึ้น
ครองราชย์ทรงยังคงขุนเคืองพระราชหฤทัยที่สุนทรภู่เคยทักแก้พระนิพนธ์ต่อหน้า
พระที่นั่งมาถึง ๒ ครั้งตั้งแต่ยังทรงเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ในรัชกาลที่ ๒^๑
จะเห็นได้ว่าสาเหตุของการเลื่อนลงก็เป็นในด้านความประพฤติส่วนตัว และการ
แสดงตนเสมือนเป็นการดูหมิ่น “หักหน้า” เจ้านายชั้นสูง เช่นเดียวกับสาเหตุ
การเลื่อนลงของกลุ่มขุนนางประเภทแรกแต่จำนวนผู้เลื่อนลงน้อยกว่า

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ชีวิตและแรงงานของ
สุนทรภู่ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณคดีศิลป์, ๒๕๑๖), หน้า ๒๔-๒๕.
เจือ สตะเวทิน, สุนทรภู่ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๑๖), หน้า ๒๑ และ
ฉันทน์ ขำวิไล, เรื่องเดิม, หน้า ๑๕๗.

ถึงแม้จะทราบข้อมูลเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมของสามัญชนหรือไพร่ น้อยกว่าคนกลุ่มอื่น แต่ก็เป็นไปได้ว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไพร่เป็นจำนวนไม่น้อยมีโอกาสได้เลื่อนชั้นทางสังคมเข้าสู่ระบบราชการ โดยอาศัยสถาบันสงฆ์เป็นปัจจัยช่วย ทั้งนี้เพราะในสมัยนั้นมีการออกกฎหมายเปิดโอกาสให้ผู้มีความรู้ความสามารถมาเป็นข้าราชการได้ ประกอบกับมีปัญหาขาดแคลนกำลังคนทั้งในระดับมูลนายและไพร่ต่งกล่าวมาแล้วในสองบทแรก จึงเท่ากับเป็นการเปิดโอกาสให้ไพร่ได้อาศัยการบวชเข้าสู่สมณเพศ ศึกษาหาความรู้จนได้เปรียญแล้วลาสิกขาบวชออกมาเป็นข้าราชการตามกรมกองต่าง ๆ ซึ่งก็คงจะมีเป็นจำนวนมาก จนกระทั่งรัฐต้องออกประกาศใช้กฎหมาย ๒ ฉบับเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๗ โดยฉบับแรกระบุว่าผู้มีพระสงฆ์เปรียญกับพระราชอาณะลาสิกขาบทมากคงจะเข้ารับราชการตามกรมกอง จึงโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดว่าพระสงฆ์ที่จะลาสิกขาบทต่อไป เมื่อสึกแล้วต้องไปเป็นไพร่หลวงโรงพิมพ์^{๑๖} หรือมิฉะนั้นก็เข้ารับราชการได้ใน ๕ กรมที่ระบุไว้ในกฎหมายฉบับที่สอง อันได้แก่กรมลูกขุน กรมอาลักษณ์ กรมธรรมการ กรมราชบัณฑิต และกรมสังฆการี ส่วนกรมกองที่ขึ้นต่อกรมกลาโหม กรมมหาดไทย และกรมทำนุ มีพระราชประสงค์จะให้บุตรขุนนางและผู้มีชาติตระกูลเข้าดำรงตำแหน่ง การที่ต้องจำกัดกรมกองสำหรับพระสงฆ์ที่ลาสิกขาบทมาเป็นข้าราชการคงเป็นเพราะในขณะนั้นมีข้าราชการเพิ่มมากขึ้นซึ่งทำให้มีการเสนอเปิดอเบญหวัดเพิ่มมากขึ้นตามไปด้วย นอกจากนี้ยังอาจเพื่อ

^{๑๖} อัญชลี สุสาธิต, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบ..." หน้า ๒๔๐.

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่นๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก..., หน้า ๑๐๘-๑๐๘.

^{๑๘} ดูรายละเอียดใน ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่นๆ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑-๑๑๒.

มิให้ไพร่ใช้สถาบันสงฆ์ในการเลื่อนชั้นทางสังคมขึ้นเป็นมูลนายด้วย^๑ อย่างไรก็ตามก็ กฎหมายนี้มีได้กระทบไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเพราะเพิ่งประกาศใช้เมื่อ ต้นรัชกาลที่ ๔ อย่างไรก็ตามการออกกฎหมายดังกล่าว สะท้อนให้เห็นว่าในสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้นคือในช่วงสามรัชกาลแรก คงมีไพร่จำนวนมากใช้สถาบัน สงฆ์เป็นวิถีทางหนึ่งในการเลื่อนชั้นทางสังคมโดยไต่เต้าจากข้าราชการชั้นผู้น้อย ซึ่งบางคนอาจก้าวขึ้นสู่การเป็นมูลนายในที่สุดซึ่งแสดงให้เห็นถึงโอกาสในการ เลื่อนชั้นทางสังคมของคนไทยสามัญในช่วงนี้ว่ายังมีอยู่ค่อนข้างมากแต่หลักฐาน ที่ยืนยันเป็นตัวบุคคลมีค่อนข้างจำกัด

๒.๒ บุคคลนอกกระบบไพร่ ได้แก่ ชาวจีนและชาวตะวันตก

๒.๒.๑ ชาวจีน จากบทที่ ๒ จะเห็นว่าชาวจีนเป็นผู้มีบทบาท สำคัญในทางเศรษฐกิจของไทย เท่าที่พบจากเอกสารมีชาวจีนปรากฏชื่อว่าได้ เลื่อนชั้นทางสังคมในระบบราชการไทย จำนวน ๑๘ คน และเป็นการเลื่อนชั้น โดยแบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือ

กลุ่มที่ ๑ เป็นกำลังสำคัญในการค้าสำเภาโดยเฉพาะกับประเทศจีน และ เป็นผู้ทำรายได้ให้แก่รัฐจนได้รับการแต่งตั้งให้เป็นขุนนางและได้เลื่อนชั้นใน ระบบราชการปรากฏชื่อ ๕ คน ได้แก่ จีนเร็ก เป็นขุนท่งสี่อักษร และ พระยาไกรโกษาพระคลังในกรมพระราชวังบวรในรัชกาลที่ ๑ ตามลำดับ

จีนโต เป็นพระยาราชเศรษฐีเจ้าเมืองจันทบุรีในสมัยรัชกาลที่ ๒ เนื่องจากมีความชอบทำรายได้ให้รัฐเมื่อเป็นนายอากรเตาสุรา^๒

^๑ อนุรักษ์ สุชาติพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า ๒๐๕.

^๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๑, หน้า ๑๐.

จีนิน เป็นพระอินทรอารในสมัยรัชกาลที่ ๒ และพระยาอินทรอาร
ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ตามลำดับ

ทองจีน บุตรพระยาไกรโกษา (เริก) เป็นพระยาโชฎีกกราชเศรษฐี
เจ้ากรมท่าซ้ายฝ่ายจีนในสมัยรัชกาลที่ ๓

นายอากรภูมิ เป็น หลวงบำรุงราชพานิช จางวางจีน บังคับบัญชาว่า
กล่าวจีนเมืองไชยนาท เนื่องจากนายอำเภอจีนคนเดิม (ขุนบำรุงพานิช) ถึงแก่
กรรมประกอบกับนายอากรภูมิเป็นคนซื่อสัตย์มั่นคง และเป็นคนกว้างขวางรู้จัก
จีนมีชื่อแขวงเมืองไชยนาททั้งสิ้น^๑

กลุ่มที่ ๒ พวกที่ทำหน้าที่นายอากรรับทำอากรประเภทต่าง ๆ ส่วน
ใหญ่อยู่ตามหัวเมือง เท่าที่ปรากฏชื่อ ๑๓ คนอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ทงสน
ตงนี้^๒

ชาวจีน แซ่หลิน เป็นขุนพัฒนาอากร ตำแหน่งนายอากรโรงหวย
จีนเส็ง เป็นขุนอินทร์ รับทำอากรเตาสุรา เมืองนครนายก เมืองปราจิณ
แทนคนเดิมที่ให้เงินแก่ทางการไม่ครบ^๓

จีนน้อย เป็นขุนเทพอากร เรียกอกรสมภักษร เมืองกำแพงเพชร
เนื่องจากเมืองกำแพงเพชรซึ่งราษฎรปลุกพืช ยังไม่มีนายอากร^๔

^๑ กทข., จดหมายเหตุนครรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๖ สารตราเจ้าพระยาจักร์ถึงเมืองไชยนาท
เรื่องตั้งอากรภูมิเป็นหลวงบำรุงราชพานิช เลขที่ ๒๘.

^๒ กทข., จดหมายเหตุนครรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๔ ร่างตราพระยามหาอำมาตย์ถึงหลวง
ยกบัตรพระนครนายก เมืองปราจิณ เรื่องตั้งจีนเส็งเป็นขุนอินทร์ เลขที่ ๗๓.

^๓ กทข., จดหมายเหตุนครรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๔ สารตราเจ้าพระยาจักร์ เรื่องนำตั้ง
จีนน้อยเป็นนายอากรสมภักษรเมืองกำแพงเพชร เลขที่ ๑๘

จินชุน เป็นนายอากรสมภักษร เมืองสมุทรปราการแทนคนเดิมที่ให้เงินแก่ทางการไม่ครบ^๑

จินลันโต เป็นขุนนัฒสมบัติ เก็บไหมเงินเมืองจันทบุรี แทนคนเดิมที่เก็บอากรไม่ครบตามจำนวน^๒

จินแก เป็นขุนพัฒนสมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ยเมืองนครชัยศรี แทนคนเดิม (จินเตียง) ซึ่งส่งเงินให้ทางการไม่ครบจำนวน^๓

จินมาก เป็นขุนชำนาญไพศาล นายอากร เรียกอากรรับจ้างบรรทุกสิ่งของ^๔

จินชอง เป็นขุนบำรุงสมบัตินายอากร เมืองสวรรค เมืองไชยนาท แทนขุนบำรุงสมบัติ (เหล็ก) คนเดิมที่ออกไปเมืองจีน^๕

จินชีว เป็นขุนพัฒนสมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ย เมืองสวรรค แทนขุนพัฒนสมบัติ (จินเจียง) ซึ่งส่งอากรให้ทางการไม่ครบ^๖

จินตือ เป็นหมื่นทิมอากร เมืองสิงห์บุรี แทนนายสิงนายคอนที่ทำอากรมาแต่เดิม และส่งเงินให้ทางการไม่ครบ^๗

^๑ กหข., หมายรับสั่งรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๕.

^๒ กหข., หมายรับสั่งรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๖.

^๓ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๖ สารตราเจ้าพระยาจักรี ถึงพระยาสุนทรบุรี เรื่องนำตั้งจินแกเป็นขุนพัฒนสมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ย เลขที่ ๒๕.

^๔ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๗ สารตราเรื่องตั้งให้จินมากเป็นทนายชำนาญไพศาล นายอากร เลขที่ ๔๘.

^๕ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๘ สารตราถึงเมืองสวรรค เมืองไชยนาท เรื่องนำตั้งจินชองเป็นขุนบำรุงสมบัติ เลขที่ ๑๓.

^๖ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๘ สารตราถึงเมืองสวรรค เรื่องนำตั้งจินชีว เป็นทนายพัฒนสมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ย ๗ เลขที่ ๑๔.

^๗ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๘ สารตราตั้งจินตือเป็นหมื่นทิมอากรเมืองสิงห์บุรี เลขที่ ๔๔.

จีนยี่ เป็นขุนพัฒน์สมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ย เมืองอุทัยธานี แทนจีนบัน
ที่เก็บอากรอยู่เดิม และส่งให้ทางการไม่ครบ^๑

จีนจิ้ง เป็นขุนพัฒน์สมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ยจีน เมืองนครไชยศรี
แทนขุนพัฒน์สมบัติ (จีนแก่) คนเดิมที่ถึงแก่กรรม^๒

คอซู้เจียง เป็นหลวงรัตนเศรษฐ นายอากรผูกขาดตีบูกเมืองระนอง^๓

สาเหตุและปัจจัยร่วมซึ่งถือว่าเป็นสาเหตุและปัจจัยภายในที่ทำให้ชาวจีน
๒ กลุ่มนี้ ได้เลื่อนชั้น คือ คุณสมบัติที่เป็นความรู้ ความสามารถเฉพาะทางด้าน
เศรษฐกิจอันเกิดจากการสั่งสมจากประสบการณ์และสายเลือด ซึ่งไม่ค่อยพบใน
คนไทย โดยเฉพาะทางด้านการค้า และการรับทำอากร ความรู้ความสามารถเฉพาะ
ทางเช่นนี้คงจะทำได้ให้แก่รัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นจำนวนไม่น้อย
ประกอบกับคุณสมบัติอื่นๆ คือ ความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และ
บ้านเมืองรวมทั้งการเป็นคนกว้างขวางในหมู่คนจีน จึงทำให้คนจีนเหล่านี้ได้รับ
พระราชทานบรรดาศักดิ์ในระบบราชการตามธรรมเนียมไทย โดยเฉพาะชาวจีน
กลุ่มแรกได้เป็นขุนนางไทย และได้มีการเลื่อนชั้นทางสังคมตามระบบราชการ
ตั้งแต่ขุนหรือพระจนถึงระดับพระยาซึ่งถือว่าเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่และมีตำแหน่ง
ในทางราชการทั้งในส่วนกลางและหัวเมืองตลอดจนการเป็นหัวหน้าปกครองคน

^๑ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๘ สารตราเรื่องตั้งจีนยี่เป็นท่งขุนพัฒน์
สมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ย เลขที่ ๔๕.

^๒ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๘ เรื่องสารตราเรื่องตั้งจีนจิ้งเป็นท่ง
ขุนพัฒน์สมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ยจีน เลขที่ ๔๖.

^๓ ครุณี แก้วม่วง, "พระยาวิชิตานุประดิษฐมหิศรภักดี (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) : ผู้
นำการปกครองไทยหัวเมืองฝั่งตะวันตก พ.ศ. ๒๔๔๔ - ๒๔๕๖" (วิทยานพนธ์ปริญญาโท
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, ๒๕๒๕,) หน้า ๑๘.

* ชาวจีนที่เป็นกำนันตลาดผู้เข้าสวนและอากรตลาดขงม้อย ๓-๔ ราชันนี้ ไม่มี
บรรดาศักดิ์ทางราชการ จึงมิได้นำมาศึกษาด้วย ดู กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ.
๑๒๐๘ สารตราเรื่องพิษณุโลก สุโขทัย พิจิตร นครสวรรค์ พิษณุ เรืองตั้งกำนันตลาด เลขที่ ๔๖

จีนในเมืองไทยขึ้นต่อทางการไทยอีกต่อหนึ่ง ส่วนขุนนางกลุ่มที่ ๒ นอกจากอาศัย
 สาเหตุและปัจจัยข้างต้นเช่นเดียวกับกลุ่มที่ ๑ แล้วยังสืบเนื่องมาจากสาเหตุและปัจจัย
 ภายนอกคือการที่ตำแหน่งนายอากรว่างอยู่โดยที่นายอากรเดิมอาจถึงแก่กรรมหรือ
 ไม่อยู่ปฏิบัติหน้าที่ แต่ที่พบมากที่สุดคือการที่นายอากรคนเดิมส่อความประพฤติ
 ในทางทุจริต คือ ส่งเงินรายได้ให้แก่รัฐไม่ครบตามจำนวน ขุนนางไทยผู้ปกครอง
 หัวเมืองจึงเสนอแนะขอให้รัฐตั้งคนใหม่เป็นแทน ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นชาวจีนใน
 แถบนั้น คนจีนที่เป็นนายอากรแทนก็จะได้รับบรรดาศักดิ์เป็นหมื่น ขุนและหลวง
 ส่วนใหญ่จะเป็นขุน มีหมื่นและหลวงกรณีละ ๑ ราย เมื่อพิจารณาพร้อมกับชาวจีน
 กลุ่มที่ ๑ อาจกล่าวได้ว่า การเริ่มรับเป็นนายอากรและได้รับบรรดาศักดิ์ขุนนางไทย
 เช่นนี้เท่ากับเป็นหนทางโตเต้าขึ้นไปสู่การเป็นขุนนางในระดับสูงต่อไป ดังราย
 จีนโต จีนอิน และนายอากรภูมิ ในกลุ่มที่ ๑ มีข้อสังเกตคือนายอากรนิยมรับทำ
 อากรเตาสุรา อากรโรงหอย อากรบ่อนเบี้ย และอากรสมภักษร การที่สมัยรัชกาล
 ที่ ๓ มีนายอากรมากเช่นนี้ก็สืบเนื่องจากการนำเอาระบบเจ้าภาษีนายอากรมาใช้
 อย่างจริงจังในรัชกาลนี้ ดังกล่าวมาแล้วในบทที่ ๒ ด้านเศรษฐกิจ

อย่างไรก็ดี ในจำนวนชาวจีนที่ปรากฏชื่อว่าได้เลื่อนชั้นทางสังคม ซึ่ง
 เป็นการเลื่อนชั้นจำนวน ๑๔ คนนี้ มีผู้ที่ได้เลื่อนลงในเวลาต่อมา ๑ คนคือจีนโต
 ซึ่งเป็นพระยาราชาศรัยเมืองจันทบุรีในสมัยรัชกาลที่ ๒ ถูกถอดออกจากกร
 เป็นเจ้าเมืองด้วยเหตุผลที่ว่าพระยาราชาศรัยผู้เป็นจีนจะว่าราชการเมือง ไม่มี
 ผู้ใดกลัวเกรง^๑ นอกจากนี้ก็ยังมีแก่ชาวจีนที่เป็นนายอากรและถูกถอดซึ่งก็มีเป็น
 จำนวนเท่ากับชาวจีนที่เป็นนายอากรแทนในกลุ่มที่ ๒ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าสาเหตุ

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, หน้า ๑๐.

^๒ ดูรายละเอียดในเอกสารชิ้นต่างๆ ที่เป็นเอกสารอ้างอิงของชาวจีนกลุ่มที่ ๒.

ของการเลื่อนลงอยู่ที่ความประพฤติหรือคุณสมบัติส่วนตัวของชาวจีนนั้น ๆ เป็นสำคัญประการหนึ่ง

โดยสรุปแล้วชาวจีนมีโอกาสได้เลื่อนชั้นมากกว่าเลื่อนลง โดยอาศัยความรู้และความสามารถเฉพาะทางด้านเศรษฐกิจ ซึ่งจะมาจากการค้าและการรับเป็นเจ้าของพาณิชย์อากรเป็นสำคัญโดยที่จะได้รับบรรดาศักดิ์เริ่มจากระดับขุนเป็นส่วนใหญ่แล้วก็จะได้เลื่อนชั้นในระบบราชการจนถึงชั้นพระยา แม้กระนั้นถ้าไม่อาจทำรายได้ให้แก่รัฐอย่างพอเพียงซึ่งแสดงถึงการหย่อนสมรรถภาพก็จะถูกเลื่อนลงคือถูกถอดจากการเป็นนายอากรโดยไม่มีโอกาสได้ก้าวสูงขึ้นต่อไป ถึงแม้ชาวจีนบางคนจะได้เลื่อนชั้นสูงถึงเป็นเจ้าเมืองและมีบรรดาศักดิ์ระดับพระยา แต่ถ้าไม่เป็นที่นิยมในเมืองนั้น ซึ่งอาจรวมถึงพระมหากษัตริย์ไม่โปรดปรานด้วย ก็จะถูกเลื่อนลงคือถูกถอดได้ง่ายๆ เหมือนกัน ดังกรณีพระยาราชาศรี แต่ก็มีปรากฏเพียงรายเดียว

ข่าวตะวันตก ชาวตะวันตกที่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์และเครื่องยศเหมือนข้าราชการไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมี ๓ คน คือ ฟรานซิส ไลต์ ชาวอังกฤษซึ่งเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ ๑ คาร์โลส มานูเอล เคอ ซิลเวลา ทูตโปรตุเกส และ กัปตันแฮน ชาวอเมริกัน ซึ่งเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระยาราชกัปตัน หลวงอภัยพานิช และหลวงภักดีราชกะปิตันตามลำดับ ทั้งนี้โดยความดีความชอบ คือ ฟรานซิส ไลต์ กัปตันแฮน ได้ถวายปืนแก่รัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ เพื่อให้ไทยไว้ป้องกันบ้านเมือง โดยเฉพาะกัปตันแฮนถวายปืนคาบศิลาถึง ๒ ครั้ง การให้ปืนแก่ไทยเช่นนี้นับว่าตรงกับความต้องการของไทยที่จะนำไปต่อสู้ป้องกันตนเองจากศัตรู โดยเฉพาะพม่าในภาวะการก่อ

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๑๑๕ และหน้า ๑๔๐-๑๔๑ เพ็ญศรี ตู๊ด และบ่อนาด บุนนาค, หนังสือเรียนสังคมศึกษาชั้นมัธยมศึกษา ๓๑๐ ประวัติศาสตร์ไทย ๑ (กรุงเทพฯ : อักษรการพิมพ์, ๒๕๒๔), หน้า ๑๑๖

ร่างสร้างตัวใหม่เช่นนี้ ส่วนคาร์โลส มานูเอลเดอ ซิลเวรา นั้น มีความชอบคือ การเป็นทูตชาวตะวันตกคนแรกที่เข้ามาเจริญพระราชไมตรีกับไทย และได้เป็นกงสุลชาวตะวันตกคนแรกในกรุงเทพฯ ด้วย อย่างไรก็ตามก็ชาวตะวันตกทั้งสามเพียงแต่ได้รับบรรดาศักดิ์ และเครื่องยศอย่างขุนนางไทย แต่มิได้เข้ามารับราชการกับไทยตั้งชาวจีน

จากที่นำเสนอมาข้างต้น จะเห็นได้ว่าผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในยามปกติในระบบราชการไม่ว่าจะอยู่ในบุคคลประเภทไหนล้วนเป็นชายทั้งสิ้น ดังนั้นจึงน่าพิจารณาว่าในยามปกติสตรีมีโอกาสจะได้เลื่อนชั้นทางสังคมหรือไม่

กลุ่มสตรี

ในยามปกติมีหลักฐานแสดงว่าสตรีก็มีโอกาสจะได้เลื่อนชั้นทางสังคมด้วยตนเองถ้ามีความสามารถ ซึ่งเท่าที่ปรากฏมีเพียงรายเดียวคืออำแดงสาต ได้เป็นกำนันตลาดเมืองกำแพงเพชรในสมัยรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๘๙)^๑ แต่ก็ไม่ได้รับบรรดาศักดิ์ในทางราชการ อย่างไรก็ตามก็อึ่งแดงสาตเป็นตัวอย่างของสตรีไทยที่มีความสามารถทางด้านเศรษฐกิจ จนถึงได้รับการแต่งตั้งให้เป็นกำนันตลาด ซึ่งมักอยู่ในหมู่ชาวจีน

อย่างไรก็ดี โดยทั่วไปสตรีมักได้เลื่อนชั้นทางสังคมตามสามี ซึ่งเป็นผู้นำของครอบครัวทั้งในทางขึ้นและลง ทั้งนี้ตามพันธะแห่งความเป็นเครือญาติกัน โดยการแต่งงาน กล่าวคือถ้าสามีเป็นเจ้า หรือเป็นขุนนางที่ได้รับบรรดาศักดิ์สูงภรรยาก็จะได้เลื่อนชั้นตามไปด้วย แต่ถ้าสามีทำความผิดต้องถูกถอดบรรดาศักดิ์ลงเป็นไพร่ ถูกจำคุกหรือถูกประหารชีวิต ภรรยา รวมทั้งลูกหลานและเครือญาติ

^๑ กทข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ อ.ศ. ๑๒๐๘ เล่มที่ ๑๖.

^๒ ดู บัณฑิต บุนนาค และมรรยาท กิจสุวรรณ, "การวิเคราะห์ค่านิยมและบรรทัดฐาน....," หน้า ๑๗๕-๑๘๐.

ก็จะถูกลงโทษตามไปด้วย โดยถูกถอดจากชนชั้นสูงลงเป็นไพร่ไปอยู่ในสังกัดของเจ้านายองค์อื่นหรือในกรมกองต่าง ๆ หรือถึงขั้นถูกประหารชีวิตก็จะต้องเห็นตัวอย่างได้ในกรณีกฎเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช

ในด้านการเลื่อนขั้นนั้น จากการศึกษาการแต่งงานและระบบเครือญาติของเจ้า ราชินิกุลบางช้าง ราชินิกุลบุษนาค และสกุลขุนนางอีก ๙ สกุล สรุปได้ว่าสตรีจะได้เลื่อนขั้นตามสามีในกรณีต่อไปนี้

๑. สามีเป็นพระมหากษัตริย์และกรมพระราชวังบวรฯ สตรีที่ถวายตัวซึ่งส่วนใหญ่เป็นเครือญาติในราชินิกุล หรือเป็นธิดาของสกุลขุนนางใหญ่ ๆ เชื้อสายไทย จีน มอญ แขก ในส่วนกลางและส่วนหัวเมือง หรือเป็นธิดาเจ้าเมืองประเทศราช จะได้เป็นพระสนม หรือเจ้าจอม ถ้ามีพระราชโอรส พระราชธิดาก็จะเป็นเจ้าจอมมารดา เป็นที่สังเกตว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสตรีที่เป็นพระมเหสีเอกมิได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศในรัชกาลของพระสวามี แต่จะมาได้รับการสถาปนาโดยพระราชโอรส ซึ่งได้ขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ก็จะเห็นได้ว่า ท่านผู้หญิงนาคอัครมเหสีของรัชกาลที่ ๑ ได้รับการสถาปนาจากรัชกาลที่ ๒ พระราชโอรสเป็นกรมสมเด็จพระอัมรินทรามาตย์ เจ้าจอมมารดาเรียบได้รับการสถาปนาจากรัชกาลที่ ๓ พระราชโอรสเป็นกรมสมเด็จพระศรีสลาโลย และเจ้าฟ้าปญฺรชด ได้รับการสถาปนาจากรัชกาลที่ ๔ พระราชโอรสเป็นกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์

๒. สามีเป็นเจ้าทรงกรม สตรีที่เป็นพระชายาจะได้เป็นหม่อม เป็นที่นาสังเกตว่าสตรีที่มาเป็นหม่อมนั้น มักมีความสัมพันธ์เป็นญาติกับเจ้าพระองค์นั้นอยู่แล้ว เช่น หม่อมจันในกรมหลวงวงศาธิราชสนิท หม่อมภาพในกรมหลวงสรรพคดีปรีชา หม่อมอ่วมในกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ และหม่อมลักใน

^๑ คูการศึกษาเรื่องใน บัณฑิต บุษนาค และมรรยาท กิจสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า

กรมหลวงวรศักดิ์ดาพิศาล เป็นต้น สตรีดังกล่าวมาจากราชินิกุลบางช้าง ซึ่งเป็นพระญาติกับเจ้านายเหล่านี้อยู่แล้ว

๓. สามีเป็นขุนนางระดับพระยา เจ้าพระยา และสมเด็จพระเจ้าพระยา ภรรยาเอกซึ่งส่วนใหญ่มีความสัมพันธ์เป็นญาติกับขุนนางผู้นั้นอยู่แล้ว หรืออยู่ในสกุลขุนนางใหญ่เช่นเดียวกัน จะได้เลื่อนชั้นเป็นคุณหญิง และทำนุผู้หญิงตามลำดับทั้งตัวอย่าง

ท่านผู้หญิงพูน + เจ้าพระยาราชบุรี (เสมอ) ราชินิกุลบางช้างด้วยกัน

ท่านผู้หญิงน้อย ราชินิกุลบางช้าง + สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ

ราชินิกุล บุนนาค

ท่านผู้หญิงหนู สกต ฉนกร+เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ สกตบุนนาค

คุณหญิงจำเริญ + พระยาประเสริฐศุกกิจ (เพิ่ม) สกตไกรฤกษ์ด้วยกัน

คุณหญิงหุ่น + พระยาวงศาภรณ์ภูษิต (เมฆ) สกตบุนนาคด้วยกัน

คุณหญิงสาย ราชินิกุลบางช้าง + พระยาฉลาโหมราชเสนา (ฉ่า) สกต

บุนนาค

คุณหญิงเบี่ยม ราชินิกุลบุนนาค + พระยาสุรเสนา (สวัสดิ์ ชูโต) ใน

ราชินิกุล บางช้าง

คุณหญิงนวล สกตรัตนกุล + พระยาประธานนคโรทัย (บุญรอด) สกต

รัตนวราหะ

จากการศึกษาพบว่าสตรีที่ได้เลื่อนชั้นในลักษณะนี้มีเป็นจำนวนมาก นอกจากนั้นสตรีบางคนเป็นพี่น้องกัน ได้สามีคนเดียวกัน และก็ได้เลื่อนชั้นเช่นเดียวกันอีกด้วย เช่น

คุณหญิงปรีกและคุณหญิงสายหยด พี่น้องร่วมบิดาเดียวกันในราชินิกุลบุนนาค + เจ้าพระยาภาณุวงศ์ (ท้วม) พี่ชายต่างมารดาแต่ร่วมบิดาเดียวกัน (เกิด

เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหกลาโหม หรือต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ คือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ - จิต บุนนาค)

คุณหญิงเปี่ยมและคุณหญิงเฟื่อง ธิดาเจ้าพระยาพระคลัง ว่าที่สมุหกลาโหมในสมัยรัชกาลที่ ๓ (จิต) ราชนิกุลบุนนาค + พระยาสุรเสนา (สวัสดิ์ ชูโต) ในราชินิกุลบางช้าง

ส่วนสตรีสามัญที่จะมีโอกาสได้เลื่อนชั้นนั้นแทบไม่ปรากฏ ทั้งนี้เพราะไม่มีหลักฐานที่แน่ชัด เท่าที่พบมีเพียง ๑ ราย คือ เจ้าจอมมารดาพิง ในรัชกาลที่ ๓ ซึ่งเป็นชาวบ้านบางกอบัว อำเภอบางปะอิน สมุทรปราการ

กล่าวโดยสรุปแล้วในยามปกติสตรีไทยส่วนใหญ่ มักเลื่อนชั้นทางสังคมตามสามี ซึ่งถือว่าเป็นผู้นำครอบครัวมากกว่าจะเลื่อนชั้นทางสังคมด้วยตนเอง ดังนั้นการแต่งงานจึงเป็นวิธีการเลื่อนชั้นทางสังคมของสตรีไทยที่สำคัญประการหนึ่ง การเลื่อนชั้นทางสังคมเช่นนี้มิใช่ทั้งการเลื่อนขึ้นและเลื่อนลง และส่วนใหญ่สตรีดังกล่าวมักมาจากราชินิกุลและสกุลขุนนางทั้งในหัวเมืองและส่วนกลาง

พระสงฆ์

การเลื่อนชั้นทางสังคมของพระสงฆ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในภาวะบ้านเมืองปกตินั้น มีทั้งการเลื่อนขึ้นและการเลื่อนลง

การเลื่อนขึ้น จากหลักฐานระบุแต่การเลื่อนขึ้นของพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ระดับพระราชอาคันตุกะเป็นส่วนใหญ่ ปรากฏว่ามีการเลื่อนขึ้น ๘ ครั้งพระสงฆ์ที่ได้เลื่อนขึ้นมี ๑๑ รูปดังตารางต่อไปนี้

๑. อารังศักดิ์ อาวุธพัฒน, ราชสกุลจักรวรงค์ และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ฉบับสมบูรณ์ (ภาคต้น), หน้า ๑๑๘.

ตารางที่ ๑๔

ตารางแสดงการเลื่อนชั้นของพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่
ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ครั้งที่	รัชกาลที่ (ปีที่ได้เลื่อนชั้นเป็น พ.ศ.)	ลำดับที่	สมณศักดิ์เดิมก่อนการเลื่อนชั้น	สมณศักดิ์ที่ได้เลื่อนชั้น	สาเหตุและปัจจัย
๑	ร. ๑ (๒๓๓๗)	๑	พระวันรัต (ศุข หรือ สุก) วัดพระศรีสรรเพชญ์	สมเด็จพระสังฆราช	แทนสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดระฆังฯ ที่มรณภาพ
๒	ร. ๒ (๒๓๕๘)	๒	พระวันรัต (มี) วัดราชบูรณะ	..	แทนสมเด็จพระสังฆราช (ศุข) ที่มรณภาพ
		๓	พระพิมลธรรม (อาจหรือ อาด) วัดสระเกศ	พระวันรัต	แทนพระวันรัต (มี) ที่ได้เลื่อนชั้น เป็นสมเด็จพระสังฆราช
๓	ร. ๒ (๒๓๖๒)	๔	พระวันรัต (อาจ)	สมเด็จพระสังฆราช	แทนสมเด็จพระสังฆราช (มี) ที่มรณภาพ
๔	ร. ๒ (๒๓๖๓)	๕	พระญาณสังวรเถระ วัดพลับ	สมเด็จพระสังฆราช	แทนสมเด็จพระสังฆราช (อาจ) ที่ครองอริกถ
๕	ร. ๒ (๒๓๖๕)	๖	พระวันรัต (อ่อน) วัดสระเกศ	สมเด็จพระสังฆราช	แทนสมเด็จพระสังฆราช (พระญาณสังวร) ที่มรณภาพ

ครั้งที่	รัชกาลที่ (ปีที่ เลื่อนขึ้นเป็น พ.ศ.)	ลำดับที่	สมณศักดิ์เดิมก่อนการ เลื่อนขึ้น	สมณศักดิ์ที่ เลื่อนขึ้น	สาเหตุและปัจจัย
๖	ร. ๒	๗	มหาจิ เปริยญเอก วัดเลียบ	พระอมรโมฬี	เนื่องจากมีความรู้ได้เปริยญเอก
		๘	มหาติก เปริยญเอก วัดพระเชตุพนฯ	พระศรีวิสุทธิวงศ์	เนื่องจากมีความรู้ได้เปริยญเอก
		๙	กรมหมื่นนุชิตชิโนรส	พระราชอาคัน	เนื่องจากมีคุณธรรมความรู้ระดับ เปริยญเอก และเป็นเจ้าชั้นสูง
		๑๐	พระวันรัต (นาค) วัดราชบูรณะ	สมเด็จพระสังฆราช	แทนสมเด็จพระสังฆราช (ก่อน) ที่มรณภาพ
๗	ร. ๓ (๒๓๘๖)	๑๐	พระวันรัต (นาค) วัดราชบูรณะ	สมเด็จพระสังฆราช	แทนสมเด็จพระสังฆราช (ก่อน) ที่มรณภาพ
๘	ร. ๓	๑๑	วชิรญาณภิกขุ	พระราชอาคัน	เนื่องจากมีคุณธรรมความรู้เปริยญ เอก และเป็นเจ้าชั้นสูง

ที่มาของข้อมูล

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑, (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๓), หน้า ๒๔๑-๒๔๒.

^๒ _____, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๓๘, ๓๐๕, ๓๓๐, ๓๕๐, ๓๕๕.

^๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, เล่ม ๒ พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า b๒-b๔, ๓๑๐.

^๔ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, เล่ม ๒, หน้า ๘๑.

ตารางข้างต้นแสดงให้เห็นการเลื่อนขึ้นของพระสงฆ์ตามข้อพิจารณา
ดังนี้

๑. สาเหตุและปัจจัยของการเลื่อนขึ้น มีทั้งสาเหตุและปัจจัยภายนอก
กับสาเหตุและปัจจัยภายใน

๑.๑ สาเหตุและปัจจัยภายนอก มี ๓ กรณี คือ กรณีแรก การ
เลื่อนขึ้นแทนสมเด็จพระสังฆราชองค์เดิมที่มีมรณภาพ ซึ่งจะเห็นได้ทั้งใน ๓ รัชกาล
ได้แก่ลำดับที่ ๑ ๒ ๔ และ ๑๐ กรณีที่สองเป็นการเลื่อนขึ้นแทนสมเด็จพระสังฆราช
ที่ต้องอธิกรณ์และถูกถอดออกจากสมณศักดิ์ มีปรากฏเพียงรายเดียวคือลำดับที่ ๔
สำหรับกรณีสุดท้าย คือ การเลื่อนขึ้นแทนตำแหน่งเดิมของพระที่ได้เลื่อนสูงขึ้น
เห็นได้ในลำดับที่ ๓ เพียง ๑ ราย

๑.๒ สาเหตุและปัจจัยภายใน โดยทั่วไปได้แก่การเป็นผู้มีคุณธรรม
และความรู้สูงในระดับเปรียญเอก ซึ่งคงเป็นคุณสมบัติที่ทำให้พระสงฆ์ทั้ง ๑๐ รูป
ได้เลื่อนขึ้น ซึ่งหลักฐานจะบอกชัดเจนในลำดับที่ ๗ ๘ ๙ และ ๑๑ โดยเฉพาะ
ลำดับที่ ๙ และ ๑๑ ซึ่งได้แก่กรมหมื่นนุชิตชิโนรส และวชิรญาณเถิกขุ (เจ้าฟ้า
มงกุฎ) นั้นคงเป็นเพราะการที่ทรงเป็นเจ้าชั้นสูงด้วยอีกประการหนึ่ง ทั้งนี้เพราะ
คุณสมบัติดังกล่าวน่าจะทำให้พระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีพระราชอำนาจในการแต่งตั้ง
พระสงฆ์ ได้ทรงรู้จักและคุ้นเคยอยู่ก่อนแล้ว ทรงเห็นพระปรีชาสามารถและ
คุณธรรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการเลื่อนขึ้น คุณสมบัตินี้น่าจะเป็นโอกาสให้ทั้ง
สองพระองค์ได้เลื่อนขึ้น คล่องตัวกว่าพระสงฆ์ที่มาจากสามัญชน อยากรู้ก็
พระสงฆ์ระดับเจ้าชั้นสูงซึ่งได้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะมีเพียง ๒ พระองค์
เท่านั้น และมีเพียงรัชกาลละ ๑ องค์

ลักษณะของการเลื่อนขึ้น จากการเลื่อนขึ้นทั้ง ๘ ครั้งนี้ ปรากฏในสมัย
รัชกาลที่ ๒ มากที่สุดคือ ๕ ครั้ง มีพระสงฆ์ที่ได้เลื่อนขึ้น ๗ รูป รองลงมา

ได้แก่สมัยรัชกาลที่ ๓ มี ๒ ครั้ง พระสงฆ์ ๒ รูปและสมัยรัชกาลที่ ๑ มี ๑ ครั้ง พระสงฆ์ ๑ รูป ทั้งนี้สาเหตุและปัจจัยของการเลื่อนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๒ จึงครอบคลุมทุกเรื่อง นอกจากนั้นระยะเวลาของการเลื่อนขึ้นก็ค่อนข้างถี่ คือ ระหว่าง ๑-๒ ปี ทั้ง ๆ ที่ช่วงเวลาในสมัยรัชกาลที่ ๒ สั้นกว่าสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๓

ส่วนสถานภาพของการเลื่อนขึ้นนั้นมี ๔ ประเภท คือ ประเภทแรกเลื่อนจากสมณศักดิ์พระวันรัตขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช มี ๕ รูป คือลำดับที่ ๑ ๒ ๔ ๖ และ ๑๐ ประเภทที่สองเลื่อนจากพระญาณสังวรขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช มีเพียง ๑ รูป คือลำดับที่ ๕ ประเภทที่สาม เลื่อนจากพระพิมลธรรมขึ้นเป็นพระวันรัตมี ๑ รูป คือ ลำดับที่ ๓ และประเภทที่สี่เลื่อนจากมหาเปรียญเอกขึ้นเป็นพระราชาคณะมี ๔ รูป ได้แก่ ลำดับที่ ๗ ๘ ๙ และ ๑๑ อย่างไรก็ตาม ปรากฏ ๑ รายที่มีการเลื่อนขึ้นซ้ำของบุคคลคนเดียวกัน คือ ลำดับที่ ๓ และลำดับที่ ๔ พระพิมลธรรมเลื่อนขึ้นเป็นพระวันรัตและสมเด็จพระสังฆราชตามลำดับ และต่อมาอีก ๑ ปีก็ถูกเลื่อนลง ซึ่งจะได้กล่าวในหัวข้อต่อไป

นอกจากนี้เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยรัชกาลที่ ๒ พระที่ได้รับการแต่งตั้งเป็นสมเด็จพระสังฆราชไม่ว่าจะอยู่ที่วัดใดมาก่อนก็จะได้รับการเชิญมาอยู่ ณ วัดมหาธาตุ ทั้งนี้วัดมหาธาตุฯ จึงเป็นเสมือนเครื่องหมายที่แสดงว่าพระผู้ครองวัดนั้นมีฐานะเป็นสมเด็จพระสังฆราชผู้เป็นอธิปัตสังฆ

การเลื่อนลง ในยามปกติมีพระสงฆ์ถูกเลื่อนลง ๓ ครั้ง คือ

ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๓๕๔ พระพุทธโฆษาจารย์ (บุญศรี) วัดมหาธาตุฯ พระญาณสมโพธิ (เต็ม) วัดนาคกลาง และพระมงคลเทพมุนี (จิป) วัดหน้าพระเมรุเก่ากระทำเมตุนปราชาชิกงหนีบุตรเดิบโตหลายคน รัชกาลที่ ๒ โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นนริศรณเรศ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ และกรมหมื่นสุนทรภักย์

เป็นตระลาการชำระพิจารณาได้ความจริง จึงให้ลงโทษโดยจับสึก แล้วส่งไปจำคุก*

ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๖๓ สมเด็จพระสังฆราช (อาจ) ต้องอธิกรณ์เนื่องจากพอใจลบล้างของที่ลับพวกศิษย์ที่รุ่นหนุ่มสวย ๆ รัชกาลที่ ๒ โปรดเกล้าฯ ให้ตระลาการชำระได้ความจริง แต่เพียงนั้นไม่ถึงปาราชิก แต่ทรงเห็นว่ามัวหมอง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ถอดออกจากสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราช แล้วให้เนรเทศจากวัดมหาธาตุ^๒

ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๘๕ รัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้ชำระความพระสงฆ์ที่ประพฤติอนาจารมิควร ปรากฏว่าได้ตัวพระสงฆ์กระทำความผิด ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้จับสึกประมาณ ๕๐๐ คนเศษ ที่หนักมาก ในจำนวนนี้เป็นพระราชาคณะที่เป็นปาราชิกหลายรูป^๓

จะเห็นได้ว่าการเลื่อนลง ๒ ครั้งแรก ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ ๒ ซึ่งเป็นสมัยที่มีการเลื่อนชั้นมากที่สุดดังกล่าวมาแล้ว พระที่ ต้องถูกเลื่อนลงเท่าที่ปรากฏหลักฐานล้วนเป็นพระชั้นผู้ใหญ่ระดับพระราชาคณะ และที่สูงที่สุดคือเป็นสมเด็จพระ

* สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๕๔๑ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ หน้า ๘๖.

^๒ การเลื่อนลงโดยการจับสึกเช่นนี้เป็นไปตามกฎพระสงฆ์ คือ กรมศิลปากร, กฎหมายตราสามดวง “กฎพระสงฆ์” (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดอุดมศึกษา, ๒๕๒๐), หน้า ๕๔๓, ๕๕๒, ๕๕๔, และ ๕๖๕.

^๓ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า ๑๒๑ เรื่องนอกระบบของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ไม่ระบุชัดเจนว่าสมเด็จพระสังฆราช (อาจ) ถูกจับสึกหรือไม่ แต่เข้าใจว่าคงไม่ได้ถูกจับสึก เพียงแต่ถูกถอดสมณศักดิ์จากชั้นพระราชาคณะเพราะถือว่ายังไม่ถึงปาราชิก.

^๔ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, เล่ม ๒, หน้า ๘๖.

พระสังฆราช ซึ่งเป็นอธิบดีของสงฆ์ ความผิดที่กล่าวนี้เป็นความผิดทางเพศ ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นความผิดที่ร้ายแรงสำหรับสมณเพศ โดยเฉพาะพระ ๓ รูปแรก ได้กระทำความผิดที่เป็นซ้ำอีกแห่งพรหมจรรย์ของภิกษุ ถึงขั้นมีบุตรเติบโตหลายคน ส่วนรายที่ ๔ แม้ไม่ถึงขั้นปาราชิกเหมือน ๓ รายแรก แต่ก็มีส่วนทำให้สถาบันสงฆ์หมัวหมอง จึงต้องมีพระบรมราชโองการให้ลงโทษ

ส่วนครั้งที่ ๓ นั้นปรากฏในสมัยรัชกาลที่ ๓ จะเห็นได้ว่าเป็นการชำระความพระสงฆ์ครั้งใหญ่ ได้ตัวผู้กระทำผิดจนจำคุกถึงต้องจับสึกเป็นจำนวนมาก คือ ประมาณ ๕๐๐ คนเศษ ในจำนวนนี้ก็มีพระราชอาชญาหลายรูป และยังมีพระที่หนีไปอีกมาก หลักฐานไม่ได้ระบุความผิดของพระเหล่านั้นลงไปอย่างแน่ชัด แต่จากข้อความในพระราชพงศาวดารที่ว่าประพฤตินาจารย์มิดว... แสดงว่าเป็นความผิดทางเพศ อีกเช่นเดียวกัน จึงทำให้หน้าคิดว่าพระเป็นจำนวนมากนั้นยังไม่สามารถตัดกิเลสในฐานะปุถุชนได้ ยังคงมีความต้องการทางเพศอยู่ จึงกระทำความผิดซึ่งไม่เหมาะสมแก่สมณเพศ ทั้ง ๆ ที่เป็นการเสี่ยงต่อการถูกเลื่อนลงประกอบกับน่าจะให้เห็นตัวอย่างการเลื่อนลงของพระ ๒ ครั้งแรกแล้ว ถึงกระนั้นพระเหล่านั้นก็ยังกล้ากระทำความผิดในทำนองเดียวกันอีก

อย่างไรก็ดี ก่อนที่จะมีการพิจารณาลงโทษ พระมหากษัตริย์ทั้ง ๒ รัชกาลก็โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งคณะกรรมการเพื่อพิจารณาโต้สวนหาความจริงเสียก่อน ในที่สุดเมื่อได้ความว่าผิดจริงจึงโปรดเกล้าฯ ให้ลงโทษโดยพวกที่ถึงขั้นปาราชิกก็ถูกถอดจากสมณศักดิ์เดิม และถูกไล่ออกจากวัดที่ครองอยู่ตามสมณศักดิ์ รวมความว่าพระที่ทำความผิดดังกล่าวล้วนถูกเลื่อนลงซึ่งจะมากหรือน้อยก็ขึ้นอยู่กับขอบเขตของความผิด ดังนั้นกล่าวได้ว่าการเลื่อนลงของพระ คือ การถูกจับสึกออกจากสมณเพศ การถูกถอดสมณศักดิ์ หรือถูกลดสมณศักดิ์

สรุปได้ว่า พระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ระดับพระราชคณะในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในยามปกตินี้มีโอกาสที่จะได้เลื่อนชั้นทางสังคมทั้งในทางขึ้นและในทางลง แต่น่าจะได้เลื่อนชั้นมากกว่าถูกเลื่อนลง ดังจะเห็นได้จากมีการเลื่อนชั้นถึง ๘ ครั้ง ในขณะที่มีการเลื่อนลงเพียง ๓ ครั้ง การเลื่อนชั้นและเลื่อนลงมีมากที่สุด ในสมัยรัชกาลที่ ๒ การเลื่อนชั้นคือการก้าวขึ้นสู่สมณศักดิ์สูงระดับพระราชคณะ และการเป็นสมเด็จพระสังฆราช ทั้งนี้โดยมีสาเหตุและปัจจัยหลายประการ ส่วนการเลื่อนลงเท่าที่พบมีสาเหตุเพียงประการเดียวคือการกระทำความผิดทางเพศ ซึ่งเป็นศัตรูต่อพรหมจรรย์ของการครองสมณเพศ การถูกเลื่อนลงมีหลายระดับคือการถูกถอดออกจากสมณศักดิ์ ถูกลดสมณศักดิ์ และถูกจับสึกออกมาเป็นชนสามัญ ซึ่งบางรายก็อาจถึงขั้นถูกจำคุกต่อมาด้วย สำหรับพระสงฆ์โดยทั่วไปนั้น ปรากฏการณ์เลื่อนลงครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งก็มาจากความคิดในเรื่องเพศนั่นเอง

จากการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้านเมืองเป็นปกตินั้น จะเห็นได้ว่ามีกลุ่มบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมหลากหลายกว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ กล่าวคือ มีทั้งกลุ่มเจ้ากลุ่มขุนนาง ซึ่งยังแบ่งเป็นขุนนางที่รับราชการหรือเป็นผู้มีเชื้อสายขุนนางหรือเป็นราชินิกุลอยู่แล้ว หรือเป็นเจ้าของประเทศราช กับขุนนางที่ไม่มีคุณสมบัติดังกล่าว ซึ่งได้แก่ไพร่หรือสามัญชน และบุคคลนอกระบบไพร่ซึ่งได้แก่ชาวจีนกับชาวตะวันตก และกลุ่มพระสงฆ์ นอกจากนี้มีสตรีเป็นจำนวนไม่น้อยที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมด้วย การเลื่อนชั้นทางสังคมมีทั้งการเลื่อนชั้นและการเลื่อนลง ซึ่งขึ้นอยู่กับสาเหตุและปัจจัยภายนอกอื่น ได้แก่สถานการณ์และความจำเป็นในขณะนั้น กับสาเหตุและปัจจัยภายในซึ่งมาจากคุณสมบัติและความประพฤติของผู้ที่จะได้เลื่อนชั้นทางสังคมเอง ปรากฏว่าในยามปกติการเลื่อนชั้นมีมากกว่าการเลื่อน

ลง ยกเว้นกลุ่มพระสงฆ์ซึ่งมีการเลือนลงเป็นจำนวนมากในสมัยรัชกาลที่ ๓ ผู้ที่
ได้เลื่อนชั้นส่วนใหญ่เป็นเจ้าขุนนาง และสตรี มีข้อสังเกตว่าบุคคลกลุ่มอื่นได้
เลื่อนชั้นทางสังคมด้วยสาเหตุและปัจจัยภายในซึ่งเกิดจากตนเองเป็นสำคัญ แต่
กลุ่มสตรีนั้นมักเลื่อนชั้นทางสังคมตามสามี สตรีที่เลื่อนชั้นทางสังคมด้วยตนเอง
เท่าที่ปรากฏชื่อมีเพียงรายเดียวและเป็นหญิงชาวบ้าน คือ อำแดงสาตที่ได้เป็น
กำนันตลาดแต่ก็ไม่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ การเลื่อนชั้นทางสังคมในยาม
ปกติเช่นนี้ จะมีลักษณะที่แตกต่างจากการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้าน
เมืองไม่ปกติอย่างเห็นได้ชัดดังจะกล่าวในบทต่อไป

สถาบันวิทย์บริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ ๕

การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติ

จากบทที่ ๒ จะเห็นได้ว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สถานการณ์ของบ้านเมืองอยู่ในภาวะไม่ปกติหลายครั้ง ซึ่งเกิดจากความขัดแย้งและปัญหาทางการเมืองทั้งภายในและภายนอก เหตุการณ์ดังกล่าวส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลผู้เกี่ยวข้องทั้งชนชั้นผู้ปกครอง และชนชั้นผู้ถูกปกครอง อย่างไรก็ตาม ใ้การศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในสภาวะบ้านเมืองไม่ปกตินั้น ผู้วิจัยจะไม่แบ่งกลุ่มบุคคลที่จะศึกษาออกเป็นกลุ่มต่าง ๆ ดังที่ได้กระทำมาแล้วในประเด็นการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมเมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ ขึ้นเพราะการศึกษาในประเด็นหลัง โดยแบ่งกลุ่มบุคคลจะทำให้เข้าใจยากและไม่ชัดเจนเท่าที่ควร ดังนั้นการนำเสนอต่อไปนี้จะเป็นการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของกลุ่มบุคคล ซึ่งประกอบด้วย เจ้านาย ขุนนาง ไพร่และทาสในเหตุการณ์นั้น ๆ ในคราวเดียวกัน โดยสำหรับเจ้านายและขุนนางจะแสดงในรูปของตาราง ส่วนไพร่นั้นมีปัญหาที่ไม่อาจแสดงให้เห็นชัดได้จึงจะกล่าวต่อไปภายหลัง จากนั้นจะสรุปประเด็นการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลดังกล่าว

การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติ เนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายใน

ปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสมัยนั้นมี ๕ กรณีด้วยกัน ดังปรากฏในตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๑๔

ตารางแสดงการเลื่อนขึ้นทางสังคมของบุคคลในสถานการบ้านเมืองไม่ปกติ
เนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายใน

กรณี	รัชกาลที่ (พ.ศ.) และ เหตุการณ์	ลำดับที่ของ บุคคลตามกรณี	สถานภาพเดิมก่อนการเลื่อน ขึ้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลัง การเลื่อนขึ้นทางสังคม	สาเหตุ	หมายเหตุ
๑	ร.๑ (๒๓๔๔) การกบฏ	๑ ๒ ๓	พระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทปัต พระยากลาโหม ริงหน้า (ทองอิน)	เจ้าลำดวน เจ้าอินทปัต	เนื่องจากบุคคลดังกล่าวร่วมกับก่อการ กบฏต่อ ร.๑ ภายหลัง เมื่อกรมพระราชวัง บวรมหาดูร์จึงหนาท พระบิดาของพระองค์- เจ้าตั้งสองกึ่งกต ทั้งมีโคยที่ ร.๑ กับ กรมพระราชวังบวรฯ ทรงมีเรื่อง บาดหมางหว่าหือขึ้นมาแล้วก่อนหน้า	ภายหลังการเลื่อนขึ้นทาง สังคมลงแล้ว ก็ถูกประหาร ชีวิต
๒	ร.๒	๑	เจ้าฟ้ากรมขุนภานุรัตนอุทัย	หม่อม เหม็น	เนื่องจากถูกกล่าวหาว่าร่วมกับพวก อีกหลายคนก่อการกบฏต่อสมเด็จระเจ้า- อนุหัว กรมพระราชวังบวรสถานมงคล (ร.๒)	ดูรายละเอียดตอนการเลื่อน- ขึ้นทางสังคมในสถานการณื เมื่อ ร.๑๓ ขึ้นครองราชย์
๓	ร.๓ (๒๓๗๙) การก่อความ วุ่นวาย	๑	พระยาปลัดจัน เมืองจันทบุรี	คะหุนหม้ายข้าง ซึ่งเป็นโพรหลวงงานหนัก	เนื่องจากร่วมรู้เห็น เป็นโพรพวกจีนตัว- เหี้ยก่อความวุ่นวายขึ้นที่ เมืองจันทบุรี	การถูกลงโทษให้เป็นคะหุน- หม้ายข้างถือได้ว่าเป็นการ ลงโทษขึ้นหนักมากสำหรับ ข้าราชการที่ไม่มีโทษถึงขึ้น ประหารชีวิต
๔	ร.๓ (๒๓๗๕) การแข็งขัน ทางการเมือง	๑ ๒	กรมหมื่นเทพพิพิธ กรมหมื่นรักษากรมเสนา	กรมหลวงเทพพิพิธ กรมหลวงวิจิตรวาทศิลป์	สืบเนื่องจาก เมื่อกรมพระราชวังบวร- มหาดุร์คิพเสด็จสวรรคตในพ.ศ. ๒๓๗๕ ร.๓ มีโพรทรงแต่งตั้งมีโพรดำรงตำแหน่ง	ข้อสังเกต ๑. ไม่มีการแต่งตั้งวังหน้า อีกในรัชกาลนี้

- ที่มาของข้อมูล
๑. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ (พระนคร : องค์การพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, ๒๕๐๓), หน้า ๒๕๕-๒๕๖, ๓๐๔.
  ๒. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ (พระนคร : องค์การพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, ๒๕๐๓), หน้า ๒-๓.
  ๓. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑ (พระนคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๐๔), หน้า ๖๑-๗๓.
  ๔. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๒ (พระนคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๐๔), หน้า ๑๓๖-๑๓๘.
  ๕. อารักษ์ อารุณวงศ์, รัชกาลที่ ๓ รัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับประมวลประวัติ (พระนคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๐๔), หน้า ๑๘๖.

ข้อพิจารณาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติเนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในตามตารางข้างต้นมีดังนี้

ประการแรก ประเภทของบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคม ในตารางแสดงถึงสถานภาพเดิมของผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมเพียง ๒ ประเภท คือ เจ้าและขุนนาง โดยเป็นเจ้า ๑๑ พระองค์ ขุนนาง ๒ คน การเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลเหล่านี้เป็นผลที่ได้รับโดยตรงจากสถานการณ์ข้างต้น อย่างไรก็ตามก็ยังมี การเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งเป็นผลกระทบโดยอ้อมจากสถานการณ์ นั่นคือ ไพร่และทาสที่ต้องถูกเลื่อนชั้นทางสังคมตามมุลนายของตนด้วย โดยเฉพาะการเลื่อนลง กล่าวคือ เมื่อมุลนายถูกเลื่อนลงโดยถูกถอดยศฐาบรรดาศักดิ์หรือถูกประหารชีวิต ไพร่และทาสก็จะถูกโอนไปขึ้นสังกัดกรมกองต่าง ๆ ของรัฐ หรือถูกยกให้ขึ้นกับเจ้าพระองค์อื่น โดยเฉพาะไพร่สมจะถูกโอนมาเป็นไพร่หลวงดังกล่าวมาแล้วในบทที่ ๑ หรือในกรณีตัวอย่างคือกบฏเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช ซึ่งกล่าวในรายละเอียดในสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์แล้ว เนื่องจากข้อมูลเกี่ยวกับไพร่และทาสไม่ชัดเจน ผู้วิจัยจึงได้นำมาแสดงไว้ด้วยในตารางแต่ก็พอจะสรุปได้ว่าบุคคลที่เลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์เช่นนี้มีทั้งผู้ที่ได้รับผลโดยตรงซึ่งส่วนใหญ่เป็นเจ้า ส่วนน้อยเป็นขุนนาง กับผู้ที่ได้รับผลโดยอ้อมคือไพร่และทาสของมุลนายนั้น ๆ

ประการที่สอง สาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม จะเห็นได้ว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์นี้มีทั้งการเลื่อนลงและการเลื่อนขึ้น โดยเป็นการเลื่อนลง ๔ ครั้ง เป็นการเลื่อนขึ้น ๑ ครั้ง สาเหตุที่ทำให้มีการเลื่อนลงได้แก่การก่อกบฏต่อพระมหากษัตริย์ และการประพาศิมิชอบของขุนนางด้วยการร่วมมือสนับสนุนพวกที่ก่อความวุ่นวายแก่บ้านเมือง ส่วนสาเหตุ

ที่มีผลต่อการเลื่อนชั้นซึ่งมีอยู่เพียงกรณีเดียว ได้แก่ การแข่งขันอำนาจทางการเมือง
 ในระหว่างเจ้าทรงกรมใหญ่ด้วยกันเพื่อตำแหน่งพระมหากษัตริย์ ส่วน
 บัณฑิตของการเลื่อนชั้นคือการเป็นผู้มีกำลังอำนาจในฐานะเป็นเจ้าทรงกรมใหญ่
 และการเป็นเจ้าระคับอ้าวโสหรือเป็นเจ้าในระคับสูง

ประการที่สาม ลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคม ลักษณะของการ
 เลื่อนชั้นทางสังคมในกรณีการเลื่อนลงนั้น ผู้ได้รับโทษด้วยสาเหตุกบฏในรายที่
 เป็นเจ้าจะถูกเลื่อนลงอย่างมาก โดยถูกถอดพระศกยศและพระอิสริยยศแล้วถูก
 ประหารชีวิต ในรายที่เป็นขุนนางก็จะถูกเลื่อนลงเป็นคนสามัญ โดยถูกถอดยศ
 ราชทินนาม และอื่น ๆ ที่แสดงถึงความเป็นขุนนาง แล้วก็ถูกประหารชีวิต
 นอกจากนั้นครอบครัวไพร่และทาสของมูลนายนั้น ๆ ก็จะได้รับโทษตามไปด้วย
 ซึ่งเป็นไปตามกฎหมายหรือขึ้นอยู่กับพระบรมราชโองการ ดังจะเห็นได้ในราย
 หม่อมเจ้าหญิงบุษ บงซึ่งถูกเลื่อนลงเป็นสามัญชนเนื่องมาจากความผิดของบิดา
 เป็นต้น

ส่วนในกรณีการเลื่อนลงของผู้ที่ประพฤตินิชอบ สันนิษฐานการก่อความ
 วุ่นวายแก่บ้านเมืองซึ่งปรากฏเพียงรายเดียว นั้น ถูกเลื่อนลงจากสถานภาพขุนนาง
 ชั้นผู้ใหญ่ลงเป็นตระพวนหม้อข้างซึ่งเป็นไพร่หลวงงานหนัก และถือได้ว่าเป็นการ
 ลงโทษชั้นหนักมากสำหรับข้าราชการที่โทษยังไม่ถึงขั้นประหารชีวิต อย่างไรก็ดี
 เมื่อเปรียบเทียบกับกรณีการเลื่อนลงด้วยสาเหตุกบฏ จะเห็นได้ว่าการเลื่อนลงด้วย
 สาเหตุนี้ยังไม่รุนแรงเท่า

สำหรับในกรณีการเลื่อนชั้นที่มีอยู่เพียงกรณีเดียวนั้น เป็นการเลื่อนชั้น
 ของเจ้าที่ทรงกรมอยู่แล้วเป็นส่วนใหญ่ยกเว้นเจ้าจุฑาภรณ์รายเดียว นอกจากนี้
 ชั้นที่ได้เลื่อนชั้นก็แตกต่างกันทั้ง ๆ ที่เจ้าทรงกรมทั้ง ๖ พระองค์ก็เคยเลื่อนชั้น มา
 จากพระอิสริยยศกรมหมื่นเหมือนกัน กล่าวคือ เจ้าสามพระองค์แรกได้เลื่อน

ข้ามชั้นกรรมชั้นบนเป็นกรรมหลวง ส่วนเจ้าสามพระองค์หลังได้เลื่อนชั้นเป็นกรรม
 ชั้นซึ่งเป็นการเลื่อนชั้นตามชั้นปกติ ทั้งนี้โดยไม่มีหลักฐานระบุสาเหตุและปัจจัย
 ของการเลื่อนชั้นที่แตกต่างกันเช่นนี้ ยกเว้นในรายการหลวงรักษอรณเรศร์ที่
 เอกสารระบุว่าเป็น “เพื่อนยาก” ของรัชกาลที่ ๓ มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒
 อย่างไรก็ดี อาจนำความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเหล่านี้กับรัชกาลที่ ๓ และพระชนมายุ
 ขณะที่ได้เลื่อนชั้นมาประกอบการพิจารณาด้วย ดังตารางต่อไปนี้

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, เล่ม ๒,
 หน้า ๑๓๔-๑๓๕.

ตารางแสดงความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าไทเลื่อนบนในสถานการณบ้านเมืองไม่ปกติ (ภายใน)
กับรัชกาลที่ ๓ และพระชนมายุขณะไ้เลื่อนบน

ลำดับที่	เจ้าไทเลื่อนบน	ความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๓	พระชนมายุขณะ เลื่อนบน (พรรษา)	ประสูติ (พ.ศ.)
๑	กรมหลวงเทพพลภักดิ์	พระปิตุลา (อา)	๔๗	๒๓๒๘
๒	กรมหลวงรักษารัตนเรศวร์	พระปิตุลา (อา)	๔๑	๒๓๓๔
๓	กรมหลวงเสนีบริรักษ์	พระญาติ "ลูกพี่ลูกน้อง"	๕๕	๒๓๒๐
๔	กรมขุนรามอิศเรศวร์	พระปิตุลา (อา)	๔๓	๒๓๓๒
๕	กรมขุนเกษชธิศร์	พระราชอนุชาต่างพระมารดา	๓๙	๒๓๓๖
๖	กรมขุนพิพิธภูเบนทร์	พระราชอนุชาต่างพระมารดา	๓๘	๒๓๓๗

ที่มาของข้อมูล

๑. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, เล่ม ๒, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔) หน้า ๑๓๒-๑๓๔
๒. ชำรงค์กิติ อายุวัฒน์, ราชสกุลจักรีวงศ์และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชฉบับสมบูรณ์ภาคต้น (นครหลวง : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, ๒๕๑๕) หน้า ๖๑-๖๒, ๑๐๑-๑๐๒, ๑๐๗-๑๐๘

ตารางข้างต้น แสดงให้เห็นว่าเจ้าที่ได้เลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวงส่วนใหญ่ เป็นเจ้าระดับอาวุโสในขณะนั้น ในด้านความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๓ คือ เป็น พระปิตุลาหรือเป็นพระญาติในอันดับเดียวกับรัชกาลที่ ๓ และในด้านพระชนมายุ มากกว่า ๔๐ พรรษาขึ้นไปจนถึง ๕๕ พรรษา ส่วนเจ้าที่ได้เลื่อนขึ้นเป็นกรมขุน สองพระองค์หลังมีอาวุโสน้อยกว่า คือ เป็นพระราชอนุชาต่างพระราชมารดาของ รัชกาลที่ ๓ และพระชนมายุไม่ถึง ๔๐ พรรษา ดังนั้นอาจเป็นไปได้ว่ารัชกาลที่ ๓ คงจะพิจารณาเรื่องประกอบการเลื่อนขึ้นด้วยนอกเหนือจากที่เจ้าทรงกรมทั้งหก เป็นเจ้ากรมใหญ่รวมถึงสถานการณ์บ้านเมืองที่เป็นสาเหตุทำให้ทรงเลื่อนเจ้าเหล่านี้ขึ้น อย่างไรก็ตามก็เห็นได้ว่าไม่อาจใช้ได้กับรายการกรมขุนรามอิศเรศร์ซึ่งเป็นพระปิตุลา และมีพระชนมายุเกิน ๔๐ พรรษา มากกว่ากรมหลวงรักษรณเรศร์เสียอีก แต่ได้เลื่อนขึ้นเป็นเพียง กรมขุนเท่ากับเจ้า “รุ่นหลาน” ซึ่งมีพระชนมายุต่ำกว่า ๔-๕ พรรษา

ข้อสังเกตสำหรับการเลื่อนขึ้นครั้งนี้ คือ กรมหลวงรักษรณเรศร์เป็น เจ้าพระชนมายุุน้อยที่สุดที่ได้เลื่อนขึ้นสูงถึงชั้นกรมหลวง ทั้งนี้คงเป็นเพราะ ความดีความชอบดังกล่าวมาแล้ว สำหรับเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศร์รังสรรค์ซึ่งเป็น เจ้าฟ้าองค์เดียวที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมนี้ ก็ได้เป็นกรมขุนเลยทีเดียว โดยไม่ต้องผ่านการเป็นกรมหมื่น ทั้งนี้เป็นไปตามธรรมเนียมซึ่งปรากฏให้เห็น ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ว่าเจ้าที่มีสถานภาพเดิมเป็นเจ้าฟ้าจะได้รับการสถาปนาให้ ทรงกรมเป็นกรมขุนเลยทีเดียว สำหรับปัจจัยที่ทำให้เจ้าฟ้าจุฑามณีได้รับการ สถาปนาขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศร์รังสรรค์ คงเป็นเพราะทรงเป็นเจ้าชั้นสูง ระดับเจ้าฟ้าเพียงพระองค์เดียวในขณะนั้นที่ทรงรับราชการ ทรงมีความสัมพันธ์ เป็นพระราชอนุชาต่างพระราชมารดาของรัชกาลที่ ๓ โดยที่พระราชมารดามีฐานะ เป็นสมเด็จพระอัครมเหสีของรัชกาลที่ ๒ และพระชนมายุขณะนั้นก็ถึงเหมาะสม ที่จะได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมด้วย

นอกจากนี้มีข้อที่น่าสนใจ คือ กรมหลวงรักษารัตนเรศร์เป็นตัวอย่างของการเลื่อนชั้นและการเลื่อนลงอย่างรวดเร็วในชั่วอายุของพระองค์ กล่าวคือ พระองค์เป็นเจ้าของที่ก้าวขึ้นเป็นกรมหลวงอย่างรวดเร็ว แต่อีก ๑๔ ปีต่อมาในรัชกาลเดียวกันพระองค์กลับถูกเลื่อนลงเป็นเพียง "หม่อมไกรสร" และถูกประหารชีวิตในที่สุด

จากการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณื บ้านเมืองไม่ปกติสืบเนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายใน สรุปได้ว่าเหตุการณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ รัชกาลละ ๑ ครั้ง โดยในสมัยรัชกาลที่ ๑ เกิดขึ้น ๖ ปีก่อนสิ้นรัชกาล สมัยรัชกาลที่ ๒ เกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกับที่รัชกาลที่ ๒ จะขึ้นครองราชย์ ดังนั้นเหตุการณ์ในรัชกาลนี้จึงสามารถจัดอยู่ได้ทั้งในสถานการณืเมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์และในสถานการณืบ้านเมืองภายในไม่ปกติ สำหรับในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้นปรากฏว่ามีเหตุการณ์ไม่สงบเกิดขึ้นถึง ๓ ครั้ง โดยเกิดขึ้นทั้งตอนต้น ตอนกลาง และตอนปลายรัชกาล จึงนับว่าเป็นรัชกาลที่มีปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในมากที่สุด แม้ว่าตอนกลางรัชกาลปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองจะทำให้มีการเลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้น ซึ่งนับว่าเป็นครั้งเดียวในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ตาม จากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในที่มีผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม ๕ ครั้งนี้เป็นผลต่อการเลื่อนลงถึง ๔ ครั้ง เป็นผลต่อการเลื่อนชั้นเพียง ๑ ครั้ง แสดงให้เห็นว่าสถานการณืบ้านเมืองไม่ปกติสืบเนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในนี้ ทำให้คนในสังคมไทยผู้เกี่ยวข้องทั้งเจ้าขุนนาง ไพร และทาส ถูกเลื่อนชั้นทางสังคมลงเกือบทั้งหมด ยกเว้นในกรณีการเลื่อนชั้นซึ่งมีเพียงกรณีเดียว ทั้งนี้คงเป็นเพราะปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในสืบเนื่องมาจากกรอการกบฏเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งถือว่าเป็นภัยที่ร้ายแรงมากต่อความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์และบ้านเมืองโดยส่วนรวมนั่นเอง

การเดินทางทางสังคมในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติเนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายนอก

จากบทที่ ๒ จะเห็นได้ว่า ปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายนอกที่มีสาเหตุจากความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างประเทศเกิดขึ้นบ่อยครั้ง โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๓ ส่วนใหญ่เป็นสงครามกับพม่าและญวน และการก่อกบฏของหัวเมืองประเทศราชมลายู เขมร ลาว ตลอดจนปัญหาการกระทบกระทั่งกับประเทศตะวันตกโดยเฉพาะอังกฤษ ซึ่งทำให้บ้านเมืองอยู่ในภาวะไม่ปกติ และส่งผลต่อการเดินทางสังคมของบุคคลที่เกี่ยวข้อง ดังปรากฏในตารางต่อไปนี้

ศูนย์วิจัยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ ๑๖

ตารางแสดงการเลื่อนขึ้นทางสังคมของขุนนาง และเจ้าเมืองประเทศราชในสถานการณ์
บ้านเมืองไม่ปกติ เนื่องจากความขัดแย้งทางการเมืองภายนอก

ความสัมพันธ์ทาง การเมืองระหว่าง ประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของ เหตุการณ์	ลำดับที่ของ บุคคลตาม เหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อน การเลื่อนขึ้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลัง การเลื่อนขึ้นทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อนขึ้นทางสังคม	หมายเหตุ
ก. พม่า	ร. ๑ (๒๓๒๘)	๑ สงครามเก้าทัพ	๑.๑ ๑.๒ ๑.๓	เจ้าพระยาธรรมา (บุญรอด) เสนาบดีกรมวัง พระยาอมราช เสนาบดีกรมเมือง	เสนาบดีทั้งสองถูกลง- โทษโทษศีรษะ และ ตระเวนรอนค้ายแล้วถูก ถอดออกจากตำแหน่ง และบรรดาศักดิ์ลง เป็น คนสามัญ	เนื่องจาก เสนาบดีทั้งสองได้รับ มอบหมายให้ไปตั้งรับทัพพม่าที่เมืองราชบุรี แต่ประมาณไม่จัดกองลาดตระเวนไปสืบ ฟังราชการศึก จึงทำให้ไม่รู้ท่าทีของศัตรู เป็นอันตรายต่อทัพไทย กรมพระราชวัง- บวรมหาดูรสิงหนาทแม่ทัพจะให้ปะทะการ ศึก แต่ ร.๑ ขอให้ยกโทษประหารชีวิต เพราะมีความชอบมาแต่ก่อน ให้ลงอาญา ทำโทษประจานตามกฎอัยการศึก	เสนาบดีทั้งสองถูกเลื่อน ลงในระหว่างสงคราม ครั้งนี้
				สมเด็จพระเจ้าหลาน ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง อนุรักษ์เทเวศร์	ดำรงพระเกียรติยศที่ กรมพระราชวังบวร สถานคิษุ "วังหลัง"	มีความชอบรบชนะพม่าทางภาคเหนือ	

ความเปลี่ยนแปลง การเมืองระหว่าง ประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับของ เหตุการณ์	ลำดับที่ของ บุคคลตาม เหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อน การเลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลัง การเลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อนชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
			๑.๔	พระยาอุทัยธรรม (ขุนนาค)	พระยาอมราวา เสนาดิศกรม เมือง	๑. ขุนนางทั้งสองมีความชอบคือ สามารถตั้งรับทัพพม่าที่ยกเข้ามา ทางเมืองอุทัยธานีไว้ได้	
			๑.๕	พระยาพิพัฒน์โกษา (ทองดี)	พระยาธรรมาธิกรณ เสนาดิศกรมวัง	๒. เพื่อแทนตำแหน่งเจ้าพระยาธรรมา และพระยาอมราวาซึ่งถูกเลื่อนลง เพราะความผิดในระหว่างสงคราม	
			๑.๖	คุณหญิงจันทร์	ท้าวเทพสตรี	สตรีทั้งสอง และกรมการเมืองกลางมีความ ชอบคือเป็นหัวหน้ารวบรวมผู้คนชาวเมือง กลางต่อสู้ป้องกันเมืองกลางจากพม่าได้ สำเร็จ	คุณหญิงจันทร์เป็นภริยา พระยาธรรมาซึ่งเพิ่งถึง อนิจกรรมก่อนที่พม่าจะ มาที่เมืองกลาง ดังนั้น ขณะนั้นตำแหน่งพระยา- ธรรมาจึงว่างลง
			๑.๗	มุกด์ น้องสาวคุณหญิงจันทร์	ท้าวศรีสุนทร		
			๑.๘	กรมการเมืองกลางผู้หนึ่ง (ไม่ปรากฏชื่อ)	พระยาธรรมา เจ้าเมืองกลาง	เป็นพระยาธรรมาแทนพระยาธรรมาซึ่ง อนิจกรรมก่อนสงครามครั้งนี้	

๑.๘	มหาช่วย	พระยาพุทธราชฎ์ ตำแหน่งกรมการ เมืองพิทลุง	มีความชอบคือ เป็นผู้ว่าชาวเมืองพิทลุง มาคอยค้ำพิทพม่าที่จะไปตี เมืองพิทลุง	ในระหว่างสงคราม อยู่ในสมณเพศ ภายหลังสงคราม สึก แล้วเข้ารับราชการ
๑.๑๐	บุญรอด	พระยาศรีธรรมมาธิราช จางวางกรมวัง	เนื่องจาก ร.๑ ทรงเห็นว่าแม่ขุนนาง ทั้งสองจะมีความคิด แต่เป็นผู้มีความรู้ และเป็นข้าราชการเก่า	เป็นการเลื่อนขึ้น หลังสงครามยุติลง หลังจากเลื่อนบุคคลอื่น ขึ้นแล้ว แต่ก็เป็นการ เลื่อนขึ้นเป็นผู้ช่วยเสนา บดี ธิโชติรเสนาบดีเอง ทั้งก่อน ถูกเลื่อนลง
๑.๑๑	ผู้ที่ถูกออกจากพระยา มราช ในระหว่างสงคราม	พระยามหาธิราช ช่วยราชการในกรมเมือง		
๑.๑๒	พระยาราชสงคราม (เป่า)	พระยาเพชรศิโย	๑. ร.๑ เห็นควรให้เลื่อนขึ้นในคราว เดียวกับไปรดเกล้าให้เลื่อนขุนนางขึ้น ภายหลังสงครามยุติลง ๒. เพื่อขึ้นมาแทนพระยาเพชรศิโย (หงส์) ที่ถึงแก่กรรม ๓. เนื่องจากมีเชื้อสายเป็นบุตรขุนนาง ที่มีความสำคัญมาแต่เดิมคือ เป็นบุตร พระยาราชสงคราม ซึ่งขอพระนอนนวัต ป่าโมกข์ครั้งกรุงเก่า	

ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของเหตุการณ์	ลำดับที่ของบุคคลตามเหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการเลื่อนขึ้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลังการเลื่อนขึ้นทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อนขึ้นทางสังคม	หมายเหตุ
	ร. ๑ (๒๓๓๐)	๒ สงครามไทย-พม่าเกี่ยวกับหัวเมืองลานนาไทย	๒.๑	พระยาภาววิริยะ เจ้าเมืองลำปาง	พระยาเชียงใหม่ เจ้าเมืองเชียงใหม่	สืบเนื่องจากสงครามครั้งนี้ไทยจับตัวแม่ทัพพม่าได้และสอบสวนได้ความว่าพม่าจะกลับมามีกำลังรักษาเมืองเชียงใหม่อีก ซึ่งไทยจะยอมไม่ได้ เพราะเป็นดินแดนของไทย จึงต้องให้พระยาภาววิริยะ เจ้าเมืองลำปางขึ้นไปครองเมืองเชียงใหม่ซึ่งเป็นเมืองสำคัญกว่าลำปาง ทั้งนี้เพราะ "พระยาภาววิริยะ มีฝีมือเข้มแข็งในการสงคราม จะได้อุปถัมภ์รักษาพระราชอาณาเขตในมลาว ฝ่ายประเทศตะวันตกเฉียงเหนืออย่าให้ปัจเจกมีศรัทธาอย่าให้เสียได้" (พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๖๒)	
			๒.๒	น้อยธรรม	พระยาอุปราชา เมืองเชียงใหม่	เนื่องจากเป็นน้อง (คนที่สอง) ของพระยาภาววิริยะ	
			๒.๓	พุทธสาร	พระยาราชวงศ์ เมืองเชียงใหม่	เนื่องจากเป็นญาติ (ฝ่ายมารดา) ของพระยาภาววิริยะ	
			๒.๔	คำโสม	พระยานครลำปาง	เนื่องจากเป็นน้อง (คนที่หนึ่ง) ของพระยาภาววิริยะ	

<p>๗.๑ (๒๓๓๔)</p>	<p>๓ สงครามไทย-พม่า ที่เมืองทวาย</p>	<p>๒๖๕</p>	<p>ดวงทิพ</p>	<p>พระยาอุปราชมืองลำปาง</p>	<p>เนื่องจาก เป็นน้อง (คนพี่สาม) ของพระยาภาววิละ</p>	
		<p>๒๖๖</p>	<p>หนูลำ</p>	<p>พระยาราชวงศ์เมืองลำปาง</p>	<p>เนื่องจาก เป็นน้อง (คนพี่สี่) ของพระยาภาววิละ</p>	
		<p>๓๖๑</p>	<p>พระราชาภคินีหญิงของรัชกาลที่ ๑ พระธิดาของพระเจ้าบรมวงศ์พระเชษฐภคินี</p>	<p>เจ้าฟ้าฝ่ายใน มีพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้า</p>	<p>๑. ทวาย ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของพม่า ได้ขอมาสวามิภักดิ์กับไทย และเพื่อเป็นการเอาใจไทยจึงนำพระราชาภคินีใน ซึ่งถูกกวาดต้อนมาอยู่เมืองทวายตั้งแต่ครั้งกรุงแตก มาถวายรัชกาลที่ ๑</p> <p>๒. เนื่องจากเป็นพระญาติห่างสายพระโลหิตระดับ "หลาน" ที่ประสูติจากพระเชษฐภคินี รวมพระชนกชนนี</p>	<p>เป็นการเลื่อนขึ้นก่อนที่จะเกิดสงครามไทย-พม่า ครั้งที่</p>
		<p>๓๖๒</p>	<p>พระอินทรเดช (บุญเมือง)</p>	<p>บุญเมือง</p>	<p>เนื่องจาก เป็นผู้สนับสนุนพระยาอภัยภักดี กงหน้ำของทัพหลวงฝ่ายไทย ไม่ให้เปิดค่ายให้ทัพของเจ้าพระยารัตนาคิพิศ (สน) เจ้าพระยามหาเสนา (ปรี) และพระยาอมรราช (ขุนนาค) ซึ่งถูกทวายทรยศไปช่วยพม่าตีแตกทำมาขอเข้าไปตั้งตัวในกองหน้าของทัพหลวง แต่พระยาอภัยฯ ไม่ยอมโดยการสนับสนุนของขุนนางทั้งสอง</p>	<p>ถูกลงอาญาจำขังคุก</p>
		<p>๓๖๓</p>	<p>พระยามหามุนี (ปรี) เจ้ากรมพระตำรวจ</p>	<p>ปรี</p>		

ความสัมพันธ์ทาง การเมืองระหว่าง ประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของ เหตุการณ์	ลำดับที่ของ บุคคลตาม เหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อน การเลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลัง การเลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อนชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
			๓.๔ ๓.๕	เจมีนราชาบาล (กระต่าย) เจมีนสมุหพิฆาน (นศง)	พระอินทรเดช พระราชวรินทร์ไวย กรมพระตำรวจ	๑. มีความชอบที่ได้ขอให้พระยาอภิเษก เปิดประตูค่ายกับแม่ทัพทั้งสาม แต่พระยา- อภิเษกฯ ไม่เชื่อ ๒. เลื่อนชั้นเพื่อแทนขุนนางลำดับที่ ๓.๒ และที่ ๓.๓ แต่ลำดับที่ ๓.๓ เนื่องจาก บรรดาศักดิ์สูงถึงชั้นพระยาเจมีนสมุหพิฆาน จึงได้เลื่อนชั้นถึงเพียงชั้นพระ เพื่อให้ เท่ากับเจมีนราชาบาล ซึ่งมีความชอบ อย่างเดียวกัน แต่ก็เป็นตำแหน่งในกรม- พระตำรวจเช่นเดียวกับลำดับที่ ๓	๑. ขุนนางลำดับที่ ๓.๔ และ ๓.๕ เป็น บุตรเจ้าพระยาราชบุรี (เสมอ ณ บางช้าง) ๒. ภายหลังสงคราม ครั้งนี้ไทยเป็นฝ่ายปราชัย ต้องเสียไพร่พลมาก แม้ พระยาอภิเษกฯ ก็รักษาค่าย ไว้ไม่ได้ เจ้าพระมหา- เสนา (บพิ) แม่ทัพไทย ซึ่งถูกกักกันไม่ให้เข้าค่าย ต้องเสียชีวิตในสงคราม ด้วยเหตุนี้พระยาอภิเษกฯ จึงถูกลงโทษประหารชีวิต หลักฐานไม่ได้อีกว่า ให้ถอดพระยาอภิเษกฯ ออกจาก ฐานาบันครุฑศักดิ์ของ ขุนนางก่อนถูกประหารชีวิต สองรายนี้ เป็นการเลื่อนชั้น ทางสังคมในระหว่าง สงคราม
	1.๑ (๒๓๕๕)	๕ สงครามไทย-พม่า เกี่ยวกับหัวเมือง ลาวนาไทย	๕.๑	พระยาจางแสนยก	หลักฐานระบุ เพียง ถูกถอดออกจากที่พระยา จางแสนยกฯ ไม่บอก ว่าถูกเลื่อนลง เป็นอะไร	เนื่องจาก เป็นคนอ่อนแอในการสงคราม ระหว่างไทยกับพม่าที่ เมืองเชียงใหม่	

<p>๑.๒ (๒๓๕๓)</p>	<p>๕ สงครามไทย-พม่า ทางหัวเมืองปักษ์ใต้</p>	<p>๕.๒ ๕.๓</p>	<p>พระโกมล (บุตรอด) พระยาภาววิไล</p>	<p>พระยาจำแลมยากร พระบรมราชาธิบดี ศรีสุริยวงศา พระเจ้า เชียงใหม่หรือพระเจ้า กาวิละ มีฐานะเป็น เจ้าประเทศราชของไทย เป็นใหญ่ในเมืองลานนา ๕๗ เมือง</p>	<p>มีความสามารถกว่าพระยาจำแลมยากร คนเดิม จึงเลื่อนขึ้นแทน</p> <p>มีความชอบมากโดยที่มีความจงรักภักดี องอาจ เข้มแข็ง สามารถรักษาเมือง- เชียงใหม่ไว้ได้เป็นเวลานาน จนทัพ กรุงเพทฯ ยกขึ้นไปช่วยและร่วมตีพม่า แตกพ่ายไป</p> <p>มีความชอบมากโดยยกกองทัพไปช่วยไทย รบพม่าที่ภาคหัวเมืองปักษ์ใต้ของไทย กับทั้งสองไปตี เมืองเบระมา เป็นประเทศราช ของไทยด้วย</p>
<p>๑.๒ (๒๓๕๓)</p>	<p>๕ สงครามไทย-พม่า ทางหัวเมืองปักษ์ใต้</p>	<p>๕.๑</p>	<p>พระยาไทรบุรี (ตบทุปะแง- รัน) หรือพระยาวิเศษสงคราม เจ้าเมืองไทรบุรี มีฐานะเป็น เจ้าประเทศราชของไทย</p>	<p>เจ้าพระยาไทรบุรี</p>	<p>มีความชอบมากโดยยกกองทัพไปช่วยไทย รบพม่าที่ภาคหัวเมืองปักษ์ใต้ของไทย กับทั้งสองไปตี เมืองเบระมา เป็นประเทศราช ของไทยด้วย</p> <p>ขอควรพิจารณาคือ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพ- หริภุช และพระยา มหาวิชิตซึ่งแสดงความ อ่อนแอในการสงคราม ถูกลงโทษเพียงลง พระราชาอาญาซึ่งไว้ใน เขตพระบรมหาราชวัง ชั้นนอก และต่อมาเมื่อ สมเด็จพระที่นั่งเธอฯ ทั้งสองมาขอพระราช ทานโทษ ก็โปรดเกล้าฯ พระราชทานให้ สดกับ รายอื่น ๆ ที่เข้ามา ถ้าเป็นเช่นนั้นก็จะถูก ลงโทษเหมือนลง</p>

ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของเหตุการณ์	ลำดับที่ของบุคคลตามเหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการเลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลังการเลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อนชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
ข. มลายู	ว.๑ (๒๓๒๘)	๑ การปราบกบฏเมืองปัตตานี	๑.๑	พระเจ้าหนะ	เจ้าเมืองปัตตานี	มีความชอบในการสงครามช่วยไทยปราบเมืองปัตตานี	เข้าใจว่าต่อมาไม่นานนักคงถูกเลื่อนลงเพราะไปคบกับแขกเซียะ ก่อการกบฏต่อไทย จนเจ้าเมืองสงขลาต้องไปปราบ
			๑.๒	หลวงสุวรรณคีรีสมบัติ (บุญสุข) เจ้าเมืองสงขลา	พระยาสุวรรณคีรีสมบัติ	มีความชอบช่วยตีเมืองปัตตานี	
			๑.๓	พระยาสุวรรณคีรีสมบัติ	เจ้าพระยาสุวรรณคีรีสมบัติ	มีความชอบช่วยตีเมืองปัตตานี ที่คบกับแขกเซียะ เป็นกบฏอีก	
	ว.๑ (๒๓๓๔)	๒ สงครามกับแขกเซียะ	๒.๑	พระยาพิทลุง	ถูกถอดออกจากตำแหน่งพระยาพิทลุงและถูกจำขังในกรุงเทพฯ	เนื่องจากใต้อพยพครอบครัวกรมการหนีเข้าไปไม่ได้คิดตั้งมั่นสู้รบต่อข้าศึก ทั้ง ๆ ที่ยังไม่ได้ยกมาถึงเมืองพิทลุง	ร.๑ ไปรดเกล้าฯ ให้สงขลาซึ่งเคยขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราชมาขึ้นกรุงเทพฯ โดยตรง พร้อมทั้งได้ปกครองเมืองปัตตานีและตรังกัน
			๒.๒	หลวงศักดิ์นายเวรมหาดเล็ก	พระยาพิทลุง	๑. เพื่อแทนพระยาพิทลุงที่ถูกถอด ๒. เป็นบุตรของพระยาพิทลุงคนก่อน พระยาพิทลุงที่ถูกถอด	

ร.๑ (๒๓๒๔)	การจัดการ ปกครองเมือง ไทรบุรีในฐานะ เมืองประเทศ ราช	๓.๑	ตนกูปะแงรัน	พระยารัตนสงคราม เจ้าเมืองไทรบุรี หรือ พระยาไทรบุรี	สืบเนื่องจากเมื่อไทยยกทัพไปปราบกบฏ เมืองปัตตานี สำเร็จ เมืองไทรบุรีได้มาขอสวามิภักดิ์เป็นเมืองขึ้น ของไทย ไทยจึงจัดการปกครองไทยแต่งตั้งตนกู ปะแงรัน ซึ่งเป็นผู้นำของไทรบุรีอยู่แล้ว ให้เป็นเจ้า เมืองประเทศราช ต่อมาให้เป็นเจ้าพระยาไทรบุรี ดังกล่าวไว้ใน ก.ร.๒ ๔.๑
		๓.๒	ตนกูปัตนุ	พระยาอภัยนุราช ตำแหน่งอุปราชรายา มูดา เมืองไทรบุรี	เนื่องจากเป็นน้องชายต่างมารดาของตนกูปะแงรัน
ร.๒ (๒๓๔๒)	๔	๔.๑	พระยาอภัยนุราช	พระยาอภัยนุราช ตำแหน่งเจ้าเมือง สตูล	เนื่องจากเมื่อพระยารัตนสงครามเลื่อนขึ้นเป็นเจ้า- พระยาไทรบุรีแล้ว มีเรื่องผิดใจกับพระยาอภัยนุราช จึงกับอยู่เมืองเดียวกันไม่ได้ รัชกาลที่ ๒ จึงโปรด- เกล้าฯ ให้มีการแต่งตั้งใหม่
		๔.๒	ตนกูฮิบราฮิม	อุปราชรายามูดา	๑. เพื่อแทนพระยาอภัยนุราช (ตนกูปัตนุ) ๒. เป็นน้องชายคนที่สามของเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน)
ร.๒ (๒๓๖๔)	๕	๕.๑	เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน)	หนีไปอยู่กับอังกฤษจึง ออกจากการเป็นเจ้า เมืองไทรบุรีไทย ปริยาย.	เนื่องจากเป็นกบฏต่อไทย

ความสัมพันธ์ทาง การเมืองระหว่าง ประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับของ เหตุการณ์	ลำดับที่ของ บุคคลตาม เหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการ เลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภาย หลังการเลื่อนชั้น ทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อน ชั้นทางสังคม
			๕.๒	พระยาภักดีบริรักษ์	ผู้รักษาเมืองไทรบุรี	เพื่อแทนเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะนงรัน) ที่เป็นกบฏและหนีไปอยู่กับอังกฤษที่เกาะหมาก
			๕.๓	พระยาภักดีบริรักษ์ ผู้รักษาเมืองไทรบุรี	พระยาอภัยธิเบศร์ ตำแหน่งเจ้าเมือง ไทรบุรี	เป็นบุตรของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ๓ นคร) ผู้ปราบกบฏเมืองไทรบุรีได้
	(๒๓๖๓) รัชกาลที่ ๖ (๒๓๘๒)	การจัดการปกครองเมืองไทรบุรี ภายหลังไทรบุรีทำการกบฏอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๓๖๔ เพราะไม่พอใจที่ขุนนางไทยไปเป็นเจ้าเมือง	๖.๑	คนภูวาทัน	ผู้ว่าราชการเมืองไทรบุรี	เนื่องจากไทยเห็นว่าพลเมืองไทรบุรีส่วนใหญ่เป็นชาวมลายู นับถือศาสนาอิสลาม ถ้าให้คนไทยยังรักษาเมืองนี้อยู่ต่อไป ก็จะเกิดเรื่องยุ่งยากทางการติดต่อค้าขาย จึงได้แยกไทรบุรีออกเป็น ๔ เมือง ให้ชาวมลายูปกครองกันเองตั้งแต่นั้นมา
			๖.๒	คนภูเสถอเฮิน	ผู้ว่าราชการเมืองปัส	ทั้งสี่คนเป็นชาวมลายูที่มีความสามารถดีคือฝ่ายไทยและเป็นญาติกับเจ้าพระยาไทรบุรี
			๖.๓	คนภูอาสิน	ผู้ว่าราชการเมืองกระบังปาสู	
			๖.๔	คนภูพิศอาเก็บ	ผู้ว่าราชการเมืองสตูล	

ความสัมพันธ์ทาง การเมืองระหว่าง ประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของ เหตุการณ์	ลำดับที่ของ บุคคลตาม เหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการ เลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภาย หลังการเลื่อนชั้น ทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อน ชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
	ร.๓ (๒๓๘๔)	๗	๗.๑	เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแ่งรับ) ขณะ ไม่ได้เป็นผู้ว่า- ราชการเมือง	ผู้ว่าราชการเมือง ไทรบุรี	เนื่องจากได้รับพระ- ราชทานอภัยโทษจาก ร.๓ เพราะทรงเห็น ว่าเจ้าพระยาไทรบุรี ซวามวกแล้ว คงไม่ ก่อความยุ่งยากแก่ ฝ่ายไทยอีก ประกอบ กับไทรบุรีก็ถูกศึกค่าสัง- ลงจึงให้เป็นผู้ว่าราชการ เมืองไทรบุรีแทน คนกูอาหม่ซึ่งโปรด- เกล้าฯ ให้เป็นผู้ว่า- ราชการเมืองกระบัง- ป่าสุ แทนคนกูอาลัน	๑. หลักฐานไม่ได้ระบุว่าคนกู อาลันผู้ว่าราชการเมือง กระบังป่าสุไปเป็นอะไรต่อไป ๒. คนกูอาหม่ยังคงมีสถานภาพ เดิมคือการเป็นผู้ว่าราชการ เมือง แต่ย้ายเมืองจึงไม่พบ อยู่ในตารางนี้
	ร.๓ (๒๓๘๑)	๘	๘.๑	อุปราชรามัญคาเมือง ไทรบุรี (คนกูอับตุลลา)	เจ้าพระยาไทรบุรี	แทนเจ้าพระยาไทร- บุรี (ปะแ่งรับ) ที่ถึง อสัญกรรม เป็นหลานของเจ้า พระยาไทรบุรี (ปะแ่งรับ)	คนกูอับตุลลาเคยก่อการกบฏต่อ ไทยใน พ.ศ. ๒๓๘๒

ความสัมพันธ์ทาง การเมืองระหว่าง ประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับของ เหตุการณ์	ลำดับที่ของ บุคคลตาม เหตุการณ์	สถานภาพ เดิมก่อนการ เลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภาย หลังการเลื่อนชั้น ทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อน ชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
ค. ลาว	ร.๑ (ไม่ปรากฏ ปี)	๑ การจัดการ ปกครองลาว ในฐานะ เมือง ประเทศราช	๑.๑	เจ้านันท เสน	เจ้ากรุงเวียงจันทน์	๑. เนื่องจากเจ้า นันท เสน เป็นบุตรคน โตของเจ้าศิริบุญสาร เจ้าผู้ครองเวียงจันทน์ คนก่อน ๒. เจ้านันท เสนคงมี ความจงรักภักดีต่อไทย เพราะ ร.๑ ได้ทรงนำ มาเลี้ยงที่กรุงเทพฯ ตั้งแต่วัยเยาว์	ต่อมาเจ้านันท เสนต้องถูกเลื่อน ลงเพราะฝ่ายไทยเห็นว่าไม่มี ความสามารถในการปกครอง บ้านเมืองและก่อการกบฏต่อ กรุงเทพฯ ด้วย
	ร.๑ (๒๓๓๕)	๒	๒.๑ ๒.๒	เจ้านันท เสน เจ้าอินทวงศ์	ถูกถอดจากตำแหน่ง เจ้ากรุงเวียงจันทน์ เจ้ากรุงเวียงจันทน์	๑. แทนเจ้านันท เสน ที่ถูกถอด ๒. เป็นน้องคนโตของ เจ้านันท เสนและแสดง ให้เห็นว่ามีความสวา- มิกดิ์ดีต่อ ร.๑ อีก คนหนึ่งเป็นพระชายา เอกของกรมพระราช วังบวรมหาสุรสิงหนาท	

ร.๓ (๒๓๖๔)	ก การปราบ กบฏเจ้า- อนุวงศ์	๒.๓	เจ้าอนุวงศ์	อุปราชกรุง เวียงจันทน์	น้องของเจ้านันทเสน และเจ้าอินทวงศ์	ภายหลังในสมัย ร.๓ เจ้า อนุวงศ์ได้ก่อการกบฏต่อไทย จึงถูกจับมาประจานและถึง แก่กรรมในที่สุด	
		๒.๔	เจ้าอนุวงศ์ อุปราช กรุงเวียงจันทน์	เจ้ากรุงเวียงจันทน์	๑.แทนเจ้าอินทวงศ์ ผู้ถึงแก่พิราลัย ๒.มีสติปัญญา มีความ สามารถในการรบ ๓.มีความชอบช่วยไทยรบ พม่าในลพบุรีไทย พ.ศ. ๒๓๔๐ และ พ.ศ. ๒๓๔๗		
		๓.๑	คุณหญิงโม	ท้าวสุรนารี		เนื่องจากเป็นผู้นำในการ ชักชวนชาวไทยที่ถูกกองทัพ ลาวจับตัวไปร่วมใจกัน ต่อสู้ เอาชนะได้สำเร็จ	
		๓.๒	พระยาปลัด ปลัดเมือง นครราชสีมา	พระยามิตรวาฮิบดี ที่ปรึกษาราชการ เมืองนครราชสีมา			พระยาปลัด เป็นสามีของ คุณหญิงโม
		๓.๓	พระยาราชสุภาวดี (สิงห์ สิงหเสนี)	เจ้าพระยาราช- สุภาวดี		เนื่องจากมีความชอบ ปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ ครั้งที่ ๑	

ความสัมพันธ์ทาง การเมืองระหว่าง ประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับของ เหตุการณ์	ลำดับของ บุคคลตาม เหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการ เลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภาย หลังการเลื่อนชั้น ทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อน ชั้นทางสังคม
	ร.๓ (๒๓๗๐)	๔	๓.๘ ๔.๑ ๔.๒	เจ้าพระยาวาษา- สุภาวดี เจ้าพระยาวาษา- สุภาวดีว่าที่สมุห- นายก เจ้านูวงศ์ เจ้า- กรุงเวียงจันทน์	ว่าที่สมุหนายก เจ้าพระยาบดินทร- เดชา ตำแหน่ง สมุหนายก ถูกถอดออกจาก ตำแหน่ง	๑. แทนเจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อยบุญรอดพันธุ์) สมุห- นายกที่ถึงอสัญกรรม ๒. ร.๓ ยังไม่โปรดเกล้าฯ ให้เป็นสมุหนายกเต็มตำแหน่ง เพราะไม่พอพระทัยที่เจ้าพระยาราชสุภาวดียังจับตัว เจ้านูวงศ์ไม่ได้ ทั้งยังไม่ทำลายเมืองเวียงจันทน์ เนื่องจากปราบกบฏ เจ้านูวงศ์สำเร็จ จับตัวเจ้านูวงศ์ และเคเรือดำน้ำชาวระแควที่กรุงเทพฯ ภายหลังถูกประจานและถึงแก่กรรม

<p>ร.๓ (๒๓๖๕-๒๓๗๐)</p>	<p>๕ กบฏพระยา เชียงใหม่</p>	<p>๕.๑</p>	<p>พระยาไกรโกษา (ไม่ปรากฏนามเดิม)</p>	<p>ถูกถอดออกจากตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ขุนนางลงเป็นนักโทษ</p>	<p>เนื่องจากไม่สามารถปราบกบฏพระยาเชียงใหม่ได้ ข้าจึงถูกตีให้แตกพ่ายหนีมา</p>	<p>ตอนแรก ร.๓ จะลงโทษประหารชีวิตตามความผิดในการสงคราม แต่เนื่องจากทรงเห็นว่าเป็นคนเก่ามาตั้งแต่ตั้งพระราชาธิบดีฯ จึงผ่อนปรนลงโทษลง</p>
<p>ง. เขมร ร.๑ (ช่วงต้น ร.๑)</p>	<p>๑ การจัดการ ปกครองเขมร ในฐานะเมือง ประเทศราช</p>	<p>๑.๑</p>	<p>แบน</p>	<p>พระยายมราชรักษาราชการเมืองเขมรชั่วคราว</p>	<p>๑. เป็นข้าราชการเขมรที่แสดงความจงรักภักดีกับองค์เองและ ร.๑ ๒. รักษาราชการแทนนักองค์เองเจ้าเขมรในระหว่างที่ยังเยาว์และ ร.๑ ไปทักเฝ้าฯ ให้นำมาขบเสียงที่กรุงเพท</p>	<p>ต้นสกุลอภัยวงศ์</p>
<p>ร.๑ (๒๓๗๗)</p>	<p>๒</p>	<p>๒.๑</p>	<p>นักองค์เอง</p>	<p>ได้รับการอภิเษกจาก ร.๑ เป็นสมเด็จพระนารายณ์ราชาผู้ครองเขมร</p>	<p>๑. เนื่องจากเป็นเจ้าเขมรที่เหลืออยู่เพียงผู้เดียวที่จะครองเขมรได้ ๒. ร.๑ แน่พระทัยว่าสมเด็จพระนารายณ์ฯ จะจงรักภักดีต่อไทย เพราะมาอยู่กรุงเพทตั้งแต่ยังเยาว์ ๓. บรรณานิติภาวะแล้ว (อายุ ๒๑ ปี)</p>	

ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับที่ของเหตุการณ์	ลำดับที่ของบุคคลตามเหตุการณ์	สถาภาพเดิมก่อนการเลื่อนชั้นทางสังคม	สถาภาพใหม่ภายหลังการเลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อนชั้นทางสังคม	หมายเหตุ
			๒.๒	พระยาฉะลาโหม (ปก)	สมเด็จพระเจ้าฟ้าทละหะ ตำแหน่งที่ปรึกษา (เจ้าผู้ครองเขมร)	๑. เป็นข้าราชการเขมร ที่แสดงความจงรักภักดี นึกองค์เอง และ ร.๑ ๒. เป็นพี่เลี้ยงของนิกองค์เอง ระหว่างอยู่ที่กรุงเทพฯ	ต้นสกุลบมบตรี
			๒.๓	พระยาอมราช (แบน)	เจ้าพระยาอภิบาล-เบศรี เจ้าเมืองเขมรส่วนใน	๑. มีความชอบที่ช่วยดูแลรักษาราชการเมืองเขมรนานถึง ๑๒ ปี ๒. เคมีให้พระยาอมราชเกิดความโสมนัส	เนื่องจากสาเหตุข้างต้น (ตามที่ปรากฏในข้อสาเหตุของการเลื่อนชั้น) ร.๑ จึงทรงขอเมืองพระตะบองและเสียมราฐหรือ เขมรส่วน ในจากสมเด็จพระนารายณ์ ทำให้เจ้าพระยาอภิบาลเบศรีปกครองขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ
	ร.๑ (๒๓๔๑)	๓	๓.๑	สมเด็จพระเจ้าฟ้าทละหะ (ปก) ที่ปรึกษาเจ้าผู้ครองเขมร	สมเด็จพระเจ้าฟ้าทละหะ ผู้สำเร็จราชการเมืองเขมร	๑. เนื่องจากสมเด็จพระนารายณ์ฯ ถึงศิริาลัยและบุตรคนโตคือน้องกษัตริย์ยังเยาว์อยู่มาก ๒. เพื่อรักษาราชการแทนนิกองค์จันทร์และดูแลนิกองค์จันทร์ด้วย	

<p>๖.๑ (๒๓๔๕)</p>		<p>๗.๑</p>	<p>นิกองคังนทร</p>	<p>สมเด็จพระอุทัยราชา เจ้าผู้ครองเขมร</p>	<p>๑. เนื่องจากเป็น บุตรคนโตของสมเด็จพระนารายณ์ ๒. เจริญวัยขึ้น (อายุ ๑๖ ปี) ๓. สมเด็จพระเจ้าฟ้า หละทะ (ปก) ถึง อนิจกรรม</p>
-----------------------	--	------------	--------------------	---	--

โดยสมัยสมเด็จพระอุทัยราชา
เขมรหนีไปศึกไปยาวนาน
ในที่สุดสมัย ๖.๓ ไทยต้องทำ
สงครามสู้รบกับญวนเป็นเวลา
ถึง ๑๔ ปี เพื่อชิงความเป็น
ใหญ่เหนือเขมร

ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	ลำดับของเหตุการณ์	ลำดับของบุคคลตามเหตุการณ์	สถานภาพเดิมก่อนการเลื่อนชั้นทางสังคม	สถานภาพใหม่ภายหลังการเลื่อนชั้นทางสังคม	สาเหตุของการเลื่อนชั้นทางสังคม
จ. อังกฤษ	ร.๘ (๒๓๖๔)	๑ การสู้รบกับอังกฤษด้วยเรื่องไปตีหัวเมืองของอังกฤษ	๑.๑	พระยาชุมพร (ซุบ) เจ้าเมืองชุมพร	ถูกถอดออกจากตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ลงเป็นนักโทษ	เนื่องจากไปตีหัวเมืองซึ่งอังกฤษได้ยึดคืนโดยที่แต่พระยาชุมพรไม่ให้ จึงมีการสู้รบกันขึ้น พระยาชุมพรแพ้ ร.๘ ทรงกริ้วมากที่พระยาชุมพร "ทำให้เสียพระเกียรติยศ"

ที่มาของข้อมูล

๑. กองหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ เรื่องแต่งตั้งเจ้าเมืองประเทศราช.
๒. กองหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ เรื่องเสกเจ้าประเทศราชออกไปครองเมืองต่าง ๆ จ.ศ. ๒๑๕๓-๑๑๗๓ เลขที่ ๓.
๓. กองหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ เรื่องเสกเจ้าประเทศราชออกไปครองเมืองต่าง ๆ จ.ศ. ๑๑๕๓-๑๑๗๓ เลขที่ ๓.
๔. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑.
๕. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒.
๖. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓. (๒ เล่ม)
๗. สมเด็จพระมหาพรยาตารวราชานุภาพ, ไทยรบพม่า.
๘. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมเด็จพรหิณอ, ตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์

หมายเหตุ

แหล่งตีพิมพ์และปีที่พิมพ์ของหนังสือเป็นเช่นเดียวกับที่อ้างมาแล้ว นอกจากนี้ไม่อาจจะระบุหน้าไว้ได้ในที่นี้ เพราะข้อมูลมาจากหน้าต่าง ๆ เป็นจำนวนมากเกินกว่าจะแสดงในหน้านี้ได้

ข้อพิจารณาเกี่ยวกับการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสถานการณบ้านเมืองไม่ปกติเนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายนอกตามตารางข้างต้นคือ

ประการแรก ประเภทของบุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคม

ในสถานการณเช่นนี้ บุคคลที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมมีทั้งได้เลื่อนชั้นและถูกเลื่อนลง ซึ่งเมื่อรวมแล้วมีจำนวน ๔๘ คน แบ่งเป็นเจ้าฝ่ายไทย ๒ พระองค์ ชุนนางไทย ๒๐ คน สตรีในสกุลชุนนาง ๓ คน พระสงฆ์ ๑ รูป และเจ้ากัษชุนนางเมืองประเทศราช ๒๒ คน แสดงให้เห็นว่าในสถานการณบ้านเมืองดังกล่าวนั้น บุคคลส่วนใหญ่ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคม คือ ชุนนางไทยและเจ้ากัษชุนนางเมืองประเทศราช ซึ่งเมื่อรวมกันจำนวนถึง ๔๒ คน โดยที่บุคคลทั้ง ๒ ประเภทนี้มีจำนวนไม่แตกต่างกัน ส่วนบุคคลอีก ๓ ประเภท คือ เจ้าฝ่ายไทย สตรีในสกุลชุนนาง และพระสงฆ์นั้น ได้เลื่อนชั้นทางสังคมเป็นจำนวนน้อยมาก รวมกันได้เพียง ๖ คน ซึ่งเป็นจำนวนน้อยกว่าบุคคล ๒ ประเภทแรกข้างต้นรวมกันถึง ๗ เท่า (๑ : ๗)

ประการที่สอง สาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคม การเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณบ้านเมืองไม่ปกตินี้ มีทั้งการเลื่อนชั้นและการเลื่อนลง ซึ่งมาจากสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ดังนี้

สาเหตุและปัจจัยภายนอก คือ สถานการณที่ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลผู้เกี่ยวข้อง ได้แก่

๑. การสงครามกับประเทศเพื่อนบ้าน ในที่นี้คือการสงครามกับพม่าเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งส่งผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลทั้งทางขึ้นและทางลง ดังปรากฏในบุคคลลำดับที่ ก ร. ๑ ๑.๑ ถึงลำดับที่ ก ร. ๒ ๕.๑

๒. การจัดการปกครองหัวเมืองประเทศราช นับว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดสถานการณอันมีผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคล ตามปกติไทยพยายามกำหนดนโยบายผูกใจเจ้าเมืองประเทศราช ตลอดจนชุนนางเมืองประเทศราช

ด้วยการให้ความอุปถัมภ์ ชุบเลี้ยง รวมทั้งจัดการราชภิเษก และให้ยศฐานบรรดาศักดิ์ ส่วนเมืองประเทศราชก็มีข้อผูกพันกับไทยด้วยการส่งดอกไม้เงินทองมาให้ และปฏิบัติตามเงื่อนไขอื่น ๆ โดยเฉพาะการส่งกำลังมาช่วยเหลือเมื่อไทยทำศึกสงคราม โดยทั่วไปไทยจะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับกิจการภายในของเมืองประเทศราช ซึ่งเป็นผลให้เมืองประเทศราชมีอิสระในการปกครองตนเองด้านต่าง ๆ ประกอบกับระยะทางที่ห่างไกลจากราชาธานีของไทย ก็มักทำให้เจ้าเมืองประเทศราชผู้ไม่ค่อยมีความจงรักภักดีและผูกพันกับไทยนัก ก่อการกบฏขึ้นเพื่อแยกตนเองเป็นอิสระซึ่งปรากฏขึ้นหลายครั้งหลายหน ในกรณีเช่นนี้ไทยก็จำเป็นต้องยกกองทัพไปปราบปรามอย่างเด็ดขาด บางครั้งก็ต้องเข้าแทรกแซงกิจการภายใน เช่นการปกครอง การเลือกแต่งตั้งผู้เป็นเจ้าเมือง และการลงโทษผู้ก่อการกบฏ ทั้งนี้เพื่อมิให้เป็นเยี่ยงอย่าง และเพื่อเป็นการรักษาสิทธิและอำนาจของไทยในดินแดนประเทศราชเหล่านั้น เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าวจึงส่งผลกระทบต่อกรเลือนชั้นทางสังคมของบุคคลดังจะเห็นได้ตั้งแต่บุคคลลำดับที่ ข ร. ๑ ๑.๑ ถึง ลำดับที่ ง ร. ๑ ๔.๑

๓. ปัญหาการกระทบกระทั่งกับประเทศตะวันตก ในที่นี้คือกับประเทศอังกฤษ ทำให้บุคคลเลื่อนลง ๑ ราย คือ จ ร. ๓ ๑.๑

๔. การเลื่อนชั้นแทนที่บุคคลที่ถูกเลื่อนลงหรือถึงแก่กรรม สถานการณ์เช่นนี้ส่งผลต่อการเลื่อนชั้นเพียงอย่างเดียว สำหรับการเลื่อนชั้นแทนที่บุคคลที่ถูกเลื่อนลงมีหลายคน เช่น พระยาอภัยธรรม และพระยาพิพัฒน์โกษา เลื่อนชั้นแทนพระยายมราชและเจ้าพระยาธรรมาทัญญูเลื่อนลง (ก ร. ๑ ๑.๔ และ ก ร. ๑ ๑.๕) และจมนรชาบาล เลื่อนชั้นแทนพระอินทรเดช (ก ร. ๑ ๓.๔) พระไกรภพเลื่อนชั้นแทนพระยาจาแสนยากร (ก ร. ๑ ๔.๒) เป็นต้น ส่วนการเลื่อนชั้นแทนที่บุคคลที่ถึงแก่กรรมปรากฏเพียงรายเดียว คือ เจ้าอนุวงศ์เลื่อนชั้นเป็นเจ้ากรุงเวียงจันทน์แทนเจ้าอินทวงศ์ ผู้ถึงพิราลัย (ค ร. ๑ ๒.๔)

สาเหตุและปัจจัยภายใน สาเหตุและปัจจัยภายนอกย่อมส่งผลให้ปรากฏ สาเหตุและปัจจัยภายในอันเกิดจากตัวผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมเอง ซึ่งในกรณีการ เลื่อนชั้นของคนไทยคือคุณสมบัติของความเป็นนักรบ ทั้งในการทำสงครามและ การปราบปรามพวกกบฏ อันได้แก่ความรู้ความสามารถในการรบ ความกล้าหาญ และความจงรักภักดี ส่วนคุณสมบัติของเจ้าและขุนนางเมืองประเทศราช คือความ จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ไทย ความรู้ความสามารถในการปกครองและการรบ ตลอดจนการมีเชื้อสายเจ้าเมืองประเทศราช เป็นที่ยอมรับในเมืองประเทศราช นั้น ๆ รวมทั้งการเป็นญาติกับผู้ที่พระมหากษัตริย์ไทยไว้ใจและโปรดปรานด้วย อย่างไรก็ดี จะเห็นได้ว่าคุณสมบัติที่สำคัญมากของบุคคลทั้งสองพวก คือ ความ จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ นอกจากนี้ในกรณีขุนนางไทยที่ ถูกเลื่อนลงแล้วถูกเลื่อนขึ้นในเวลาต่อมาไม่นานซึ่งมีอยู่ ๒ ราย คือ เจ้าพระยา ธรรมมาและพระยายมราชถูกเลื่อนลงใน ก.ร. ๑ ๑.๑ และ ก.ร. ๑ ๑.๒ และได้รับการ เลื่อนขึ้นใน ก.ร. ๑ ๑.๑๐ และ ก.ร. ๑ ๑.๑๑ นั้น สืบเนื่องมาจากสาเหตุและ ปัจจัยสำคัญคือเป็นผู้มีความรู้ ในทางราชการ และเป็นข้าราชการเก่าซึ่งรัชกาลที่ ๑ ย่อมทรงแน่ใจในความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระองค์ คุณสมบัตินี้คงกล่าวยังทำให้ ขุนนางทั้งสองซึ่งแม้จะขาดคุณสมบัติของความเป็นนักรบไปบ้าง ได้รับการลด โทษไม่ต้องถูกประหารชีวิตตามกฎอัยการศึกอีกด้วย

นอกจากนี้ได้แก่ความเป็นพระประยูรญาติกับพระมหากษัตริย์ ดังจะเห็น ได้ในกรณีพระราชภาคินยหญิงของรัชกาลที่ ๑ (ก.ร. ๑ ๓.๑) สำหรับสมเด็จพระ เจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศน์นั้นนอกจากเป็นพระประยูร ญาติที่โปรดปรานของรัชกาลที่ ๑ แล้ว ยังทรงพระปรีชาสามารถในการรบ มี ความชอบในการสงครามด้วย จึงทรงได้เลื่อนขึ้นเป็นวังหลัง ซึ่งมีอยู่เพียงพระ องค์เดียวในสมัยรัตนโกสินทร์ (ก.ร. ๑ ๑.๓)

ส่วนสาเหตุและปัจจัยภายในที่ทำให้บุคคลถูกเลื่อนลง ในกรณีของขุนนางไทยคือความสามารถในการปฏิบัติงานได้แก่ความอ่อนแอ การขาดความรู้ และมีความประมาทในการทำสงคราม ส่วนของเจ้าและขุนนางประเทศราช คือ ความไม่สามารถในการปกครอง และที่สำคัญที่สุด คือ การขาดความจงรักภักดีในพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ไทย ด้วยการเอาใจออกห่างไปฝักใฝ่กับประเทศอื่น และก่อการกบฏต่อไทย

ประการที่สาม ลักษณะของการเลื่อนชั้นทางสังคม

การเลื่อนชั้นทางสังคมซึ่งมีทั้งการเลื่อนขึ้นและการเลื่อนลงของบุคคล ๔๘ คนนี้แบ่งเป็นการเลื่อนขึ้น ๕๔ ครั้ง การเลื่อนลง ๑๑ ครั้ง โดยที่เป็นการเลื่อนขึ้นของเจ้าฝ่ายไทย ๒ ครั้ง ขุนนางไทย ๑๘ ครั้ง สตรีเชื้อสายขุนนาง ๓ ครั้ง พระ ๑ ครั้ง และเจ้ากับขุนนางเมืองประเทศราช ๓๐ ครั้ง ส่วนการเลื่อนลงเป็นของขุนนางไทย ๘ ครั้ง เจ้ากับขุนนางเมืองประเทศราช ๓ ครั้ง แสดงให้เห็นว่าในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติเช่นนั้น บุคคลผู้เกี่ยวข้องยังมีโอกาสได้เลื่อนชั้นมากกว่าเลื่อนลงในอัตราส่วน ๕ : ๑ การเลื่อนขึ้นมีลักษณะเป็นแนวตั้งเป็นส่วนใหญ่ ยกเว้นบางคนที่เป็นการเลื่อนชั้นในแนวระดับเช่นพระยาราชนครินทร์ (แก้ว) เป็นพระยาเพชรพิไชยใน ค.ร. ๑๑๑๒ บรรดาศักดิ์ยังคงเดิมแต่ราชทินนามเปลี่ยนไป เจ้าใจว่าศักดิ์กินอาจเพิ่มขึ้นเพราะพระยามีสักกินาได้ระหว่าง ๑๐,๐๐๐-๑๐,๐๐๐ ผู้ที่ได้เลื่อนชั้นจำนวนมากที่สุด คือ เจ้ากับขุนนางเมืองประเทศราช ส่วนผู้ที่ถูกเลื่อนลงมากที่สุด คือ ขุนนางไทยแต่ก็เป็นจำนวนน้อยมากเมื่อเทียบกับการเลื่อนขึ้น การเลื่อนชั้นทางสังคมดังกล่าวเกิดขึ้นมากที่สุดในสมัยรัชกาลที่ ๑ รองลงมา คือ สมัยรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๒ ตามลำดับ

การเลื่อนขึ้น-ลงเช่นนี้ตามปกติเป็นการเลื่อนขึ้นหรือลงของบุคคลแต่ละคนเป็นจำนวน ๑ ครั้ง ในสถานการณ์ดังกล่าว ซึ่งการเลื่อนชั้นในสถานการณ์เช่นนี้

ไม่มีลักษณะ "ข้ามชั้นหลายชั้น" หรือ "ก้าวกระโดด" อย่างการเลื่อนชั้นใน
 สถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ ดังจะเห็นได้ใน ก.ร. ๑ ๑.๔ และ
 ก.ร. ๑ ๑.๕ พระยาอภัยธรรมและพระยาพิพัฒน์โกษา ซึ่งแม้จะได้เลื่อนชั้นเป็น
 เสนาบดีแต่ก็ยังคงบรรดาศักดิ์เดิมและเปลี่ยนราชทินนาม อย่างไรก็ดี ศักดินา
 เพิ่มขึ้นเป็น ๑๐,๐๐๐ ในฐานะเสนาบดี หรือใน ก.ร. ๑ ๓.๔ และ ก.ร. ๑ ๓.๕
 จมื่นราชาบาล และจมื่นสมุหพิमानก็ได้เลื่อนชั้นเพียง ๑ ชั้น คือ เป็นพระเท่านั้น
 ส่วนการเลื่อนลงคือการถูกถอดออกจากฐานันดรศักดิ์ที่ดำรงอยู่นั้นเป็นเช่นเดียว
 กับการเลื่อนลงในสถานการณ์บ้านเมืองภายในไม่ปกติ อย่างไรก็ตาม การเลื่อนชั้น
 ทางสังคมในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติมีข้อที่น่าพิจารณาเป็นพิเศษอีก ๓ ประการ
 คือ

ประการที่หนึ่ง ผู้ที่ถูกเลื่อนลงถ้ามีคุณสมบัติอื่นซึ่งสามารถชดเชยสาเหตุ
 ที่ถูกเลื่อนลงได้ก็มีโอกาสจะได้เลื่อนชั้นต่อมาดังในราย ก.ร. ๑ ๑.๑ และ ก.ร. ๑ ๑.๒
 ซึ่งได้เลื่อนชั้นใน ก.ร. ๑ ๑.๑๐ และ ก.ร. ๑ ๑.๑๑

ประการที่สอง ผู้ที่ได้เลื่อนชั้นหรือลงหลายครั้งในสถานการณ์แบบเดียวกัน
 ก็มี ๑๓ คนจากจำนวนทั้งหมด ๔๕ คน โดยเป็นขุนนางไทย ๕ คน เจ้ากับ
 ขุนนางเมืองประเทศราช ๘ คน ซึ่งแบ่งตามลักษณะการเลื่อนชั้นทางสังคมออก
 ได้เป็น ๖ ประเภทดังนี้

๑. เลื่อนชั้น-ชั้น คือ ผู้ที่ได้เลื่อนชั้น ๒ ครั้ง

ขุนนางไทย : หลวงสุวรรณคีรีสมบัติ ใน ข.ร. ๑ ๑.๒ และ ข.ร. ๑ ๑.๓

พระยาภักดีบริรักษ์ ใน ข.ร. ๒ ๕.๒ และ ข.ร. ๒ ๕.๓

เจ้าและขุนนางเมืองประเทศราช : พระยาภาวโลหะ ใน ก.ร. ๑ ๒.๑

ก.ร. ๑ ๔.๓

ตนกูบิศนุ ใน ข.ร. ๑ ๓.๒ ข.ร. ๑ ๔.๑

ตนกูอับดุลลา ใน ข.ร. ๓ ๗.๒ ข.ร. ๓ ๘.๑

แบบ ใน ง.ร. ๑ ๑.๑ ง.ร. ๑ ๒.๓

พระยาภลาโหม (ปก) ใน ง.ร. ๑ ๒.๒ ง.ร. ๑ ๓.๑

๒. ^๕เลื่อน^๕ชน-^๕ชน-^๕ชน คือ ผู้ที่^๕ได้^๕เลื่อน^๕ชน ๓ ครั้ง

ขุนนางไทย : พระยาราชสุภาวดี ใน ก.ร. ๓ ๓.๓ ก.ร. ๓ ๓.๔

ก.ร. ๓ ๔.๑

๓. ^๕เลื่อน^๕ชน-^๕ลง คือ ผู้ที่^๕ได้^๕เลื่อน^๕ชน ๑ ครั้ง ^๕ลง ๑ ครั้ง

เจ้าเมืองประเทศราช : เจ้านันทเสน ใน ก.ร. ๑ ๑.๑ ก.ร. ๑ ๒.๑

๔. ^๕เลื่อน^๕ลง-^๕ชน คือ ผู้ที่^๕ถูก^๕เลื่อน^๕ลง ๑ ครั้ง ^๕ได้^๕เลื่อน^๕ชน ๑ ครั้ง

ขุนนางไทย : เจ้าพระยาธรรมา ใน ก.ร. ๑ ๑.๑ ก.ร. ๑ ๑.๑๐

พระยายมราช ใน ก.ร. ๑ ๑.๒ ก.ร. ๑ ๑.๑๑

๕. ^๕เลื่อน^๕ชน-^๕ชน-^๕ลง คือ ผู้ที่^๕ได้^๕เลื่อน^๕ชน ๒ ครั้ง ^๕ลง ๑ ครั้ง

เจ้าเมืองประเทศราช : เจ้าอนุวงศ์ ใน ก.ร. ๑ ๒.๓ ก.ร. ๑ ๒.๔

ก.ร. ๓ ๔.๒

๖. ^๕เลื่อน^๕ชน-^๕ชน-^๕ลง-^๕ชน คือ ผู้ที่^๕ได้^๕เลื่อน^๕ชน ๒ ครั้ง แล้ว^๕ถูก^๕เลื่อน^๕ลง

๑ ครั้ง แล้ว^๕ได้^๕เลื่อน^๕ชน^๕อีก ๑ ครั้ง เป็นครั้งที่๕๓

เจ้าเมืองประเทศราช : พระยาไทรบุรี ใน ก.ร. ๒ ๕.๑ ข.ร. ๑ ๓.๑

ข.ร. ๒ ๕.๑ ข.ร. ๓ ๗.๑

จะเห็นได้ว่าสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติเนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายนอก ตลอดจนอุปนิสัยและคุณสมบัติของผู้จะได้เลื่อนชั้นทางสังคมเองทำให้มีการเลื่อนชั้นทางสังคมในลักษณะพิเศษได้ถึง ๖ ประเภท ในจำนวนนี้ พระยาราชสุภาวดีเป็นขุนนางไทยที่มีความชอบอย่างสูงด้วยคุณสมบัติสำคัญ คือ ความกล้าหาญ ความสามารถในการรบ ตลอดจนความจงรักภักดีต่อรัชกาลที่ ๓ และบ้านเมือง ทำให้ได้เลื่อนชั้นถึง ๓ ครั้งในเวลาใกล้เคียงกัน และในสถาน

การณแบบเดียวกัน อีกคนหนึ่ง คือ เจ้าพระยาไทรบุรี ก็มีความชอบ คือ ความสามารถในการรบและมีความจงรักภักดีต่อไทย กับยังเป็นผู้นำของหัวเมืองมลายูอยู่แล้ว จึงทำให้ได้เลื่อนชั้น ๒ ครั้งในระยะแรก แต่ต่อมาพระยาไทรบุรีเอาใจออกห่างจากไทย จึงถูกเลื่อนลง ๑ ครั้ง อย่างไรก็ตาม เมื่อเข้ามาขอรับผิดและขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาตามเดิม รัชกาลที่ ๓ ก็โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนชั้นอีกครั้งหนึ่ง ลักษณะการเลื่อนชั้นทางสังคมเช่นนี้จะไม่พบในการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์

ประการที่สาม ในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติ สตรีมีโอกาสได้เลื่อนชั้นถึง ๓ คน ทั้งนี้โดยอาศัยคุณสมบัติที่เป็นผู้กล้าหาญ มีความฉลาดไหวพริบ และมีความตั้งใจที่จะรักษาป้องกันบ้านเมืองจากการรุกรานของศัตรู ซึ่งแสดงถึงความรักชาติบ้านเมือง ความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และความรับผิดชอบต่อบ้านเมือง การเลื่อนชั้นของสตรีทั้งสามจะเห็นได้ในลำดับที่ ก ร. ๑ ๑.๖ ลำดับที่ ก ร. ๑ ๑.๗ และลำดับที่ ก ร. ๓ ๓.๑ โดยได้เลื่อนจากสตรีในสกุลขุนนางและมีบรรดาศักดิ์เป็นคุณหญิงตามสามี ๒ ท่าน และจากไม่มีบรรดาศักดิ์แต่เป็นน้องสาวอีก ๑ ท่านขึ้นเป็นท้าวเทพสตรี ท้าวศรีสุนทร และท้าวสุนารี เข้าใจว่าคงมีฐานะและศักดินาเช่นเดียวกับท้าวอินสุริยา ท้าวเทพภักดี ท้าวทองกิมมา และ ฯลฯ ซึ่งเป็นนวิเศศกลางนอก มีศักดินา ๔๐๐ นอกจากนี้ในสถานการณ์เดียวกัน พระซึ่งมีคุณสมบัติเช่นเดียวกับสตรีทั้งสามก็มีโอกาสเลื่อนชั้นในระบบราชการได้ โดยการสีกออกจากสมณเพศด้วยความสมัครใจแล้วเข้ารับราชการซึ่งทางการก็บ่าเห็นใจความชอบด้วยการให้บรรดาศักดิ์เป็นพระยาและมีตำแหน่งเป็นกรมการเมือง อย่างไรก็ตามกรณีนี้มีปรากฏเพียงรายเดียวคือลำดับที่ ก ร. ๑ ๑.๘

นอกจากข้อที่นำพิจารณาเป็นพิเศษ ๓ ประการข้างต้นแล้ว ยังมีเรื่องที่ควรกล่าวเพิ่มเติมอีกเรื่องหนึ่ง คือ การเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้าบ้านเวอภูธร

^๑ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, หน้า ๒๒๒.

(เรื่อง) ซึ่งเป็นสามัญชนชาวจีน และมีได้เป็นพระญาติวงศ์กับพระราชวงศ์จักรี แต่ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าในสถานการณเมื่อรัชกาลที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ และสถาปนาพระราชวงศ์จักรี โดยรับราชการในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ดังกล่าวมาแล้วในบทที่ ๓ ต่อมาเจ้าบำเรอภูธร ฯ ได้เลื่อนชั้นทางสังคมโดยได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นกรมหมื่น และกรมขุนสุนทรภู่ยศตามลำดับ ทั้งนี้คงเนื่องมาจากเป็นเพราะได้มีโอกาสปฏิบัติราชการ มีความชอบในการสงคราม ใด ๆ อย่างไรก็ดีไม่มีหลักฐานชั้นต้นระบุชัดว่าพระองค์ได้เลื่อนชั้นเป็นกรมหมื่นและกรมขุนตั้งแต่เมื่อไร และเพราะเหตุใด แต่อาจสันนิษฐานได้ว่าคงต้องได้เลื่อนเป็นกรมขุนก่อนสงครามไทย-พม่า ครั้งที่ ๗ พ.ศ. ๒๓๔๕ อย่างแน่นอน เพราะหลักฐานระบุว่าในการรบครั้งกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทประชวรหนักที่เมืองเถิน จึงรับสั่งให้กรมขุนสุนทรภู่เป็นแม่ทัพพร้อมด้วยพระองค์เจ้าดำควน พระองค์เจ้าอินทปัตธนาทัพวังหน้าขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่^๒ และสามารถตีหักเข้าค่ายพม่าได้ก่อนกองทัพของวังหลวง นอกจากนี้ความชอบที่ทำให้เลื่อนชั้นก็คงเป็นเพราะทรงเป็น “พี่น้องร่วมสาบาน” กับกรมพระราชวังบวร ฯ คงเป็นที่โปรดปรานของวังหน้า พระองค์เองก็ทรงมีพระปรีชาสามารถในการรบได้ทำการรบ “เคียงป่าเคียงไหล” กับกรมพระราชวังบวร ฯ หลายครั้ง จนกระทั่งบั้นปลายแห่งพระชนม์ชีพของวังหน้าเอง อย่างไรก็ดี เนื่องจากไม่มีหลักฐานระบุการได้เลื่อนชั้นทั้ง ๒ คราวดังกล่าว ผู้วิจัยจึงมิได้นำไปใส่ไว้ในตารางและข้อพิจารณาในการเลื่อนชั้นทางสังคมครั้งรายอื่น ๆ แต่เนื่องจากการเลื่อนชั้นทางสังคมของพระองค์เป็นเรื่องที่น่าสนใจ และมีหลักฐานว่าเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมที่เกิดขึ้นใน

^๑ ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕) (กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๑๖๐.

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (ชำระ) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๘) หน้า ๒๕๔-๒๕๕.

สมัยรัชกาลที่ ๑ และในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติ ผู้วิจัยจึงนำมาพิจารณาไว้
ด้วยในหัวข้อเดียวกันนี้

กล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้าน
เมืองไม่ปกติ สืบเนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายนอกส่งผลให้มีการ
เลื่อนชั้นมากกว่าการเลื่อนลง การเลื่อนชั้นและลงก็ทำได้หลายครั้ง โดยเฉพาะการ
เลื่อนชั้นซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นพวกเจ้าและขุนนางเมืองประเทศราช ทำให้เห็นว่า
ฝ่ายไทยก็มีนโยบายสนับสนุนให้เจ้าและขุนนางเมืองประเทศราชได้เลื่อนชั้นตราบ
เท่าที่จงรักภักดีต่อฝ่ายไทย แม้เอาใจออกห่างเมื่อกลับมาสวามิภักดิ์ก็ตามเดิมฝ่าย
ไทยก็ยอมยกโทษให้ นับว่าไทยมีนโยบายผ่อนปรนในการปกครองเมืองประเทศ
ราช ส่วนคนไทยที่ทำความชอบก็จะได้เลื่อนชั้นมากและน้อยตามความชอบของ
ตน โดยไม่มีการปิดกั้นโอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคม นอกจากนั้นขุนนางผู้ใด
ทำความผิด แต่ถ้ายังมีความชอบอยู่บ้างก็จะได้รับการผ่อนปรนในการลงโทษทัณฑ์
และยังมีโอกาสได้เลื่อนชั้นต่อมาด้วย นับว่าพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยนั้นทรง
มีพระราโชบายสร้างทั้งพระเดชและพระคุณในการปกครองบ้านเมือง

สถาบันวิจัยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทสรุป

การเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕-พ.ศ. ๒๓๗๔) นั้น ส่วนใหญ่เป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมในระบบราชการ ซึ่งเป็นวิถีทางที่บุคคลจะได้เลื่อนชั้นทางสังคมมากที่สุด โดยเป็นไปตามพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์ ดังนั้น การเลื่อนชั้นทางสังคมจึงยอมนับกับสถานการณ์ของบ้านเมืองที่จะทำให้บุคคลผู้เกี่ยวข้องได้ปฏิบัติราชการอันเป็นผลต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมตามระบบราชการ นั่นก็คือ สถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ สถานการณ์บ้านเมืองปกติ และสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติ การเลื่อนชั้นทางสังคมมี ๒ แบบคือการเลื่อนชั้นซึ่งหมายถึงการที่บุคคลได้รับบรรดาศักดิ์และตำแหน่งสูงขึ้นตามความดีความชอบ และการเลื่อนลง คือ การที่ผู้กระทำความผิดถูกถอดออกจากบรรดาศักดิ์และตำแหน่งลงเป็นไพร่ ถูกจำคุกหรือถูกประหารชีวิตตามโทษานุโทษของตน

กลุ่มบุคคลที่มีโอกาสเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ทั้งสามรัชกาลคือ เจ้าขุนนาง และพระสงฆ์ สำหรับเจ้าและขุนนางจะเป็นการเลื่อนชั้น ส่วนพระสงฆ์มีทั้งการเลื่อนชั้นและการเลื่อนลง สาเหตุและปัจจัยที่ทำให้เจ้าและขุนนางได้เลื่อนชั้น นอกจากเป็นเพราะสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ได้ขึ้นครองราชย์อันถือได้ว่าเป็นสาเหตุและปัจจัยภายนอกประการหนึ่งที่ทำให้ต้องมีการเลื่อนยศและตำแหน่งเจ้าและขุนนางที่ทำความดีความชอบต่อพระมหากษัตริย์ตามธรรมเนียมและเพื่อแทนที่ตำแหน่งที่ว่างอยู่จากรัชกาลก่อนแล้ว ยังสืบเนื่องจากสาเหตุและปัจจัยภายใน คือ ความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับพระมหากษัตริย์ ความซื่อตรง จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และ

พระราชวงศ์ ความสามารถในการเป็นข้าหลวงเดิม หรือเป็นผู้อยู่ใต้บังคับบัญชามาก่อน การมีส่วนเป็นผู้สนับสนุนการขึ้นครองราชย์ การมีความรู้ความสามารถทางด้านการบริหารราชการในกรมต่าง ๆ อยู่ก่อนที่จะได้เลื่อนขึ้นตลอดจนการเป็นที่โปรดปรานขององค์พระมหากษัตริย์ ทั้งนี้โดยที่ในช่วงขึ้นครองราชย์ดังกล่าว พระชนมายุยังไม่เป็นเกณฑ์สำคัญในการเลื่อนขึ้นของเจ้า เจ้าที่พระชนมายุน้อย ถ้าอยู่ในข่ายของสาเหตุและปัจจัยภายในข้างต้นก็สามารถเลื่อนขึ้นสูงกว่าเจ้าที่พระชนมายุมากกว่า ส่วนขุนนางที่ได้เลื่อนขึ้นเป็นขุนนางชั้นสูงระดับพระยาและเจ้าพระยานั้น อายุนับว่ามีความสำคัญไม่น้อยเพราะส่วนใหญ่ก็มีอายุในชั้นผู้ใหญ่ หรือเป็นผู้อาวุโสที่ผ่านชีวิตการรับราชการมีประสบการณ์มา มากพอที่จะเป็นขุนนางระดับเสนาบดีได้ ในสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ทั้ง ๓ รัชกาลนี้ ปรากฏว่าในรัชกาลที่ ๑ มีเจ้าและขุนนางได้เลื่อนขึ้นเป็นจำนวนมากและเป็นไปอย่างกว้างขวาง คือ มีลักษณะแบบ "ก้าวกระโดด" ข้ามหลายชั้น ยิ่งกว่าอีก ๒ รัชกาล ทั้งนี้เป็นเพราะว่าช่วงสมัยรัชกาลที่ ๑ มิใช่เป็นช่วงขึ้นครองราชย์เท่านั้น แต่เป็นช่วงของการสร้างบ้านเมือง และตั้งพระราชวงศ์ใหม่ ดังนั้นจึงต้องมีการสถาปนาเจ้าของพระราชวงศ์ใหม่ขึ้นเป็นจำนวนมาก รวมทั้งการแต่งตั้งขุนนางของพระมหากษัตริย์ในพระราชวงศ์ใหม่ด้วย ซึ่งเป็นผลต่อการเลื่อนขึ้นทางสังคมในทางขึ้นของบุคคลทั้ง ๒ กลุ่มซึ่งมาจากพื้นฐานอย่างเดียวกันคือการเป็นคนสามัญ (ผู้มีเชื้อเป็นเจ้าแต่กำเนิด) ในสกุลขุนนางเช่นเดียวกัน โดยที่พวกหนึ่งก้าวขึ้นเป็นเจ้าในพระราชสกุลวงศ์ อีกพวกหนึ่งยังคงอยู่ในสกุลขุนนาง และมีการเลื่อนขึ้นในระบบราชการภายใต้พระราชวงศ์ใหม่ สำหรับในรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ นั้น การเลื่อนขึ้นของเจ้ามีเพียง ๒-๓ พระองค์ และเป็นเจ้าระดับที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ และเป็นตำแหน่งเจ้าสำคัญในระดับพระมหาอุปราช และพระราชมารดาเท่านั้น ส่วนขุนนางก็มีเพียงไม่กี่คนทั้งนี้เพราะในช่วงนี้มิใช่เป็นช่วงสถาปนากองทัพบ้านเมืองและพระราชวงศ์ใหม่

แต่เป็นช่วงของการสืบสันตติวงศ์ต่อมา ผู้คนทั้งเจ้าและขุนนางส่วนใหญ่ก็ยังคงมีชีวิตอยู่และดำรงตำแหน่งสืบต่อกันมาแต่รัชกาลก่อน จากระัชกาลที่ ๑ ไปสู่อุรัราชกาลที่ ๒ และจากระัชกาลที่ ๒ ไปสู่อุรัราชกาลที่ ๓ ตามลำดับ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมในกลุ่มเจ้าและขุนนางเช่นนี้เป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมของชนชั้นผู้ปกครองอยู่ก่อนแล้ว แม้ว่าในสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ เจ้าและขุนนางจะได้เลื่อนชั้นทั้งหมดดังกล่าว อย่างไรก็ตามในระหว่างระหว่างรัชกาลที่ ๑ สวรรคต ต่อเนื่องถึงช่วงที่รัชกาลที่ ๒ จะขึ้นครองราชย์ มีการเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้าและขุนนางกลุ่มหนึ่งในทางลง คือ การถูกถอดยศ บรรดาศักดิ์และตำแหน่งลงเป็นสามัญชน และบางส่วนได้ถูกประหารชีวิตในข้อหากบฏ มีข้อสังเกต คือ เจ้ากลุ่มนี้มิใช่เป็นเชื้อพระวงศ์ในพระราชวงศ์จักรีโดยตรง

ส่วนพระสงฆ์ซึ่งมีทั้งการเลื่อนชั้นและเลื่อนลงนั้น การเลื่อนชั้นคือการได้เลื่อนชั้นเป็นพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่และสมเด็จพระสังฆราช ส่วนการเลื่อนลงคือการถูกลดฐานันดรสมณศักดิ์ หรือถูกถอดออกจากสมณเพศเป็นคนสามัญ การเลื่อนชั้นและเลื่อนลงจะปรากฏในสมัยรัชกาลที่ ๑ มากที่สุด ส่วนสองรัชกาลหลังมีแต่การเลื่อนชั้นและมีน้อยราย สาเหตุและปัจจัยที่ทำให้พระสงฆ์ได้เลื่อนชั้นทางสังคม คือ นอกจากสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์แล้ว สำหรับผู้ที่ได้เลื่อนชั้นได้แก่ การเป็นผู้ประพาศพระธรรมวินัยเคร่งครัด มีความรู้ความสามารถสูงในทางพระพุทธศาสนา ส่วนผู้ที่ถูกเลื่อนลงได้แก่การประพาศผิดพระธรรมวินัย ประจบสอพลอ อย่างไรก็ตาม พระสงฆ์ที่ถูกเลื่อนลงโดยการถูกถอดออกจากสมณเพศก็จะได้เข้ารับราชการและมีโอกาสได้เลื่อนชั้นในระบบราชการทั้งนี้เพราะรัชกาลที่ ๑ ทรงเห็นคุณค่าว่าเป็นผู้มีความรู้สูง ในวิชาหนังสือ ซึ่งจำเป็นสำหรับสถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้น ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งสำหรับการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์เช่นนี้คือ มีการปล่อยนักโทษให้เป็นอิสระ ซึ่งอาจถือได้ว่า เป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมลักษณะหนึ่ง จากการเป็นนักโทษมาเป็นไทแก่ตัว แต่เรื่องนี้จะไม่ปรากฏหลักฐานทั้งในรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๓

สำหรับการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้านเมืองปกตินี้ก็ยังคงเป็นของกุ่มเจ้า ขุนนาง และพระสงฆ์ เป็นหลัก โดยที่การเลื่อนชั้นทางสังคมของเจ้าจะเป็นการเลื่อนชั้นแต่เพียงอย่างเดียว ซึ่งมี ๓ แนวทางคือการเลื่อนชั้นให้ทรงกรมกับการเลื่อนกรม การเลื่อนพระสกุลยศ และการได้รับตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณกับตำแหน่งเจ้านายกำกับราชการกรมต่าง ๆ โดยที่ส่วนใหญ่แล้วจะยังคงดำรงพระอิสริยยศเดิม ในการเลื่อนชั้นทั้งสามแนวทางนี้ การเลื่อนชั้นในแนวทางที่หนึ่งหรือการสถาปนาให้ทรงกรมและการเลื่อนกรม มีอัตราว่าการเลื่อนชั้นสูงที่สุดในขณะที่การเลื่อนชั้นในแนวทางที่สองคือการเลื่อนพระสกุลยศมีอัตราต่ำสุด อย่างไรก็ตามสาเหตุและปัจจัยในการเลื่อนชั้นทั้งสามแนวทางก็เป็นไปในลักษณะเดียวกันเป็นส่วนใหญ่ คือ ความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ การเป็นที่โปรดปรานและไว้วางพระราชหฤทัยของพระมหากษัตริย์ พระชนมายุที่เหมาะสม ซึ่งนำไปสู่พระปรีชาสามารถและประสบการณ์ ตลอดจนการสิ้นพระชนมายุของเจ้านายที่ดำรงตำแหน่งสำคัญ ส่วนสาเหตุและปัจจัยประการไหน จะมีผลต่อการเลื่อนชั้นมากน้อยเพียงใดนั้นก็ขึ้นอยู่กับพระมหากษัตริย์แต่ละรัชกาลที่ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจที่จะเลื่อนเจ้านายให้สูงขึ้นเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตามจะให้ข้อสังเกตได้ว่า สาเหตุและปัจจัยที่เป็นเกณฑ์กลางที่พระมหากษัตริย์ทั้ง ๓ รัชกาลทรงใช้เป็นบรรทัดฐานในการพิจารณาการเลื่อนชั้นอย่างเดียวกัน คือ พระชนมายุที่เหมาะสมซึ่งนำไปสู่การใช้ระบบอาวุโสด้วยนอกจากการเลื่อนชั้นจะขึ้นกับพระมหากษัตริย์แล้วยังขึ้นกับภาวการณ์ของบ้านเมืองด้วย ดังจะเห็นได้ว่าการเลื่อนชั้นของเจ้านายในสมัยรัชกาลที่ ๑ แม้จะน้อยกว่าสมัยรัชกาลที่ ๓ ในด้านจำนวนแต่จะสูงกว่ามากในตำแหน่งพระอิสริยยศที่เจ้านายได้เลื่อนชั้น คือ ในสมัยรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ เจ้ทั้งหมดยังได้เลื่อนชั้นเป็นเพียงกรมหมื่นแต่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ จะมีทั้งการสถาปนาเป็นกรมหมื่น กรมขุน การเลื่อนชั้นเป็นกรมหลวงและกรมพระ ทั้งนี้อาจกล่าวได้ว่า ในระยะนี้เป็นช่วงสถาปนาพระราชวงศ์จักรีขึ้นปกครอง

บ้านเมือง รัชกาลที่ ๑ ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องทำให้พระราชวงศ์มีความเป็น ปึกแผ่นมั่นคงและวิถีทางหนึ่ง คือ การสถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์และการเลื่อน ชั้นทางสังคมของเจ้านายให้สูงขึ้น โดยการสถาปนาและเลื่อนพระสกุลยศกับพระ อิศริยยศ ซึ่งได้ทรงกระทำมาครั้งหนึ่งในตอนขึ้นครองราชย์ และยังทรงกระ ทำต่อมาในยามปกติ โดยในช่วงขึ้นครองราชย์จะเป็นการเลื่อนชั้นของเจ้านายใน “รุ่น” เดียวกับพระองค์เป็นส่วนใหญ่ สำหรับในยามปกตินั้นส่วนใหญ่จะเป็นการ เลื่อนชั้นของเจ้านายใน “รุ่น” พระราชโอรส พระราชธิดาและพระเจ้าหลาน- ยายเธอ ส่วนการจะได้เลื่อนชั้นถึงขั้นไหนนั้นก็ขึ้นอยู่กับสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ทั้ง วิเคราะห์มาแล้ว อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาระยะเวลาสาเหตุและปัจจัยของการเลื่อน ชั้น จะเห็นได้ว่าในยามปกตินี้เจ้านายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงมีโอกาส ที่จะได้เลื่อนชั้นอยู่เกือบตลอดเวลาแม้จะอยู่ในสมณเพศดังในกรณีของกรมหมื่น นุชิตชิโนรส

ส่วนขุนนางนั้น ผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในภาวะปกติแบ่งได้เป็น ๒ ประเภท คือ ผู้ที่เป็นขุนนางและเจ้าประเทศราช หรือเป็นผู้มีเชื้อสายขุนนางและ ราชนิกุลอยู่แล้วประเภทหนึ่ง กับผู้ที่มิได้รับราชการหรือมีเชื้อสายขุนนางหรือเป็น ราชนิกุลมาก่อนซึ่งได้แก่ไพร่ และบุคคลนอกกระบบไพร่ คือ ชาวจีนกับชาว ตะวันตก การเลื่อนชั้นทางสังคมมีทั้งการเลื่อนชั้นซึ่งได้แก่การได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ และตำแหน่งกับการเลื่อนลง โดยถูกถอดจากบรรดาศักดิ์และตำแหน่ง ปรากฏว่า ผู้ที่ได้เลื่อนชั้นมีจำนวนสูงกว่าผู้ที่ถูกเลื่อนลงมาก ทั้งนี้โดยมีสาเหตุและปัจจัยต่างๆ เช่น การเลื่อนชั้นแทนตำแหน่งที่ว่างอยู่ การเป็นผู้มีความรู้ความสามารถโดยเฉพาะ ชาวจีนซึ่งมีความรู้ความสามารถด้านเศรษฐกิจ ความดีความชอบ การมีความ สัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ เป็นต้น ส่วนการเลื่อนลงมักเป็นในลักษณะที่ไม่เป็น ที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์ การประพฤติกมิชอบต่อหน้าที่ราชการและราษฎร ตลอดจนการไม่จัดส่งรายได้มาให้รัฐครบตามจำนวนและกำหนดเวลา นอกจากนั้น

ในภาวะปกติขุนนางก็มีโอกาสได้เลื่อนขึ้นในลักษณะ "ข้ามชั้น" ด้วย แต่สำหรับไพร่จะได้เลื่อนขึ้นเป็นเพียงระดับหมื่นและขุนเท่านั้น ส่วนชาวจีนจะได้เลื่อนขึ้นถึงระดับพระยา ส่วนชาวตะวันตกนั้นการเลื่อนขึ้นเป็นเพียงแต่ในนาม คือ การได้รับบรรดาศักดิ์และเครื่องยศอย่างขุนนางไทย มิใช่เป็นการรับราชการกับไทยอย่างแท้จริง นอกจากนี้ในภาวะปกติการเลื่อนขึ้นของสตรีส่วนใหญ่เป็นไปตามสามีการที่จะเลื่อนขึ้นด้วยตนเองนั้นปรากฏเพียง ๑ ราย

สำหรับพระสงฆ์นั้นในยามปกติมีโอกาสได้เลื่อนชั้นทางสังคมทั้งในทางขึ้นและลง พระสงฆ์ในระดับพระราชคณะได้เลื่อนขึ้นมากกว่าเลื่อนลง ซึ่งสาเหตุและปัจจัยที่ทำให้เลื่อนขึ้น คือ การแทนที่พระสงฆ์สมณศักดิ์สูงเป็นสำคัญ ส่วนพระสงฆ์ทั่วไป จะพบการเลื่อนลงเป็นจำนวนมากในสมัยรัชกาลที่ ๓ ความผิดที่ทำให้เลื่อนลง คือ การกระทำความผิดทางเพศ นอกจากนี้สามัญชนก็มีโอกาสใช้สถาบันสงฆ์เป็นวิถีทางที่ทำให้ได้เลื่อนชั้นด้วย

สำหรับการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกตินั้น สืบเนื่องมาจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายใน และปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายนอก ปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ รัชกาลละ ๑ ครั้ง โดยในสมัยรัชกาลที่ ๑ เกิดขึ้น ๖ ปีก่อนสิ้นรัชกาล สมัยรัชกาลที่ ๒ เกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกับที่รัชกาลที่ ๒ จะขึ้นครองราชย์ ดังนั้นเหตุการณ์ในรัชกาลนี้จึงสามารถจัดอยู่ได้ทั้งในสถานการณ์เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ และในสถานการณ์บ้านเมืองภายในไม่ปกติ สำหรับในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้นปรากฏว่าเหตุการณ์ไม่สงบเกิดขึ้นถึง ๓ ครั้ง โดยเกิดขึ้นทั้งตอนต้น ตอนกลาง และตอนปลายรัชกาล จึงนับว่าเป็นรัชกาลที่มีปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในมากที่สุด แม้ว่าตอนกลางรัชกาลปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองจะทำให้มีการเลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้น ซึ่งนับว่าเป็นครั้งเดียว

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ตาม จากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในที่มีผลต่อการเดินทางขึ้นทางสังคม ๕ ครั้งนับเป็นผลต่อการเดินทางลงถึง ๔ ครั้ง เป็นผลต่อการเดินทางขึ้นเพียง ๑ ครั้ง แสดงให้เห็นว่าสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติสืบเนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในนั้น ทำให้คนในสังคมไทยผู้เกี่ยวข้องทั้งเจ้า ขุนนาง ไพร่ และทาส ถูกเลื่อนชั้นทางสังคมลงเกือบทั้งหมดยกเว้นในกรณีการเลื่อนชั้นซึ่งมีเพียงกรณีเดียว ทั้งนี้คงเป็นเพราะปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายในสืบเนื่องมาจากการก่อการกบฏเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งถือว่าเป็นภัยที่ร้ายแรงมากต่อความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์และบ้านเมือง โดยส่วนรวมนั่นเอง

ส่วนการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณ์บ้านเมืองไม่ปกติในสืบเนื่องจากปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองภายนอก ซึ่งส่งผลให้มีการเลื่อนชั้นมากกว่าการเลื่อนลง การเลื่อนขึ้นและลงก็ทำได้หลายครั้ง โดยเฉพาะการเลื่อนขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นพวกเจ้าและขุนนางเมืองประเทศราช ทำให้เห็นว่าฝ่ายไทยก็มีนโยบายสนับสนุนให้เจ้าและขุนนางเมืองประเทศราชได้เลื่อนชั้นตราบเท่าที่จงรักภักดีต่อฝ่ายไทย แม้เอาใจออกห่าง เมื่อกลับมาสวามิภักดิ์ตามเดิมฝ่ายไทยก็ยอมยกโทษให้ นับว่าไทยมีนโยบายผ่อนปรนในการปกครองเมืองประเทศราช ส่วนคนไทยที่ทำความชอบก็จะได้เลื่อนชั้นมากและน้อยตามความชอบของตน โดยไม่มีการปิดกั้นโอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคม นอกจากนี้ขุนนางผู้ใดทำความผิด แต่ถ้ายังมีความชอบอยู่บ้างก็จะได้รับการผ่อนปรนในการลงโทษทัณฑ์ และยังมีโอกาสได้เลื่อนชั้นต่อมา นับว่าพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยนั้นทรงมีพระราชโบายสร้างทั้งพระเดชและพระคุณในการปกครองบ้านเมือง

จากการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลในทั้งสามสถานการณ์ จะเห็นได้ว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมจะเกิดขึ้นในกลุ่มเจ้า และพระสงฆ์มากกว่ากลุ่ม

อื่น และการเลื่อนชั้นทางสังคมจะเป็นการเลื่อนชั้นมากกว่าเลื่อนลง อย่างไรก็ตาม
 เพื่อให้การศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลชัดเจนยิ่งขึ้น ผู้วิจัยจะศึกษา
 เฉพาะบุคคล เพื่อเป็นตัวอย่างให้เห็นการเลื่อนชั้นทางสังคมในชั่วอายุของบุคคล
 ผู้นั้น และระหว่างชั่วอายุของบุคคลผู้นั้นกับบิดา ทั้งนี้โดยมีเกณฑ์ในการนำ
 บุคคลมาเป็นตัวอย่างศึกษาดังนี้

ประการแรก เป็นบุคคลที่มีการเลื่อนชั้นทางสังคมในชั่วอายุปรากฏ
 หลายครั้งในงานวิจัยนี้

ประการที่สอง จำนวนผู้ที่จะเป็นตัวอย่างศึกษาใช้กลุ่มละ ๒ คน
 สำหรับเจ้ากับขุนนาง ส่วนไพร่และสตรีนั้นมีการเฉลี่ยละ ๑ ตัวอย่างเพราะข้อมูลมี
 จำกัด สำหรับพระสงฆ์และบุคคลนอกระบบไพร่ขอไม่นำมาศึกษาในที่นี้เพราะมี
 ปัญหาข้อมูลไม่ชัดเจน

เจ้า ได้แก่ รัชกาลที่ ๓ และหม่อมไกรสร

ขุนนาง ได้แก่ เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) และเจ้าพระยา
 พระคลัง ว่าที่สมุหกลาโหม (ติศ บุนนาค)

ไพร่ คือ สุนทรภู่

สตรี คือ ท้าวสุรนารี (คุณหญิงโม)

เจ้า

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑ พระนามเดิมคือพระองค์เจ้า
 ทัฬหี เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของรัชกาลที่ ๒ กับเจ้าจอมมารดาเยี่ยม
 พระราชสมภพเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ พระองค์ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้นอยู่
 ตลอดเวลาตามลำดับ คือ ขณะดำรงพระสกุลยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้า
 ทัฬหีได้ทรงกำกับราชการกรมท่าหรือกรมพระคลัง ต่อมาเมื่อพระชนมายุ ๒๖

พรรษา (พ.ศ. ๒๓๕๖) ได้ทรงเลื่อนขึ้นเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ และทรงกำกับราชการกรมอื่น ๆ อีกหลายกรม จนเมื่อพระชนมายุ ๓๕ พรรษา ได้ทรงเป็นผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณรัชกาลที่ ๒ พระราชบิดา ซึ่งถือว่าเป็นตำแหน่งสำคัญรองลงมาที่แต่รัชกาลที่ ๒ เท่านั้น จากพระปรีชาสามารถ ประสพการณ์ในทางราชการ ตลอดจนการที่ได้ทรงปฏิบัติราชการร่วมกันมากับเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่หลายท่าน ทำให้ทรงได้รับการอัญเชิญจากที่ประชุมเจ้านาย ขุนนาง เสนาบดี ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๓ ภายหลังจากพระราชบิดาสวรรคตโดยมิได้ทรงมอบราชสมบัติให้แก่ผู้ใด ขณะเมื่อมีพระชนมายุ ๓๗ พรรษา (พ.ศ. ๒๓๖๗) ทั้งนี้แม้ว่ารัชกาลที่ ๓ จะมิได้เป็นพระราชโอรสที่ประสูติจากอัครมเหสี และขณะนั้นมีพระราชโอรสประสูติจากอัครมเหสี ๒ พระองค์ คือ เจ้าฟ้ามงกุฎ และเจ้าฟ้าจุฑามณีก็ตาม

เมื่อศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมเปรียบเทียบในระหว่างชั่วอายุคน คือระหว่างรัชกาลที่ ๓ กับรัชกาลที่ ๒ พระราชบิดา จะเห็นได้ว่า พระราชบิดาทรงถือกำเนิดมาในสกุลขุนนาง มีพระนามเดิมว่าฉิม เป็นบุตรคนโตของหลวงยกบัตรเมืองราชบุรี (พระยศในขณะนั้นของรัชกาลที่ ๑ ทรงพระราชสมภพใน พ.ศ. ๒๓๑๐) เมื่อสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกพระราชบิดาปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๑ และสถาปนาพระราชวงศ์ใหม่แล้ว ก็โปรดเกล้าฯ สถาปนาฉิมขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงอิสรสุนทร ขณะพระชนมายุ ๑๕ พรรษา (พ.ศ. ๒๓๒๕) ต่อมาพระชนมายุ ๓๙ พรรษา (พ.ศ. ๒๓๕๙) ก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลตำแหน่งพระมหาอุปราช และได้ทรงรับมอบราชสมบัติจากพระราชบิดาขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๒ เมื่อพระชนมายุ ๕๒ พรรษา (พ.ศ. ๒๓๕๒)

จะเห็นได้ว่า การเลื่อนชั้นทางสังคมของรัชกาลที่ ๒ เป็นการเลื่อนชั้นเหมือนกัน แต่เป็นการเลื่อนชั้นที่สูงกว่ารัชกาลที่ ๓ ในด้านพระสกุลยศและพระอิสริยยศ แต่ในด้านตำแหน่งใกล้เคียงกัน ในช่วงหลัง รัชกาลที่ ๓ ได้เลื่อนชั้นเร็วกว่ารัชกาลที่ ๒ เมื่อพิจารณาถึงพระชนมายุ คือ ทรงเป็นพระมหากษัตริย์เมื่อพระชนมายุเพียง ๓๗ พรรษา ขณะที่พระราชบิดาเป็นเมื่อพระชนมายุ ๔๒ พรรษา พระองค์ยังครองราชย์นานกว่าพระราชบิดา คือ ถึง ๒๗ ปี ขณะที่พระราชบิดาครองราชย์เพียง ๑๕ ปี อย่างไรก็ตามการที่รัชกาลที่ ๓ ทรงได้เลื่อนชั้นถึงเพียงนี้ก็เป็นเพราะพื้นฐานต่าง ๆ ที่ทรงได้รับจากพระราชบิดาเป็นสำคัญ นอกเหนือจากคุณสมบัติส่วนตัวพระองค์

หม่อมไกรสร เป็นพระราชโอรสของรัชกาลที่ ๑ กับเจ้าจอมมารตาน้อยแก้ว ประสูติ พ.ศ. ๒๓๓๔ โดยมีพระสกุลยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าไกรสร ทรงได้เลื่อนชั้นเป็นครั้งแรกในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งมีศักดิ์เป็น “พี่ต่างพระมารดา” โดยได้กำกับกรมพระกษัตริย์วงศ์ แต่ยังไม่ทรงกรม (ไม่อาจะรับบีได้) ต่อมาเมื่อพระชนมายุ ๒๗ พรรษา (พ.ศ. ๒๓๖๑) ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นรักษษรณเรศร์ และกำกับราชการกรมสังฆการี ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ เมื่อพระชนมายุ ๔๑ พรรษา (พ.ศ. ๒๓๗๕) ก็ได้เลื่อนชั้นเป็นกรมหลวงรักษษรณเรศ แต่ต่อมาอีก ๑๖ ปี คือ เมื่อพระชนมายุ ๕๗ พรรษา (พ.ศ. ๒๓๙๑) ก็ถูกถอดออกจากการเป็นเจ้าวงศ์เป็นหม่อมไกรสร และถูกประหารชีวิต

จะเห็นได้ว่า หม่อมไกรสรเป็นตัวอย่างของการเลื่อนชั้นอย่างรวดเร็วติดต่อกันหลายครั้ง แต่ก็ถูกเลื่อนลงอย่างมากที่สุด และถูกประหารชีวิตเพียงในชั่วชีวิตของหม่อมไกรสรเท่านั้น ดังได้วิเคราะห์สาเหตุและปัจจัยของการเลื่อนชั้นและเลื่อนลงไว้แล้วในบทที่ ๕ เมื่อศึกษาเปรียบเทียบ กับ พระราชบิดาก็จะเห็นว่า

พระราชบิดา คือ รัชกาลที่ ๑ ทรงได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางสูงขึ้นไปเพียงอย่างเดียว แม้ว่าจะถือกำเนิดมาในสกุลขุนนาง ขณะที่หม่อมไกรสรถือกำเนิดมาในฐานะพระราชโอรสของพระมหากษัตริย์ แม้จะมีพระมารดาเป็นพระสนมก็ตาม และในที่สุดพระราชบิดาก็ได้เป็นปฐมกษัตริย์ ส่วนหม่อมไกรสรบันปลายชีวิตประสบความล้มเหลวอย่างสิ้นเชิง อาจกล่าวได้ว่าฐานะชาติกำเนิดที่ได้จากพระราชบิดาเป็นพื้นฐานสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้หม่อมไกรสรได้เลื่อนชั้นตามลำดับ แต่พฤติกรรมของตนเองในระยะหลังได้ทำให้หม่อมไกรสรต้องประสบเคราะห์กรรม ซึ่งส่งผลกระทบทำให้สายโลหิตต้องเลื่อนลงเป็นสามัญชน

ขุนนาง

เจ้าพระยาบดินทร์เดชา นามเดิมคือ สิงห์ เป็นบุตรเจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๐ ก่อนการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ๕ ปี ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้เป็นจมื่นเสมอใจราช หัวหมื่นมหาเสวก ขณะนั้นคงมีอายุราว ๓๒ ปี (พ.ศ. ๒๓๕๒) ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้ไปรับราชการวังหน้า เป็นพระยาเกษตรรักษา ขณะนั้นอายุคงประมาณ ๓๒-๓๙ ปี แต่เนื่องจากป่วยเรื้อรังตีหน้าเรือพระที่นั่ง ของกรมพระราชวังบวรมหาเสนาในรัชกาลที่ ๒ จึงถูกถอดบรรดาศักดิ์และตำแหน่ง เมื่อวังหน้าที่วังคตใน พ.ศ. ๒๓๖๐ และรัชกาลที่ ๓ ขณะเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงขอพระราชทานอภัยโทษให้ จึงได้เข้ารับราชการใหม่และได้เป็นว่าที่พระยาท้ายน้ำ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นพระยาราชสุภาวดี ขณะอายุประมาณ ๕๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๖๗) เมื่อไปราชการทัพปราบกบฏเวียงจันทน์ครั้งแรกมีความชอบ ก็ได้เลื่อนชั้นเป็นเจ้าพระยาราชสุภาวดี ขณะนั้นอายุประมาณ ๕๒ ปี (พ.ศ. ๒๓๖๙) เมื่อเจ้าพระยาอภัยภูธร สมุหนายก (น้อย บุณยรัตพันธุ์) ถึงแก่สัญกรรม ท่านก็ได้เลื่อนชั้นเป็นว่าที่สมุหนายก อายุ

ประมาณ ๔๓ ปี (พ.ศ. ๒๓๗๐) ต่อมาไม่นานภายหลังปราบกบฏเวียงจันทน์ได้ ก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาบดินทร์เดชา สมุหนายก ซึ่งขณะนั้นก็คงมีอายุ ๔๓ ปี ท่านถึงแก่อสัญกรรมใน พ.ศ. ๒๓๙๒ อายุ ๗๒ ปี

จะเห็นได้ว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชา ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทางขึ้นแล้ว ก็ถึง ช่วงหนึ่งในตอนอายุประมาณเกือบ ๔๐ ปี แต่ก็ไม่นานนัก เพราะในไม่ช้า ก็ได้เลื่อนขึ้น จนกระทั่งเป็นอัครมหาเสนาบดีที่สมุหนายก เมื่ออายุเพียง ๔๒ ปี ๕๕ ทั้งนี้เพราะความรู้ความสามารถด้านการรบ และเป็นที่ยอมรับของรัชกาลที่ ๓

ส่วนบิดาของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา คือ เจ้าพระยาอภัยราชา (บั้น) เป็น ข้าราชการในรัชกาลที่ ๑ ได้เป็นพระยาพลเทพและเป็นเจ้าพระยามหาเสนา สมุหกลาโหมตามลำดับในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้เป็นเจ้าพระยา อภัยราชาที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ขึ้นไปรับราชการในพระราชวังบวรฯ จนถึง แก่อสัญกรรม ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการเลื่อนชั้นทางสังคมในระหว่างชั่วอายุระหว่าง บิดากับบุตรในสกุลสิงหนะนี้ บิดาจะได้เลื่อนขึ้นอย่างเดียว ขณะที่บุตรมีการ เลื่อนลงหนึ่งครั้ง อย่างไรก็ตามบิดาและบุตรคู่นี้ก็ได้เลื่อนขึ้นสูงเป็นอัครมหาเสนา- บดีเช่นเดียวกัน

เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหกลาโหม นามเดิมคือ ดิศ เป็นบุตรของ เจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) และเจ้าคุณแหวด พระกนิษฐภคินีในกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี พระราชมารดาของรัชกาลที่ ๒ เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๑ ใน สมัยรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเมื่อเจริญวัยขึ้นก็ได้ถวายตัวเป็นนายสุจินดา หุ้มแพรมหาดเล็ก หลวงศักดิ์นายเวรมหาดเล็ก และจ้มนไววรนารถ หัวหุ้มแพรมหาดเล็ก ตามลำดับ การได้เลื่อนขึ้นดังกล่าวนี้อายุคงอยู่ในระหว่าง ๑๔-๒๑ ปี (พ.ศ. ๒๓๔๖-๒๓๔๒) ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้เป็นพระยาสุริยวงศ์มนตรี จางวางมหาดเล็ก ขณะ เมื่ออายุประมาณ ๒๐-๓๒ ปี และได้เป็นพระยาสุริยวงศ์โกษา อายุประมาณ

๓๓-๓๔ ปี (พ.ศ. ๒๓๖๔) ตอนปลายสมัยรัชกาลที่ ๒ เมื่ออายุประมาณ ๓๕-๓๗ ปี ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาพระคลัง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหกลาโหม ขณะนั้นอายุประมาณ ๕๐ ปี ถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ ขณะที่ยังอายุ ๖๓ ปี (พ.ศ. ๒๓๘๔) ก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ผู้สำเร็จราชการตลอดทั้งพระราชอาณาจักร และได้ถึงแก่พิราลัยใน พ.ศ. ๒๓๘๘ อายุ ๖๘ ปี

จะเห็นได้ว่าเจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหกลาโหม ซึ่งเป็นตำแหน่งสูงสุดในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น ได้รับราชการถึง ๔ รัชกาล และได้เลื่อนขึ้นทางสังคมในทางสูงขึ้นไปลำดับ จนในที่สุดได้เป็นสมเด็จพระเจ้าพระยามัญฐานะเทียบเท่าเจ้าต่างกรม และเป็นตำแหน่งสูงสุดของขุนนาง การเลื่อนขึ้นมีตลอดชั่วอายุของท่าน แม้จนบั้นปลายแห่งชีวิต มิได้หยุดชะงักแต่อายุ ๕๐ กว่าปี ดังเจ้าพระยาบดินทร์เดชา เมื่อศึกษาเปรียบเทียบกับบิดาคือเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) ซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมของรัชกาลที่ ๑ นั้น ได้เป็นพระยาอุไทยธรรม เจ้าพระยาอมราช และเจ้าพระยามหาเสนาสมุหกลาโหม ในรัชกาลที่ ๑ ตามลำดับ การเลื่อนขึ้นดังกล่าวอยู่ระหว่างอายุ ๔๔-๖๘ ปี (เกิด พ.ศ. ๒๒๘๑ ถึงแก่อสัญกรรม พ.ศ. ๒๓๔๘) จะเห็นได้ว่าบิดาและบุตรได้เลื่อนขึ้นทางสังคมในทางขึ้นทั้งคู่ แต่บุตรได้เลื่อนขึ้นรวดเร็วกว่าบิดาเมื่อพิจารณาอายุตอนที่ได้เลื่อนขึ้น และจะได้เลื่อนขึ้นสูงกว่าบิดาขึ้นหนึ่งคือได้เป็นสมเด็จพระเจ้าพระยา ขณะที่บิดาเป็นเจ้าพระยาสมุหกลาโหม

จากการศึกษาตัวอย่างกลุ่มเจ้า และขุนนางข้างต้น สรุปได้ว่าการเลื่อนขึ้นทางสังคมในชั่วอายุของบุตรนั้น มีสาเหตุและปัจจัยพื้นฐานมาจากชาติกำเนิด ซึ่งได้จากบิดา ตลอดจนความดีความชอบของบิดาในการปฏิบัติราชการมาก่อน ดังจะเห็นได้ชัดในกรณีขุนนาง ส่วนการเลื่อนขึ้นทางสังคมในระหว่างชั่วอายุของบุคคลคือระหว่างบุตรกับบิดานั้นแทบจะไม่แตกต่างกัน

ไพร่

สุนทรภู่ เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๙ ในสกุลคนสามัญค่อนข้างยากจน ไม่ปรากฏชื่อและอาชีพของบิดามารดา ทราบแต่เพียงว่าบิดาเป็นชาวเมืองระยอง ได้ยู่กินกับมารดาของสุนทรภู่ที่กรุงเทพฯ และหย่าร้างกันเมื่อสุนทรภู่อายุยังไม่ถึง ๒ ขวบ บิดากลับไปบ้านเกิด ส่วนมารดามีสามีใหม่และอยู่ที่กรุงเทพฯ เมื่อมารดาเป็นหม้ายอีกครั้งหนึ่ง ก็เข้าไปถวายตัวเป็นพระนมของพระธิดาในกรมพระราชวังหลัง และได้ถวายสุนทรภู่เป็นข้าในกรมพระราชวังหลัง

ในวัยเยาว์ สุนทรภู่ได้เรียนหนังสือกับพระที่วัดชีปะขาว ธนบุรี มีความรู้พอเป็นเสมียนได้ แต่ก็นับว่าเป็นผู้มีความรู้สูงกว่าคนสามัญอื่น ๆ ในสมัยนั้น เมื่อศึกษาเสร็จแล้วก็ออกมาทำงานเป็นเสมียนนายระวางกรมพระคลังสวน แต่เนื่องจากท่านชอบแต่งโคลงกลอนเป็นชีวิตจิตใจจึงเบื่อการเป็นเสมียน ความสามารถในการแต่งกลอนนั้นรู้ถึงรัชกาลที่ ๒ จึงได้โปรดฯ ให้สุนทรภู่มาเข้ารับราชการกับพระองค์ โดยเป็นที่ขุนสุนทรโวหารกวีที่ปรึกษาในกรมพระอาลักษณ์ เมื่ออายุ ๓๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๕๙) พระราชทานให้ปลุกเรือยนต์ที่ไต่ทำข้าง มีตำแหน่งเฝ้าอยู่เป็นนิจ แม้เวลาเสด็จประพาสก็โปรดเกล้าฯ ให้ลงเรือพระที่นั่ง เป็นพนักงานอ่านเขียนในเวลาทรงพระราชนิพนธ์บทกลอน แต่เนื่องจากสุนทรภู่ชอบดื่มเหล้า ครั้งหนึ่งถึงกับทำกิริยาไม่ดีต่อมารดาจึงถูกจำคุก อย่างไรก็ตาม รัชกาลที่ ๒ ก็โปรดเกล้าฯ ให้พ้นโทษ เข้ารับราชการตามเดิม ในสมัยรัชกาลที่ ๓ สุนทรภู่ก็ต้องถูกถอดออกจากบรรดาศักดิ์และตำแหน่งราชการเป็นไพร่ตามเดิม เมื่ออายุประมาณ ๓๘ ปี (พ.ศ. ๒๓๖๗) เนื่องจากเคยกระทำการเสมียน "หักหน้า" รัชกาลที่ ๓ ต่อหน้าพระที่นั่งครั้งยังเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ชีวิตของสุนทรภู่ต้องระเห่เร่ร่อนและอับจน อยากร

กิติในภายหลังได้รับการอุปการะจากเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ พระองค์เจ้า
ลักษณะนุคุณและกรมหมื่นอัปสรสุทธาเทพ ซึ่งสองพระองค์หลังนี้เป็นพระราชโอรส
พระราชธิดาในรัชกาลที่ ๓ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ เมื่อเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศ-
รังสรรค์ได้รับสถาปนาเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว สุนทรภู่ก็ได้รับ
ราชการเป็นพระสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์ ฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ขณะ
นั้นอายุได้ ๖๖ ปี ท่านอยู่ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๓๙๘ ก็ถึงอนิจกรรม รวม อายุ ๗๐ ปี

จะเห็นได้ว่า สุนทรภู่เป็นตัวอย่างของไพร่ซึ่งได้เลื่อนชั้นทางสังคมทั้ง
ในทางขึ้นและลง แต่ในที่สุดก็ได้เลื่อนชั้นเป็นข้าราชการระดับพระ ตำแหน่ง
เจ้ากรม ซึ่งนับได้ว่าเป็นขุนนางระดับสูงที่ไพร่ได้เลื่อนชั้น และได้รับราชการ
จนถึงสิ้นสุดแห่งชีวิต การได้เลื่อนชั้นของสุนทรภู่เช่นนี้ก็เพราะความรู้ความ
สามารถในทางหนังสือ โดยเฉพาะความสามารถเฉพาะตัวในการแต่งวรรณกรรม
ส่วนการศึกษาเปรียบเทียบการเลื่อนชั้นทางสังคม ระหว่างชั่วอายุระหว่างสุนทรภู่
กับบิดานั้น ปรากฏว่าสุนทรภู่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในระบบราชการ ขณะที่บิดา
ครองตนอยู่ในสมณเพศ นับว่าเป็นการเลื่อนชั้นทางสังคมจากไพร่ในทางสูงขึ้นไป
คือ การเป็นพระ ซึ่งก็ได้รับการยกย่องนับถือในสังคมไทย

ท้าวสุรนารี ชื่อโม หรือไม้ม ได้เลื่อนชั้นเป็นคุณหญิงตามสามีที่ได้เป็น
พระยาปลัดเมืองนครราชสีมา ต่อมาเนื่องจากความกล้าหาญ ความฉลาดมี
ไหวพริบของท่านที่สามารถเอาชนะพวกลาวที่เจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์ให้มา
ปราบเมืองนครราชสีมาได้ (พ.ศ. ๒๓๖๙) จึงได้เลื่อนชั้นเป็นท้าวสุรนารี ดังนั้น
ท่านจึงเป็นตัวอย่างของสตรีไทยที่แม้ว่าตามปกติจะเลื่อนชั้นหรือลงตามสามี แต่
ถ้ามีความสามารถและความกล้าหาญก็มีโอกาสได้เลื่อนชั้นเมื่อสถานการณ์เอื้อ
อำนวย ส่วนการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในระหว่างชั่วอายุทำได้ยาก เพราะ
มีปัญหาข้อจำกัดด้านข้อมูลทางบิดาและมารดา

จากการศึกษาวิเคราะห์โอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทย สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะเห็นได้ว่าโดยรูปแบบตามกฎหมายและโดยสถานภาพของชนชั้นแล้ว บุคคลในสังคมไทยมีโอกาสดำเนินชั้นทางสังคมทั้งทางขึ้นและทางลง ซึ่งเมื่อพิจารณาจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์เท่าที่ปรากฏในขณะนี้ ทั้งจากการศึกษาการเลื่อนชั้นทางสังคมในสถานการณต่าง ๆ และการศึกษารณดี ตัวอย่างในบทสรุป พบว่าผู้ที่ได้เลื่อนชั้นทางสังคมในทุกสถานการณข้างต้น คือเจ้า ขุนนาง และพระ ส่วนไพร่และบุคคลนอกระบบไพร่จะเห็นได้ชัดในสถานการณบ้านเมืองปกคิเท่านั้น และยังมีเป็นจำนวนน้อยกว่าสามพวกแรกมาก สำหรับบาทสนั้นไม่ปรากฏหลักฐานเป็นตัวบุคคลให้เห็น อย่างไรก็ดี การที่สังคมไทยมีการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลหลายกลุ่มทั้งชนชั้นผู้ปกครอง ชนชั้นผู้ถูกปกครองทั้งชายและหญิง ทั้งกลุ่มคนนอกระบบไพร่ และกลุ่มพระสงฆ์ซึ่งเป็นกลุ่มพิเศษที่ไม่อาจจักเข้าอยู่ในกลุ่มใดได้เช่นนี้ ทำให้สามารถสรุปได้ว่าสังคมไทยเป็นสังคมเปิดที่มีการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลทุกชนชั้น และทุกกลุ่ม แม้ว่าชนชั้นผู้ปกครองจะได้เปรียบกว่า และมีโอกาสมากกว่าก็ตาม

บัณฑิตวิทยาลัย

สงครดเมมหาวิทาลัย

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

๑. เอกสารต้นตอที่มีได้พิมพ์

หอสมุดวชิรญาณ กองหอสมุดแห่งชาติ

- กทช. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ เรื่องตั้งกรม ๑-๓ เลขที่ ๓
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ ๔
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ บัญชีรายชื่อฝ่ายในถวายกิจในรัชกาลที่ ๑ และ ๒ ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ ๔
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ สำเนาคำปรึกษาเรื่องตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการเลขที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๔๔
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๗๔ เลขที่ ๘
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ เรื่องพิธีว่าด้วยเครื่องโสกันต์ใหญ่เป็นครั้งที่ ๑ ในกรุงรัตนโกสินทร์ ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ ๙
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ เรื่องตั้งกรมตั้งแต่ ร. ๑-ร. ๔ เลขที่ ๑๒
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ สำเนาคำปรึกษาเรื่องตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการ จ.ศ. ๑๑๔๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕) เลขที่ ๑/ก
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ กฎพระบรมราชโองการเรื่องตั้งเจ้าฟ้าชัช เป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช จ.ศ. ๑๑๔๖
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ ซึ่งตั้งเจ้าประเทศราช ออกไปครองเมืองต่าง ๆ มีเมืองหลวงพระบาง เป็นต้น จ.ศ. ๑๑๕๓-๑๑๗๒ เลขที่ ๒
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ ซึ่งตั้งเจ้าประเทศราช และตั้งกรม ร. ๑-ร. ๓ จ.ศ. ๑๑๕๓ เลขที่ ๓

- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ รายงานเรื่องรับพระเทพกษัตริย์มาตั้งกรุง-
เทพฯ จ.ศ. ๑๑๖๓
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ ร่างพระบรมราชโองการ เรื่องตั้งเจ้า-
พระยาเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๑๖๔
- _____ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๑ เรื่องประกาศตั้งกรม จ.ศ. ๑๑๖๕ เลขที่ ๓
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๕๕ เลขที่ ๑
- _____ หมายรับสั่ง ร. ๓ จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๖
- _____ หมายรับสั่ง ร. ๓ หมายกำหนดเกณฑ์ จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๑๑
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราเจ้าพระยาจักรี ถึงพระยาสุนทร-
บุรี เรื่องทำตั้งเงินแก่เป็นขุนพัฒน์นายอากรบ่อนเบี้ย จ.ศ. ๑๒๐๖
เลขที่ ๒๕
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องทราน้ำตั้ง
เสนาฯ จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๒๗
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองไชยนาถ
เรื่องร้องอากรภูมิเป็นหลวงบำรุงพานิช จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๒๘
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราเรื่องตั้งขุนทรวงเป็นหลวงปลัดฯ
จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๕๑
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราเรื่อง ตั้งให้เงินมากเป็นที่ขุนชำนาญ
ไพศาล นายอากรฯ จ.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๕๘
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราฯ ถึงเมืองสวรรคร์ เมืองไชยนาถ
เรื่องทำตั้งเงินของเป็นขุนบำรุงสมบัติ จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๓
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราฯ ถึงเมืองสวรรคร์ เรื่องนำตั้งเงินตั้ง
เป็นขุนสมบัติ นายอากร บ่อนเบี้ยฯ จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๔

- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราฯ ถึงเมืองกำแพงเพชร เรื่องนำตั้ง
หลวงพิพิธอภัยเป็นพระพลสงครามฯ จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๖
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราฯ ถึงเมืองกำแพงเพชร เมืองตาก
เรื่องนำตั้งอำเภอต่างศาตเป็นกำนันตลาคฯ จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๑๗
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราฯ ถึงเมืองฉะเชิงเทรา เรื่องตั้ง
ขุนรามเป็นหลวงพิพิธเสนา จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๒๑
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราฯ เรื่องตั้งจีน คือ เป็นหมื่นพิพ-
อาการเมืองสิงห์บุรี จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๔๔
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราฯ เรื่องตั้งจีนี่ เป็นที่ขุนพัฒน-
สมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ย จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๔๕
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราฯ ถึงพิษณุโลก สุโขทัย พิษิตร
นครสวรรค์ พิไชย เรื่องตั้งกำนันตลาค จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๕๖
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ เรื่องสารตราฯ ตั้งจีนิจึงเป็นที่ขุนพัฒน-
สมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ย จีน จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๕๗
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ หนังสือเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าพระยาบดินทร
เดชา จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๙
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๑๒ เลขที่ ๑๐๕
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ สารตราเจ้าพระยาจักรีเรื่องนำตั้งจีนน้อย
เป็นนายอากรสมภักษร เมืองกำแพงเพชร จ.ศ. ๑๒๑๔ เลขที่ ๗๙
- _____ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๑๗ เลขที่ ๓
- _____ หอวชิรญาณ, หมวดพระราชพิธี เลขที่ ๗๔๒ พระกระหม่อมพระบาท-
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงถามกรมหลวงรักษ์นเรนทร์

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

หจข. รัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๓/๑๖ หนังสือเจ้าพระมหิรศกัศิธารวงศ์ทูลเกล้าฯ ถวายเรื่องนายแก้ว โยมสงฆ์ วัดสุทัศน์ ยื่นเรื่องราวร้องสมัดเป็น เลขชาพระวัดสุทัศน์ ปีขาร นพศก จ.ศ. ๑๒๓๙.

พจข. รัชกาลที่ ๕ กท. ๒๒ หนังสือเจ้าพระยาสุรสงคราม ไวยวัฒน์พิพัฒนศักดิ์ ที่สมุหพระกลาโหมถึงพระยาสุรินทร ฤไชยอภัยพิชัยพาหะ ผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรี ว่าด้วยให้เมืองเพชรบุรี ให้นายคดีถวายเป็น โยมสงฆ์ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ลงวันที่ ๗/๕ ๑๒ ปีเถาะ จ.ศ. ๑๒๔๑.

๒. เอกสารขบถนทพิมพ์แล้ว

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑ พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา ๒๕๐๕ ๓๒๗ หน้า

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒ พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา ๒๕๐๕ ๓๔๓ หน้า

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓ พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา ๒๕๑๕ ๓๐๒ หน้า

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔ พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา ๒๕๐๕ ๓๕๔ หน้า

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕ พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา ๒๕๐๕ ๓๗๒ หน้า

นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประชุมพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ขุนวรรณวุฒิ-จารย์ พระนคร : โรงพิมพ์เลียงเชียงจงเจริญ, ๒๕๑๑. ๒๐๘ หน้า.

ป. ๓๕๒ เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ พระอรรคชายาเธอพระองค์เจ้าสายสวัสดิ์ภริมย์ กรมขุนสุทธา สีรินาฏ ไปรคฯ ให้พิมพ์ในงานพระศพ สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอเจ้าฟ้า-มาลินีนพดารา สิริริศาพรรณวดี กรมขุนศรีสัชนาลัย สุภักัญญา

เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๕๘ พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรตธนากร, ๒๔๕๘
รตท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑-๗.

๗. หนังสือ บทความ และวารสาร

โกมารกุลมนตรี, พระยา. เจกอะหมัด. (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ
เจ้าจอมมารดาอ่อน ป.ช. ในรัชกาลที่ ๕ ณ วัดเทพศิรินทราวาส ๒๒
มีนาคม ๒๕๑๒) ๕๕ หน้า.

ขจร สุขพานิช. ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก. พระนคร : โรงพิมพ์สมาคมนัก
สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๘. ๒๘๙ หน้า.

ควอริช เวลส์. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจน์
สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์. กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคม
ศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ๒๕๑๙.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. โครงกระดูกในตู้. (พิมพ์แจกเป็นมิตรพลีในงานทำบุญ
อายุครบห้ารอบ ๒๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๔) ๑๓๑ หน้า.

จุลจักรพงษ์, พระองค์เจ้า. เจ้าชีวิต. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๐๕
๗๕๖ หน้า.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากจดหมายเหตุของกรมหลวงนรินทรเทวี
และพระราชวิจารณ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ :
สุริยสภา, ๒๕๑๖. ๓๗ หน้า.

เจือ สตะเวทิน. สุนทรภู่. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๑๖.
๒๒๒ หน้า.

ฉันทน์ ขำวิไล. ๑๐๐ ปีของสุนทรภู่. พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๒.
๖๑๒, ๖๙ หน้า.

ชัย เรื่องศิลป์. "ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๔-๒๔๕๓" เอกสารส่งมา
ประวัติศาสตร์ สังคมสมัยต้นกรุงเทพฯ. วันที่ ๑๗-๑๙ มกราคม ๒๕๑๔.
ณ หอประชุมวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ.

ชัย เรื่องศิลป์. "ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๔๕๓" สำนักพิมพ์
ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เรื่อง, ๒๕๑๙. ๕๕๓ หน้า.

ชัยอนันต์ สมทวานิช. "ชักรินากับพัฒนาการของสังคมไทย. กรุงเทพฯ : อักษร
การพิมพ์, ๒๕๒๐.

เฉอมาลัย ราชภัฏचारักษ์ และคณะ. "การจัดระเบียบสังคมไทยในสมัยอยุธยา
๑๘๙๓-๒๓๑๐. กรุงเทพฯ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
๒๕๒๕. ๖๒ หน้า.

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ, "ลักษณะการปกครองประเทศ
สยามแต่โบราณ" ประวัติศาสตร์การเมือง พระนคร : โรงพิมพ์มหา
วิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๙. ๑๕๔ หน้า.

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ (ชำระ) พระราชพงศาวดารกรุง
รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๒๘.
๓๒๕ หน้า.

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๒ (พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจ หม่อมแก้ว ทินกร และ
นายฤทธิสำแดง (เปลี่ยน ฐิติระรัต) ณ เมรุวัดสระเกษ ๓ มกราคม
พ.ศ. ๒๔๙๙) ๖๔๔ หน้า.

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ ไทยรบพม่า. พระนคร : สำนักพิมพ์
บรรณาคาร, ๒๕๑๕. ๘๐๗ หน้า.

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถ-
เลขา. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๑๖. ๘๑๑ หน้า.

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา และ นริศรานุวัติวงศ์,
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ, สารานุกรมเจ้า เล่ม ๑๒ พระนคร : องค์การ
ค้าของ กุรุสภา, ๒๕๐๔. ๕ เล่ม.

- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑
พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๓. ๑๓๓ หน้า.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒.
พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๓. ๒๐๖ หน้า.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓
เล่ม ๑ พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔. ๓๗๔ หน้า.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓
เล่ม ๒. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔.
- ธรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัย ประวัติศาสตร์และการเมือง. พระนคร : โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๘. ๑๔๔ หน้า.
- ธีรเวทย์ ประมวลรัฐการ และปิยนาด บุนนาค. หนังสือสังคัมศึกษารายวิชา
ส. ๐๒๐๑ ประวัติสังคัมและวัฒนธรรมไทย กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๗. ๑๒๒ หน้า.
- ธำรงค์ศักดิ์ อายุวัฒน์, ราชสกุลจักรีวงศ์ และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสิน
มหาราช (ภาคต้น) ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ นครหลวงฯ : โรงพิมพ์
รุ่งวัฒนา, ๒๕๑๕ หน้า ๔๘๗ หน้า
- _____, ราชสกุลจักรีวงศ์และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสิน
มหาราชฉบับสมบูรณ์ (ภาคจบ) นครหลวงฯ : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา,
๒๕๑๕. ๔๘๙ หน้า
- นิติ กสิโกศล และวราภรณ์ พันธุ์วงศ์กล่อม. การเลื่อนฐานะทางสังคมในเขต
เมือง เอกสารวิชาการหมายเลข ๔๑ เพื่อประกอบการสัมมนาสองศตวรรษ
รัตนโกสินทร์ ความเปลี่ยนแปลงเพื่อประกอบการสัมมนาของศตวรรษ
รัตนโกสินทร์ ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย จัดโดยสถาบันไทยคดี
ศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์

มหาวิทยาลัย สหาคคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย มูลนิธิโครงการ
ตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ วารสารธรรมศาสตร์ วันที่ ๒๓
ธันวาคม ๒๕๒๕.

แก่น้อย คักคี่ศรี, ม.ร.ว. และคณะ. พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ (พ.ศ.
๒๓๒๕-๒๕๒๕) พระนคร : โรงพิมพ์จุฬาฯ, ๒๕๒๕. ๕๘๘ หน้า.

ประยูทธ สิทธิพันธ์. ต้นตระกูลขุนนางไทย. พระนคร : กลังวิทยา, ๒๕๐๕.
๕๕๔ หน้า.

ปิยนาด บุณนาค. "การปกครองไทยสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ตอนต้น" (เอกสาร
โรเนียวเสนอต่อที่สัมมนาโครงการเอเชียอาคเนย์ศึกษา ๒๑-๒๒
ธันวาคม ๒๕๒๒).

ปิยนาด บุณนาค. บทบาทการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลบุณนาค.
พระนคร : โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, ๒๕๒๐. ๒๗๖ หน้า.

ปิยนาด บุณนาค. ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมไทย ตั้งแต่สมัยสุโขทัย
รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม, พ.ศ.
๒๕๒๒. ๘๒ หน้า.

ปิยนาด บุณนาค. "ความสำคัญและบทบาทของวัดในสมัยรัตนโกสินทร์" ใน
เนตรนภิศ นาควิษระ และคณะ. วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลง
ในรอบ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕) รายงานผลการวิจัยเงินทุนเพื่อ
เพิ่มพูน และพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการเนื่องในโอกาสสมโภชน์
กรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬา, ๒๕๑๕. ๔๐๑
หน้า.

พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ใน
งานพระราชทานเพลิงศพ หลวงสดกษฏ์สาราลักษณ์ (เปรม ลางกุลเสน)
ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวรวิหาร ๒๗ พฤศจิกายน ๒๕๐๖
๑๕๑ หน้า.

เพ็ญศรี ตึก. การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย ตั้งแต่สมัยรัชกาล
ที่ ๔ ถึงสิ้นสมัย จอมพล ป.พิบูลสงคราม. กรุงเทพฯ : เจ้าพระยา
การพิมพ์, ๒๕๒๗. ๓๐๖ หน้า.

เพ็ญศรี ตึก และ ปิยนดา บุณนาค ส. ๓๕๑ ประวัติศาสตร์ไทย ๑ กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๑. ๒๒๓ หน้า.

ไพฑูรย์ เครือแก้ว. ลักษณะสังคมไทย. พระนคร : เลียงเชียงจงเจริญ, ๒๕๑๓.
๔๔๔ หน้า.

มัลลิกา มีสตือ. บทบาทชาวจีนด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทย สมัย
รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐ ทศวรรษรัตนโกสินทร์
กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕. ๒๔๐ หน้า.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. พระธรรมเทศนาเรื่องพระรัฐประศาสน-
นัย. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔. ๔๙๒ หน้า.

วรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, คุณ. สังคมและเศรษฐกิจไทยสมัยธนบุรีถึง
รัตนโกสินทร์ตอนต้น (เอกสารโรเนียวเสนอต่อที่สัมมนาโครงการเอเชีย
อาคเนย์ศึกษา ๒๑-๒๓ ธันวาคม ๒๕๒๒).

วุฒิชัย มุลศิลป์ และ รุจยา อาภากร, ม.ร.ว. หนังสือเรียนสังคมศึกษารายวิชา
ส. ๖๐๕ สังคมศึกษา. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๖. ๑๙๙ หน้า.

สมมต อมรพันธ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระ. ตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์.
พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๒. ๑๖๒ หน้า.

สมจัย อนุমানราชชน. การทูตของไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยา. พระนคร : โรงพิมพ์
ไทยเกษม, ๒๕๔๓. ๑๗๑ หน้า.

สนิท สม์करण. มีเงินก็นับว่าน้องมีทองก็นับว่าพี่. พระนคร : สำนักพิมพ์สถาบัน
บัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๑๙. ๒๓๖ หน้า.

पालเลอกัวซ์, สังฆราช เล่าเรื่องกรุงสยาม. แปลโดย สันต์ ทโกมลบุตร. พระนคร:
สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๖. ๕๕๕ หน้า.

สิริ เปรมจิตต์. พระบรมราชจักรีวงศ์. พระนคร : โรงพิมพ์เสาวภาค, ๒๕๑๕.
๖๘๙ หน้า.

สุพิศรา สุภาพ. สังคมวิทยา. พิมพ์ครั้งที่ ๓ กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๙
๒๐๖ หน้า.

เสนีย์ ปราโมช, ม.ร.ว. กฎหมายสมัยอยุธยา. พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดคิวดพร,
๒๕๑๐. ๘๒ หน้า.

แสงไสม เกษมศรี, ม.ร.ว. และ วิมล พงศ์พิพัฒน์. ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตน-
โกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๔) กรุงเทพฯ :
มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๑๕. ๒๘๓ หน้า.

อรรถ อรรถวุฒิกร. บุคคลสำคัญของไทย. พระนคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๐๗.
๕๒๗ หน้า.

อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖
แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรณี สรุงบุญมี. กรุงเทพฯ :
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๑. ๔๙๔ หน้า.

อภินิทราบรรพบุรุษ. สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต
โปรดให้พิมพ์เป็นของเจ้าภาพ ชำระยในงานพระราชทานเพลิงศพ
หม่อมเจ้าปิยภัททินารต สุประติษฐ์ พ.ศ. ๒๔๗๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
โสภณพิพรรฒธนาพร, ๒๔๗๓. ๙๔ หน้า.

ยานนท์ อาภาภิรมย์. มนุษย์กับสังคม. นครหลวงกรุงเทพธนบุรี : บำรุงนุกุลกิจ,
๒๕๑๕. ๓๕๗ หน้า.

อุดมสมบัติ, หลวง. ทศนามยหลวงอุดมสมบัติ. กรุงเทพฯ : กรมกิตปากร, ๒๕๑๕.
๓๔๘ หน้า.

๕. วิทยานิพนธ์และงานวิจัย

บิณฑก บุนนาค, และมรยาท กิจสุวรรณ การวิเคราะห์คำนิยม และบรรทัดฐานของสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๔) : ระบบเครือญาติ การแต่งงาน และครอบครัว” งานวิจัยทุนงบประมาณแผ่นดินคณะอักษรศาสตร์ ปี ๒๕๒๖. ๔๒๖ หน้า.

วารารักษ์ ทินานนท์. “การกำลัาเมาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาฯ ๒๕๒๒. ๑๓๘ หน้า.

สาวิตรี ทักษะสตุ. “ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๓๘๘-๒๔๕๓.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาฯ ๒๕๒๗. ๓๐๒ หน้า.

สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร “ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. ๒๓๘๘-๒๔๕๓)” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาฯ ๒๕๒๒. ๑๓๐ หน้า.

สุพรรณดี กาญจนชัยลิตี. “บทบาทของมิชชันนารี ในประเทศไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาฯ, ๒๕๐๗. ๒๖๖ หน้า.

อัจฉรา กาญจโนมัย “การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๔)” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาฯ ๒๕๑๙. ๒๗๑ หน้า.

อัญชลี สุสายันท์ “ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาฯ ๒๕๒๔. ๓๔๖ หน้า.

๔. Books

Bredemeier and Stephenson, *The Analysis of Social System*. New York : Holt Reinchart and Winston, Inc., 1964.

Craig J. Reynolds, "Monastery Lands and Labour Endowments in Thailand : Some Effects of Social and Economic Change 1868-1910," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 22 pt. 2 (1979).

David Dressler With William M. Willis, Jr, *Sociology : The Study of Human Interaction*, Third edition New York : Alfred A Knope, 1976.

H.G. Quaritch Wales, *Ancient Siamese Government and Administration*, New York, 1965 reprinted 263. pp.

John Crawford, *The Crawford Papers* Bangkok : National Library, 1915 285 pp.

Max Weber, *Essays in Sociology* New York : Oxford University Press 1946.

Pallegoix, *Dictionarium Lingual Thai*. Paris : n.p. 1854. 197 pp.

Seymour Martin Lipset, "Social Mobility and Urbanization," *Rural Sociology* 20 (Sept) 1955.